RAZPRAVE FF

Jernej Zupančič

Slovenske manjšine v sosednjih državah

Univerza *v Ljubljani*
Filozofska fakulteta

Slovenske manjšine v sosednjih državah

Zbirka: Razprave FF (ISSN 2335-3333, e-ISSN 2712-3820)

Avtor: Jernej Zupančič
Recenzenta: Vladimir Prebilič, Sonja Novak Lukanovič
Lektorica: Damjana Kern Andoljšek
Lektor angleškega povzetka: Paul Steed

Tehnično urejanje: Jure Preglau
Prelom: Eva Vrbnjak
Fotografija na naslovnici: Jernej Zupančič

Založila: Založba Univerze v Ljubljani
Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani
Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Oblikovna zasnova zbirke: Lavoslava Benčić
Tisk: Birografika Bori, d. o. o.
Ljubljana, 2022
Prva izdaja
Naklada: 200
Cena: 29,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographies).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v okviru Javnega razpisa za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij.

Monografija je nastala v okviru raziskovalnega programa št. 4.881, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na https://e-knjige.ff.uni-lj.si/
DOI: 10.4312/9789617128819

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=119063811
ISBN 978-961-7128-83-3

E-knjiga
COBISS.SI-ID=118992643
ISBN 978-961-7128-81-9 (PDF)

Kazalo vsebine

Predgovor 9

Slovenci: zamejci, manjšinci, izseljenci in zdomci. 9

1 Uvodni del 13

1.1 Uvodna pojasnila 13

1.2 Geografske dimenzije etničnih pojavov 16

1.3 Kratek pregled geneze evropskih narodov 26

1.4 Nedržavni narodi in ljudstva v Evropi 49

1.5 Narodne manjšine v evropskih državah 56

2 Slovensko narodno vprašanje 67

2.1 Nekaj opomb h genezi slovenskega naroda in nacije 67

2.2 Oblikovanje slovenskega naroda v dobi vzpona evropskih nacionalizmov 76

2.3 Oblikovanje političnega programa slovenskega naroda 84

2.4 Politično teritorialni razvoj s Slovenci poseljenih ozemelj. 88

2.4.1 Slovenci v habsburških okvirih 93

2.4.2 Od cesarstva do kraljevine in nastanek slovenskih manjšin. 100

2.4.3 Vojna, revolucija, socializem in jugoslovanski federalizem 106

2.4.4 Slovenska suverenost, EU in nato NATO 114

2.5 Etnična sestava prebivalstva Slovenije in manjšine v Sloveniji. . 117

2.6 Spreminjanje etnične strukture Slovenije 118

2.6.1 Manjšine v Sloveniji 124

2.6.2 Varstvo narodnih manjšin v Sloveniji 126

2.7 Skupni slovenski kulturni prostor in slovenska manjšinska politika 130

2.8 O sodobnih narodnih manjšinah 141

2.8.1 Funkcije narodnih manjšin 143

2.8.2 Pomen narodnih manjšin v evropskem prostoru 144

2.8.3 Manjšina v postmoderni družbi: primer koroških Slovencev 150

2.8.4 Življenjski slog v postmodernem družbenem kontekstu in njegovi učinki na življenje manjšine 153

2.9 Statistični popisi in druge oblike ugotavljanja etnične pripadnosti 157

3 Slovenske manjšine v sosednjih državah 169

3.1 Slovenci v Avstriji 169

3.1.1 Posebnosti Slovencev v Avstriji. 169

3.1.2 Poselitveni prostor Slovencev v Avstriji. 172

3.1.3 Kratek oris politične zgodovine Slovencev v Avstriji . . . 181

3.1.4 Številčni razvoj in demografske značilnosti Slovencev v Avstriji 187

3.1.5 Slovenci na avstrijskem Štajerskem 217

3.1.6 Socialne in gospodarske značilnosti Slovencev v Avstriji 220

3.1.7 Slovensko manjšinsko šolstvo na avstrijskem Koroškem 226

3.1.8 Organiziranost Slovencev v Avstriji 230

3.2 Slovenci v Italiji 233

3.2.1 Uvodne opombe o Slovencih v Italiji 233

3.2.2 Poselitveni prostor Slovencev v Italiji 240

3.2.3 Poglavitne poteze zgodovinskega in prostorskega razvoja Slovencev v Italiji 254

3.2.4 Številčni razvoj in demografske značilnosti Slovencev v Italiji 262

3.2.5 Socialne in gospodarske razmere med Slovenci v Italiji . . 278

3.2.6 Šolstvo Slovencev v Italiji 283

3.2.7 Organiziranost slovenske manjšine v Italiji 287

3.3 Slovenci na Madžarskem 291

3.3.1 Posebnosti položaja in statusa Slovencev na Madžarskem 291

3.3.2 Poselitveni prostor Slovencev na Madžarskem 296

3.3.3 Zgodovinska izkušnja in dediščina Slovencev na Madžarskem 303

3.3.4 Številčni razvoj in demografske značilnosti Slovencev na Madžarskem 306

3.3.5 Slovenci na Madžarskem zunaj Porabja 314

3.3.6 Gospodarske in socialne razmere med porabskimi Slovenci 317
3.3.7 Organizacija Slovencev na Madžarskem 319
3.4 Slovenci na Hrvaškem 320
3.4.1 Kulturno-zgodovinska ozadja in posebnosti Slovencev na Hrvaškem 320
3.4.2 Slovensko-hrvaški odnosi po osamosvojitvi obeh držav 328
3.4.3 O avtohtonosti hrvaških Slovencev 329
3.4.4 Poselitvene in strukturne značilnosti Slovencev na Hrvaškem 331
3.4.5 Številčni razvoj Slovencev na Hrvaškem 340
3.4.6 Organiziranost Slovencev na Hrvaškem 345
Povzetek 349
Summary 353
Literatura 357
Seznam preglednic 399
Seznam zemljevidov 401
Imensko kazalo 403
Stvarno kazalo 413

mojima staršema
s hvaležnostjo
za ljubezen, skrb in zaupanje
vse dni

Jernej

Predgovor

Slovenci: zamejci, manjšinci, izseljenci in zdomci

Slovence zunaj meja in državnih okvirov Republike Slovenije navadno nazivamo z zgornjimi štirimi izrazi, ki so se v slovenskem javnem prostoru tako udomačili, da jih jemljemo skoraj za samoumevne. V naslednjih vrsticah tega predgovora bi te rad, dragi bralec ali draga bralka, prepričal, da je smiselno pogledati nekoliko čez to izrazje. Čeprav je udomačeno, ni posebej posrečeno, in je morda čas, da dobijo pojavi znotraj slovenskega narodnega telesa ustreznejše poimenovanje. Zato je naslov te knjige *Slovenske manjšine v sosednjih državah*.

Drugi razlog je, da po letih raziskovalnega dela in drugih opravkov z in za manjšine čutim potrebe, da zaokrožim stvari ter zapolnim določeno vrzel v poznavanju te tematike kot enotne in sinhrone in se ne (za kar imamo pač obilo gradiva) zadovoljim le s posameznimi prikazi. Manjšine v sosednjih državah želim prikazati kot pojav s skupnim imenovalcem, skupnimi problemi in podobnimi perspektivami. V zadnjem desetletju je že bilo nekaj zapisov, ki so skušali prikazati povezanost in soodvisnost Slovencev: trilogija »Mladi v slovenskem zamejstvu« ali pa razprave M. Bufona o obmejnem prostoru. Vsa ta dela so specifično obravnavala manjšine. To delo se usmerja v prikaz povezanosti slovenske nacije in slovenskih manjšin. V uvodni predstavitvi so v grobem okviru predstavljene tudi evropske manjšine, tako da imamo možnost primerjave, hkrati pa s tem nekoliko razgradimo dostikrat pretirano poudarjeno posebnost slovenskih primerov. Za delovno hipotezo postavljam, da smo Slovenci tipičen evropski narod z manjšinami.

O slovenskih manjšinah v sosednjih državah je napisanih veliko del, tehtnih in analitično obsežnih ter tudi takih, ki niti nimajo interesa loviti zahtevnih znanstvenih meril. Najpogosteje uporabljen termin za območje je zamejstvo, Slovenci, ki tam živijo, pa so najprej zamejci in šele nato Slovenci. Termin zamejstvo se z umestitvijo v uradno terminologijo slovenskih državnih institucij, kot je Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu, ki ga vodi minister brez listnice, vodi kot *terminus technicus* za skoraj vse primere. Izraz je precej starejši in njegov pojav datira še v socialistične čase druge polovice 20. stoletja, ko je bil interes za manjšine takratne Socialistične Republike Slovenije, ene izmed šestih zveznih republik multietnične jugoslovanske federacije, pravzaprav dosti angažiran. Slovenske manjšine so predstavljale bistveno komponento odnosov s sosednjimi državami, kolikor je (večinoma posredno) zvezna republika smela in mogla gojiti stike neposredno in usmerjati tudi diplomatske poti pokojne Jugoslavije. Pojem zamejstva je bil operativen in je

imel posploševalni namen: pod eno kapo je skušal spraviti raznolikost skupnosti ljudi, za katere se je štelo, da glede na jezikovne kriterije pripadajo slovenskemu narodu. Etimološko je izraz zamejstvo (pre)širok (ker obsega celotne teritorije izza državne meje do nedoločene globine teritorijev sosednjih držav) in je zato nujno zavajajoč ter deloma tudi napačen. Toda dejstvo, da je izraz nastal izključno iz kulturno-političnih pobud in nedefiniranega, a izraženega etničnega interesa (o nacionalnem je bilo tedaj težje govoriti), ga postavlja kot relevantnega za današnjo slovensko manjšinsko politiko. Odnos do Slovencev, ki živijo na območjih zgodovinske ali tradicionalne ali avtohtone (kakor je pač komu drago in prav) poselitve v sosednjih državah Italije, Avstrije in Madžarske (Hrvaška tedaj ni bila omenjena), je bil v danih okoliščinah verjetno maksima možnih dosežkov in stremljenj, področje jezika in kulture pa skorajda edini kriterij, ki se je upošteval kot element prepoznavnosti. Izhajal je iz etnične paradigme, torej, da smo Slovenci »Slovenci« … »… zaradi svojega jezika (in kulture)«, zato je bilo usmerjanje k jezikovnim pravicam kot ključnim elementom pripadnosti slovenskemu narodu tudi kriterialno. V ozadju take konstelacije je seveda mogoče zaznati tudi določen etnocentrični odnos, ki se je odražal prav pri vprašanju jezika. Bolj ko so določeni deli slovenskih »etničnih teritorijev« oddaljeni od dozdevnega »jedra« in manj ko je bilo v preteklosti slovenskih institucionalnih vezi, bolj je bilo narečje oddaljeno od knjižne in zborne slovenske različice oziroma bolj so bili oddaljeni tudi v jezikovno-kulturnem smislu. Natančnejši kot zamejstvo je izraz Slovenci v zamejstvu ali pa kar slovensko zamejstvo. Čeprav pomensko nista enaka (prvi izpostavlja etnični kolektiv – Slovence, drugi naslavlja njihov teritorij tako, da ga označi z za nas (Slovence) ključnim elementom – Slovenci), sta operativno zelo podobna. Oba označujeta prostor poselitve in na njem živeče slovensko prebivalstvo.

Drugi, tudi precej pogost izraz obravnavano območje, je skupni slovenski kulturni prostor, ki pa ima povsem samosvoj izvor in razlago. Poudarja skupnost Slovencev, kjerkoli, kakorkoli.

Primerno je, da začnemo najprej z Avstrijo. Če izpustimo starosvetne slovenske (ali po nekaterih nazorih in prepričanjih: predslovenske alias slovanske) simbole, vezane na prve protodržavne tvorbe v osredju Celovške kotline kot jedra zgodovinske Koroške, ter ob dejstvu, da je bila v dobi nacionalnega oblikovanja v 19. stoletju Koroška ne le tesno vpeta v slovensko narodno gibanje, temveč so bili koroški predstavniki v marsičem vodilni, je bila Koroška tudi prva, kjer so po sklenitvi senžermenske mirovne pogodbe začele veljati nove politične meje (5. novembra 1919 je bila sklenjena pogodba, 16. julija 1920 je začela veljati, dokončno oblikovana pa je bila meja po plebiscitu 10. oktobra 1920). Zahodna politična meja med Italijo

ter Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila namreč določena z Rapalsko pogodbo, ki je bila podpisana 12. novembra 1920, Trianonska pa je bila podpisana 4. julija 1920, a je stopila v veljavo 31. julija 1921. Ti datumi so tudi formalni časovni mejniki oblikovanja manjšinskega položaja Slovencev. Iz tega bi lahko izdvojili poseben del: Beneško Slovenijo, ki je po plebiscitu 1866 pripadla Kraljevini Italiji. Le leto pozneje so nekaj podobnega doživeli Slovenci v Slovenski krajini v ogrskem delu habsburške monarhije. Zadnja je prišla v manjšinski kontekst Hrvaška: po 25. juniju 1991, ko je z razglasitvijo neodvisnosti Slovenija vzpostavila tudi politično mednarodno mejo s svojo novo – staro južno sosedo Hrvaško, naslednji dan pa sta se državi tudi medsebojno priznali kot neodvisni državi.

Namen tega dela je podati kratek in sistematičen prikaz slovenskega etničnega teritorija[1] v sosednjih državah. Knjiga je razdeljena na tri glavne dele. Uvodna, bolj teoretična razmišljanja vključujejo prikaze narodnega vprašanja na splošno, etnogeneze evropskih narodov ter umestitev tudi slovenskega vprašanja v te procese, dalje geografske vidike narodnega vprašanja, opredelitev in pomen manjšin ter kratek prikaz evropskih manjšin in nedržavnih narodov. Tak spekter pomaga pri umestitvi prikazanih slovenskih manjšin in vsaj nekoliko zmanjšuje patetiko, ki jo zelo pogosto zasledimo v javnem diskurzu, ko nanese beseda na slovenske manjšine. Poudarjam, da je vprašanje slovenskih manjšin umeščeno kot eden od dokaj tipičnih evropskih manjšinskih vprašanj, ki ima svoje odmeve in posledice tudi v medsebojnih dvostranskih in večstranskih političnih odnosih. Drugi del obsega več samostojnih tematik o ključnih temah slovenskega manjšinskega vprašanja. Najprej je podan – kot se seveda v osnovi geografskemu delu spodobi – splošni slovenski geografski uvod k prikazu in razumevanju slovenskih manjšin. Geografskemu prikazu značilnosti poselitvenega prostora Slovencev sledi poglavje o politično-teritorialnem razvoju slovenskih ozemelj; procesu, ki je v dobrem stoletju in pol rivalitete evropskih nacionalizmov oblikoval politične meje, vse do današnjega stanja. Tu opozarjam na politično dediščino teritorialnih delitev, v kateri se skriva večina še sedaj veljavnih klavzul o varstvu manjšin, ki so izhodišče manjšinskih politik. Tej tematiki odmerjam v delu precejšnjo težo tudi pozneje. Skupni slovenski kulturni prostor je sintagma enotnosti in povezanosti ter ključnih skupnih premis na eni ter razdvajajočih prepričanj in praks o bistvenih vprašanjih slovenskega jezika, kulture in identitete na drugi strani. Funkcije in potrebe manjšin so prikazane v krajšem

1 Pod oznako **slovenski etnični teritorij** (ali tudi: območje, ozemlje) so mišljene površine, ki jih naseljujejo Slovenci večinoma sklenjeno in ne glede na gostoto slovenskega jezikovnega (etničnega oziroma narodnega) elementa tam. Izraz nima nikakršnega namena opredeljevati politično-teritorialnih ciljev oziroma aspiracij, niti ne pomeni, da so znotraj poligona »slovenske narodne meje« živeli oziroma sedaj živijo le Slovenci. V vsej znani (evidentirani) zgodovini so se etnične kategorije teritorialno prepletale in tudi sicer je narodna (etnična) identifikacija vse prej kot enostavna in jasna.

ločenem poglavju o vsebinah manjšinstva, ki v splošnem (zopet poudarjam neko univerzalnost manjšinskih položajev v Evropi!) določa in postavlja interes zalednih (ali t. i. matičnih) držav do lastnih manjšin ter zaradi pragmatičnosti odnosov z državo, v kateri te manjšine so, vzpostavlja niz bilateralnih odnosov, računajoč seveda primarno na koristi, ki jih manjšine predstavljajo. Razumevanje koristnosti manjšin, njihovih potreb in značilnosti je pomembno za odnos do manjšin in za oblikovanje manjšinskih politik. To pa je vsebina zadnjega poglavja v drugem sklopu. Tretji del knjige je namenjen prikazu slovenskih manjšin v sosednjih državah, in sicer po zaporedju formalnega časovnega nastopa manjšin: v Avstriji, Italiji, na Madžarskem in na Hrvaškem. Sistematično so prikazane izbrane vsebine manjšinske strukture, njihovega poselitvenega območja, številčni razvoj teh skupnosti in njihove demografske razmere, gospodarski in socialni položaj ter organiziranost slovenskih manjšin. Posebno težo sem namenil pregledu politično-teritorialnega razvoja ter številčnega razvoja Slovencev po posameznih državah in območjih. Zato se nekatere informacije vsaj na kratko ponovijo, a morda jih bo bralec iskal prav v določenem vsebinskem kontekstu. Naj ne zameri. Preglednosti sem dal prednost pred obsegom. Med besedilom je veliko številčnih navedb in tabelaričnih prikazov, s katerim si je mogoče oblikovati jasnejšo podobo skupnosti, ki jih enotno imenujemo slovenske manjšine ali Slovenci, a se v praksi pogosto porajajo dvomi glede identitete, jezikovnih praks in drugega. Mnoge tematike so le omenjene; za podrobnosti bo moral bralec k navedeni literaturi in virom. Poglavja so opremljena z izbranimi kartografskimi prikazi ter tabelami. V delu je precej podatkov, statističnih popisov in ocen, ki ilustrirajo stanje Slovencev v sosednjih državah in zajemajo tudi preglede starejših obdobij, od tedaj, ko so za posamezna območja na voljo statistični podatki in ocene. Upam, da bo s tem delom odstrt razgled nad raznolikim svetom slovenskih manjšin v sosednjih državah. Opozarjam pa, da se moramo v etničnih študijah sprijazniti z različnimi ocenami ali podatki o številu pripadnikov manjšin oziroma etničnih skupnosti. Bralca naj to ne moti, temveč naj upošteva, da imajo različne številke tudi svoja ozadja. O manjšinah pač ni le ene resnice.

Jernej Zupančič

1 Uvodni del

1.1 Uvodna pojasnila

Narodno vprašanje sega na široko interdisciplinarno polje, kjer se uveljavlja več humanističnih in družboslovnih znanstvenih disciplin. Prepletanje različnih pristopov odraža kompleksnost etničnih pojavov in zahtevnost upravljanja etničnih odnosov in procesov. Geografija, v okviru katere je delo nastajalo, sicer ne velja za primarno ali temeljno vedo v okviru etničnih študij. Vendar je zaradi obravnave prostorskega vidika nujna. V šolskih kurikulih in tudi v javnem diskurzu je geografski vidik kategorije »naroda« redko prisoten in zato nekako obroben; lahko bi dejali, da za geografski disciplinarni okus deluje nekako eksotično. Razlogov je veliko in na tem mestu niti nima posebnega pomena pojasnjevati odnosov med disciplinami. Narodne manjšine pa so veliko bolj geografska tema. Pregled literature razkriva bogato in tudi dokaj raznovrstno geografsko disciplinarno dediščino pri proučevanju manjšin. Geografske prvine so vsekakor bistvene in v nekaterih vprašanjih sploh odločilne za razumevanje in upravljanje s področjem manjšin. Razumevanje manjšinskega poselitvenega prostora razkrije marsikatero vzporednico in pojasni dosti vprašanj, ki bi jih s pravnimi, zgodovinskimi, socialnimi ali jezikovnimi konteksti in pristopi le stežka analizirali in predstavili. Geografska tradicija proučevanja manjšin je stara več kot pol stoletja in seže tja v petdeseta leta, ko so se z deli Klemenčiča in njegove socialnogeografske šole sorazmerno pogosto lotevali problemov manjšin in njihovih poselitvenih območij. Zato je raziskovalna dediščina geografskih študij sorazmerno bogata. Med njimi pa ni obsežnejše in celovite, vsem manjšinam namenjene študije. Tudi na drugih področjih so celoviti prikazi redki.

Monografija se posveča slovenskim manjšinam v sosednjih državah: v Avstriji, Italiji, na Madžarskem in Hrvaškem, in sicer z interdisciplinarnega vidika, čeprav je geografski zorni kot seveda v ospredju. Želimo posredovati čim bolj celovit in jasen prikaz območja zgodovinske ali avtohtone poselitve Slovencev ter njim bližnjih območij, ki jih manjšine uporabljajo pri različnih opravilih. V slovenskem javnem diskurzu in tudi v uradnih dokumentih je to »zamejstvo«. Tega izraza v tem delu (in tudi sicer) ne podpiram. Razlogov je več.

Temeljno izhodišče je, da so slovenske manjšine del slovenskega naroda, in so jih politične razmejitve z oblikovanjem državnih meja skozi novejšo zgodovino postavile v različne države. Manjšine je to vodilo v specifične prilagoditvene procese, v katerih so posamezne manjšinske skupnosti postajale vse bolj samosvoji subjekti, različni od slovenskega »jedra«. Slovenci v manjšinstvu se po jeziku, kulturi, mentaliteti, identiteti, ekonomskih značilnostih in državljanski pripadnosti razlikujejo med seboj in

predvsem od Slovencev v Sloveniji, ker so morali v teku svojega manjšinstva skozi zadnje stoletje (od konca prve svetovne vojne dalje) prilagoditi svoj način delovanja v okvirih državnih enot, kjer živijo. Te prilagoditve niso le taktično sprejemanje večinskega jezika in kulture v dnevni praksi, temveč tudi odnos do teritorija in države, v kateri živijo. V odnosu do Slovenije lahko upravičeno govorimo o slovensko-slovenskih odnosih. V praksi je v javnem zavedanju prevladujoče prepričanje, da so manjšine pač le manjši del naroda, živeč zunaj meja Slovenije. Ta predstava vodi v pričakovanje, da bodo tudi njihove reakcije podobne oziroma »slovenske«. Manjšinska identiteta je slovenska, a je dejansko manjšinsko-slovenska, prilagojena življenjskim okoliščinam in izkušnjam v posameznih območjih oziroma državah. Na to identitetno obliko slovensko-slovenske heterogenosti se pozablja. Vsi Slovenci torej niso enaki Slovenci: razlikujejo se in uvid v notrajno heterogenost tega narodnega telesa je lahko ključen za učinkovito delo z manjšinami.

Manjšine so v večini evropskih držav pomemben element notranjepolitičnih in zunanjepolitičnih odnosov. Urejanje tega področja ima za seboj stoletje pristopov in praks (Benko, 1977). Varstvo manjšin je eden od produktov nacionalne paradigme evropskih držav. Pojem manjšinskega varstva se je pojavil po prvi svetovni vojni kot določen nadomestek novih državno-političnih razmer, in sicer v primerih, ko je del jezikovno in narodno drugače opredeljenih kot večina dobil določeno obliko varstva zlasti na področju rabe jezika, izobraževanja in kulture (Kovačič, 2010). Pričakovanj in zahtev je bilo več kot pa uresničitev in mnoge manjšine so prav v tem času doživljale velike pritiske. Slovenske manjšine v Italiji in Avstriji so bile deležne malodane vseh oblik načrtnih asimilacijskih politik obeh držav, ki jih spričo očitne smeri teh etničnih procesov imenujemo italijanizacija oziroma germanizacija. Tudi nemško prebivalstvo ter Madžari v Dravski banovini so bili v času med obema svetovnima vojnama deležni podobnih pristopov. V praksi so bile manjšine predvsem objekt načrtnega zanemarjanja. Zlasti primorski Slovenci (tedaj pod Italijo) so bili zelo dejavni v poskusih urejanja manjšinskega varstva tudi na evropski ravni. Po drugi svetovni vojni je sledilo desetletje urejanja manjšinskih statusov. Minilo je nekaj desetletij, da je manjšinsko varstvo doseglo približne take okvire, kot jih poznamo sedaj. V meddržavnih odnosih so manjšinska vprašanja ostala nekakšna stalnica; vprašanje, ki ga države težko zadovoljivo rešijo tudi zato, ker je zaradi vsebine in načina dela vedno tudi notranjepolitično vprašanje (Benko, 1997). Na evropski ravni pa kljub prizadevanjem, da bi dosegli skupni imenovalec in sprejeli obče veljavne minimalne standarde manjšinskega varstva, do tega dejansko ni prišlo. Sprejeta določila so na neobvezujoči deklarativni in ne obligatorni ravni. Manjšinsko varstvo in manjšinske politike ostajajo v domeni držav, a vselej tesno navezani na bilateralne odnose med državami.

Pojem narodne ali etnične manjšine se prvenstveno nanaša na ljudi, ki so nosilci objektivnih (na primer jezik) in subjektivnih (prepričanje, zavest) lastnosti. Teritorij oziroma prostor manjšinske poselitve je zaradi tesnih vezi med človekom in okoljem vselej zelo pomemben, ni pa vedno tudi izrecno opredeljen kot predmet varstva, še manj pa se mu dovolj posvečajo v praksi. V geografiji je območje poselitve ne le prizorišče etničnih pojavov, temveč je z na njem živečo človeško skupnostjo neločljivo povezan kompleks. To je kulturna pokrajina, poimenovana po ljudeh in obratno. Zaradi prisotnosti mnogih objektov z nekim zgodovinskim, kulturnim ali političnim pomenom je teritorij bistven za oblikovanje in vzdrževanje narodne oziroma etnične identitete. Teritorij je dinamična kategorija. Neprestano se spreminja. Vanj lahko izdatno posegajo različni dejavniki iz okolice. Ker so manjšine pogosto naseljene v obmejnih in navadno perifernih območjih, jih ekonomsko in socialno prizadenejo slabosti periferije. V centralnih območjih z gosto poselitvijo imajo na razpolago ugodne ekonomsko razmere, vendar pa so tam veliko bolj izpostavljeni procesom asimilacije. Geografska analiza območja manjšinske poselitve ter njihovih zaledij, s katerimi relativno pogosto sodelujejo (in sodi v njihov funkcijski prostor), zajema predvsem sodobna stanja in procese. Upoštevajo se tudi nekaj starejša obdobja, že zato, da se smiselno obravnava določena gospodarska in kulturna tradicija ter ugotovijo procesi preobrazbe kulturne pokrajine.

Vprašanje številčnosti je najbolj manipulativen del razprav o manjšinah. Podatki uradnih statistik na eni ter različnih ocen na drugi strani se po izkušnjah v večini primerov pomembno razlikujejo. Statistike pridobijo in potem prikažejo določene podatke, ki pa jih je treba primerno brati. V redko katerem primeru so zares natančen posnetek stanja. Razlogov je veliko, okoliščin še več in to skupaj najprej ustvari vtis, da imamo v slehernem primeru opraviti z zavestnimi manipulacijami, ki skušajo številčnost manjšin prikazati čim manjše oziroma čim večje; odvisno od tega, kaj želijo s takim pristopom doseči. Statistike pa vendarle niso odveč, le upoštevati je treba tehniko in metodologijo zajema podatkov, kriterije ugotavljanja ter okoliščine, ki posredno in neposredno vplivajo na popisne rezultate tako na strani popisovalcev kakor pri respondentih. Metodološkim pojasnilom je v nadaljevanju namenjeno celo obširnejše poglavje, zato o tem le to, da imamo v znanosti običajni in večni duel med domnevno eksaktnostjo statističnih podatkov (ki imajo pogosto tendenco zniževanja števila pripadnikov manjšin) ter ocenami števila pripadnikov narodnih manjšin. Hiba ocen je tendenca povečevanja (ali napihovanja) števila in zato lahko vodi v zgrešene ali pretirane predstave o manjšinski stvarnosti. Zato se v besedilu večkrat vračamo k tej – tako je videti – skoraj večni temi.

Knjiga je razdeljena na tri glavne dele. V uvodu so prikazani etnični pojavi v Evropi, in sicer od glavnih potez etnogeneze evropskih narodov in ljudstev, do oblikovanja nacionalnih držav in posredno s tem tudi nastanka narodnih in etničnih manjšin. Nekaj teorije torej in razgled po evropski narodni in manjšinski situaciji omogoča videti, kje s(m)o Slovenci. Drugi del sestavljajo izbrani tematski opisi slovenskega narodnega vprašanja. Prikazu politično-teritorialnega razvoja Slovenije in območij, poseljenih s Slovenci, sledi analiza etnične sestave prebivalstva Slovenije, opis urejanja manjšinskih vprašanj ter prikaz vloge in funkcij manjšin danes. V ločenih poglavjih so prikazani tudi različni pristopi k ugotavljanju etnične sestave prebivalstva; torej kratka analiza popisov in ocenjevanja etničnih kategorij. Tretji del je najobsežnejši in predstavlja vsebinsko jedro knjige. Namenjen je namreč prikazu slovenskih manjšin v sosednjih državah v Avstriji, Italiji, na Madžarskem in Hrvaškem. Poglavja zajemajo tematike geografskega orisa njihovega poselitvenega območja, številčni razvoj teh manjšinskih skupnosti, značilnosti njihove organizacije, socialnih ter gospodarskih potez, prikaz šolstva, kulturne organiziranosti in dejavnosti ter seveda politične organiziranosti in participacije v širšem družbenem okolju.

Tematika je obširna. Glavni namen je sistematičen prikaz slovenskih manjšinskih skupnosti z njihovim teritorijem vred. Opis vseh manjšin na enem mestu skupaj s prikazom (vsaj na kratko) narodnih manjšin in nedržavnih narodov ter etničnih skupin v Evropi omogoča primerjavo mesta in vloge slovenskih manjšin v evropskem kontekstu, primerjavo slovenskih manjšin med seboj in tudi mesto slovenskega manjšinskega varstva v mednarodni primerjavi. Zaradi obširnosti tematike je bilo treba pri pisanju sprejeti nekaj kompromisov in omejitev, sicer bi bilo delo preobširno in zagotovo tudi manj pregledno. S pomočjo citirane literature lahko bralec oziroma bralka najde(ta) ustrezne podrobnejše informacije drugje.

1.2 Geografske dimenzije etničnih pojavov

Preden se lotimo glavne tematike te knjige, to je pregleda slovenskih manjšin v sosednjih državah, je primerno pogledati na širši evropski okvir slovenskega narodnega vprašanja. Postavimo trditev, da je slovenski primer značilen evropski primer razvoja narodov (kakršnih bi našli še nekaj) in se skušamo odmakniti od precej razširjenega stališča o Slovencih, ki da so neke vrste žrtve sosedskih apetitov in je pravzaprav čudno, da je slovenski narod sploh preživel. Če k temu dodamo še razširjene regionalne stereotipe, po katerih naj bi mnoge lastnosti »slovenske duše« izhajale iz zgodovinsko pogojene mejnosti, je slovita slovenska

prilagodljivost pravzaprav kolektivni obrambni refleks (prim. Trstenjak, Ringel, 1992). Tak diskurz po drugi strani spodbuja mit o slovenski ekskluzivnosti (majhni, posebni, trpežni, trdoživi, sploh pa pošteni, marljivi in pridni) in se v javno vednost pledira precej pogosto.[2] Tak pogled je skoraj vselej neupravičen, podobno kot v geografiji pogosto izpostavljamo geografsko posebnost Slovenije v njeni stičnosti, prehodnosti in izjemni občutljivosti, zatem pa hitro najdemo za to tudi vrsto (psevdo)argumentov. Ko prestavimo slovenski primer na skupni evropski imenovalec, se izpostavi dvoje. Prvič, da so posamezne večje evropske regije vsaka na svoj specifičen način samosvoje in odstopajoče od drugih na določenih področjih; s tem izražajo geografsko posebnost in izvirnost – temelj njihove prostorske identitete. To pomeni, da nima pomena izpostavljati posebnosti, če jih imajo tako ali drugače vsi in je unikatnost ena od temeljnih lastnosti, temelječa že na geografski lokaciji. Drugič pa, da je vrsta pokrajinskih značilnosti vendarle primerljivih vsaj okvirno in se s tem odražajo najprej pripadnosti širšim tipologijam ali pa sploh izkazujejo določeno univerzalnost. Zato je zelo pomembna perspektiva opazovalca; torej kako opazujemo določene pojave. Z manjšinami pravzaprav ni čisto nič drugače, čeprav je prešlo v akademsko navado, da se specifike manjšinskih skupnosti izpostavljajo mnogo bolj kot pa njihove splošne poteze. Z usmerjenim opazovanjem splošnih oziroma skupnih značilnosti pa je lažje (oziroma sploh mogoče) razumeti nekatere skupne lastnosti pripadnikov manjšinskih kolektivov na eni ter pripadnikov matičnega naroda na drugi strani; če govorimo o razmerju med manjšino in t. i. »matico«. Uvideti je treba, da se manjšine le v nekaterih elementih razlikujejo od svojih narodov v večinskem položaju. S tem se ne zanika heterogenosti slovenskega etničnega prostora, temveč le poudarja, da je heterogenost precej pogosta lastnost narodov stare celine na splošno. Superlativi so dobri za gojenje različnih mitologij in čustveno dojemanje narodne pripadnosti, a slabi za kritično samorefleksijo, nezmožni realne ocene lastnega položaja in seveda tudi slepi in gluhi za iskanje razvojnih perspektiv.

Pojem teritorija je v kontekstu narodnega vprašanja prikazan ali pretirano samoumevno (in zato nekritično) ali – kar je, menim, pogosteje – podcenjeno ali pa je ta aspekt sploh izpuščen. Etnične kategorije zaradi tesne povezave med človekom in prostorom nujno potrebujejo stalno spremljanje tudi prostorskih vidikov. To pa ni v prvi vrsti razprava o poteku in spremembah različnih »etničnih meja« (čeprav je tudi to pomembno ugotoviti), temveč bolj sprotno ugotavljanje raznovrstnih oblik povezanosti človeka s svojim funkcijskim prostorom, znotraj katerega je bivalni ali poselitveni prostor najpomembnejša, a še zdaleč ne edina kategorija.

2 Slovenski almanah, 1991, Ljubljana.

Zakaj je to tako pomembno? Varstvo manjšin se naslanja na teritorialno načelo; opredeljuje torej območje, na katerem posebna, za razvoj manjšine pomembna določila, veljajo. Tak prostor je znan, z različnimi pristopi dokazovanja vidne dvojezičnosti tudi (jezikovno) označen. Za pripadnike manjšine je pomembno, da se z različnimi vidnimi elementi dokazuje ne le navzočnost, temveč predvsem institucionalno spoštovanje navzočnosti manjšine kot družbenega kolektiva. Asociativno pa na pripadnike manjšine močno vpliva celoten spekter izkušenj, ki jih ta prejme v svojem delovnem, izobraževalnem, oskrbovalnem, rekreacijskem, družabnem ritmu – torej seštevek vseh prizorišč, na katerih se nahaja, in sicer verjetno nekako v sorazmerju s tem, koliko časa človek tam prebije. Že nekaj desetletij nazaj je ob uveljavitvi moderne (tudi industrijske) družbe večji del časa (zaradi izobraževanja, dela, oskrbe, rekreacije in drugih opravil) posameznik prebil precej daleč proč od svojega domačega kraja. Vseeno pa je bila dvojezična ali drugačna oblika vidne označenosti manjšinskega značaja njegovega kraja pomembna, tudi če je v tem kraju večinoma le spal. Obstajale so druge interakcije, od sosedstva do lokalnih organizacijskih ravni in končno tudi simbolno. To je vendar »njegov« kraj. Toda na oblikovanje in ohranjanje njegove identitete so vse močneje vplivala tudi ostala prizorišča, čeprav različno intenzivno. Silile so ga v oblike prilagodljivosti: to pa je sčasoma postala pomembna lastnost pripadnikov manjšin, ki se je marsikomu odkrila kot pomembna poklicna in družbena prednost. V postmoderni družbeni realnosti je lokacij udejanjanja različnih opravil in funkcij več in del teh se seli tudi v virtualni prostor. Toda hkrati se povečujejo zlasti oblike emotivne povezanosti z izvirnim prostorom, z domačim krajem in območjem. Ta razmerja so podrobneje prikazana v posebnem poglavju.

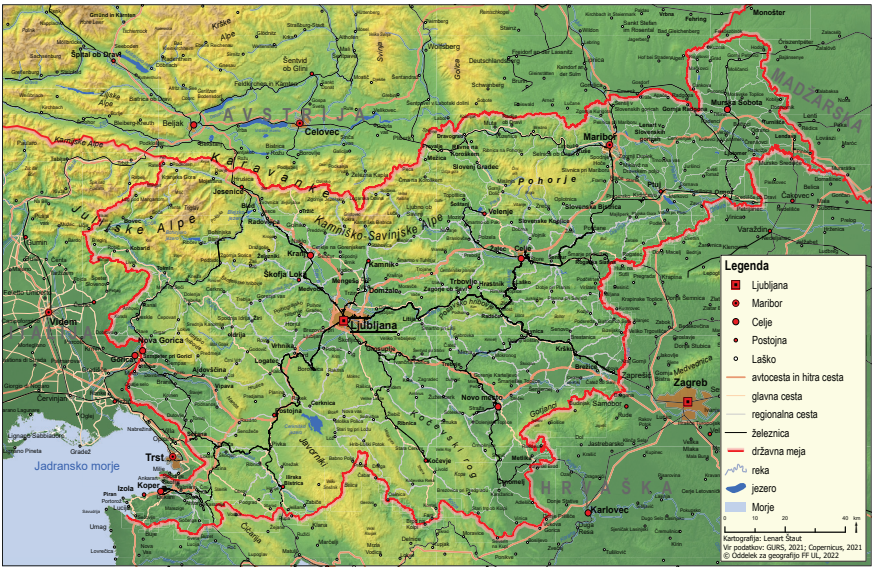

Karta 1: Republika Slovenija s sosednjimi območji

Pogled na evropski etnični zemljevid postavlja Slovenijo in Slovence v evropski mozaik različnosti in enotnosti obenem. Različnosti, ker daje individualni značaj vsakemu etničnemu korpusu svoje (posebno) mesto, enotnosti pa zaradi nekaterih potez, ki so lastne veliki večini evropskih narodov, ljudstev in etničnih skupin. Položaj slovenskih manjšin v sosednjih državah je lažje primerjati na dovolj široki ravni mednarodnih odnosov na evropskem političnem prizorišču. V kontekstu varstva manjšin je opredelitev splošnih značilnosti pomembna zaradi operativnosti: razširjene poteze manjšin lahko postanejo predmet sporazumevanja in različnih ukrepov, medtem ko je posebnosti manjšin veliko težje upoštevati. Končno je iskanje skupnih potez in tudi reševanje nekaterih na splošno prisotnih problemov manjšin ena od tistih evropskih političnih tematik, ki se jih je evropska politika večkrat patetično lotevala in jih nato manj strumno prepustila prakseologiji bilateralnih odnosov. Zadnja taka priložnost je bila ob poskusu uveljavitve splošnih norm varstva manjšin, ki jih je predlagala široko podprta iniciativa Minority Safe Pack.[3] Odsotnost konsenza glede bolj poenotenega varstva manjšin potrjuje sorazmerno visoko senzibilnost manjšinskega vprašanja in precej velike razlike glede odnosa do manjšin v evropskih državah.

3 Minority SafePack – milijon podpisov za raznolikost v Evropi. V: https://europa.eu/citizens-initiative/minority-safepack-one-million-signatures-diversity-europe_sl

Dalje je treba razmisliti o tem, kakšno mesto sploh ima etnična tematika v sodobnem družbenem diskurzu. Postavlja se vtis, da smo tu sredi velikih družbenih kontradikcij, razcepljeni med percepcijo, konstrukcijo in realnostjo. Kljub razglašanju postnacionalne narave evropskih družb že nekaj časa nazaj (Habermas, 2001) se evropske družbe znajdejo pred pojavi etničnih konfrontacij in tudi odprtih konfliktov, ki bi jih – vsaj v taki obširnosti – težko pričakovali, če bi imela teza o postnacionalnosti dovolj realne teže tudi v praksi. Neredko so (posebej v nekaterih sociooloških tekstih) izpostavljeni postnacionalni diskurzi,[4] po katerih so stremljenja kolektivov, ki sami sebe imenujejo »narod« ali pa vsaj »etnična skupnost«, stvar nekoliko zastarelih kolektivnih zamišljanj. Od tod dalje je seveda »zapiranje v lastne nacionalne okvire« videti zastarelo in postmodernemu utripu nasprotno početje. Zdi se, da je ekstrapolacija sicer navzočih procesov postnacionalizma[5] bolj popularna akademska domislica kot pa razširjena družbena praksa. Globalizacija je nedvomno sprožila bistvene spremembe tudi v dojemanju etničnih pojavov in njihove politične relevantnosti (prim. Rizman, 2008), vendar ostaja dejstvo, da so etnične kategorije praktično enako pomembne, kot so bile desetletja nazaj. Realno je namreč tako: vse evropske nacionalne države stavijo na svojo nacionalno kulturo in identiteto. Tudi manjšinam se zato pripisuje pomembno mesto. Hkrati imamo poplavo znanstveno utemeljevanih stališč in prepričanj, po katerih je kategorija naroda presežena ali pa kot dejstvo preprosto zanikana. Po precej pogosto citiranem Andersonu (2006) je pojav predvsem stvar človeške kolektivne konstrukcije. V delu, ki se specifično osredotoča na manjšinske teme, se zdi načelna razprava o tem, ali so dosedanje razlage etničnih kategorij sploh relevantne, morda odveč. Toda, ko vstopimo na polje varstva manjšin, je mogoče laže razumeti, da se države otepajo nadaljnjih korakov k učinkovitim, postmodernim družbenim utripom prilagojenim varstvenim ukrepom, če obstaja širok konsenz o tem, da narodov (etnij) in njihovih situacijskih derivatov (narodnih oziroma etničnih manjšin) realno pravzaprav ni. Andersonovo stališče po eni strani onesmisljuje koncepcije nacionalnih držav, vendar jih v ničemer ne spreminja. Prav to pa zelo dobro odgovarja uveljavljenim nacijam, ker jim ni treba ukreniti ničesar v korist manjšin. Za nadaljevanje nacionalne (ali celo nacionalistične) paradigme imajo obsežen državni aparat, s katerim ohranjajo in razvijajo ključne atribute tudi narodne oziroma etnične identitete. Zato je odveč razprava o tem, ali narod obstaja kot demografsko-kulturno dejstvo ali pa imamo pred seboj le dovolj močna zamišljanja o tem.

V podoben vsebinski okvir sodi tudi sedaj pogosto izpostavljena premisa o neracionalnosti ali celo odvečnosti političnih meja. Politične meje nastajajo na novo, ker

4 O tem na primer v: Vidmar Horvat, 2017.
5 Glej tudi: Kuti, 2017.

nastajajo na novo tudi nove države in nič ni videti, da bila srednjeročna prihodnost dosti drugačna (Rosecrance, 2006) in meje so logične posledice. Po nekaterih stališčih naj bi bile meje namreč le »konstrukt« (in v resnici ne obstajajo) in nikakor ne eden od atributov države in posredno torej tudi nacije ali naroda v državno-teritorialnem ustroju. Pogosta navajanja o tem, kako »meja ni več«,[6] so populistično privlačna in utemeljena izključno na emotivni percepciji in ne na racionalnem premisleku. Odprava mejnega nadzora političnih meja ni »brisala« ali jih ukinila, pač pa je zaradi alternativnih oblik tega nadzora (ki pa jih ljudje ne opazijo kot fizično dejstvo) zadržala nadzorovanost teh prostorov (potrebnih za zagotovitev varnosti) in obenem odpravila percepcijske in stvarne ovire ter s tem zagotovila večjo in predvsem bolj enostavno in lagodno prečkanje meja. Nekatere interpretacije izpostavljajo, da so narodi (in dalje nacije, nacionalne države in tudi narodne manjšine) na nek način umetni konstrukti v percepcijah ljudi in naj bi bilo vprašljivo, ali sploh zares obstajajo. Težava takih konstelacij je v tem, da se razblinijo ob realnem soočenju z »mejo« ali širše vzeto vsakršnimi mejami (parcelne, katastrske, administrativne, administrativno-politične ter seveda tudi državne (nacionalne), pa tudi na primer zunanje meje EU ali meja skupnosti držav Schengenskega dogovora). Vse te meje dejansko obstajajo, njihova vidnost in vplivnost pa seveda variirata. Zanikanje dejstev je za stroke in znanosti vselej slaba popotnica. Sklenemo, da je naziranje o preseženosti nečesa, kar je mogoče na določen način enostavno ugotoviti, evidentirati ali celo meriti, ideološko in nikakor ne strokovno početje.

Zgornje dileme javnih in tudi strokovnih razprav pomenijo precejšnjo zbeganost prav v odnosu do narodnega vprašanja. To ostaja »vprašanje« prav zategadelj, ker se v maniri danes zelo popularnih kritičnih znanosti duhovi razhajajo ob postavki obstoja – neobstoja nečesa, kar smo v približno tristoletni evropski politični zgodovini poimenovali »narod« ali »nacija«, ter seveda tudi izpeljankah iz tega, kot so narodne manjšine ali etnične skupnosti. Kolektivni spomin bremenijo konflikti in vojne, ki so jih nacionalizmi sprožili in vodili (v stoletjih pred tem ni bilo vojn nič manj!), in morda se zato javni narativ rad ukloni neprivlačnosti »nacionalnega«. Težko se je ubraniti vtisa, da je poudarjanje manjšinskih pravic narodna in državniška krepost, poudarjanje naroda v državi pa nacionalizem, nevarna ideologija delitev. Toda po drugi strani je kategorija »manjšine« vredna omembe in vsaj načelnega zavzemanja. Narodi ne, manjšine da! To nesorazmerje, če ne kar paradoks, se pozna tudi v raziskovalnem interesu za razmerja med narodom in manjšinami. Dejstvo je, da je že na področju etničnih študij v Sloveniji veliko pozornosti odmerjeno na primer imigraciji,

6 »Ko ni več meja« je bil naslov ene od edicij srečanj, ki jih (hvalevredno) organizira in spodbuja Svetovni slovenski kongres. Dikcija o tem je povzemanje javnega diskurza, dovolj razširjenega, da se je zdel privlačen za opis stanja po vključitvi Slovenije v EU. Da država tedaj (pa še mnogo pozneje) ni uspela urediti problemov poteka mejne črte na kopnem ter morske meje, je bila v navalu panevropskih emocij očitno povsem prezrta.

integraciji priseljencev, nekaj manj »klasičnim« manjšinam in zelo malo kategoriji naroda kot demografsko-kulturne celote. Deficit širše znanstvene obravnave temeljne etnične kategorije ima posledice. V slovenskih šolskih učbenikih je tematika slovenskih manjšin obravnavana bolj ali manj kot ena od postranskih tematik, ki se ji pripisuje zgolj kulturni pomen in značaj. Stanje na tem področju se je izboljšalo, raziskave o poznavanju in odzivnosti obmejnega prebivalstva pa kažejo na relativno skromno poznavanje manjšinskih situacij. Na drugi strani velja opomniti na to, da smo evropsko integracijo (preobrazbo Evropske gospodarske skupnosti v Evropsko unijo) Slovenci pričeli z osamosvojitvijo v času ter okoliščinah, ko je v prostoru bivše skupne države, jugoslovanske federacije, razpadanje pospremil niz državljanskih vojn, katerih skupni imenovalec so bili vendarle nacionalizmi; isti, ki tudi sedaj v tretjem tisočletju nastopajo kot relevantna gibanja s prizadevanjem za dosego vsaj (večje) politične avtonomije, če ne kar državne neodvisnosti na eni ter prizadevanja za ohranitev teritorialnih okvirov držav s starim državniškim pedigrejem ter barvito etnično, jezikovno in kulturno stvarnostjo, ki je drugje že naredila politični zemljevid bogatejši za nastop samostojnih držav. Sem in tja se javijo tudi nacionalizmi z agresivno naravo in ambicijami po širjenju teritorijev z vojnami, kot imamo priložnosti opazovati v Vzhodni Evropi.[7] Sile (tudi gibanja ali ideologije) nacionalizma so sedaj prisotne in so daleč od tega, da bi jih praksa presegla ter postavila v skladišče evropskega političnega spomina. To spoznanje bi moralo voditi k pazljivi evropski etnični politiki tudi v primerih, ko gre za občutljive probleme Katalonije ali Baskije v Španiji ali pa več primerov v Vzhodni Evropi. Povsem isto delovno polje sega tudi v domeno narodnih/etničnih manjšin, večinoma kot rezultat dosedanjih etnopolitičnih rivalitet, ki so oblikovale sedanji politični zemljevid Evrope. Manjšine so torej sestavni del etničnega bistva in biti, vendar s posebnostmi organizacije in delovanja. Spoštovanje različnosti je praktično mogoče šele, ko je dosežena uvidevnost v realen obstoj raznolikih etničnih pojavov. Tedaj torej, ko razreševanje odprtih bilateralnih problemov zahteva niz kompromisov in bo rešitev zagotavljala lojalnost manjšin do teritorialno-političnega ustroja in pripravljenost držav, da manjšine tudi *de facto* in ne le *de iure* postavljajo kot pomembno temo notranje politike. Iz izkušenj pa lahko trdimo, da je odpor državnih politik do manjšinskih vprašanj v praksi še precej velik (kar se je potrdilo z zavrnitvijo pobude Minority Safepack).[8] Pojasniti ga je mogoče le z ohranjanjem na

7 Gre za ruski nacionalizem, ki je zaradi zgodovinskih kontekstov, relevantne moči (z jedrskim orožjem vred) po svoji naravi delovanja imperializem. Neprikrite ambicije po neposrednem obvladovanju nekdanjih območij Ruskega carstva in pozneje Sovjetske zveze postavlja Rusijo in ruski nacionalizem v navidezne antagonizme sodobnega časa. Rusija se je na svoje rojake v težavah ozirala zelo pogosto in upoštevanje etničnega vzvoda sodi med vektorje ruske zunanje politike (Gaiser, 2010).

8 Poskusi, da bi imeli približen standard varstva manjšin. So starejši in sodijo med konstante notranjih politik evropskih držav. Malo pred Helsinško konferenco (1974) je bila izdana kratka publikacija o stanju manjšin v Evropi (Skadegard, 1972).

nacionalizmu utemeljenih nazorov, po katerem je sleherna (etnična) raznolikost pač tveganje. Prav pozneje v tem delu predstavljeni primeri slovenskih manjšin v sosednjih državah zelo plastično ilustrirajo to državniško atmosfero. Državne politike so namreč enostavno pristale na (tiho) tezo, da je bolje ne spreminjati (to je povečevati ali urejati) statusa manjšin, ker to politični ni dobro sprejeto v domačem okolju. Še vedno pa je popularno priložnostno verbalno izražati navdušenje nad manjšinami in etnično in kulturno pluralnostjo, ter potrpežljivo čakati, da mehanizmi asimilacije skozi čas reducirajo ključne elemente manjšinstva.

Slednjič je v tem uvodnem premišljevanju primerno izpostaviti geografsko dimenzijo narodnega vprašanja. Geografija se je tem vprašanjem posvečala bolj kot ne obrobno in parcialno. Narodna ali jezikovna struktura prebivalstva je vedno pomembna vsebina, a le zelo redko obravnavana kot povsem svoje tematsko področje. Večinoma se je ta kategorija obravnavala v sklopu demografskih struktur, poselitve in politične razdelitve. V političnih geografijah (če vzamemo množinsko obliko zaradi sorazmerno različnih pristopov k opisu delovnih področij politične geografije kot posebne geografske panoge) je tematika navadno vezana na kategorijo teritorijev ter – tako izdvaja White (2004) – teritorialnih entitet. White pod tem pojmom razume celovitost demografskega korpusa na politično opredeljenih in po možnosti zamejenih teritorijih. Teritoriji so zaradi načina upravljanja v svojih težnjah orientirani navznoter, k skupnosti. Politične meje so pragmatična posledica, ki pa lahko etnično (ali širše: kulturno) opredeljeno skupnost tudi ločuje. Družbeni kolektiv je močnejši, če ga povezujejo komponente jezika in kulture kot ključne vsebine kolektivne identitete. Skupnost je tedaj oblikovana kot demografsko telo in njena ključna premisa ni (čeprav se v nekaterih študijah rado izpostavlja, op. p.) različnost od drugih, temveč (ker je usmerjena k ohranjanju in razvoju skupnosti) sorazmerna podobnost in sorodnost (kar se lahko tolmači tudi nekoliko različno). Skupnost je torej povezana navznoter in ni odločilno, da se razlikuje od drugih; to je le praktična posledica. Manjšine (o katerih pa White ne razpravlja posebej) so del kulturno (etnično) opredeljenega demografskega telesa, ki pa se od jedra razlikujejo po položaju. Manjšinski položaj se od večine razlikuje po izoblikovanosti in dostopnosti družbenih institucij, kot so zlasti upravne, politične, kulturne in izobraževalne; tiste, kjer je zelo izpostavljena vloga jezika in kulture neposredno. Manjšine so zelo pogost in zato tipičen evropski pojav.

Prostorska razporeditev etnično opredeljene skupnosti se pogosto ne ujema s potekom političnih in administrativnih meja. Pojav narodnih manjšin tvori zapletenost meddržavnih odnosov, ker zahtevajo od držav sklepanje različnih kompromisov. Tipično je, da so pripadniki določenega naroda prisotni v različnih državah, tudi

če gre v nekaterih primerah za sorazmerno dokaj številčne manjšinske kolektive in njihove poselitvene prostore. Evropske države so nacionalne in hkrati etnične države (poglavitni gradnik državnosti je uresničevanje interesov narodne skupnosti, da je organizirana kot država), kar pa samoumevno vključuje določeno število bolj ali manj številčnih manjšin. Prisotnost manjšin in neka oblika dejavne skrbi zanje (z ureditvijo manjšinskih pravic) je tipična poteza evropskih nacionalnih držav. Po ocenah je okrog desetine Evropejcev[9] pripadnikov etničnih ali/in jezikovnih manjšin.[10] Mednje so uvrščali tudi manj številčne narode brez lastne državne organizacije. Manjšine so pogost pojav (sploh ko gre za večje manjšinske skupnosti) v Srednji Evropi (Brunner, Lemberg, 1994), kar se razlaga kot ena ob motivov za dinamiko političnih meja v preteklosti (Tunjić, 2004). Nekatere manjšinske skupnosti, kot so na primer Madžari na Slovaškem (blizu pol milijona) in še bolj Madžari v romunski Transilvaniji (več kot milijon in pol) ali pa Turki v Bolgariji (okrog milijona), nemško govoreči Tirolci na Južnem Tirolskem v Italiji (prek 300.000), so dokaj številčne in predstavljajo na regionalni in nekatere tudi na državni ravni relevanten politični dejavnik. Zlasti te številčnejše manjšinske skupnosti iščejo tudi primeren teritorialni status upravljanja (in ne le varstva) (Žagar, 2018, 5–7). Ko je govora o teritoriju z administrativnimi mejami in modelom upravljanja, so koristi etnično opredeljene skupnosti tudi v ekonomskih, socialnih, naravovarstvenih politikah na tem teritoriju in ne le v zaščitništvu, ki naj ga izvaja država nad njimi. Poleg tega ima od teritorialne avtonomije korist celotna skupnost, pri visokih normah državno podaljšanega varstva pa pripadajo manjšinske bonitete le pripadnikom manjšine (Kössler, 2018, 28; 34–36).

Večina manjšinskih skupnosti v Evropi sodi v kategorijo manj številčnih (s po nekaj deset tisoč pripadniki) in celo malo številčnih (le nekaj tisoč pripadnikov; kakor so na primer tudi Slovenci na Madžarskem). V odnosih med državami tudi manj številčne manjšine nikakor niso nepomemben dejavnik. Status in način urejanja manjšinskih zadev je od države do države različen. Poskusi npr. FUEN,[11] organizacije (zveze) evropskih manjšinskih skupnosti, da bi na ravni EU prišli do vsaj približne skupne formulacije manjšinskih standardov (čeprav je tudi dobrih praks po Evropi kar nekaj), se doslej ni posrečil. V tem ne gre gledati toliko načelnega

9 Ker so merila manjšinskega položaja različna, se precej razlikujejo tudi številke. Oceno okrog 50 milijonov navaja tudi pobuda Minority SafePack (2018), medtem ko je pregledni leksikon narodov in manjšin (Pan, Pfeil, 2000) pri oceni nekaj skromnejši.

10 Evropska listina za jezike regij ali manjšin, 1996: Svet Evrope/Council of Europe, Strassbourg (slovenski, neuradni prevod). Listina je za najširšo podlago manjšinskosti vzela jezik prvenstveno zaradi večje politične sprejemljivosti. Nekatere države (na primer Francija) pojma narodna (etnična) manjšina ne poznajo, priznavajo pa regionalne jezike. Mednje sodi na primer bretonščina, ki bi jo sicer lahko mirno imeli tudi za jezik naroda ali pa vsaj etnije ali ljudstva.

11 FUEN (Federal Unions of European Nationalities), www.fuen.org

nasprotovanja manjšinam (pri čemer so tudi slovenske sosede lahko skoraj šolski primer (prim. Klemenčič M., 2010, 10–11)), temveč v enaki meri, če ne še bolj, tudi razhajanja med manjšinskimi organizacijami. V evropskih državah so se uveljavile različne prakse varstva manjšin, pravne podlage so v bilateralnih sporazumih med državami in mnoge manjšinske organizacije zato pričakujejo izpolnitev pogodbenih obveznosti že sprejetih sporazumov in uživanje doseženih prednosti v državi bivanja ter na drugi strani uživanje pomoči države matičnega naroda. Predvsem pa so glavne nasprotnice enotnejšega in predvsem višjega manjšinskega standarda na ravni Evrope predvsem države. Te se najprej sklicujejo na že dosežene standarde manjšinskega varstva in posebnosti manjšin, ki jim morajo nuditi varstvo, in sicer zaradi notranjepolitičnih razlogov. Večjim ugodnostim do manjšin nasprotujejo različne politične skupine, kar ustvarja manjšinam dejansko manj naklonjeno klimo. V ohranjanju take klime je moč slediti klasičnim interesom nacionalnih držav; dejansko državnih nacionalizmov, ki so do manjšin naklonjeni toliko, kolikor jih v to silijo sprejeti dogovori in na različne načine prisoten pritisk države zaščitnice. Deklarativno je sicer drugače in državniki ob različnih priložnostih, sploh pa ob kakih jubilejih, radi izpostavljajo naklonjenost do manjšin. Evropske družbe so v zadnjih treh desetletjih sicer znatno izboljšale družbeno klimo napram manjšinam, institucionalno pa so dosežki skromni. Druga pomembna značilnost pri mednarodnem delovanju manjšin v Evropi je sorazmerno močan vpliv držav matičnih narodov, ki vodijo večinoma etnocentrično politiko do lastnih manjšin v sosednjih državah. V praksi ta odvisnost manjšin od njihovih »matic« lahko ovira manjšinske predstavnike pri oblikovanju uravnoteženih odnosov glede manjšinskih standardov na evropski ravni. Obenem pa je prav to zelo čvrst dokaz prevlade na nacionalizme oprtega državniškega razmišljanja. V političnih govorih je mogoče slediti patetični panevropski retoriki o skupnosti evropskih narodov in neprecenljivi vrednosti pisane etnične, jezikovne in kulturne raznolikosti EU. Ta se navadno veže na pogosto deklarirano večkulturno ali tudi multikulturno družbo, misleč pri tem tudi na zaradi mednarodnih selitev vse bolj etnično in kulturno raznoliko družbo. A to je potem že spet svoje področje. Položaj manjšin in odnos do njih slej ko prej negira praktično uresničljivost manjšinam naklonjene javne evropske podobe.

Odnos do teritorijev, na katerih manjšine živijo, in teritorialnosti kot značilne pritikline etnične biti, je pogosto izogibajoč. Teritorij ima namreč lahko le eno politično platformo in pripadnost. Le ena država tam izvaja jurisdikcijo in to ne glede na narodne, jezikovne ali druge kulturne značilnosti prebivalcev. Teritorialne zadeve so zato bolj občutljiv predmet medsebojnih odnosov, ker se na poselitveni teritorij navadno vežejo tudi modeli varstva manjšin. Najbolj izpostavljena oblika manjšinske teritorialnosti je teritorialna avtonomija, navadno povezana tudi s sorazmerno

številčnostjo manjšinske skupnosti. Evropske nacionalne države imajo v praksi do tega precej zadržkov.

Teritorij je z vsem, kar vsebuje neposredno (na primer izoblikovanost kulturne pokrajine, ki izraža tudi minulo delo kolektiva, ki na njem živi) in še bolj posredno (gostota manjšinske prisotnosti, razpoložljiva infrastruktura, gospodarske možnosti, topografija in drugo), namreč zelo močan, vpliven dejavnik. Manjšinski teritorij je del državne celote, ta pa pričakuje od svojih državljanov (pripadnikov manjšin) izkazovanje lojalnosti, hkrati pa je tudi prostor, katerega so nacionalizmi doslej (in nič ne kaže, da bi svoje nagibe in strateške cilje v tretjem tisočletju kaj spremenili) projicirali kot svojega. Lastniški oziroma obvladovalni interes se neredko razume v maniri zanesljivega obvladovanja teritorija le, če ima večinski (titularni) narod na njem tudi etnično, jezikovno in kulturno prevlado. Tako naziranje seveda pragmatično (in vedno potihem, nikoli ali pa zelo redko deklarativno) spodbuja vse oblike načrtne asimilacije manjšin (zmanjšanje deleža pripadnikov manjšin, prisotnosti njihovega jezika, zmanjševanje manjšinskih institucij, kot so manjšinske oziroma dvojezične šole, raba manjšinskega jezika v uradih ipd.) in tudi značilnosti njihovega teritorija (posebej je pri tem moteča vidna dvojezičnost, npr. pri topografiji v različnih oblikah). Dejansko si precej prizadevajo, da bi bila vidna dvojezičnost omejena. Administrativna ureditev neredko namerno ustvarja bolj heterogene občine, nedvomno tudi z namenom, da bi bila na ravni lokalnih teritorialnih enot manjšina razpršena oziroma njen delež manjši. Vendar pa k takim situacijam »razredčenja manjšinskega elementa« prispevajo tudi povsem samodejni procesi na primer urbanizacije, ki s priseljevanjem ljudi zmanjšujejo delež manjšinskega prebivalstva. V praksi je vrsta situacij, kjer je mogoče z različnimi politikami precej vplivati na realni položaj manjšin, ne da bi zares kršili dogovorjene norme varstva manjšin ali kakorkoli posegali v kategorijo manjšinskega varstva; na manjšine pa to precej vpliva.

1.3 Kratek pregled geneze evropskih narodov

Manjšine so po svojem nastanku posledica političnih delitev ozemelj, lahko bi rekli nek derivat politično-teritorialnih procesov, v katerih so (nekateri) narodi dosegli obliko državne organizacije, deli njihovega etničnega telesa pa je ostal zunaj meja pridobljene države kot manjšina. Izvorno so manjšine in matice torej isti etnični korpus, v nadaljnjem zgodovinskem razvoju pa je različna stopnja dosegljivosti za razvoj etnične identitete pomembnih institucij vodila v identitetne razlike med v nacijo organiziranim narodom in manjšino. Manjšine in »matica« so si čedalje bolj različne, različne pa so tudi manjšine enega naroda med seboj. Manjšinske politike

v skrbniškem odnosu tega ne izpostavljajo; prej nasprotno, poudarjena je enotnost narodnega telesa in ne notranja heterogenost (Sekloča, 2014), kar bi bilo glede na realnosti smiselno. Manjšine ne bi niti najmanj izgubile svojega bistva, če bi znale države matičnega naroda videti njihove etnične in kulturne posebnosti in razlike.

Etnogeneza je dejansko konstanten proces (pre)oblikovanja etnično (jezikovno, kulturno ipd.) opredeljenega kolektiva; potek etnogeneze je odvisen od vrste dejavnikov in okoliščin. Narodi so s političnimi delitvami dejansko doživljali tudi določeno kulturno-etnično difuzijo. Znotraj še vedno enotno opredeljenih narodov se razlike povečujejo, kar prispeva k heterogenizaciji kategorije naroda. Na deklarativni ravni tega ni opaziti. Nasprotno, v ustavah Italije, Madžarske in Slovenije (vse tri si prizadevajo dejavno skrbeti za svoje manjšine v drugih državah) izpostavljajo enotnost italijanskega, slovenskega oziroma madžarskega naroda. O razlikah ni govora, a politike jih morajo v praksi vendarle opaziti in upoštevati, če hočejo biti učinkovite.

Narode večina teoretikov opredeljuje kot družbene oblike kolektivne povezanosti moderne dobe. Če so si teoretiki na katerem področju različnih misli in stališč o naravi proučevanega pojava, potem so to prav gotovo etnični pojavi. Skoraj enotni so si le pri stališču glede tega, da naj bi bili narodi moderen, do nekajstoleten pojav. Glede poteka etnogeneze pa ni konsenza in tudi ne vselej o tem, katera merila določajo kategorijo naroda. O tem se je razvila vrsta teorij, kar usmerja k misli, da je tudi v resnici oblikovanje evropskih narodov (in drugje seveda prav tako) potekalo na različne načine. Kljub temu pa je primerno pogledati, katere so bile ključne faze razvoja in kateri dejavniki ter okoliščine so imele pomemben in morda tudi odločilen vpliv na oblikovanje širokih družbenih agregatov, ki jih sedaj imenujmo narodi. Narodno vprašanje je več- oziroma interdisciplinarno področje in treba je računati, da so k razlikam v interpretaciji pojava in bistva »naroda« najbrž prispevali tudi teoretični pristopi in metode v okvirih matičnih ved, s katerih posamezni avtorji (teoretiki) prihajajo. Ni namen tega pregleda kritična analiza različnih teoretičnih pristopov k proučevanju fenomena naroda, temveč bolj opomnik na možne opredelitve, ki lahko nekoliko bolje osvetlijo tudi mesto Slovencev kot naroda in seveda tudi slovenskih manjšin.

Ideja naroda in njegova razlaga, podobna današnji,[12] je prisotna v evropskem prostoru okrog tristo let, kot ena od vodilnih, razvoj političnega zemljevida oblikujočih paradigem, pa največ stoletje (Jansen, Borggräfe, 2007, 7). Beseda je seveda starejša in so jo poznali že v antiki. Vendar pustimo zgodovino izraza, njegovo etimologijo

12 S tem mislimo na razlage pojavov naroda in nacionalizma, kot jih poznamo predvsem v zadnjega pol stoletja. Vsebinsko so obravnavani v nadaljevanju.

in različna tolmačenja ob strani. Idejo naroda so razširjali odmevi francoske revolucije konec 18. stoletja, čeprav so bila družbena razmišljanja tudi drugje pomembna za vznik in razširitev. Za utemeljitelje se prištevajo nekateri vidni misleci druge polovice 18. in prve polovice 19. stoletja, kot so Rousseau, Herder, Jefferson, Burke (Rizman, 1980, 79) in še vrsta drugih. »Narod« je bil že po teh imenih in njihovih političnih zaledjih (državah) prvenstveno politična stvar, pozneje pa priljubljena tema številnih filozofov 19. stoletja. Bistveno je, da je bila že čez pol stoletja zlasti v Srednji Evropi, ko je v viharnem družbenem strujanju naklonjenost do kategorije naroda narasla do razsežnosti, zaradi katerih se leto 1848 v zgodovinskem spominu obeležuje kot »pomlad narodov«, v marsičem pomembna ideja in vse bolj tudi ideologija.

Evropski politični zemljevid so tedaj zapolnjevali – z zelo skromnimi izjemami – imperiji in različne monarhije z dedno prenosljivim vodstvom. Vladarske titule so imele v 19. stoletju tudi realno upravno moč, čeprav je naraščala moč državne administracije in različnih polov politične moči. Nacionalna ideja je ponekod padla na plodna tla. Mazziniju spričo njegovega burnega, slej ko prej precej avanturističnega življenjskega opusa, ni mogoče oporekati zaslug za združitev Italije 1866. Letnica je za Slovence pomembna, ker je v okvire nove združene Kraljevine Italije prišlo ozemlje Beneške Slovenije, perifernega frontiera prejšnje Beneške Republike ter vmesne nekajdesetletne avstrijske nadvlade. Beneški Slovenci so tako med vsemi sedanjimi slovenskimi manjšinami prvi, ki so postali prava manjšina (česar takrat nihče ni tako konstatiral). V politično tedaj zelo razdeljenih srednjeevropskih deželah je le nekaj pozneje (1871) podoben unifikacijski podvig uspel Nemcem pod taktirko Prusije (Seton-Watson, 1980, 105–121). Obe, tako Italija kakor Nemčija, sta postali monarhiji. Enako zgodovinsko usodo so prikazale nove države na Balkanu. Habsburška monarhija, poleg Rusije in Otomanskega imperija najbolj etnično in jezikovno heterogena evropska država, se je po več narodno motiviranih revolucijah leta 1967 preoblikovala v dvojno monarhijo Avstro-Ogrsko (Magocsi, 2002, 78–82). Prav etnična komponenta je bila tista, ki je zaposlovala avstrijsko notranjo politiko pri vzdrževanju medetničnih ravnovesij. Etnični mozaik Habsburške monarhije je tedaj in še pozneje zaposloval tudi teoretike narodnega vprašanja (Hobsbawm, 1991).

U uveljavitvi nacionalne paradigme lahko govorimo v času ob koncu prve svetovne vojne. V razmejevalnih procesih je načelo samoodločbe narodov postalo politična maksima. Zato je politični zemljevid Evrope doživel velike spremembe. Tudi današnji slovenski teritorij z manjšinami vred je na dveh območjih (na Koroškem in v Primorju) postal predmet ne le razmejitvenih procesov, temveč tudi predmet

temeljitih študij o tem tedaj in pozneje (prim. Randall, 1954). Podobno so znanstveno pozornost vzbujale etnične razmere na teh območjih (Barker, 1984) oziroma pristopi manjšinskega urejanja in varstva (Knight, 2017). Kot oblika političnih ureditev so marsikje iz kraljevin nastale republike, parlamenti in politične stranke pa so bili uvedeni praktično povsod. Ključna sprememba je bil tedaj obsežen premik k uveljavitvi nacionalnih držav. V stoletju pozneje je do danes to ostala glavna premisa razvoja evropskega političnega zemljevida, in to kljub zelo različnim izkušnjam, ki jih je stara celina realno dobila v obdobju od 1920 do sedaj. Vsekakor pa lahko glede na pomen etnične komponente v politiki, odkriti ali pa prikriti, govorimo o prevladi etnične paradigme v tem obdobju. Na prelomu tisočletja so se ob jeku nastopajoče globalizacije javile analize in za njimi napovedi o prehodu v transnacionalno globalno družbo; celo globalno državo (Albrow, 1998, 267–285). V razvoju Evropske unije se je pojavilo forsiranje »Evrope regij«[13] in se neredko razumelo kot odklon, preseganje (Sturm, 1992, 58–70) ali celo zanikanje etničnega elementa – zelo verjetno izhajajoče prav iz podmene, da je ustroj nacionalne države ovira evropski državnosti. Tesnejše povezovanje držav in oblikovanje skupnih (dejansko nadnacionalnih) institucij predstavlja odrekanje določenih elementov suverenosti nacionalnih držav (Acetto, 2006, 179–198).[14] Ovire so zlasti v obstoju zgodovinsko povsem drugačnih izkušenj in ne nazadnje tudi poudarjena vrednota razvoja (nacionalne) kulture in jezika (Boden, 2004, 10). Vseeno pa so bile ideji regionalizacije Evrope naklonjene tudi manjšine – kar je glede na spremembe vrednot, ki jih je globalizacija nosila s seboj, v končni posledici dejansko kontradiktorno. Manjšin tak multipolarni in hkrati lokalizirani svet niti ne potrebuje, predvsem pa bi s slabenjem nacionalnih držav in s tem tudi držav zaščitnic manjšin neke učinkovite zaščite manjšin niti ne uspeli izvajati. Teoriji etnogeneze in nacionalizma sta se polno uveljavili v obdobju po drugi svetovni vojni, potem ko je bilo prekrajanje državno-političnih meja že bolj ali manj zaključeno, manjšinska vprašanja pa so bila sestavni del evropskih notranjih in bilateralnih politik.

Sedanje teorije narodnega vprašanja, predvsem etnogeneze (tvorbe narodov) in nacionalizma, temeljijo predvsem na tistih iz obdobja po drugi svetovni vojni. Tu omenjamo le nekatere, ker je težišče dela drugje, pri slovenskih manjšinah. Pomembno pa je poznati nekatere teoretične utemeljitve in s tem postaviti primere slovenskega naroda in slovenskih manjšin v primerljive evropske okvire. Med teorijami etnogeneze je več struj ali tudi šol, ki se glede poteka etnogeneze pomembno razlikujejo, in sicer tako glede nastanka narodov kakor glede meril, ki določajo

13 Zupančič, Jernej (ur.) 2003: Slovenija in nadaljnji razvoj Evropske Unije, Zaključno poročilo, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

14 Avtor tu predstavi tudi kontradikcije naddržavne ureditve.

njihov obstoj in razvoj. Smith (1993) loči po nastanku dve vrsti narodov: teritorialne in etnične. Prvi izhajajo iz vloge in pomena teritorija ali natančneje iz države. To je teritorij z jurisdikcijo, ki povezuje skupnost navznoter, jih konsolidira in homogenizira ter brani njih in njihove gospodarske in kulturne interese navzven. Za to ima na voljo legalne ustanove, vlado z različnimi hierarhično razdeljenimi službami, upravo, vrsto institucij in je kot družba socialno razslojena. Nacija je torej skupnost ljudi na podlagi prava in legalnih institucij. Glede na pomen teritorija je Smith ta način nastanka poimenoval tudi »teritorializem«, geografsko značilen predvsem v zahodnoevropskih monarhijah in v Franciji. Seveda v tem že lahko jasno prepoznamo načelo, da »država naredi narod«. Lahko ga imenujemo tudi formalni, teritorialni ali pravni princip oblikovanja narodov.

Delitev na politične ali državne (tudi etatistične) in etnične ali kulturne etnogenetske teorije je sicer pregledna, a ne najbolj natančna. V prvo skupino sodijo teorije, ki poudarjajo zgodovinsko vlogo obstoja državne organizacije skozi daljše časovno obdobje. Država povezuje ljudi na omejenem ozemlju in ohranja skupnost in različne povezave med njimi, in sicer ne glede na to, ali so tudi jezikovno, versko ali drugače različni. Teorija zagovarja načelo, da »država ustvarja narod« od zgoraj; ti narodi naj bi bili torej **državni ali politični narodi.** Dolgotrajen razvoj naj bi postopoma poenotil jezik, uveljavil in vzdrževal gospodarski sistem, upravo, šolstvo, kulturo, z okoliščinami oblikoval skupne interese ter tudi kulturo, poenotil način življenja članov skupnosti (državljanov), jih naredil povezane in podobne ter ustvarjal skupno tradicijo ter oblike zavesti. Tak način poudarja integracijsko moč institucij in teritorija. Človek je teritorialen, od stalne naselitve dalje vezan na ozemlje, na katerem živi, na njem ustvarja posestva, ga želi obvladovati, kar dalje prispeva k prepletenosti med človekom in ozemljem. Država prek delovanja njenega upravnega aparata postopoma ustvarja notranje povezano skupnost. Kot tipičen primer se navajajo Francozi, ki jih je državni aparat porevolucionarne Francije peljal v smer enotnosti, čeprav so bili pred tem jezikovno različni že med (današnjimi) »dialekti«, kaj šele, če se primerja nemško govoreče v Alzaciji, Baske ali Bretonce. Francoze je zato »oblikoval« sistematičen in vse bolj obsežen državni aparat, ki ni dopuščal kulturnih avtonomij ne Burgundije in ne Languedoca. Tako se je rodil francoski *nation* – skupnost, ki jo perceptivno povezuje skupna zavest in zgodovinska izkušnja, realno pa državni aparat, ki neprestano opravlja svoje integrirajoče poslanstvo. Francoskost Francozov je dejansko oblikovala francoska revolucija (Jansen, Borggräfe, 2007, 126–128). Etimologija izraza asociira ne le povezano, temveč predvsem sorodno skupnost. Zato lahko nacija postane tista skupnost ljudi, ki si je zmožna oblikovati in obdržati državo: tam si lasti in učinkovito obvladuje omejeno ozemlje,

tam vzpostavi institucije in suverenost (Smith, 1993, 26–35). Tako oblikovane okoliščine odločilno pripomorejo h kreaciji povezane skupnosti s skupnimi potezami, kot so elementi gospodarstva, kulture, skupna tradicija, poreklo, jezik in ozemlje, občutek solidarnosti ter državljanske pravice, ki jih imajo kot člani te skupnosti.

Velika Britanija in Španija sta prav tako kot Francija državi s staro kontinuiteto, bogato kulturno in dinastično zgodovino in kolonialno dediščino. A vendar se nista enako uspešno preoblikovali v jezikovno in etnično homogeno skupnost, kot je bilo to v Franciji. White to pripisuje šibki institucionalni ravni in počasni modernizaciji, kar je posameznim območjem omogočalo negovanje avtentičnih jezikov in kultur (White, 2004), kot so katalonski, galižanski ali baskovski. Na britanskem otočju je angleščina veliko učinkoviteje prevladala, a s to anglizacijo ni asimilirala versko drugačnih Ircev in tudi ne Škotov, katerih identiteta je (poleg jezikovnih in kulturnih aspektov) utemeljena zlasti dinastično in pravno. Zato gre za »združeno« kraljestvo, čeprav v nazivu Škotske sploh ne omenja. Zlasti osrednje in južne angleške pokrajine so bile prostor dolgotrajnega priseljevanja ne le iz britanskih kolonij, ampak tudi od drugod. »Melting pot« je tudi tu deloval. Moderna angleška nacija je po regionalnem in kulturnem izvoru zelo heterogena. V to skupino sodi tudi geneza ruskega naroda in seveda nacije, ki je koncept ruskega nacionalizma postavila v ospredje svojega političnega programa, potem ko je že obstajal ruski imperij (carstvo) za Petra Velikega I., pozneje pa ga je razširjala na vsa pridobljena ozemlja z izvajanjem rusifikacijskih politik in to kljub federalni ureditvi Sovjetske zveze (po letu 1917) oziroma tudi Rusije po letu 1990 (Zupančič, 2021).

Političnemu oziroma teritorialnemu vzorcu etnogeneze ustrezajo tudi Švicarji. Smith (1983) jih postavlja med tipične predstavnike te vrste narodov, katerih homogenost v smislu povezanosti in izoblikovane nacionalne kulture ni pogojeval skupen jezik, temveč ekonomsko motivirana politična skupnost z multietnično podlago ali kar multietnična skupnost (Jansen, Borggräfe, 2007, 144–156). Temu je mogoče oporekati. Švica je že dolgo država, nastala pa je kot zveza voljnih v odporu proti Habsburžanom. Bila je »*Eidgenossenschaft*« lokalnih gorskih skupnosti (t. i. prakantonov) in v nemškem jezikovnem okolju (kar pa so bili tudi Habsburžani) v poznem srednjem veku (14. stoletje). V času nastopa nacionalne ideje je bila Švica že oblikovana politično-teritorialna entiteta in pozneje niso oblikovali koncepta notranjega jezikovnega poenotenja prebivalstva jezikovno različnih kantonov v Švici. Švicarska skupnost je zveza kantonov, političnih enot z visoko stopnjo avtonomije. Uspelo jim je razrešiti tudi sicer običajno kočljive dileme določanja in rabe uradnega jezika (Rupnik, 1987).

Posredno je pri tej obliki pomembna vloga teritorija na splošno. White (2004), predstavnik ameriške struje raziskovalcev narodnega vprašanja, poudarja pomen ameriške izkušnje teritorija, vendar meni, da je pomen ozemlja treba vzeti bolj splošno. To ni le trpni prostor, kjer opisani procesi potekajo, pač pa je njegova struktura bistvenega pomena za to, ali bo neka skupnost, na kakršnikoli podlagi že je definirana, imela prednosti ali slabosti pri svojem razvoju. Atributi, kot so na primer lega, velikost, oblika, sosedstvo, prehodnost, izoliranost in druge značilnosti, ki jih lahko merimo z geografskimi pojmi, precej, a nikakor ne izključno, prispevajo k razvoju narodov (Marshall, 2019). Tako so na primer Norvežani spričo svoje potisnjenosti med severni Atlantik in Skandinavsko gorstvo ob skromni navzočnosti konkurentov in nasprotnikov brez težav razvili nacionalno državo, Poljaki pa so na izrazito prehodnem območju velikega evropskega nižavja in razpeti med nemško in rusko vojaško silo, ki sta stremeli k širjenju svojega koristnega ozemlja na račun Poljske, lahko svoje načrte uresničili pozneje in z večjimi omejitvami, čeprav gre za sorazmerno številčno skupnost. Zgodovinska izkušnja to geografsko dimenzijo le še povečuje.

Časovno skoraj istočasno je na drugi strani Atlantika z uporom proti britanski kolonialni oblasti nastajala nova država s povsem svojskim pristopom. Raznorodni jezikovni, verski in kulturni elementi, ki so se naselili v vzhodnih predelih sedanjih ZDA, so po uspešnem odporu proti britanski kroni osvojili teritorij in oblikovali temeljne institucije tistega časa. Državljani in pripadniki ameriške nacije pa so šele prihajali in se v dolgotrajnem procesu inkulturacije spajali v heterogeno-homogeno, a sorazmerno tesno medsebojno povezano skupnost Američanov (Williamson, 2003). Od takrat dalje (kar zajema časovno obdobje nad 200 let) dolguje ameriška nacija svojo enovitost in raznolikost obenem zelo številčnim priselitvam in učinkovitemu »talilnemu loncu« (Klemenčič M., Maver, 2017, 81–89).

Ameriškemu teritorialnemu oziroma državnemu vzorcu bi lahko ustrezali tudi narodi oziroma države Amerike. Čeprav so v kolonizaciji in obliki upravljanja ter politični zgodovini med njimi pomembne razlike, je geneza Kanadčanov, Mehičanov, Brazilcev ali Kubancev v grobem vendarle podobna. Enako velja tudi za Avstralce in Novozelandce. V nekaterih državah se v zadnjih desetletjih skuša zavarovati prvotne naseljence, kot so Indijanci v ZDA in Kanadi, Inuiti na kanadskem severu, avstralski Aborigini ter novozelandski Maori. Slednji so med vsemi navedenimi državami v svojem okolju sorazmerno številčni in predstavljajo relevantno komponento sodobne novozelandske družbe (Zupančič, 2019, 162–165). Večina afriških držav nosi teritorialno dediščino nekdanjih kolonij in tudi politične meje, ki so zajele prebivalstvo ne glede na kulturne in jezikovne značilnosti. Zato je tipično, da

so afriške države praviloma večetnične, kar sproža vrsto napetosti in tudi odprtih konfliktov (Vejnović, 1971). Ker gre večinoma za centralizirane in unitarne države, je pozornost do kategorij, ki bi bile v Evropi zelo verjetno etnične manjšine, zelo skromna.

Drugi način nastanka narodov predstavljajo **etnični narodi**, za razvoj katerih so bili odločilni različni kulturni elementi. Ljudje so se poenotili glede skupnega načina življenja, jezika, verske pripadnosti, kulture, mitov, sistema vrednot in kulturno-folklorističnih elementov. Oblikovanju skupnosti so pomagale različne oblike predhodne homogenosti, kot so zavest podobnosti, sorodnosti (kar so ponekod prepoznavali kot enakost) ali zavest o skupnem poreklu oziroma skupnem izvoru (Connor, 1994). Prav tako pa so bile pomembne tudi nekatere zgodovinske okoliščine, ki so omogočale in spodbujale ljudsko mobilizacijo. Pri povezovanju objektivne sorodnosti (na primer jezikovne ali širše kulturne) je igral veliko vlogo razvoj pismenstva, kar je bilo neogibno povezano z določeno jezikovno standardizacijo, ki je kljub pomanjkljivim institucijam pričela nadomeščati narečja s standardiziranim jezikom. Lotili so se proučevanja jezikoslovja, leksikografije, etnografije in drugih, za lastni nastajajoči narod ključnih znanj. Cenjeno je bilo »pristno« in »ljudsko« (Hutchinson, Smith, 1994, 49–68). »Etnicizem« je bil značilen predvsem za države v Srednji, Južni in Vzhodni Evropi. Za etnične narode je značilno, da sta narodno gibanje in po državnosti stremeč nacionalizem starejša kot pa državna tvorba, v kateri predstavlja edini ali pa titularni narod, največjo in dominantno etnično skupnost. Z drugimi besedami, tod so se narodi oblikovali po načelu »od naroda do države«. Nacionalne države so nastajale na dva načina: prvič z združevanjem majhnih državic s podobno ali enako etnično podlago in drugič s preraščanjem etnično opredeljene skupnosti v organizirano narodno skupnost. Primer prvega tipa sta Italija in Nemčija, drugega pa številni narodi v Srednji in Vzhodni Evropi (Smith, 1998, 129–152). Slovenci smo tu skoraj šolski primer. Pri etničnih narodih se je etnicizem pri politični emancipaciji oprl na stare državne tradicije, čeprav so bile nekatere že za več stoletij prekinjene. Očitno so imele politične okoliščine zelo pomembno vlogo (Smith, 1991). Prostor Srednje, Južne in Vzhodne Evrope so na prehodu iz poznega srednjega veka zasedali prebivalci večnarodnih imperijev Rusije, Turčije in Avstrije. Vsi so razpadli ali pa doživeli večje teritorialne spremembe v začetku 20. stoletja prav po etničnem ključu.

Tvorba držav je bil primarni cilj skoraj vseh evropskih nacionalizmov. Predhodne oblike državnosti in tudi nižjih politično-upravnih enot (kot so bile na primer dežele, županije, vojvodstva, gubernije in podobno) so ljudstvom omogočale pridobivanje upravljavskih izkušenj in posredno tudi oblikovanje političnih elit. Poleg tega

je obstoj administrativno organiziranih teritorijev omogočal pridobivanje skupnih izkušenj, gospodarske vezi, izoblikovala je teritorialno značilno kulturo in zavest. V tem primeru je jezikovno-kulturna oziroma etnična podoba v bistvenem obsegu pogojevala obseg ozemlja, primernega za vključitev v enotno nacionalno državo. Izpostavljamo primer Italije in Nemčije. V obeh primerih je obstajal na prehodu iz poznega srednjega veka v moderno dobo niz držav, kraljevin, kneževin in drugih političnih enot, v katerih so se v celoti razvile državne institucije. Po združitvi sta morali obe državi zgraditi nacionalne institucije še enkrat, stremeti k poenotenju in – kar je zelo značilno – skrbeti tudi za razmeroma številčne nemške manjšine po Evropi. Prav narodno vprašanje je bilo tisto, ki je obe združeni evropski sili pripravilo do konfliktov in vojn s sosedami: Nemčija v iskanju svojega »Lebensrauma« (Parker, 1997, 128–134), Italija pa uresničevanja svojega geopolitičnega cilja »Mare Nostrum« – torej osvojitve vzhodnih obal Jadrana, s čimer bi ta postal notranje italijansko morje (Burgwyn, 2009, 15–33). Nastanek dveh močnih držav na etnični podlagi je imel bistvene posledice: jedro gospodarske moči se je od Atlantika (Francija in Velika Britanija) premaknilo v Srednjo Evropo.

Ideja združevanja nemških dežel je poznala t. i. »veliko« in »malo« različico, pri čemer je bila razlika v vključevanju tudi dežel z nemškim jezikom pod habsburško krono. Vodilno vlogo pri procesu političnega združevanja je prevzela kraljevina Prusija, največja in vojaško najbolj zmogljiva nemška država. Proces združevanja je bil dolgotrajen, saj je bilo poleg notranjih nasprotij (politične elite so se – kljub nacionalni zavesti – nerade odločale odpovedati se politični avtonomiji v prid združeni vsenemški državi, precej pa je bilo tudi zunanjih nasprotij, zlasti habsburških in francoskih). Uveljavil se je malonemški pristop in 1871, po francosko-pruski vojni, so raznolike politične enote z nemškim jezikom in narodno zavestjo postale nemško cesarstvo pod vodilno prusko vlogo. S tem pa se je nemški nacionalizem šele dobro začel. V sosedstvu so bile večmilijonske nemške populacije v položaju manjšin ter Habsburška monarhija, kjer je bila nemščina dejanski uradni jezik (formalno pa ne), vendar ta ni bila pripravljena vstopiti v nemški nacionalni okvir (Seton-Watson, 1980, 105–113).

Italija je imela podoben položaj, saj je tudi na Apeninskem polotoku obstajala vrsta malih državic ter nekaj večjih: Neapeljsko kraljestvo na jugu, Piemont na severu in Papeška država v srednjem delu. Vendar je imela Italija precej več težav. Nobena izmed italijanskih držav ni bila tako močna, da bi lahko prevzela vlogo vodilne sile, od zunaj pa je spremembam nasprotovala Habsburška monarhija. Pri združevanju so imela veliko vlogo levo usmerjena nacionalna gibanja (garibaldinci). Kljub težavam je uspela združitev celotnega Apeninskega polotoka v Italijo z vodilno vlogo

Piemonta. Po doseženih formalnostih je sledila enako pomembna faza poenotenja Italijanov; te je bilo potrebno šele oblikovati (De Boca, 2007, 13–40). Sledila je faza homogenizacije prebivalcev, ki pa se je – kako značilno! – vselej prej in bolj usmeril proti manjšinam in manj k regionalno različnim Italijanom (Conversi, 2007).

Tretjo skupino držav in narodov predstavljajo države Srednje, Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, ki so bile v času nacionalnih gibanj v okvirih sosednjih večnarodnih imperijev: ruskega, turškega in avstrijskega. Tako so imeli državniško izkušnjo velikih državnih sistemov, mitološko pa so se sklicevali na srednjeveško ali še starejšo državno tradicijo. Najbolj ranljiv je bil v 19. stoletju turški (otomanski) imperij, ki je tedaj upravno že močno hiral in potem tudi teritorialno nazadoval. Nacionalna gibanja Grkov, Srbov, Bolgarov in Romunov so znotraj Otomanskega imperija predstavljala dezintegracijsko silo. Na Turčijo so zaradi svojih interesov pritiskale tudi druge evropske države, še posebej Habsburška monarhija, ki se je tudi sama širila na prostor Balkana. Nemčija je videla na jugu in vzhodu svoje strateške priložnosti, Rusija se je zaradi strateških in geopolitičnih razlogov zanimala ozemlja ob Sredozemlju, medtem ko so Francija, Velika Britanija in tudi Italija iskale svoje prilike za pridobitev ozemelj v Vzhodnem Sredozemlju in na Bližnjem Vzhodu. Osvoboditev izpod turške oblasti je v naslednji fazi zahtevala zaokroževanje državnih ozemelj, zato so se te države pričele spopadati med seboj (Schöpflin, 2000, 116–124). Že leta 1913 je ob asistenci Nemčije postala samostojna Albanija, vendar ni zajela ozemelj na sedanjem Kosovu, kjer je bilo Albancev veliko (Zupančič, 2008, 11). Po prvi svetovni vojni je razpadla poražena dvojna monarhija Avstro-Ogrska, medtem ko se je Rusija ozemeljsko skrčila in pomaknila proti vzhodu. Njena ozemlja so zavzele osamosvojene Finska, Estonija, Latvija, Litva. Poljska in Romunija sta integrirali nekaj nekdanjega ruskega in habsburškega ozemlja in po obsegu postali sorazmerno veliki državi. Nekdanje habsburške posesti so bile razdeljene med Italijo, Čehoslovaško, Madžarsko, Poljsko, Romunijo in Jugoslavijo. Jugoslavija, Poljska, Romunija in Čehoslovaška so bile izrazito večetnične in se je tako narodni in manjšinski problem v celotni regiji pravzaprav le prestavil v nove državne okvire (Hobsbawm, 1996, 155–180). Poseben primer v tem regionalnem okviru sta postali Avstrija in Madžarska. Avstrija je postala Republika Nemška Avstrija s poudarjenim razvojem nemškega nacionalizma, kar so čutili zlasti Slovenci na Koroškem in Štajerskem. Nacionalno prikrajšanost je dokazovala z izgubo Južne Tirolske, ki je postala del Italije. Madžarska je imela za časa Avstro-Ogrske položaj subnacije z izoblikovanimi nacionalnimi institucijami, in sicer na vsem ozemlju dežel »svetoštefanske« krone. Čeprav agresiven, ni madžarski nacionalizem uspel uničiti nobenega izmed konkurenčnih nacionalnih gibanj. Po prvi svetovni vojni je bila Madžarska v svojih nacionalnih in teritorialnih

stremljenjih močno prikrajšana. Teritorialno se je skrčila za skoraj dve tretjini in tretjina Madžarov je ostala zunaj Madžarske, za nameček pa je bila tudi v novih teritorialnih okvirih precej heterogena (Hupchick, Cox, 2001). Niso pa bili Madžari in Nemci edini, ki so jih nove politične meje spremenile v narode manjšin. To so bili tudi Slovenci!

Manjšine, zlasti tiste številčnejše, so kmalu postale nevralgično področje meddržavnih odnosov. Manjšine so doživljale stopnjevane pritiske nacionalističnih politik novih in starih držav, ki so v obstoju manjšin videle grožnjo enotnosti in celovitosti državnih teritorijev. Poskuse varstva manjšin so vsebovale že nekatere postavke Pariške mirovne konference po prvi svetovni vojni, vendar je bil večidel le obveza poraženih držav in njihovih teritorialnih naslednic.[15] Vendar so jih mnoge v praksi obstruirale in z manjšinami ravnale namerno asimilirajoče. Angažirale pa so se tudi manjšine same in na evropski ravni (vendar še zdaleč ne z udeležbo vseh držav) oblikovale Kongres evropskih narodnosti, v katerem so imeli Slovenci iz Italije posebej vidno vlogo (Pelikan, 2000, 94–97).

Če pustimo ob strani številne razloge za drugo svetovno vojno ter njen potek, je v njej imela etnična komponenta zelo pomembno vlogo. Po njej se je še več kot desetletje odvijal buren proces načrtnih selitev prebivalstva, za katere se je sodilo, da utegnejo biti (spet) nevarni. Največ so preselili Nemcev, Poljakov, Ukrajincev, pa tudi nekaj Rusov, Turkov in Italijanov (Lowe, 2013, 187–262). Politika uravnoteženja etničnih in političnih meja je tedaj veljala za razumno potezo, o kateri je bil sklenjen konsenz (Mazower, 2002, 212–240). Šele dve desetletji pozneje je prišlo do preboja stališč o nesprejemljivosti množičnih selitev in uveljavljanja politik manjšinskega varstva, ki sedaj veljajo za »etnično čiščenje« (Komac, Zagorac, 2000, 97–100),[16] eno najbolj grobih kršitev sodobnega časa.

Do ponovnih velikih premikov je prišlo v zadnjem desetletju 20. stoletja, ko so se osamosvojile države na območju nekdanje Jugoslavije. S tem so se stremljenja Slovencev, Hrvatov, Bošnjakov, Makedoncev, Črnogorcev in kosovskih Albancev uresničila: dobili so svoje države. Za manjšine, že prej prisotne tod, je nastopila faza novih delitev in prilagoditev (Klemenčič M., Zupančič, 2004, 158–200). Proces politično-teritorialnega drobljenja se je s ponovno osamosvojitvijo baltiških držav

15 O »narodnostih« in tudi o njihovih pravicah ter možnostih, da bi jih neka država zaščitila oziroma dajala varstvo, celo v obliki upravičene intervencije, so razpravljali že na Dunajskem kongresu 1814–1815, čeprav so nacionalizmi kot izoblikovane ideje šele dobro stopale na zgodovinsko prizorišče (Komac, Zagorac, 2002, 47).

16 Teze o varstvu manjšin so se kot izrecna postavka bilateralnih odnosov pojavile ob sklepanju pogodb med državami po drugi svetovni vojni, a so bile merjene selektivno. Zaščito manjšin so sklenili in politike naj bi jo uveljavile, hkrati pa so zaradi medvojnega dogajanja kaznovali poraženo Nemčijo in ne le dopuščali, temveč spodbujali ureditev nekaterih manjšinskih problemov.

Litve, Latvije in Estonije, Moldavije, Ukrajine, narodov na Kavkazu in v Centralni Aziji (vse na teritoriju razpadle Sovjetske zveze) nadaljeval. A ni povsem edini, saj so ozemlja Bosne in Hercegovine po Daytonu (1995) ter Moldavije in Cipra bili vsaj začasno razdeljeni s paradržavami in nepriznanimi državami. V nekaterih primerih je prišlo do medetničnih vojn, deloma tudi zaradi zapletenih teritorialnih rešitev, ki so jih postavili sovjetski administrativno-politični okviri. Medetnične probleme teh narodov in še posebej številnih in številčnih Rusov (po ocenah nad 17 milijonov, prim. Zupančič, 2021)[17] bi bilo sicer mogoče reševati po že pridobljenih praksah evropskih držav in različnih modelov manjšinskih politik, a so v več primerih eskalirali v konfrontacije in odprte konflikte. Tudi v Zahodni Evropi nacionalna ideja ni ugasnila. Kraljevina Belgija z uradnim središčem EU – Bruslja se je federalizirala na flamski in valonski del, nemško govorno področje pa je zadržalo že prej oblikovano upravno avtonomijo. Katalonija je skušala iti na pot samostojnosti (Dowling, 2017), kar pa so španske oblasti preprečile, sam proces pa je izzval v Evropi precej diskusij o znotrajdržavnih oblikah teritorialne rekonstrukcije držav glede na etnične kategorije. Škotski je poskus osamosvojitve z referendumom leta 2014 je le za nekaj odstotkov propadel (Iskra, 2014). Vsi ti primeri so dokaz vitalnega pomena etničnega vprašanja, ki najde svojo realizacijo v obliki politično-teritorialnih rešitev in so različni pluralistični modeli upravljanja ter teritorialne avtonomije (kot na primer Južna Tirolska v Italiji (Alber, 2017) manj privlačni. Teritorialne avtonomije imajo tudi nekatere prednosti za celotno območje razglašene avtonomije (Kössler, 2019). Delovanje EU je zapleteno in drago prav zaradi izpolnjevanja jezikovnih standardov (Siguan, 2002, 34). Jeziki so občutljiv in zato vselej pomemben element v odnosih med državami, na evropski ravni pa finančno in organizacijsko zelo zahteven. Izkušnje nekdaj večjezičnih držav za EU dragocene, čeprav so se te države velikokrat znašle v etnonacionalnih spopadih – ali pa prav zaradi tega (Calvet, 1993). Med temeljnimi pričakovanju evropskih integracij je poleg gospodarskega blagostanja, politične stabilnosti in miru tudi razvoj in obstoj kulture, jezika in identitete skupnosti, ki se v EU vključujejo (Bebler, 2007).

Pregled etnopolitičnih procesov zadnjega stoletja in pol je torej temeljito spremenil Evropo. Nacionalna paradigma je ostala, čeprav so zlasti v drugi polovici 20. stoletja nacionalne države z manjšinskimi politikami korenito spremenile svoj pristop. Nacionalne države so uveljavile bolj pluralen, do manjšin načeloma bolj odprt in sprejemljiv pristop; sodobna evropska nacionalna država je »manjšinska« in vsaj nekoliko etnično in kulturno heterogena (Klemenčič M., Zupančič, 2004,

17 Pri navajanju števila Rusov se pogosto meša etnične Ruse in rusko govoreče. Ruski jezik je na prostoru nekdanje Sovjetske zveze bolj razširjen, ker je bil *lingua franca* tudi mnogih, ki po izvoru niso bili Rusi. To velja še posebej za Belorusijo in Ukrajino, kjer je zaradi enake pisave in jezikovnih podobnosti imela ruščina kot uporabni jezik lažjo pot.

853–862). Sedaj k tej heterogenosti največ prispevajo priselitve. Ohranjanje identitete je deklarirana državljanska pravica, a v večini držav ni dolžnost države, da skrbi za institucionalne pogoje, ki omogočajo državljanom praktično dosegati razvoj lastne etnične identitete. Prav na polju identitete nastopi vprašanje manjšin; večina ima z delovanjem nacionalnih institucij to bolj ali manj usklajeno ter doseženo (Assmann, Friese, 1998).

Skozi zadnja desetletja dvajsetega stoletja in dalje se je spremenil odnos do nacionalizma. To gibanje in ideologija, ki sta bila dobro stoletje med ključnimi gibali oblikovanja političnega zemljevida Evrope, sta z održavljanjem večine narodov ali drugimi relevantnimi dosežki svojih političnih programov postala nekako odveč. Sedaj je nacionalizem termin s pretežno negativno konotacijo in je neredko sinonimsko zamenjan s šovinizmom. Mnogi se ga v svojih diskusijah raje izogibajo, kar utrjuje prepričanja o njegovi dejanski preseženosti. Osamosvojitvene težnje narodov nekdanje jugoslovanske federacije in Sovjetske zveze so sodobniki seveda smatrali za nevarne ideologije, ker naj bi ogrožale stabilnost. Pri tem se pozablja na preprosto zakonitost evolucije družb in političnih sistemov oziroma držav: to, da so v nenehnem procesu spreminjanja in je nastajanje novih držav na prizorišču starih v širši časovni perspektivi v bistvu stalnica. Opaziti je mogoče (prav tako ob opazovanju evolucije držav) tudi težnjo po zadrževanju starih državnih okvirov, dokler to gre. Na tem mestu ni namen podajati širše razlage, zakaj je tako; le poudarimo, da je to zgodovinska izkušnja. Pri tem zagovorniki nuje obstoja starih državnih okvirov gladko spregledajo (vsaj kar se razprave o narodih in nacionalizmih tiče), da so v teh starih »klasičnih« državnih okvirih ves čas potekali procesi homogenizacije, ki so jih ob razpoložljivih instrumentih institucionalnega delovanja ves čas izvajale (in jih še vedno) skupnosti, ki so nosilke državne moči: titularni oziroma večinski narodi. To ustreza opisu državnega nacionalizma, miru in stabilnosti ne dosti manj nevarnega od onih, ki si šele prizadevajo za vstop na politično-teritorialno areno. Zato so tudi etnične manjšine pri vrsti političnih strank neredko percipirane kot dejavnik tveganja. Dokaze je mogoče iskati – kljub drugačnim dikcijam državniških govorov – med vsemi slovenskimi sosedami. Dobro stoletje dolga zgodovinska izkušnja slovenskih manjšincev to le potrjuje.

Razprave o narodih in nacionalizmih ne morejo mimo ključnih elementov, ki skupnost ljudi sploh postavlja kot narod. Med najbolj pomembne elemente sodijo izoblikovan skupni jezik oziroma širše komunikacija, zavest o obstoju skupnosti ter zavest pripadnosti tej skupnosti (kar nekateri opredeljujejo kot subjektivno voljo), kolektivna zavest in kultura, skupna ali povezana zgodovinska izkušnja, vključno s kolektivno mitologijo, sprejeti kulturni vzorci, skupen poselitveni prostor in

navezanost nanj, elementi ekonomske povezanosti in solidarnosti ter ne nazadnje organizirane oblike medsebojne povezanosti. Kateri elementi so pri narodih prisotni in v kakšnem medsebojnem razmerju nastopajo, pa postavlja med tvorci in zagovorniki teorij kar precej razlik.

Pogled na sedanje stanje narodov vsaj v Evropi precej nesporno postavlja na prvo mesto jezik. Je nedvomno najbolj prepoznaven element, ki zunanjemu opazovalcu omogoča prepoznati razlike med skupinami ljudi. Vendar je to jasno predvsem pri javnem in uradnem jeziku, pri narečjih pa je v posameznih primerih to težje. Narečja enega jezika se lahko pomembno razlikujejo med seboj, a še vedno ohranjajo možnost neposredne komunikacije, čeprav je potrebno nekaj sporazumevalnega prilagajanja (Škiljan, 1998, 117–148). Ker so narečja navadno vezana na določena območja, se ustvarja vtis, da gre pri regionalnih jezikih za tudi teritorialno zaokroženo skupnost, različno od naroda, kateremu naj bi ta skupnost nazivno pripadala. Razmerje med jezikom in skupnostjo je sicer v skoraj vseh primerih tesno (Comrie, Matthews, Polinsky, 1999, 5).

Vendar narečne razlike niso edine, ki lahko ustvarjajo sorazmerno velike jezikovne razlike. Te nastopajo tudi med žargoni, slengom in uradno ali javno govorico. Za slednjo je značilna določena tehnološka profiliranost. Standardizacija jezika je abstrahirala mnoge jezikovne primesi, ker je kot izdelan sporazumevalni sistem seveda izgrajen tudi s precej kompromisi (Škiljan, 1998, 166). Zato je jezikovne kriterije treba jemati z dovolj tolerančne širine (Jelinčič Boeta, 2021, 6–9). Pri oblikovanju jezikovnih standardov so imele veliko vlogo tudi upravne in politične razmere, ki so standardizacijo jezika omogočale in spodbujale prek državne uprave, vojske, policije in različnih javnih ustanov; te nastalo enotnost tudi vzdržujejo in razvijajo (Enloe, 1990). Družbene institucije imajo pri uveljavljanju skupne komunikacije ključno vlogo, kar velja že na lokalni ravni in v primerih, ko je tudi »institucija« (na primer lokalne samouprave ali pa verske občine) lokalna, toliko bolj pa za raven državne organiziranosti, kjer je mreža institucionalnega delovanja razširjena in lahko učinkovito skrbi za reprodukcijo znanja jezika, njegovo poenotenje in standardizacijo, za razvoj visoke kulture, prenos znanja, sistem komunikacij ter stvarne elemente družbe, kot so npr. struktura prebivalstva in naselij, trg, ekonomski sistem, socialno varnost, bogastvo, naložbe idr. Za razvoj neke skupnosti ljudi v narod imajo veliko vlogo tudi mediji, znanstvene institucije in država, ki upravlja družbo. Narod bi bil potemtakem zapleten sistem informacij, komunikacij in upravljanja, ki se izgrajuje (je torej samoorganizirajoč) skladno z interesi in zahtevami družbe oziroma njenih elit. Skupnost obstaja, če obstaja njen jezik in če je

ta sredstvo učinkovite komunikacije med člani skupnosti (Deutsch, 1975).[18] Glede na izgrajenost družbenih struktur se narodi po svetu pomembno razlikujejo, a so navsezadnje v subjektivnem izražanju vendarle – narodi (Delanty, Kumar, 2006). Ob tem se postavljajo vprašanja, kako naj se institucionalno izgradijo človeške skupnosti, ki so zaradi zunanje ogroženosti morale razviti obrambne mehanizme in strukture, ki bi jih sicer verjetno ne (Diamond, 2019). V tem primeru, ki vsaj nekoliko spominja na manjšinske in imigrantske skupnosti, ko skupnost razvije sisteme na primer kulturne obrambe.

Jezikovno poenotenje je bilo v večini evropskih primerov učinek sistematičnega pritiska, ki so ga izvajale državne uprave. V francoskem primeru so se jeziki Languedoca, Akvitanije, Gaskonije ali Provanse na jugu razlikovali od jezikovnih praks na primer Normandije, Maine, Pikardije ali Burgundije bolj na severu, za uradno in skupno pisno verzijo pa se je uveljavil jezik »srca Francije« s Parizom vred – Ile de France. Tudi katalonski Rousillon in (praktično) italijanska Korzika sta bila jezikovno oddaljena, še bolj pa seveda z Baski naseljen predel na jugozahodu, »keltska« Bretanija in nemško govoreče francosko Porenje, ki sploh ne sodijo v skupino romanskih jezikov. V nemškem govornem območju se je uveljavila različica, ki je še najbližja osrednjemu nemškemu prostoru, ne pa severne variante, zastopane med politično sicer vodilno integracijsko silo – Prusijo (Rovan, 1998, 435–456). Heterogenost nemškega govornega območja torej ni motila integracije, niti ni vodila k občutku zapostavljenosti. Tudi v leta 1966 združeni Italiji so bile jezikovne in kulturne razlike med vodilnim Piemontom, območji nekdanje Beneške republike in južnimi deli »mezzogiorna«, ki je podedoval družbeno strukturo nekdanje Papeške države, precejšnje, kaj šele, če upoštevamo jezikovno dovolj posebno Sardinijo in kulturne ter politične prilike na Siciliji. Podrobnejši pregled razkrije, da so narečne razlike pri več evropskih narodih pravzaprav znatne (Jelinčič Boeta, 2021). Zdi pa se, da so mehanizme radikalnega nasprotovanja drugim na etnični osnovi razvile skupnosti, ki so realno ali domnevno reproducirale občutke ogroženosti. Radikalni nacionalizmi so derivati ideološko spodbujenih kolektivnih razmišljanj; ne pojavijo se kar na lepem, zato bi jih bilo mogoče vendarle prepoznati (Dattary, Troebst, 2003).

Jezik je star element in zato pripraven za opredeljevanje časovne perzistentnosti skupine ljudi. Časovno dimenzijo kategorije naroda v taki ali drugačni obliki omenjajo mnogi; šele v daljšem časovnem poteku se skupnost utrdi, notranje poveže in razvije različne oblike skupnega življenja. Narod naj bi bil izrazito zgodovinsko pogojen; ima stare korenine, kar je razvidno predvsem iz tega, da obstaja jezikovna

18 Prevladujočo veljavo jezika in širše komunikacije so poimenovali »sistemska teorija«.

skupnost dalj časa, tudi več stoletij ali celo tisočletij. Gre za kontinuiteto skupnosti, ki jo dokazuje obstoj jezika in oblik skupnega življenja in različnih rezultatov, ki jih je skupnost ustvarila. Produkt skupnosti je kultura, izražena na različnih področjih (Hutchinson, Smith, 1994, 147–151). Dolgotrajno povezana skupnost naj bi razvila sedem značilnih elementov naroda: kulturna diferenciacija (člani si morajo biti znotraj skupnosti bolj podobni kot navzven z nečlani), relativno sklenjena poselitev na določenem ozemlju, sorazmerno številčna populacija, oblike notranje povezanosti in organiziranosti ter (politične) zveze z drugimi skupinami, neposredno članstvo, pravice posameznika v skupnosti, lojalnost posameznika do skupnosti in skupni ekonomski sistem. Dalje omenja Smith tri oblike stopnje organiziranja skupnosti ljudi, kar se lahko razume tudi kot razvojno-organizacijske stopnje: ljudstvo (etnija), narod (ter nacijo); kot predhodnico ljudstva pa se lahko v nekaterih (ne vseh!) primerih izdvaja pleme. Narodi so potemtakem tiste etnije, kjer so se njihovi pripadniki uspeli tesneje, na podlagi dalj časa trajajoče povezanosti, organizirati in gospodarsko združiti ter doseči oblike upravljanja. Vendar svari pred taksonomskim razumevanjem pojma narod oziroma nacija glede na opisane elemente, saj obstajajo različni primeri, ko ni povsem tako, a se te skupnosti zelo prepričljivo manifestirajo kot narodi oziroma nacije. Narodi so glede na lastnosti in način oblikovanja dosti heterogeni (Miller, 1995) Poudarjena je tudi vloga religije kot sredstva mobilizacije ljudi v skupnost; je torej združujoča sila, ki jo pozneje nadomesti nacionalizem. Religija ponuja določene možnosti za nastanek nacionalizma (če je ta razumljen kot izraz političnih teženj neke skupnosti), vendar ne pojasnjuje značaja nacionalizma, stremečega k oblikovanju politične organiziranosti (Smith, 1986).

Nekatere teorije so pojem skupnosti zoževale na široke oblike sorodstvene povezanosti (Van den Berghe, 1981). Poudarjen je torej izvor skupnosti, pri čemer so socialnobiološke prvine bistvene. Teze so kot t. i. primorderialistične pogosto zavračali. V vsakdanji družbeni praksi lahko empirično ugotovimo, da je sorodstvo kot kategorija povezanosti zelo hitro preozka in nam ne pojasnjuje mnogih situacij.

Po bolj razširjenih stališčih naj bi bil narod predvsem produkt moderne dobe in torej zgodovinsko-razvojno pogojen. O narodu v modernem smislu naj bi govorili le od faze, ko se je formiral kot prepoznana in notranje povezana skupnost. Formiranje naroda v današnjem pomenu je treba torej gledati časovno – razvojno. Pri narodu kot družbeni tvorbi loči Gellner tri glavne faze razvoja družbe, v katerih so se narodi različno oblikovali: predagrarno, agrarno in industrijsko. Danes bi morali tej zamisli dodati še postindustrijsko (postmoderno) fazo družbenega razvoja. Zasnovana je torej na značilnih fazah načina dela in sočasne organizacije družbe.

Avtor upošteva odnose in socialno strukturo vsakokratne družbe ter zgodovinski politični razvoj in njegove posledice. Po Gellnerju so »narod« tiste skupine, ki so organizacijsko dozorele in imajo skupno kulturo (ki jo sestavlja sistem zvez, mišljenja, vedenja ter način komuniciranja) ter skupno voljo in zavest pripadnosti. To pomeni, da se morajo pripadniki naroda tudi prepoznavati kot člani, kar dalje samoumevno vključuje tudi dejavne oblike kolektivne povezanosti, kot je na primer lojalnost do skupnosti, medsebojna solidarnost in spoštovanje tradicije (Gellner, 1995, 3–17).

Gellner to pojasnjuje takole. V agrarni družbi je kultura ločena po slojih (ali tudi po razredih ali kastah). Široke kmečke množice, ki pomenijo številčno večino prebivalstva, so med seboj organizirane v ločene skupnosti agrarnih proizvajalcev. Skupen jim je le državni okvir – državna uprava ter višji socialni sloji in razredi. Kmečke množice imajo svojo – ljudsko kulturo, ki je vpeta v vsakdanje življenje. Zato je bila navadno tesno povezana z območjem, teritorijem. Na podlagi lokalnih skupnosti se oblikuje jezik – narečje. Kljub preprosti družbeni zgradbi agrarnih družb so se te obdržale dolgo, nekatere celo nekaj tisoč let. Elementi agrarne družbe so prevladovali še daleč v moderno industrijsko dobo celo v razvitih družbah, vendar je bil velik del preostale družbe močno spremenjen po svoji sestavi, videzu in funkcijah.

Gellner šteje industrijsko razvojno fazo za ključno pri oblikovanju narodov. V industrijski (moderni) dobi je prišlo do nove delitve dela. Moč države in državne uprave, vojske in policije se je nenehno krepila. Socialna in prostorska gibljivost prebivalstva je dobila izjemne razsežnosti in je zajela široke plasti družbe. Mobilizacija je bila izredno pomembna pri tvorbi in razvoju narodov. Izobraževalni sistem je postal dostopen za večino ljudi in slednjič tudi obvezen za vse prebivalstvo. Iz različnih praktičnih potreb se je ob šolskem in upravnem sistemu pričela centralizacija države. Prek administracije, izobraževalnega sistema, javnih institucij, policije in vojske se je uveljavljal in razširil enoten standardiziran jezik, pozneje definiran kot jezik visoke kulture, ki je izrivala ljudsko kulturo in narečja. Širša družbena mobilizacija je mogoča na podlagi določene stopnje standardizirane kulture in pismenosti. V nadaljevanju je bil izredno pomemben komunikacijski sistem. Kultura je nujen skupni medij, minimalna skupna atmosfera, ki so je deležni vsi pripadniki skupnosti (Gellner, 1995, 34–75). Pojem kulture se lahko adekvatno razvija tudi pri skupnostih, kjer je jezik že postal manj pomemben povezovalni element, kot je na primer škotščina pri Škotih ali irščina pri Ircih. Pri prvih je nacionalna identiteta (ne le narodna!) vezana na dinastične povezave in pogodbe in so torej nacija po pravu, oblikovana identiteta pa povzema škotske zgodovinske izkušnje in mite,[19] ne

19 Do tega celo v teoretičnem kontekstu nimajo posebnih zadržkov.

pa na jezik (Devine, 1999). Irci nimajo niti tega, a je identiteta zelo močna, vezana na tradicijo, teritorij in staro keltsko mitologijo.

Med upoštevane avtorje etnogeneze in nacionalizma spada tudi Hobsbawm, zgodovinar in odličen poznavalec Habsburške monarhije. Dvojna monarhija (Avstro--Ogrska) je bila v svojem poznem stadiju notranje razdeljena večinoma zaradi vse bolj ostrih nasprotij med narodi. Osredotočenost na razvoj nacionalne ideje v Srednji Evropi ter njene širše posledice je usmerjala k temu, kako so si tedaj (19. stoletje) pojem naroda predstavljali. Opozarja na vlogo tradicije in pojmovanja narodne zgodovine; ta naj bi osveščala ljudi o posebnostih lastnega razvoja in s tem podpirala identifikacijo s širokim kolektivom, katerega aktualni element pripadnosti je bil jezik. Zato je bilo za jezik izredno zanimanje. Razširjenost jezika, tudi v bolj mejnih in mešanih predelih, je skupaj z razumevanjem historičnih teritorijev usmerjala k pojmu kolektivnega prostora, tistega, ki je za določeno skupnost »naš« (Hobsbawm, 1991).

Zgodovinsko pogojenost etničnega razvoja izpostavlja tudi Smith, ko je ločil etnične skupnosti v predmoderni in moderni dobi, pri čemer bi slednji ustrezal čas od zgodnjega kapitalizma naprej. Poudarja, da so bile skupnosti etnično zasnovane že prej in so se v moderni industrijski dobi zgolj oblikovale do današnjega obsega. Pomembno težo za obstoj etnij je dal tudi geografskim okoliščinam (govori celo o geopolitičnih, op. p.): pomembni sta lokacija in suverenost. Tako šteje za pomembno velikost in razporeditev prebivalstva, gostoto poselitve, fizičnogeografske lastnosti ozemlja, razdalje do centra moči in upravljanje, odnose s sosedi itd. ter posebej možnost obrambe poselitvenega ozemlja. Hkrati omenja, da je bila za razvoj narodov v modernem pomenu odločilna industrijska revolucija, ki je v razmeroma kratkem času izvedla tri spremembe: prehod v kapitalistični način proizvodnje, močno okrepitev uradništva, razvoj šolskega sistema in večini če ne vsem dostopnega osnovnega izobraževanja ter storitev na področju kulture. Podobno kot Gellner tudi Smith poudarja čedalje pomembnejšo vlogo države in njenega upravnega aparata, ki je ozemlje branil, nadziral in upravljal ter tako na novo nastajajočemu sloju buržoazije omogočal gospodarski razcvet, obenem pa jo je tudi nekoliko omejeval. Država je bila skupnost enakih državljanov, kar je vodilo k ozemeljsko-prebivalstveni centralizaciji in konsolidaciji, obenem pa tudi k standardizaciji jezika in kulture. Jezik uprave je imel ključno vlogo pri ustvarjanju standardnega modela komunikacij. To se nanaša predvsem na izobraževalni sistem, upravo, policijo in vojsko, nič manj pa niso bili pomembni psihološki dejavniki; ljudem se je vrinilo v zavest, da so se čutili enotne. Tehnologija tiska je pomenila znatno prednost za že uveljavljene standardizirane jezike. Šolstvo je ustvarjalo čedalje večji krog izobraženstva, ki je

skupaj z meščanstvom in premožnejšimi sloji postalo nosilec narodnih idej. Te spremembe so se izvedle najprej v industrijsko že razvitih zahodnoevropskih državah in nato naglo prodrle tudi v srednje- in vzhodnoevropske države, čeprav jih je tam najprej sprejel številčno razmeroma šibak sloj izobraženstva, manj pa je bilo tudi mestnega prebivalstva. Kmečki sloji so bili na splošno skromneje vključeni v nacionalna gibanja, a so pozneje, ko jih je dosegla pismenost, zaradi množičnosti odigrali pomembno vlogo.

Tretji pomemben element pri razvoju narodov so subjektivne okoliščine. Pri tem se posebej izpostavljajo zavest in oblike izkazovanja etnične oziroma narodne pripadnosti, kar je individualni in obenem tudi kolektivni akt. Po teh naziranjih je skupnost, ki jo imenujemo »narod«, kolektiv, ki ga določajo tako objektivni kakor subjektivni elementi; odločilna pa je vendarle subjektivna politična volja. Ob tem se vloga objektivnih dejavnikov, zlasti kulture in jezika, sicer nič ne zmanjša, a le v primeru, da obstaja kolektivna volja po »biti določena skupnost«; brez volje objektivni elementi ne morejo narediti skupnosti, niti je ne vzdrževati (Alter, 1991, 228–233). V kontekstu subjektivnih elementov narodne (etnične) pripadnosti so nekateri avtorji še vedno posebej izpostavili pomen skupinske zavesti in tradicije. Oboje se izraža z nacionalnimi simboli, prazniki, spomeniki in torej odraža subjektivni odnos do preteklosti. Enako vlogo ima tudi nacionalna zgodovina, ki ohranja in obuja in po potrebi celo ustvarja (vsekakor pa jo mora sproti prezentirati in poustvarjati kot družbeni ritual) tradicijo (Riggs, 1988). Če je potrebno, je nacionalno zgodovino smiselno ustrezno interpretirati. Pri tem se neredko dogaja ne le interpretacija, temveč celo zamišljanje ali potvorba zgodovinskih dejstev, vse v smeri ustrezne glorije lastnemu etničnemu korpusu z domnevno starimi in močnimi koreninami. Mnoge nacionalne zgodovine naj bi zato bolehale za nekritično obravnavo lastnih dogodkov ter tolmačenjem njihovega pomena. Taka »zgodovina« je introvertirana, obrnjena k sebi. Tradicijo se ohranja in obuja in po potrebi celo ustvarja (Taylor, 1989) ter s tem prehaja v prikrojene nacionalne mitologije. Podobno vlogo ima tudi zgodovinski mit, ki naj bi bil minimalni skupni imenovalec preteklosti neke skupnosti ter poudarja njihovo enotnost, poreklo in kulturo (Citron, 1991, 191–200). Za več evropskih narodov naj bi bilo zanimivo zlasti obdobje velikih selitev med antiko in zgodnjim srednjim vekom, ki je tudi čas, po katerem rade segajo nacionalne mitologije (Reynolds, 2012). Značilen primer te vrste je iskanje staromakedonske[20] imperialne slave pri rekonstrukciji zgodovinskega jedra Skopja, kar se odvija po letu 2011.

20 Makedonska nacionalna mitologija smatra Aleksandra Velikega (Makedonskega) za svojega, prav tako pa tudi slavo njegovega (kratkotrajnega) imperija.

Subjektivno naravo narodov izpostavlja Anderson, ko trdi, da so narodi produkt zamišljanja in se oblikujejo le zavestno. Narod morajo njegovi nosilci najprej »misliti« in to argumentira s tem, da so bili nosilci nacionalne ideje najprej redki posamezniki, ki so se za izoblikovanje predstave o narodu izrecno trudili in jo projicirali (Anderson, 2006).

Tezo o dveh različnih načinih oblikovanja narodov je v svoji obsežni analizi podprl tudi Seton-Watson z vrsto primerov iz Srednje Evrope, z Balkana in tudi nekdanje Sovjetske zveze (Seton-Watson, 1980). Dva različna načina nastanka narodov zagovarja tudi Hobsbawm in pri tem poudarja, da je nacionalizem pojav predvsem 19. in 20. stoletja. Modernizacija je prinesla novo delitev dela in potrebo po drugačni organizaciji družbe. Vlogo države so visoko cenili, saj trdijo, da so v večnarodnih državah manjše etnične (ali kulturno-jezikovne) skupine zavestno ostale v sklopu večjih večnacionalnih držav iz gospodarskih razlogov. Poudarja, da so bili nacionalizmi pravzaprav »patriotizmi«, da so bili državno in ne etnično usmerjeni. Etnična pripadnost in drugi elementi zgodovinske kontinuitete so bili za narode (ali nacije) povsem irelevantni. Jezik so zahtevali iz povsem pragmatičnih razlogov. V ospredju je bila torej zavestna politična odločitev. Za primer navaja ZDA in pravi, da je Američan lahko vsakdo, ki to hoče biti. Oba koncepta temeljita na različnih zgodovinskih izkušnjah pri oblikovanju naroda. Pri tem teritorializma ne moremo enačiti z »zahodom« in etnicizma ne z »vzhodom«. Ko so se narodi oblikovali in organizirali v nacionalne države in so tako zavarovali svoj etnični obstoj in razvoj z legalnimi institucijami družbene moči, so ravnali presenetljivo podobno: veljala je integracija navznoter in ločevanje navzven.

Težave so se pričele, ko je največji (»državotvorni«) narod večnarodne države sprožil homogenizacijo in jo tudi izvajal z vsemi sredstvi ter s tem izzval obrambne reakcije manj številčnih narodnih skupnosti. Ko je izbruhnil silovit odpor (npr. v Rusiji), ga je bilo mogoče krotiti le še z nasiljem. Hobsbawm, dober poznavalec razmer v Habsburški monarhiji, na več mestih poroča o razmerah v tem cesarstvu, kjer je izmed vseh večnarodnih imperijev jezik politično dominantnega naroda (nemščino) govoril manjši del prebivalstva in ga potem prek izobraževalnega sistema, knjižne rabe in uprave širil med ljudi drugačnega etničnega porekla in drugačnega jezika. Ti so ga sprejeli kot sredstvo komunikacije, da bi se izognili konkurenci iz sosedstva. Nemščina je bila tedaj skupni imenovalec komunikacije v ključnih dejavnostih na ravni celotne monarhije, regionalno pa so si konkurirali jeziki posameznih narodov (Hobsbawm, 1991). Toda postopoma so se jezikovno-kulturni narodi utrdili, zgradili svojo politično nadstavbo ter postali državni narodi – nacije v klasičnem pomenu besede. V dobi romantike je jezik

veljal za »dušo naroda«, za neko nedefinirano življenjsko filozofijo skupine ljudi, ki ga uporablja. Jezik je postal najpomembnejši znak in simbol narodnosti. Leta 1848 so v okviru Habsburške monarhije Čehi, Poljaki in Slovenci ponavljali, da jim gre za uvedbo jezika v šole in urade. Poleg jezika so visoko cenili tudi kulturo, tradicijo in zgodovinski spomin. V nadaljevanju isti avtor omenja, da je popisovanje Avstro-Ogrsko po vsakem popisu spremenilo v bojišče med pripadniki posameznih narodov (Taylor, 1965).

Četrto skupino teoretičnih razmišljanj tvorijo t. i. marksistične teorije o narodih in nacionalizmu. V slovenskem prostoru so imeli precej zaslombe, ker je bil socializem polna štiri desetletja sistem družbene in ekonomske ureditve, marksizem pa deklarirana ideologija. Posebej jih je treba omenjati, ker so te teze tudi v našem slovenskem prostoru in nekoč jugoslovanskem državnem okviru postale uporabna politika. V teh besedilih se poudarja vlogo porekla (izvora), ozemlja, nacionalne zavesti, kulture, jezika in pisave (kar najdemo tudi pri drugih) ter sistema dela. Pomembno mesto zavzemajo kategorije, kot so delo, družbena delitev dela, proizvodnja v najširšem pomenu, družbeno-razredni boj, različne diferenciacije skupnosti ljudi in podobno. Marksisti so poudarjali razredno določenost in strukturiranost naroda. Zanje je narod objektivna družbena tvorba, nastala na podlagi daljšega zgodovinskega razvoja ter sorodstvenih in etničnih vezi, ozemlja in geografskega okolja, po drugi strani pa tudi s samo aktivnostjo organiziranih ljudi, kar se odraža prek zgodovine, gospodarstva in kulturnega življenja dane skupnosti. Med posameznimi teoretiki te smeri obstajajo velike vsebinske razlike glede pojmovanja nastanka in bistva naroda. Marksistična naziranja so od začetnikov neohegeljanske filozofije prevzela razlikovanje narodov na zgodovinske in nezgodovinske[21] in s tem vsaj deloma zavrgla lastne teze o dialektičnem materializmu, ki poudarja boj nasprotij kot temeljno gibalo. Potemtakem tudi trenutni položaj ne more biti merilo trajnosti (ker se ta spreminja). Marksistična izhodišča je pri svojem delu uporabil tudi Kardelj, ki je usodo naroda trdno povezoval z usodo proletariata, zavrnil tezo o zgodovinskih in nezgodovinskih narodih (ker so vsi zgodovinski, op. p.) (Kardelj, 1980), vendar zanemaril vlogo tistih posameznikov in ustanov, ki niso dokazovali posebne revolucionarnosti.[22] Ta stališča še sedaj prevladujejo v miselnosti mnogih slovenskih avtorjev različnih etničnih študij. Žal so pri tem zaradi ideološkega precenjevanja vloge proletariata povsem

21 Delitev na zgodovinske in nezgodovinske narode po svoji vsebini demantira logiko razvojnosti in razrednosti narave narodov.

22 Obremenjenost z revolucionarno naravo ali delovanjem posameznikov je vodila k enostranskim zaključkom in ne k širini kritične obravnave. Vtis je tudi, da so zavestno iskali (prim. prav Kardelj) revolucionarno naravo Prešernovega in Cankarjevega javnega delovanja, medtem ko spoštljivi dosežki na primer Kopitarja in Miklošiča na svojem področju niso zaslužili posebne omembe. Vendar sta oba že zaradi položajev ki sta jih zasedala na Dunaju pomembno prispevala k prepoznavnosti in afirmaciji slovenskega jezika in Slovencev kot naroda.

zanemarjeni drugi atributi naroda, na primer miti in ideologije, odločno podcenjena je tudi vloga starejših razvojnih faz ter tudi vloga teritorija.

Nekateri poznejši avtorji marksistične struje (na primer Renner, Bauer) so pojem naroda krepko zožili na področje kulturne ali celo le duhovne skupnosti. Tako depolitiziran narod je pomenil le še predvsem administrativno vprašanje. Interesi razrednega so pred nacionalnim, kar pa ustreza predvsem hegemonističnim konceptom. Omenjene teze so v celoti ustrezale prizadevanju po nacionalnem poenotenju Habsburške monarhije v času, ko so nacionalne težnje posameznih narodov v monarhiji v vsej ostrini napovedovale bližnji konec največje in najbolj etnično pisane evropske države (poleg Rusije). Kautsky, prav tako velika ikona marksistične filozofije in sociooloških razmišljanj, je imel narod za jezikovno in komunikacijsko skupnost. V tej konstelaciji je jezik glavni atribut skupnosti, ki se sama definira kot narod. Če ji odvzamemo jezik, se skupnost brez težav asimilira in priključi k drugemu narodu (Rizman, 1980). Že v Evropi je kar nekaj dokazov, da temu ni tako.

Globoke politične posledice je pustilo tudi Stalinovo pojmovanje naroda. Ta diktator je narod opredelil kot vsoto štirih znakov: skupnega jezika, ozemlja, gospodarskega življenja in psihične izoblikovanosti. To precej togo zamišljeno pojmovanje v strokovni literaturi ni pustilo vidnejših sledov, niti v ruski ne, žal pa so bili toliko očitnejši v praksi. Podobno kot nekateri njegovi predhodniki je teorijo narodnega vprašanja priredil kot politično doktrino Sovjetske zveze v smislu »deli in vladaj« in to s trdo roko tudi zavzeto uveljavljal. Prav njemu pripisujejo prizadevanje za ustvarjanje »sovjetskega naroda« in drugih socialističnih narodov. V resnici pa je uveljavljal načela stare ruske geopolitike integracije vsega potrebnega ozemlja v ruske okvire, rusko ali rusificirano prebivalstvo pa bo garant za trajnost take politične tvorbe. Na slovenskem prizorišču lahko pobudi o oblikovanju sovjetskega naroda ob bok postavimo sorodno idejo o »jugoslovanskem narodu« (Matvejević, 1982).

Tri stoletja razmišljanj so dala vrsto teoretičnih izhodišč o pojavu, ki je bistveno določil evropski politični zemljevid. V okviru teoretičnih izhodišč so za etnogenezo odločilni naslednji dejavniki: obstoj ozemlja z državno oziroma drugačno politično ali administrativno organizacijo, sorazmerna jezikovna homogenost, kulturna sorodnost, elementi gospodarske povezanosti in skladnosti, tradicija in zgodovinski spomin, miti in zavest ljudi o pripadnosti. Ti elementi so se različno interpretirali, kar pa je predvsem odraz individualiziranega razvoja posameznega naroda (nacije oziroma države). Večinoma so torej imeli vsi vse elemente, vendar v različnem zaporedju in v različni meri. Evropski narodi imajo različne izkušnje z uresničevanjem nacionalnih idej in gibanj, ki so povezane prvenstveno s politično-teritorialnim razvojem. Ozemlje oziroma državna organizacija je imela v vseh

primerih evropskih nacionalizmov velik pomen, le da je nekaterim obstoj države omogočil etnogenezo, drugim pa je predstavljal pomemben cilj, ki so ga dosegli dolgo potem, ko je bila narodna skupnost čvrsto organizirana že dalj časa. Razlike, ki se kažejo od primera do primera, niti najmanj ne demantirajo razprav o narodih in nacionalizmu, pač pa poudarjajo individualno naravo narodov in nacij v evropskem prostoru. Glede na odnos med politično organiziranim teritorijem in oblikovanostjo narodov lahko Evropo razdelimo na tri dele: teritorialne nacije zahodne in severne Evrope, narode srednje in južne Evrope, ki so prerasli v nacije z združevanjem političnih teritorijev in tretjič narode srednje, jugovzhodne in vzhodne Evrope, ki so dosegli državnost po narodnem formiranju.

Zahodnoevropske države od Pirenejskega polotoka prek Francije in Beneluksa, Britanskega otočja do Skandinavije predstavljajo tip držav, ki imajo neprekinjeno državno kontinuiteto od srednjega veka dalje. V te državne okvire se je večinoma zateklo jezikovno pestro prebivalstvo; dejansko so bila to ljudstva, izoblikovana po merilih jezika in kulture. Državnost jim je v naslednjih stoletjih dodala bistvene vsebine pripadnosti, ki je primarno izhajala iz države. Med temi državami so sicer precejšnje razlike, saj je Portugalska jezikovno zelo homogena, podobno kot Islandija, Danska in dve skandinavski državi: Švedska in Finska. Španija, Francija in Velika Britanija so obsegale cela ljudstva ter dele ljudstev v sosednjih državah, ki so se med seboj precej razlikovale. V času kulminacije evropskih nacionalizmov kot poglavitne ideologije oblikovanja držav na podlagi homogene sestave prebivalstva so se pri večini ljudstev, ki so medtem prerasli v narode, javljale ideje o državni samostojnosti. Nasprotno je morala vodilna etnična skupina (narod) skrbeti za homogenizacijo – seveda tako, da je skušala na podlagi enotnega (standardiziranega) jezika in oblikovanih državnih institucij to enotnost povečevati navznoter. Z izjemo skandinavskih držav so bile to države, ki so bile aktivne in uspešne v kolonialnem osvajanju čezmorskih ozemelj (kolonij), kar je v precejšnji meri blažilo notranja nasprotja, saj je zaposlovalo vsaj del političnih elit nedržavnih narodov. V tem procesu je bila očitno najuspešnejša Francija, ki ima tudi v teoretičnem pogledu svoj primer kot tipične *nation par excellence*: tvorbe naroda po francosko. Ljudstva so ostala do danes dialekti, kvečjemu še regionalne kulturne skupnosti. V Španiji in Veliki Britaniji je drugače, saj so se nedržavni narodi zadržali kot entitete in to celo kljub opaznemu zmanjšanju jezikovnih praks, čeprav so bili prav jeziki bistveni element narodne samobitnosti. Portugalci, Španci, Francozi, Angleži, Nizozemci, Danci, Norvežani, Švedi in Islandci utemeljujejo svojo nacionalnost najprej na državni kontinuiteti, ki jim je omogočila tudi jezikovno-kulturno prevlado med prebivalci državnega teritorija, ali pa so uspeli skleniti drugačna (regionalna ali (v primeru Belgije) federalna razmerja). Od tega odstopa Irska: Irci so tipičen

predstavnik »etničnih« narodov. Svojo državnost so oblikovali na podlagi kulturne zavesti, pri čemer je imel irski jezik le simbolno, katoliška veroizpoved pa tudi precej praktično vlogo. Belgija je primer države z dvema jezikoma, ki sta identična sosedstvu: Flamci na severu sosednjim Nizozemcem, Valonci na jugu pa Francozom. A je država obstala in se razdelila po jezikovni – etnični liniji na dve zvezni enoti in skupni Bruselj, glavno mesto, ki je glede na zasedenost evropskih institucij v tem mestu nesporna prestolnica Evropske unije.

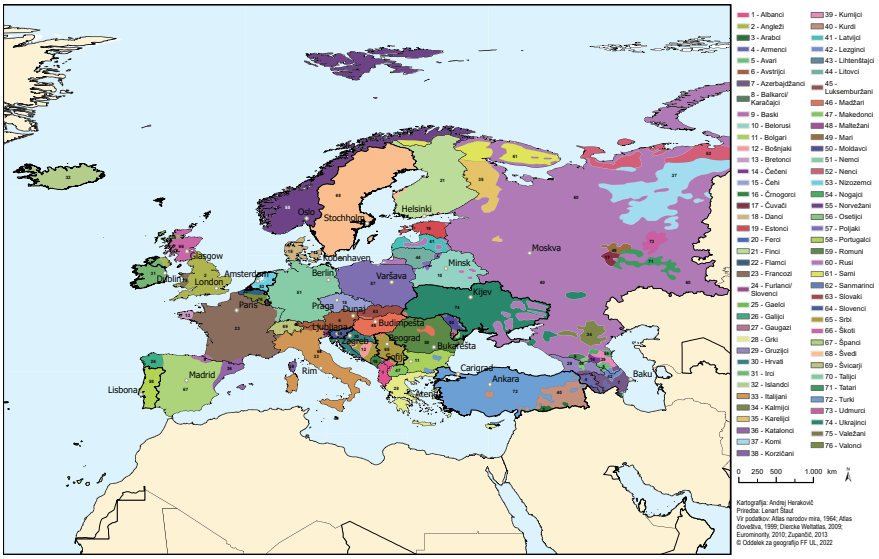

Karta 2: Narodi in manjšine v Evropi

1.4 Nedržavni narodi in ljudstva v Evropi

Razlikovanje med državnimi (nacijami) in nedržavnimi narodi je preprosto; prvi imajo bodisi državno organizacijo bodisi življenje v politično urejenem in avtonomnem teritoriju. V vsakem primeru je merilo »nacije« visoka stopnja avtonomne organizacije in delovanje v okviru, kar med drugim omogoča reprodukcijo jezika in kulture. Nedržavni narodi so tisti, ki tega nimajo, ne glede na njihovo število in razloge, zakaj je temu tako. Mnogi nedržavni narodi so dobro organizirani in kulturno izgrajeni ter imajo vsaj nekatere oblike trajne medsebojne povezanosti, niso pa si izoblikovali državne organizacije. Številčnost načeloma ni ključno merilo ločevanja med kategorijo »naroda« in »etnične skupine«, a je za njihovo organiziranost in obstoj izrednega pomena. Malo številčne skupnosti

veliko bolj občutijo učinke na primer življenja v etnično mešanih okoljih, mešanih zakonov ali selitev. Predvsem pa ima na razpolago bistveno bolj omejen kadrovski potencial, ko gre za vprašanja razvoja jezika in kulture ter političnega delovanja. Razvrščanje po kriteriju številčnosti je zaradi slabosti statističnega ugotavljanja pripadnikov precej nehvaležno opravilo. Potrebno je opomniti na previdnost, saj ocene o številčnosti etničnih skupin pogosto precej variirajo od vira do vira. Nekaterih etničnih skupin statistični popisi sploh ne ugotavljajo, in sicer ne zaradi načelnih stališč držav, ki izhajajo iz definicije titularnega naroda oziroma nacije. Bolgari ne priznajo Pomakov, bolgarsko govoreče skupnosti islamske veroizpovedi, še manj pa Makedoncev. Število pripadnikov narodov brez države je statistično praviloma manjše. Tudi sklenjena in tradicionalna poselitev ni odločilni dejavnik, čeprav jo mnogi avtorji radi navajajo kot pomembno okoliščino. V nadaljevanju so najprej navedeni narodi brez držav in različne etnične skupnosti, pozneje pa so opredeljene politično-teritorialne spremembe in njihov vpliv na nedržavne narode. Ker bralec težje najde podatke in ocene o številu teh skupnosti na enem mestu, so navedeni v nadaljevanju. Največkrat se lahko zanesemo na različne ocene ali ekstrapolacije statističnih podatkov iz preteklosti, upoštevaje naravna gibanja prebivalstva na poselitvenih območjih, ali pa se število ugotavlja na podlagi popisov in anket oziroma ocen števila govorcev določenega jezika. Popolnoma enake pomisleke in probleme imamo pri opredeljevanju narodnih oziroma etničnih manjšin.

Med najbolj specifične – vsaj kar zadeva statistiko – v Evropi spadajo Romi, ki naj bi bili po nekaterih ocenah celo najštevilčnejši narod brez države. Naseljujejo domala vse države, in sicer večidel prostorsko razpršeno. Ocene števila so zelo različne, od dobrih 3 do 11 milijonov, na vsem svetu pa do okrog 30 milijonov. Večje število jih živi v Španiji, Franciji, na Madžarskem, Slovaškem, v Romuniji in Bolgariji (Zupančič, 2014, 31). Jezikovno niso enotni, romščina ni enotno standardiziran jezik; obstaja vrsta različic in praks (Jelinčič Boeta, 2021, 258–260).

Posebej je treba omeniti tri etnične skupine, ki so naseljene razpršeno v več državah: Vlahi, Romi in Sami oziroma Laponci. Za vse tri je bila značilna določena oblika nomadizma, vezana bodisi na določeno kulturno tradicijo in zgodovinske okoliščine (Romi), način gospodarjenja (Vlahi) ter okoljske poteze poselitvenega oziroma v tem primeru funkcijskega prostora (Sami oziroma Laponci). Slednji so kot tipično ljudstvo severnih arealov Evrope podobni ljudstvom severne Azije ter kanadskega in ameriškega severa, kjer je nomadizem praktično edina vzdržna oblika preživljanja vsaj v tradicionalnih oblikah, ki pa so tudi še sedaj povsem

relevantne (Haarman, 2005). Pri vseh treh se v zadnjih letih oblikuje trajna oziroma stalna poselitev, ki pa je dostikrat bolj projekcija družb in držav, v katerih živijo in le delno tudi lastne modernizacije. Med vsemi so zdaleč najštevilčnejši Romi. Mirno jih lahko označimo kot »narod sveta«, ker so prisotni kot rezidenti in kot relativno stalno prisotni, čeprav ne tudi vedno stalno naseljeni, na vseh celinah in se naj bi jih po ocenah bilo celo nad 30 milijonov (Zupančič, 2007). V Evropi so po skoraj vseh evropskih državah. Zanje poznamo več imen, kar deloma razkriva tudi njihovo raznoliko selitveno tradicijo in vpliv domačih okolij. Poleg starega poimenovanja »Cigani« ali na Pirenejskem polotoku »Gitanos« ter v Franciji »Gitane«, kar je prek angleščine razširilo izraz »Gypsy«, so znana imena tudi Sinti (srednjeevropska oziroma »nemška« veja Romov), »potujoči« (Travellerji), na Balkanu pa se ponekod sami imenujejo »Egipčani«. Druge ocene, ki se naslanjajo na statistične podatke, so skromnejše. Pan navaja 3,2 milijona (Pan, Pfeil, 2000, 11) pa do 6 milijonov samo v Evropi, drugi pa, da jih je na svetu zanesljivo prek 12 milijonov (Haarmann 2004, 268). Nekatere ocene gredo tudi do 30 milijonov (Slovenski veliki leksikon, 2007, 1839) oziroma, kot je omenjeno v začetku, tudi prek te številke. Vlahi (tudi z drugimi imeni, kot so Aromuni, Cincarji pa celo Čobani) naseljujejo nesklenjene otočke v goratih predelih južne Romunije, Srbije, Makedonije, Albanije in Grčije, na zahod segajo prek Bosne vse do slovenske Čičarije. Ocene števila Vlahov so zelo različne, od nekaj deset tisoč do pol milijona (Seewan, 1997). Sami (tudi Laponci) prebivajo v borealnih predelih Skandinavije, torej na Finskem, Švedskem, Norveškem ter v Rusiji. Njihovo število ocenjujejo na okrog 65.000 (Zimpel, 2000, 466).

Začnimo pregled na jugozahodu Evrope. Iberski polotok je politično razdeljen med tri države, če izvzamemo polotok Gibraltar z istoimenskim mestom (pripada Združenemu kraljestvu): Portugalsko, Španijo in Andoro. Španija in Portugalska imata še vsaka svoj otoški del, Španija Kanarske otoke in Baleare, Portugalska pa Madeiro in Azorsko otočje. K Španiji pripadata tudi eksklavi Ceuta in Melilla na afriški celini; obkroža ju Maroko. Med razmeroma številčne, organizirane in tudi afirmirane nedržavne narode sodijo tisti na Iberskem polotoku ter Britanskem otočju. Katalonci (po nekaterih navedbah od 6 do 7,2 milijona, nekatere ocene pa gredo do skoraj 11 milijonov) naseljujejo severovzhodno Španijo, Andoro, južno Francijo in Baleare, manjša skupina pa je še na Sardiniji (Slovenski veliki leksikon 5, 2007, 928). Katalonsko nacionalno gibanje je zelo močno (Strubell, 2016). Precej manj je Galižanov (okrog 3 milijone) v severozahodni Španiji ter nekaj na Portugalskem. Galižanščina je sicer precej podobna portugalščini (Klemens, 1995, 52). Posebna skupnost so Baski, ki živijo v Baskovskih provincah Španije in Francije. Število govorcev je ocenjeno na 0,8 milijona, Baski sami ocenjujejo lastno populacijo od 2,1 do okrog 3 milijone pripadnikov, čeprav jih po jezikovnem kriteriju

ni mogoče dokazovati toliko (Klemens, 1994, 46). Na Portugalskem sta manjši skupnosti Mirandov (do 40.000 pripadnikov), še manj, okrog 2000, naj bi bilo Baranquenhov. Jezika sta bližje španskim oziroma kastilsko-španskim jezikovnim okoljem (Pan, Pfeil, 2000, 133).

Podobno izkušnjo imajo tudi Škoti; od okrog 5,5 milijona jih škotščino uporablja le pičla manjšina, to je kakih 100.000 oseb (Haarmann, 2004, 284). Prizadevanja za oživitev jezika so le deloma uspešna, a zdi se, da Škotov to niti ne moti posebej (Klemens, 1994). Nacionalno identiteto naslanjajo na druge prvine. Poleg tega je sodelovanje Škotov v kolonialni zgodovini Združenega kraljestva verjetno godilo in koristilo vsaj škotskim elitam, če ne tudi širše (Lawrence, 1994).

Britansko otočje sestavljata dve državi: Združeno kraljestvo in Irska. Ob enovitosti politične zgodovine sta si naroda, Britanci in Irci, vsak s svojo državo, izjemno različni. Velika Britanija je bila dobro stoletje svetovni lider, nesporni vladar obširnih ozemelj z zelo raznoliko jezikovno, versko in kulturno strukturo prebivalstva, a se je v približno polstoletnem procesu dekolonizacije strnila na ozemlje britanskega otočja. Obdržala je vrsto čezmorskih teritorijev, otokov in otočij ter vojaških oporišč od južnega Atlantika do Pacifika nazaj do Sredozemlja. Irska je bila prvi teritorij, ki se je osamosvojil, ni pa opredeljen kot del dekolonizacijskega procesa (Lawrence, 1994), ker je bil »zeleni otok« del jedra Združenega kraljestva. Uradna jezika sta irščina in angleščina. Razvoj irščine izdatno pospešujejo, vendar je govorcev malo. Irska uradno nima narodnih manjšin. Združeno kraljestvo Velike Britanije in Severne Irske (uradni naziv) je po politično-administrativnem ustroju asimetrična država, kar je rezultat zgodovinskih in teritorialnih okoliščin in ne etničnih razmerij. V njegovem ustavnem okviru ima Škotska poseben, dokaj avtonomen[23] položaj, zato je cca 5,5 milijonov Škotov dejansko vsaj subnacija. Dosedanji poskusi osamosvajanja Škotske niso uspeli. Manj številčni so Valežani v Wallesu; število se ocenjuje na 500.000 (Pan, Pfeil, 2000, 81), po identiteti pa naj bi jih bilo od 1, 1 do 2,5 milijona. Drugo ime zanje je tudi Kimri. Korni ali Kornvalčani so malo številčna jezikovna skupnost; število govorcev ocenjujejo na okrog 2.000, etnično zaledje pa na skoraj 100.000 (Jelinčič Boeta, 2021, 167). Na otoku Man živečih Mansov je okrog 88.000, število govorcev pa okrog 1.800 in se je v zadnjih dveh desetletjih povečalo zahvaljujoč skrbnim prizadevanjem (Jelinčič Boeta, 2021, 205). Ocene na podlagi jezikovnih kriterijev so na britanskem družbenem prizorišču zanesljivo podcenjene, ker jezik ne igra edine in tudi ne ključne identifikacijske vloge, temveč predvsem simbolno.

23 Med drugim ima tudi svojo valuto – škotski funt.

Na Ferskem otočju (Färöer) živi okrog 50.000 Fercev (Pan, Pfeil, 2000, 81), ki so jezikovno sorodni Norvežanom. Islandijo naseljujejo le Islandci, če ne štejemo priseljencev. Otok Jan Mayen, norveška posest, ni stalno naseljen.

Francija je poleg Švice evropska posebnost, kar zadeva etnično pripadnost in nacionalnosti ter razmerje do jezikovnih praks. To izvira iz zgodovinskih okoliščin obeh držav in tvorba nacije se je tam prilagodila na državno-teritorialne okvire. Francozi so »nation française« in zaradi pristopa k etnogenezi nacija, ki je tvorjena z državo. Zato Francija ne priznava etničnih manjšin in ne nedržavnih narodov, priznava pa regionalne jezike. Kljub vsemu pa je prebivalstvena podoba te države dokaj pisana in to ne le zaradi sorazmerno številčnih priselitev iz nekdanjih francoskih kolonij. Najštevilčnejši so Oksitanci (skoraj 8 milijonov) v južni Franciji, razmeroma številčni pa tudi Bretonci v Bretaniji (blizu 3 milijone po regionalni pripadnosti in okrog 800.000 govorcev bretonskega jezika), ki jezikovno sodijo v t. i. keltsko skupino, ter Baskov na jugozahodu države (Klemens, 1995, 48). Vendar je govorcev omenjenih dveh skupin precej manj. Francozi opredeljujejo te skupine le za regionalne jezike (ni govora o skupnosti govorcev!) (glej tudi: Guibernau, 1999). Na drugi strani pa je francoščina jezik Valoncev v Belgiji, flamščina pa Flamcev v isti državi; flamščina se praktično ne loči od nizozemščine. Po ustavnih spremembah in prehodu Belgije v federacijo leta 1993[24] sta se tako valonski kakor flamski etnični korpus postavila med subnacije. Nekateri avtorji posebej izdvajajo Sarde in Korzičane kot samostojni jezikovni skupnosti. Prepoznavno skupnost tvorijo tudi Frizijci (okrog 0.8 milijona) na Nizozemskem in v Nemčiji (Zimpel, 2000, 165).

Švica je nacionalna država z večjezično prakso; jezikovno zaledje ne označuje državne oziroma nacionalne pripadnosti. Glavnina je nemško govoreča, nekaj manj je frankofonskih kantonov na zahodu, italijansko govoreči Ticino ter retoromanski Graubünden na vzhodu. Jezikovno je Švica presečišče med velikimi jezikovnimi skupnostmi v sosedstvu ter Retoromani. Švica zato nima manjšin.

Južni del alpskega loka sodi med značilne cone etničnega stika. Manjšine, etnične drobce in druge etnično opredeljene skupine je mogoče najti prav tu. Omenimo najprej različne retoromanske skupine v Švici in Italiji, od katerih pa le Furlani (0.55 milijona) sodijo med narode; Retoromane (od 60.000 do 100.000) in Ladine (okrog 30.000), ki jih štejejo za posebni etnični skupnosti (Bufon, 2004, 66–71). Retoromanski jezik je izolirano razširjen še po nekaj dolinah v Dolomitih.

24 Belgija je sestavljena iz treh jezikovnih skupnosti (flamske, valonske in nemške) in treh regij (Flamske, Valonske in Bruseljska mestna regija (označuje se tudi Brabant).

Pripadajo jim tudi Furlani v Italiji, govorcev naj bi bilo blizu milijona (Jelinčič Boeta, 2021, 108).[25]

Italija je etnično precej homogena, regionalne jezikovne razlike pa so dokaj znatne, kar gre pripisati zgodovinskim okoliščinam in različnim smerem vpliva, pa tudi dejstvu, da se ne politično in zato tudi ne kulturno ni razvijala enotno vse do združitve 1866, potem pa se je *risorgimento* nadaljeval tudi na ravni jezikovno-kulturne homogenizacije (Smith, 1997). V Italiji je poleg retoromanskih Furlanov in Ladinov v alpskem delu na severu jezikovno posebna Sardinija; Sarde nekateri izdvajajo tudi kot samostojno etnijo; govorcev je blizu 1, 3 milijona. Na otoku živi tudi manjša katalonska skupnost. V južni Italiji je okrog 110.000 Albancev, potomcev starih migracij iz časa med 14. in 15. stoletjem. Nekaj poznejša je bila priselitev Hrvatov v pokrajino Molise; sedaj jih je okrog 6.000. V Piemontu in Liguriji živi skoraj 300.000 Okcitancev, ki pa jih mnoge manjšinske statistike niti ne omenjajo posebej (Pan, Pfeil, 2000, 89). Kar zadeva manjšine, so izpostavljene tri sorazmerno številčne in dobro organizirane skupnosti. Frankofoni v dolini Aoste (skupaj okrog 130.000) imajo v tej regiji poseben status, nemško govoreči Južni Tirolci (okrog 300.000) so verjetno ena najbolje organiziranih in po dejavnostih učinkovitih narodnih manjšin ter Slovenci v Furlaniji Julijski krajini (po ocenah okrog 80.000) (Pan, Pfeil, 2000, 89–90).

Na območjih severnega dela Srednje Evrope je manjšin sicer manj zaradi drugačne politične dinamike v zgodovini. Razmeroma malo številčni so Sorbi (Lužiški Srbi, imenovani tudi Wendi) v Nemčiji (okrog 150.000) (Förster, 2007), še bolj pa Kašubi, kjer statistike navajajo le 8.000 ali še manj pripadnikov, drugi pa jih ocenjujejo na 100.000 in še več, celo do 350.000 (Zimpel, 2000, 264). Literatura le redko omenja razmeroma številčno skupnost Poleščanov (okrog 3,5 milijona), ki žive na Poljskem in v Ukrajini; bržkone jih mnogi štejejo – podobno kot Rusine (Maloruse ali Rutenijce) v Panonski nižini in Karpatskem loku – med Ukrajince (Eberhard, 2003). V ta sklop sodijo tudi Lemkosi (regionalna oznaka za prebivalce ukrajinskega jezika na jugovzhodnem Poljskem) (Magocsi, 1999, 17–21).

Zelo samosvoj narod so muslimanski Gagauzi v Moldaviji (165.000), ki govore jezik turške jezikovne skupine (King, 2000). Balkanski polotok je zaradi burnih političnih procesov izredno pester. K etnizaciji posameznih skupin prebivalstva je izdatno prispevala verska pomešanost prebivalstva. Tako prebivajo Pomaki, muslimani bolgarskega jezika (ocenjujejo, da jih je od 190.000 do okrog 260.000) (Kahl, 2006), v goratih območjih Rodopov v Bolgariji in Grčiji. Tem so sorodni Torbeši

25 Jelinčič Boeta navaja 950.000 govorcev, Pan & Pfeil pa 526.000 (Pan, Pfeil, 2000, 89).

(okrog 40.000) v Makedoniji (muslimani makedonskega jezika) in Gorani (lasten jezik, podoben tako srbskemu kot makedonskemu, okrog 25.000) (Zupančič, 2009, 111–115).

V enakem in istočasno potekajočem procesu se je izoblikovala tudi identiteta današnjih Bošnjakov (v jugoslovanskih statistikah so bili »Muslimani«); v zgodovinsko opredeljeni pokrajini Sandžak pa Bošnjaki poudarjajo svojo regionalno pripadnost – Sandžačani (orig. Sandžaklije). Bošnjaštvo (okrog 2.5 milijona) je kot etnična in politična kategorija dozorelo zelo pozno; tako so se pričeli imenovati šele proti koncu 20. stoletja (Bojić, 2001). V času po razpadu jugoslovanske federacije je Bosna in Hercegovina, razpeta med interese Srbov, Hrvatov in Bošnjakov, tonila v večletno vojno, iz katere je po mednarodnem posredovanju (dejansko diktatu) izšla današnja specifična ureditev t. i. »Daytonske« Bosne in Hercegovine (Pirjevec, 2002).

Na območjih pogostih spreminjanj političnih meja je bilo narodno opredeljevanje neredko podrejeno taktičnemu prilagajanju različnim političnim okoliščinam. Zato so regionalne pripadnosti pravzaprav rezultat preskromne etnizacije, ali pa gre (kar tudi ni redkost) preprosto za »tretjo« izbiro v okoliščinah, ko je narodno opredeljevanje lahko predstavljajo določeno tveganje. Tako so Alzačani »Francozi« dejansko nemškega dialekta, Moravci so navezani na regionalno tradicijo Moravske, Šlezijci na Poljskem in na Češkem na uveljavljeno staro regionalno identiteto Šlezije. Nekoliko drugače je s Kareli (okrog 110.000) v ruskem delu pokrajine Karelije, čeprav je jezikovna sorodnost s Finci dovolj očitna. Do etnizacije Karelov je prišlo na podlagi veroizpovedi (so namreč pravoslavni) ter državne pripadnosti Rusiji oziroma Sovjetski zvezi (Haarmann, 2004, 186–187).

Na ozemlju današnje Rusije je etnična sestava še posebej pestra v Povolžju ter v predelu Kavkaza. Rusija ima v urejanju etničnih razmer nekaj svojih praks. Zaradi številčnosti so narodi organizirani v obliki narodnih avtonomnih republik, vendar povečini tako, da niso vsi pripadniki naroda v eni republiki ter da naslovni narod tam ne predstavlja krepke večine. V več primerih je to tudi težko, če ne nemogoče storiti spričo razpršene poselitve etničnih skupin in manj številčnih narodov po ruskih prostranstvih. Vendar je ob tem očitna tudi politika namerne razdelitve z namenom zmanjšanja regionalne koncentracije teh narodov ali manjšin. Najštevilčnejša skupnost so Tatari (skupaj okrog 8 milijonov), katerih poselitveno jedro zajema osrednji del ruskega Povolžja, razpršeno pa živijo tudi drugje po Rusiji (Haarmann, 2004, 318). V preteklosti so jih posebej v sovjetski fazi med prvo in drugo svetovno vojno množično razseljevali. Drugi narodi so še Marijci (670.000), Čuvaši (1,8 milijona), Mordvinci (okrog 1,1 milijona), Udmurti (Votjaki; 715.000) in Baškiri (1.345 milijona). Po jeziku spadajo te skupnosti večinoma v uralsko

altajsko skupino (Zimpel, 2000). Ob Kaspijskem jezeru živijo v svoji avtonomni republiki Kalmiki (okrog 174.000), ki spadajo že v mongolsko altajsko jezikovno skupino (Kappeler, 2001).

Na severni strani Kavkaza, verjetno enem etnično najbolj mešanih območij na svetu, živi vrsta narodov in etničnih skupin. Omenimo Čečene (okrog 970.000), Inguše (215.000), Kabardince (386.000), Balkarce (80.000), Karačajce (150.000), Osetince (542.000), Nogajce (80.000), Dargince (353.000), Lezgijce (257.000), Tabasarane (90.000) in druge manjše skupnosti (Baar, 2005, 16–20). Na teh območjih so prisotne tudi številne in številčne manjšine narodov in etničnih skupin, katerih poselitveno jedro je zunaj okvira evropskega dela Rusije. Najbolj severne predele evropske Rusije naseljujejo Nenci (starejše ime Samojedi; okrog 35.000) in Komi (Kirjaki; okrog 480.000). Ti se sicer delijo v dve jezikovno razmeroma različni veji. Ista ljudstva ter njim sorodne skupnosti naseljujejo tudi severne dele Zahodne Sibirije (Kappeler, 2001; Zupančič, 2021).

1.5 Narodne manjšine v evropskih državah

V tem poglavju sledi pregled manjšin, ki so del oblikovanih narodov in žive na ozemljih zunaj države matičnega naroda. Ta skupina tvori tudi glavnino manjšinskega vprašanja v Evropi, tistega, ki praviloma zahteva posebne bilateralne odnose zaradi manjšin in njihovega varstva. Ta vprašanja so zahtevna, za njimi so raznolike poti oblikovanja državnih (mednarodnih) meja, po začrtanju katerih so določene skupine prebivalstva postale narodne manjšine.

Začnimo tokrat pregled na jugu Balkanskega polotoka, v Grčiji ter na Cipru. Ciper je razdeljen na južni večji grški del in turški severni del. Grški del je organiziran kot nacionalna država. Dejansko je to druga grška država. Manjšin je kar nekaj, od manjšega števila ciprskih Turkov do Maronitov, Judov in Latincev (potomcev kolonije Beneške republike), pa tudi Angležev. Severni del otoka je organiziran kot samooklicana Turška republika Severni Ciper s prepričljivo turško večino. Turki se delijo na ciprske Turke (Cipriote) ter anatolske Turke; to je posledica načrtne turške kolonizacije od sedemdesetih let 20. stoletja dalje (Natek, Natek, 2006). V Grčiji je uradno kot manjšina prepoznana le turška skupnost, okrog 59.000 pripadnikov, naseljenih precej razpršeno predvsem v vzhodnih predelih, v Makedoniji in Trakiji. Po nekaterih ocenah je tam še okrog 40.000 Pomakov in prav toliko Makedoncev (Pan, Pfeil, 2000, 77), po drugih ocenah pa je Makedoncev precej več, do 180.000 (Zupančič, 2010, 230–245). Severna Makedonija in Grčija sta bili zaradi imena Makedonija v sporu skoraj tri desetletja, etnonima Makedonci v

Grčiji ne priznavajo, ker naj bi domnevno ogrožal Grke in posegal v grško nacionalno zgodovino (Zupančič, 2006). Nekaj je tudi Armencev (do 30.000), Albancev (23.000) ter Vlahov in Romov. Slednjih naj bi bilo po ocenah skromno število, le po nekaj tisoč pripadnikov. Po ocenah pa bi vsaj Romov moralo biti precej več (Zupančič, 2014). Albanija se uradno šteje za dokaj etnično homogeno, a je manjšin kljub vsemu kar nekaj. Okrog 2000 Črnogorcev na severu, 59.000 Grkov, 5.000 Makedoncev in 15.000 Vlahov (Aromunov) (Pan, Pfeil, 2000, 41). Vendar pa grški viri neredko štejejo za Grke vse, ki so pravoslavne vere, kar pa ni točno. Albanci so kot narod prisotni v treh verstvih: katoličtvu, pravoslavju in (večina) v sunitskem islamu. V Albaniji je precej (po nekaterih ocenah do 40 % prebivalcev) neverujočih (agnostikov), kot posledica socialistične protiverske doktrine (Zupančič, 2013). V goratih predelih Šarskega gorstva je več vasi s slovanskim prebivalstvom islamske veroizpovedi (Gorani) (Zupančič, 2009).

Preglednica 1: Evropske države po deležu titularnega naroda in narodnih manjšin

država	površina države (tisoč km^2)	število prebivalcev (tisoč)	delež titularnega naroda	delež manjšin/ etn. skupin	delež ostalih
Albanija	28.478	2,873	95,0	4,2	5,0
Andora*	468	0,079	46,0	0	54,0
Avstrija	83.882	9,029	83,0	0,2	15,9
Belgija	30.528	11,584	84,0	1,1	14,9
Belorusija	207.600	9,256	81,0	19,0	0
Bosna in H.	51.129	3,457	97,0	0,1	2,9
Bolgarija * (1)	111.002	7,000	85,0	15,0	0
Ciper rep.* (2)	5.365	0,871	84,0	2,0	14,0
Turška rep. S. Ciper (3)	3.355	0,257	100,0	0	0
Češka	78.867	10,702	90,7	5.0	4,3
Črna gora	13.812	0,622	45,0	55,0	0
Danska	42.925	5,873	87,5	1,0	11,5
Estonija	45.227	1,332	68,0	28,0	4,00
Finska	338.435	5,536	90,0	5,2	4,8
Francija * (4)	543.965	67,400	90,0	0	10,0
Grčija	13.957	10,679	88,0	6,0	6,0
Hrvaška	56.594	4,047	90,4	9,6	0
Irska *	69.797	7,027	81,3	0	18,7
Islandija*	103.000	0,372	85,0	0	15,0
Italija	302.073	60,318	86,5	7,0	6,5
Kosovo (5)	10.887	1,935	91,0	9,0	0
Latvija	64.457	1,908	62,1	37,0	0,9
Lihtenštajn	160	0,039	66,2	0	33,8

država	površina države (tisoč km^2)	število prebivalcev (tisoč)	delež titularnega naroda	delež manjšin/ etn. skupin	delež ostalih
Litva	65.286	2,796	84,2	15,0	0,8
Luksemburg	2.586	0,512	52,4	0,5	47,1
Madžarska	93.024	9,730	91,0	5,0	4,0
Malta*	316	0,516	88,2	0	11,8
Severna Makedonija	25.713	1,837	64,2	35,8	0
Moldavija (6)	33.846	2,609	75,1	24,9	0
Transnistrija* (7)	4.163	0,468	-	-	-
Monako*	2	0,039	23,0	0	77,0
Nemčija	357.578	83,190	85,0	0,7	14,3
Nizozemska (8)	41.526	17,112	91,0	2,3	6,7
Norveška	323.804	5,426	93,0	1,0	6,00
Poljska	312.680	38,179	93,0	5,8	1,2
Portugalska	92.226	10,344	92,0	0,1	7,9
Romunija	238.391	19,189	80,0	20,0	0
Rusija (9)	17.098.246	145,478	80,0	20,0	0
San Marino*	61	0,033	82,0	-	18,0
Slovaška	49.035	5,449	80,7	18,7	0,6
Slovenija	20.273	2,108	83,7	1,1	15,2
Španija	505.944	47,451	73,0	18,3	8,7
Švedska	450.295	10,402	81,0	1,0	18,0
Švica*	41.290	8,570	74,8	*	25,2
Srbija (10)	77.474	6,871	83,2	16,8	0
Ukrajina (11)	603.500	41,167	**	**	**
Vatikan*	1	0,001	*	*	*
Velika Britanija* (12)	248.532	67,326	*	*	*

Vir: Der Fischer Weltalmanach 2019; World Databank (https://databank.worldbank.org); Pan, Pfeil, 2000; zbral in priredil J. Zupančič.

OPOMBE: države, označene z * manjšin uradno ne štejejo in ne navajajo. (1) Bolgarija ne priznava Pomakov in Makedoncev; (2) Šteje ozemlje in prebivalstvo pod dejansko upravo Rep. Ciper; (3) Turška republika Severni Ciper ni priznana država; šteje ozemlje in prebivalstvo pod dejansko oblastjo; (4) niso všteta francoska čezmorska ozemlja; (5) všteto je ozemlje pod nominalno kosovsko oblastjo (tudi Severno Kosovo); (6) všteto je celotno ozemlje Republike Moldavije, čeprav Pridnestrske republike dejansko ne nadzira; (7) Pridnestrska republika (Transnistrija) je nepriznana država, ki jo vojaško ščiti Rusija; (8) brez nizozemskih čezmorskih ozemelj; (9) všteta so ozemlja pod nominalno, mednarodno upoštevano rusko oblastjo in upravo. Rusija efektivno vključuje (sama tudi ustavno) polotok Krim (sicer Ukrajina), ima vojaško okupiranih cca dodatnih 18% Ukrajine (2022), vojaško nadzira Pridnestrsko republiko, Republiko Abhazijo in Južno Osetijo (oboje sicer Gruzija), deloma nadzira Gorski Karabah (sicer Azerbajdžan); (10) brez Kosova, ki ga Srbija šteje za svoje ozemlje; (11) všteta so nominalna ukrajinska ozemlja; Rusija je po aneksiji Krima (2014) in sledečih podporah vzhodnih pokrajin (Doneck in Lugansk) 2022 začela vojno proti Ukrajini in zaseda (julij 2022) okrog 23% ukrajinskega teritorija; (12) brez britanskih čezmorskih ozemelj.

Bolgarija lahko že velja za večetnično državo, oziraje se na to, da ima poleg Bolgarov kot naslovnega naroda tri dokaj številčne skupnosti. Bolgarska statistika namreč šteje makedonsko skupnost za bolgarsko in Makedoncev kot naroda sploh ne priznava. V jugozahodnih predelih jih živi okrog 190.000. V gorskih predelih Rodopov in Trakije na jugu živi posebna etnična skupnost Pomaki, ki naj bi jih bilo do 280.000, nekaj več pa ocenjujejo, da je Romov, ki sicer nastopajo pod več imeni: Romi, Egipčani ipd. Nekateri se, da bi se izognili neuglednemu romskemu poreklu, izdajajo za Turke, sploh če so po veri muslimani. Nekatere navedbe segajo tudi čez polmilijonsko znamko (Klopčič, Polzer, 1999). Zato se lahko zgodi, da se statistike in ocene tudi nekoliko prekrivajo, kajti uradne statistične navedbe o manjšinah v Bolgariji so bolj skromne (Krasteva, 1998). Tudi Turkov naj bi bilo okrog 600.000, a so številne ocene višje, npr. 805.000 (Pan, Pfeil, 2000, 53), dočim so turški viri še bolj radodarni z zgornjo oceno in navajajo milijon pripadnikov; podobno število navaja tudi Hofmann (1999). Podobno težko določljivo je število Vlahov (Aromunov), kakih 6000 naj bi jih bilo (druge številke so višje). Na jugu v Trakiji so Grki tudi v dolini Meste ter Strume (okrog 15.000), pa Srbi na zahodu, Judje, Tatari, Armenci, Albanci in Gagauzi; teh je po nekaj tisoč. Nanjo vsaj po strukturi spominja Severna Makedonija, kjer je rastoči delež Albancev že presegel petino prebivalstva (jih je okrog 443.000) in so večinoma navzoči na zahodu. Druga najštevilčnejša manjšina so Turki. Kljub nekaj večjim izselitvenim fazam jih je sedaj še okrog 77.000, malo manj (okrog 52.000) je Romov ter Srbov (okrog 43.000). K temu se ne štejejo Gorani in Torbeši, pa nekaj Bošnjakov, Čerkezov in Armencev. Grška skupnost ni posebej znatna, a narašča zaradi trgovskih dejavnosti. Zanimiv primer je naraščajoče število Bolgarov, ki jih je bilo po jugoslovanskih statistikah še malo, kvečjemu nekaj tisoč oseb. Število narašča zaradi prevzemanja bolgarskega državljanstva, s katerim kot državljani članice EU lažje najdejo delo in različne ugodnosti. Bolgarsko-makedonski odnosi kažejo na položaj etnične prevlade enega nad drugim; kar pa na Balkanu ni edini primer (Zupančič, 2015).

Kosovo razglaša uradno večetničnost, kar se nanaša na večinsko albansko skupnost in manj številčno srbsko ter črnogorsko. Vendar je ta praktično čisto povprečna manjšina, saj je število že pod 100.000 ali pod 10 %. Srbi prebivajo v izbranih teritorijih – enklavah. Poleg Srbov so tu še Turki, Armenci, Čerkezi pa tudi nekaj Bošnjakov in Turkov. Statistike so nezanesljive. Posebna skupna so Gorani; po nekaterih navedbah naj bi jih bilo okrog 20.000. Srbska skupnost je kompaktno naseljena na severnem delu (Severno Kosovo), ki praktično deluje samostojno oziroma povezano s Srbijo (Zupančič, 2013). Romi so razmeroma številni tudi v tej državi; vsaj 30.000 naj bi jih bilo (Zupančič, 2014).

Srbija izkazuje vrsto manjšin. Ločiti je treba dve večji območji manjšinske poselitve. Na jugozahodu je v območju Sandžaka okrog 175.000 Bošnjakov, ki imajo zelo izraženo regionalno identiteto. V dolini Medveđe in Južne Morave so Albanci; teh je sicer precej tudi še po mestih, a manj kot jih je bilo pred 1995. Število se ocenjuje na 40.000 ali tudi več. V vzhodnih predelih je okrog 27.000 Bolgarov, ki tvorijo lokalno večino v nekaterih občinah, kot so Vlasotince. Najbolj heterogen prostor pa je srbska Vojvodina. To lastnost ji je dala nekaj desetletij trajajoča kolonizacija tedaj (18. stoletje) praznega območja. Različnih etničnih manjšin naj bi bilo prek 30, najštevilčnejši pa so Madžari (okrog 350.000), Hrvatje (111.000), Romuni (40.000), Čehi (30.000), Slovaki (67.000), Ukrajinci oziroma Rutenijci (27.000) (Eberhard, 2003). Nekdaj številčna nemška skupnost (Banatski Nemci) je praktično uničena zaradi nasilne izselitve (Seewan, 1998). Črna gora ima zelo zanimive spremembe etnične identitete. Nosilni narod – Črnogorci so teritorialno zgoščeni na ozemlju zgodovinske stare Črne gore, na severu v Sandžaku pa je precej (skoraj 80.000) Bošnjakov (del se jih deklarira kot Muslimani), na vzhodu in jugu ob meji z Albanijo pa Albancev (do 30.000) ter Hrvatov v Boki Kotorski (8.000). Glavni dejavnik pa so Srbi (180.000), katerih delež je po osamosvojitvi statistično močno narastel (Zupančič, 2010).

Bosna in Hercegovina je tudi po Daytonskem miru novembra 1995 zadržala trinarodno strukturo: Bošnjaki, Srbi in Hrvatje tvorijo prepričljivo večino, zato so manjšinske zadeve močno v ozadju, čeprav je manjšin seveda več. Med temi velja prišteti vsaj 14.000 Črnogorcev, nekaj Italijanov, Čehov in Slovakov kot rezultat starih kolonij ter seveda Romov, Judov. Na Hrvaškem je prisotnost manjšin nekoliko drugačna. Tudi tu je po vojnah prišlo do velikih selitvenih sprememb, zato je sedanja struktura spremenjena. Nekdaj številčne srbske manjšine je sedaj mnogo manj (pod 200.000; prej nad pol milijona), ker se je dobršen del odselil po vojni 1991–1995. Italijani so se odselili po drugi svetovni vojni iz Kvarnerja in Dalmacije, a ne v celoti. Sedaj jih je tu ter v Istri še okrog 21.000 in veljajo za dobro organizirano manjšino. Prav toliko je tudi Madžarov (22.000), vendar so zaradi razdeljene poselitve šibkejši glede organizacije in delovanja. Čehov je 13.000, Slovakov 7.000, Ukrajincev z Rutenijci vred pa okrog 6.000. Nekaj je tudi Nemcev in Judov, večinoma v Zagrebu. Med manj številčnimi skupnostmi so tudi Slovenci, ki podobno kot Bošnjaki (Muslimani) izhajajo iz novejših selitvenih tokov.

Madžarska ima kot jedro Panonskega bazena veliko manjšin. Najštevilčnejši so Romi, katerih število ocenjujejo na 400.000 (Pan, Pfeil, 2000, 177), pa tudi precej več od tega. Po letu 1991 se je močno povečalo število Nemcev (na dobrih

200.000). Okrog 100.000 je tudi Slovakov, okrog 80.000 Hrvatov, 25.000 Romunov, 10.000 Poljakov, 10.000 Srbov in okrog 5.000 Slovencev, ki skupaj z Rutenijci, Grki, Bolgari, Ukrajinci in drugimi sestavlja dokaj pisan, čeprav ne tako številčen etnični mozaik Madžarske. Njeni sosedi Romunija in Slovaška si z njo delita precejšen del novejše zgodovine, zato so vprašanja manjšin zelo vezana tudi na teritorialna vprašanja. Madžarska politika namreč ne sprejema tako enostavno teritorialnih posledic Trianonske mirovne pogodbe. Posebej za velike manjšine, kot je v obeh državah madžarska skupnost, je to tudi zapleteno notranjepolitično vprašanje. V obeh primerih namreč tvori okrog desetino prebivalstva.

V Romuniji je Madžarov okrog 1,72 milijona, kar jo postavlja kot največjo manjšinsko skupnost. Naseljeni so na območju Transilvanije (transilvanski Madžari ali Sekelji; tudi Seklerji) ter v zahodnih panonskih predelih. Na teh območjih marsikje tvorijo lokalno večino. Druga skupnost v Romuniji je nemška; deli se na Sase v Transilvaniji (starejša kolonizacija še iz srednjega veka) ter Banatske Nemce, novejše prebivalce iz 18. stoletja (kolikor jih je pač ostalo po letu 1945, ker so jih množično razseljevali (Stöckl, 1982). Prepričanja, da so se izselili v celoti, niso točna in novejše poizvedbe so jih našle vsaj nekaj tisoč v Banatu in okolici. Sasov pa je več, šteje se, da jih je še sedaj okrog 250.000. Nemške skupnosti so v Srednji Evropi doživele po letu 1990 določeno statistično oživljenje, ker so jih marsikje našteli več dese tisoč, čeprav naj bi jih po predhodnih navedbah zaradi izselitev ne bilo (Wolff, 2000). Ukrajincev je 67.000, večinoma na severu v Satu Mare in Bukovini. Razmeroma veliko jo tudi Rusov, blizu 40.000. Skoraj 30.000 je tudi Srbov v Banatu ter Slovakov v Panonski nižini (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998). Zelo zanimive so manjšine, ki nastopajo v obliki izoliranih poselitvenih otokov v Vlaški nižini ter Moldaviji. Gagauzov je nekaj tisoč, tam je tudi okrog 9.000 Bolgarov, ki govorijo jezik turške jezikovne skupine (kakor Gagauzi so tudi oni večinoma pravoslavci), Turki (30.000) in Tatari (25.000) pa so sunitski muslimani. Največja skupina so Romi, po ocenah jih je med pol milijona do 2,5 milijona. Ob Vlahih (vsaj 150.000) predstavlja Romunija dokaj »manjšinsko« državo (Eberhard, 2003).

Slovaška je etnično heterogena predvsem na jugu, kjer je obsežno območje poselitve Madžarov. Teh je okrog 580.000, nekatere navedbe so še višje. Veliko je tudi Romov (84.000), na zahodu Čehov (58.000), na vzhodu pa Rutenijcev oziroma Ukrajincev (20.000). Poljakov naj bi bilo manj, le okrog 6.000, vendar so poljski viri nekoliko radodarnejši s to oceno – do 15.000. Pri tem je problematično, kako se opredeljujejo regionalne identitete v gorskem svetu srednjih in vzhodnih delov Tater in dalje proti vzhodu Karpatskega loka. Nekoč so bili številčni tudi

Nemci, zdaj jih je le okrog 6.000. Sosednja Češka, s katero si državi delita sedem desetletij skupne državne usode, je prav tako država velikih sprememb etnične sestave. Meje se niso spremenile niti malo; zadržale so svojo srednjeveško dediščino češkiх dežel, razen plebiscita na severu. Spremembe so bile zaradi selitev, saj je morala nemška skupnost (3, 5 milijona) v Nemčijo po t. i. Beneševih dekretih (Zupančič, 1999). Kompenzacijski tokovi slovanskih ljudstev so to le delno zapolnili. Nemcev je sedaj na Češkem okrog 50.000, nekaj manj kot je Poljakov (60.000) in bistveno manj kot Slovakov, ki so z okrog 315.000 pripadniki najštevilčnejša manjšina. Ocenjujejo, da je okrog 33.000 Romov, po nekaterih prepričanjih naj bi jih bilo precej več, zlasti v urbanih slumih; podeželskih Romov je na Češkem zelo malo.

Poljska je naslednji primer domnevno homogene, a dejansko dokaj heterogene države, če odmislimo še zgodbe o selitvah velikega števila Nemcev in Ukrajince ter Beloruse po drugi svetovni vojni. Ocenjujejo, da je Nemcev sedaj še do 400.000, a jih statistike ne dokazujejo, kakor tudi ne Ukrajincev (300.000) ter Belorusov (250.000). Tipične teritorialne manjšine pa so Litovci (25.000) in Slovaki (21.000), Čehi (4.000) so majhna manjšinska skupnost. Drugih malih etničnih skupin pa je še več.

Nemčija se manjšinam ne posveča posebej. V deželi Schleswig in Hollstein je za navzočo dansko manjšino (okrog 40.000) država (tudi z bilateralnimi dogovori z Dansko) poskrbela za precej dobro ureditev v smislu podpore kulturnih dejavnosti in šolstva kot tipičnih področij manjšinskih pravic, dvojezično topografijo pa je pričela uveljavljati dokaj pozno. Danska manjšina je, kar zadeva številčnost, dokaj stabilna tudi zahvaljujoč že desetletja dobrim bilateralnim odnosom. Drugače se ureja položaj Lužiških Srbov (ali Sorbov), ki živijo v dveh ločenih območjih nekdanje Vzhodne Nemčije. Središče Lužice je mesto Budišin (nem. Bautzen). Še nekaj desetletij nazaj so ocenjevali njihovo število na 120.000, sedaj previdno omenjajo približno 30.000 govorcev. Uveljavili so dosledno dvojezičnost krajev naseljenosti ter finančno močno podprli šolske programe, s katerimi naj bi nekako revitalizirali to skupnost. Nekateri analitiki ocenjujejo, da je skupnost jezikovno na koncu in je v naslednjih dveh generacijah ne bo več. Podobno je s skupnostjo Frizov ali Frizijcev v predelih Vzhodne Frizije ter nekaterih otokov. Spada k območju teritorialno zamejene poselitve Frizijcev, katerih poselitveno jedro se nahaja na Nizozemskem in so bili že omenjeni kot narod brez države. Po ocenah naj bi bilo okrog 50.000 govorcev, a je številka dokaj ohlapno določena (Jelinčič Boeta, 2021).

Skandinavske države imajo različne pristope k vprašanju etnične heterogenosti. Danska je domovina okrog 60.000 Nemcev, ki živijo na nekdanjem nemškem

ozemlju pokrajine Hollstein, ki jo je morala Nemčija po porazu v prvi svetovni vojni odstopiti Danski. Državi sta po drugi svetovni vojni uredili manjšinske odnose. Drugih etničnih skupin Danska nima. Na Ferskih otokih, ki uživajo visoko stopnjo avtonomije, so prebivalci Ferci (okrog 50.000) in imajo svoj jezik. Danski kroni pripada nominalno tudi Grenlandija, katere prebivalci so Inuiti (staro ime Eskimi se uporablja manj) in jih je okrog 55.000. Švedska je država z razglašeno multikulturno politiko, posebnih manjšin pa ne izpostavlja posebej. Na severu so navzoče skupine še delno nomadskih Samov, ki se spričo tradicionalne ekonomije držijo v treh državah in tudi na Švedskem. Švedskih Samov naj bi bilo okrog 20.000. Število Fincev ni posebej opredeljeno, a so navzoči. Na Norveškem je v deželi Finnmark več kot 40.000 Samov (ocene tudi prek 60.000). Država namenja precej sredstev v izobraževanje in socialno oskrbo, tudi zaradi organizirane mobilne pomoči. Romov, ki so navzoči v vseh treh državah, razen v socialnih politikah ne omenjajo posebej. Finska je od vseh skandinavskih držav posebna prav zaradi urejanja manjšinskih zadev in politik. Tu najdemo sorazmerno število treh različic (po jeziku) Samov ali Laponcev, katerih število ocenjujejo na okrog 70.000 (nekatere ocene so nižje, do 40.000); za njih so uveljavili pristope podobno kot na Švedskem in Norveškem. Laponski jezik v praksi nazaduje, zaradi ekonomskih posegov v poselitvena območja na severu pa krnijo tudi gospodarsko. Težave Samov (Laponcev) so zaradi posebnih pristopov k upravljanju ljudstva v gibanju ter pri odsotnosti teritorialno-posestnih razmer velik izziv (Vidmar, 2017). Finska je država z okrog 300.000 Švedi, katerih jezik je uradno ekvivalenten finščini na celotnem državnem teritoriju. Uradno Finska švedske manjšine sploh nima, a so območja poselitve Švedov v praksi dvojezična. Otočje Åland z okrog 25.000 prebivalci na zahodu ima uradno le en uradni jezik: švedščino. Zgodovina tega predela je zelo posebna, ker si je Švedska prizadevala otoke pripojiti k »matici«. Ostalo pa je pri finski suverenosti nad otoki pod pogojem popolne teritorialne avtonomije (po: Zimpel, 2000).

Nizozemska razen Frizov kot nedržavnega naroda nima manjšinskih skupnosti. O razmerju do Flamcev na severu Belgije je bilo že navedeno. Belgija ima na jugovzhodu poleg tega tudi okrog 80.000 Nemcev z uveljavljenim varstvom in dvojezičnostjo. Zanimivo, da se sosednji Luksemburg (Klemens, 2004), ki je med poselitvenim območjem Nemcev v Belgiji in pokrajino Trier – Posarje, ne smatra za nemško, temveč bolj frankofonsko jezikovno različico Luksemburžanov in je očitno le pragmatizirala teritorialni ustroj velike vojvodine Luksemburg.

Francija uradno nima narodnih manjšin, v zadnjih desetletji priznavajo le obstoj regionalnih jezikov (in ne tudi jezikovnih skupnosti, ki te jezike govore). Razlog je

v konceptu francoske nacije. Francozi so *nation francaise* po državnem ustroju in ne po drugih etničnih prvinah, zato tudi pojem manjšin ne obstaja. To velja tako za Oksitance in Provansalce z romanskim jezikovnim ozadjem, kakor za Bretonce keltskega izvora ali Baske na jugozahodu. Posebnost bi lahko bili nemško govoreči prebivalci Alzacije, tudi zato, ker je bila pokrajina nemška po državni pripadnosti do konca prve svetovne vojne. Uradno je govora o nemščini podobnem dialektu, ki ima po ocenah (Pan, Pfeil, 2000) okrog 1,4 milijona govorcev. Številčna je tudi etnična skupnost Romov, ki se imajo za Gitane (različica poimenovanja, ki izhaja iz srednjeevropsko uveljavljenega izraza Cigan). Skoraj dosledno jih imenujejo le s tem imenom in jih imajo tudi zaradi že omenjenega koncepta francoske nacije redko za Rome.

Iberski polotok sestavljajo tri države: Portugalska, Španija in Andora. V portugalski praksi je le portugalščina priznana kot jezik države, na severu pa sta dve majhni etnični oziroma jezikovni skupini. Španija ima drugačne razmere. Jezikovno je poleg najštevilčnejših Kastilcev (Špancev) dokaj močna katalonska skupnost, ki si prizadeva za osamosvojitev. Osem milijonska jezikovna skupnost je naseljena poleg regije Katalonije (avtonomija izvira še iz starih vključevalnih procesov in je torej del konstituiranja Španije) še v Valenciji in na Balearskih otokih, nekaj (okrog 200.000 govorcev) pa tudi v južni Franciji v pokrajini Rousillon. Druga izpostavljena skupnost so Baski, ki predstavljajo okrog 1 milijona govorcev, sicer pa baskovsko regionalno pripadnost izraža veliko več, tudi prek 3 milijonov oseb. Galižani ali Galicijci v pokrajini Galiciji na severozahodu (okrog 1,5 milijona) so jezikovno sorodni Portugalcem. Nekatere ocene so višje.

Posebno obliko reševanja etničnih vprašanj ima Švica. Država, sestavljena iz visoko avtonomnih kantonov, ima v mednarodnem prostoru poseben status in položaj. Ni članica nobene velike asociacije, a je nesporno središče in sedež mnogih mednarodnih povezav in predstavništev, od Združenih narodov dalje. Koncept švicarske nacije je v pristopu podoben francoskemu: velja torej teritorialno politični ustroj, jezik je pragmatična okoliščina in ne avtomatična pravica, a jo v uradni jezikovni rabi urejajo na ravni kantonalnih oblasti in zakonodaje. Nemški, francoski, italijanski in retoromanski jezikovni praksi torej vselej sledi švicarska nacionalna pripadnost.

Avstrija je sorazmerno etnično homogena, če upoštevamo tradicionalne skupine prebivalstva. Kot jedro avstrijskega dela Habsburške monarhije je imela prepričljivo nemško manjšino, poleg tega pa še nekaj drugih skupin: gradiščanske Hrvate (30.000) in Madžare (20.000) ter po statistikah približno 20.000 Slovencev, od katerih tisti na Koroškem predstavljajo večji del (14.500) statistične slike.

Slovenci so bili po 1. svetovni vojni nesporno najštevilčnejša in dobro zastopana skupnost s skoraj 100.000 pripadniki (nekatere ocene gredo tudi preko tega števila), tako da sodijo avstrijski Slovenci med številčno reducirane skupnosti, in sicer ne zaradi izselitve (kakor je bilo s še nekaterimi po Evropi), temveč zaradi asimilacije. Po ocenah jih je okrog 45.000 (Zupančič, 2002). Prisotne so tudi češka in slovaška skupnost na Dunaju, a jih niso obravnavali posebej. Rome na Gradiščanskem (okrog 30.000) obravnavajo kot prisotno kulturno skupnost, a brez posebne kodifikacije, država pa namenja sorazmerno precej sredstev za socialne zadeve Romov.

Italija prav tako velja za precejšnjo posebnost. Do nacionalnega statusa je kot združena Italija prišla dokaj pozno in potem intenzivno hitela nadoknaditi čas in sile v kolonizacijsko tekmo. Doma pa je precej heterogena, ker so zlasti južni predeli (Sardinija) in Sicilija predeli z močno regionalno identiteto. Sardov na otoku Sardinija je okrog 1,3 milijona, Furlanov je 580.000, Ladinov pa 58.000; oboji sodijo v retoromansko skupino. Zanimivi so francosko govoreči prebivalci (frankofoni) v dolini Aoste, ki imajo zagotovljeno zgledno avtonomijo na teritorialni ravni; po ocenah jih je 112.000. Še bolj utrjeni so Nemci na Južnem Tirolskem, verjetno najbolje organizirana in zato zelo vplivna ter močna manjšina. Z okrog 300.000 pripadniki sodijo med večje manjšine. Za manjšino v Aosti pa so že Slovenci, katerih ocene se gibljejo okrog 80.000, včasih tudi več (nad 100.000) in seveda tudi manj, zlasti ko gre za uradne ocene italijanskih uradov. Zanimiva in ne dosti manjša (če sploh) manjšina so Albanci na jugu v Kalabriji, več stoletij stara kolonija. Ocenjuje se, da jih je 100.000. V Piemontu in Liguriji so tudi Oksitanci (kot v južni Franciji) – okrog 300.000 jih je. Romov je po ocenah okrog 180.000; nekatere številke so manjše, druge pa jih precej potencirajo, verjetno računajoč tudi na začasno prisotne Rome z Balkana (Pan, Pfeil, 2000).

Če torej sklenemo, Slovenci v sosednjih državah so naseljeni sklenjeno z narodnim jedrom (Slovenci v Sloveniji); gre za teritorialni stik in s tem teritorialno povezane manjšine. Druga značilnost je srednja velikost (v Italiji in nekoč v Avstriji) ter umeščenost med manjše manjšine (Avstrija sedaj, Madžarska, Hrvaška). Nahajajo se v državah z večjim številom manjšin in v nobeni niso največja manjšina. V vseh štirih primerih gre tudi za kompenzacijsko prisotnost manjšin, ki imajo jedro v sosednjih državah, kar zelo potencira pomen bilateralnih odnosov.

Preglednica 2: Narodne manjšine v sosednjih državah

država	število prebivalstva (2018)	manjšinske skupnosti (ocene)
Avstrija	8.809.000	**Slovenci** (60.000), Hrvatje (30.000), Madžari (23.000), Romi (21.000), Čehi (25.000), Slovaki (18.000)
Italija	60.551.000	Sardi (1.500.000), Furlani (550.000), Nemci (300.000), Oksitanci (180.000), Romi (130.000), Frankofoni (114.000), **Slovenci** (100.000), Albanci (98.000), Ladini (58.000), Moliški Hrvatje (30.000)
Madžarska	9.781.000	Romi (400.000), Nemci (200.000), Slovaki (110.000), Hrvatje (80.000), Romuni (25.000), Poljaki (10.000), Srbi (9.000), Armenci (8.000), Rutenijci (8.000), Rusini (3000), Grki (5.000), **Slovenci** (5.000), Bolgari (3.000)
Hrvaška	4.126.000	Srbi (190.000), Bošnjaki in Muslimani (60.000), Italijani (21.000), Romi (30.000), Albanci (18.000), Madžari (15.000), **Slovenci** (14.000), Črnogorci (9.000), Slovaki (5.000), Nemci (4.000)

Vir: Popisni podatki 2001 in 2011, ocene po Pan, Pfeil, 2000, ocene iz različnih virov (JZ)

2 Slovensko narodno vprašanje

2.1 Nekaj opomb h genezi slovenskega naroda in nacije

O slovenski etnogenezi ne obstaja veliko temeljitih študij, a imamo vrsto natančnih analiz in prikazov predvsem zgodovinskega razvoja v posameznih fazah. Vendar pa ne moremo preprosto enačiti nacionalne zgodovine z etnogenezo, dasiravno imajo (kakor trdijo že klasiki narodnega vprašanja od Hobsbawma in Smitha pa do Hutchinsona (če se lahko obrnem le na nekaj avtorjev)) prav zgodovinski dogodki nekakšen primat pri večstoletnem dogajanju, ki je prebivalce s slovenskimi narečji preoblikoval v komunicirajočo in samozavedajočo se skupnost – narod. Temu so zgodovinske okoliščine proti koncu 20. stoletja dovolile oblikovati nacionalno državo in vzpostaviti institucionalne okvire, v katerih lahko deluje. Zgodovinska perspektiva pojasnjuje marsikaj, a je v končni posledici vendarle refleksija sodobnosti v izbrane časovne sekvence preteklosti. Se bere zapleteno, a v resnici ni.

Kratek sprehod po teorijah oblikovanja narodov in njihovih idej oziroma gibanj pa tudi ideologije nacionalizma razkriva pisano paleto pristopov, ki pa so – zgodovinsko in geografsko gledano – hkrati tudi okoliščine, v katerih so stare jezikovne skupnosti v nekaterih primerih postale narodi in tudi nacije, v drugih pa se je doseganje kategorije naroda zaustavilo. Irci, Bretonci in Katalonci imajo v svojem zgodovinskem pedigreju staro preteklost. V okolju treh starih držav, katerih teritorialna kontinuiteta sega nazaj vsaj v pozni srednji vek in ki so vse tri po vrsti postale stare nacije zahodnoevropskega političnega in državnega tipa, torej Španija, Francija in Velika Britanija, ter s kolonijami bistveno razširile jezikovno besedišče v svetovne jezike, so Irci, Bretonci in Katalonci sicer ostali kot skupnost, a na različnih organizacijsko-političnih ravneh. Irci so skoraj izgubili jezik, a postali državotvorna nacija, Katalonci so zadržali jezik, dobili avtonomijo in institucije, vendar niso (še) uspeli oblikovati suverene države, Bretoncem pa je ob skromnejšem obstoju jezika preostala dejansko le regionalna kultura in folklora. Kaj je bil odločilni dejavnik za tolikšne razlike v geografsko sicer relativno zaključenem prostoru otoka, polotoka in širokega obalnega pasu vzhodnih delov Iberskega polotoka? Jih je premagala in ovirala večja sila fevdalnih držav, ki so postale nacije in imperiji, ali pa jim je morda dala celo nekaj socialno-razvojnih pospeškov.

Slovenski primer, ki se navadno uvršča med tipične etnične narode, značilne za Srednjo, Vzhodno in Južno Evropo, je – podobno kot prejšnji trije – svojo zgodovinsko popotnico videl v treh večjih konkurentih, ki so sedaj prav tako etnične

nacije: Italija, Avstrija[26] in Madžarska. Avstrija je etnični ostanek multietničnega imperija, enako, a v skromnejši meri, to velja tudi za Madžarsko. Obe pretendentki sta skušali v imperialni fazi udejanjati francoski integracijski vzor, to je s širjenjem državnega jezika zmanjšati etnično konkurenco zlasti slovanskih ljudstev, katerih nacionalizmi so posegali za identičnimi cilji kot one same: oblikovati suverenost, delno ali popolno, in sicer na teritoriju, za katerega so lahko tako ali drugače dokazovale zgodovinsko navzočnost jezika in kulture. Vsem je bil povezovalni element jezik, ki pa je bil hkrati tudi orodje osvajanja bodisi že administrativno pripadajočih teritorijev ali pa tistih, ki so smatrali, da so nekako, po kulturnih kriterijih njihovi. Italija je imela nekoliko drugačno razvojno pot, čeprav jo prav tako postavljajo med tipične etnične narode, ki so združili sile in oblikovali državno organizacijo – enotno Italijo. Po Smithu (1997, 35–60) je bil italijanski *risorgimento* šele zares začetek in nikakor ne zaključek etnogeneze italijanske nacije, združene iz severnih polov industrijsko-trgovske moči, bogate tradicije vmesnih malih držav ter dediščine Papeške države na jugu. Italija je bila dosežena, Italijani pa so zares nastajali šele potem, ko jih je notranji ustroj nove kraljevine usmerjal k enotnosti, na političnem področju pa se oziral za osvajanjem ozemelj. Italija je vendarle bila tudi kolonialna sila. Madžari, Avstrijci (pojmovno: Nemci) in Italijani so bili slovenska konkurenca, za katero so se ti trije potegovali in nekaj časa politično in gospodarsko obvladovali dele današnjega slovenskega teritorija. Italijanizacija, germanizacija in madžarizacija so bili procesi načrtnega vključevanja v italijanski, nemški ali madžarski etnični korpus. Toda hkrati so ob razvoju lastnega nacionalizma (in deloma hegemonizma, glede na razmere) v družbi ustvarjali atmosfero, v kateri je imela nacionalna ideja (in seveda tudi nacionalizem) pomembno mesto in veljavo. Že zaradi posnemanja in interakcij so te okoliščine slovenskih sosedov vsaj posredno prispevale h krepitvi in širšemu razumevanju narodne ideje. Sorazmerno uspešna habsburška administracija, začetek industrializacije in modernizacije so tudi dajale svoj prispevek k preobražanju družbe kmetov v socialno razslojeno in gospodarsko relativno uspešno družbo s srednjeevropskim modernističnim utripom. Slovencem je uspelo zadržati jezik in oblikovati državo ter s tem naposled postati nacija; to, kar je zahodno, severno in vzhodno sosedstvo skušalo preprečiti zaradi lastnih (nacionalističnih) koristnostnih motivov.

V slovensko dozorevanje je vstopila še jugoslovanska faza. Jugoslovanska ideja je bila za Slovence, Hrvate in Srbe beg pred konkurenco, za Srbe pa tudi priložnost, da prevzamejo vlogo tistega, pred katerim so se ti trije narodi umikali. Obenem je bil novi srbski hegemon tista regionalna sila, ki naj bi zadostila interesom ključnih

26 Za Avstrijo sicer velja, da je tipična teritorialna in politična nacija, ker se naslanja na izjemno bogato zgodovinsko dediščino Habsburške države (Suppan, 1983).

kreatorjev političnega zemljevida poversajske Evrope: Francije, Velike Britanije in ZDA. Jugoslavija (najprej kot Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev) je skupaj s Poljsko, Čehoslovaško, Romunijo in Grčijo predstavljala učinkovito zaporo pred morebitnim ponovnim nemškim prodorom na Balkan in v Vzhodno Evropo, Rusiji (takrat že Sovjetski zvezi) pa zlasti proti Sredozemlju. Vse te države so bile bodisi večetnične ali pa s številčnimi manjšinami, zaradi katerih so po dveh desetletjih (in seveda tudi drugih razlogih) končale v vojnah in medetničnih spopadih. Za nosilce geopolitičnih idej je bila nova nacionalna paradigma orodje, za mlade nacionalizme, stremeče k naslednji etapi etnogeneze – nacionalni suverenosti, pač vendarle cilj. V drugi svetovni vojni je bila grožnja sosedov s teritorialno ekspanzijo ponovljena. Zaključek druge svetovne vojne je bil s stališča politično-teritorialnega razvoja sorazmerno ugoden. Slovenija je zaokrožila večji del poselitvenega »etničnega« teritorija v jugoslovanskem okviru, znotraj katerega je federativni ustroj omogočal oblikovanje večine narodnih institucij. Toda cena je bila visoka zaradi vojnih žrtev, povzročenih s strani agresorjev in še precej več zaradi državljanske vojne kot posledice socialistične revolucije. Znotraj Jugoslavije je bila dosežena določena koncentracija, homogenizacija in institucionalizacija; procesi torej, ki so pri večini evropskih nacij nastopili v nekem zgodovinskem obdobju (odvisno od okoliščin). Raznolikost jugoslovanske federacije je bila po eni strani proklamirana dota, po drugi pa ovira in razlog za zastoje. Jugoslavija se je ves čas svojega obstoja soočala s centralistično-unitarističnim vzhodom države (etnično pa s Srbi) ter zahodnim avtonomaštvom (etnično pa zlasti Hrvati in Slovenci), ki je bil spričo defenzivnosti navadno le proticentralizem. Zvezna ureditev je republikam omogočala precejšnje možnosti in slovenske republiške oblasti so priložnosti dejansko izkoristile v visoki meri.

Osamosvojitev Slovenije je bil proces polne politične emancipacije in vstop med evropske državotvorne narode – nacije. Nastopila je lahko ob koncu hladnovojnega tekmovanja v Evropi, ko so se geopolitična razmerja spremenila do mere, da je bila održavljanje sploh mogoče. Seveda pa je bilo državotvorne korake potrebno narediti. V obdobju vsega nekaj let je evropski politični zemljevid postal bogatejši za več držav in vse so nasledile politične okvire prejšnjih administrativno-političnih enot v večnarodnih državah s federativnim ustrojem. To dejstvo se je pokazalo kot ključno[27] pri sprejemanju novih držav v mednarodne asociacije. Jugoslovanska

27 OVSE (Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi) je na temeljih sklepov Helsinške konference leta 1974 določala med drugim tudi, da oblikovanje novih političnih meja ni dopustno. Narodne republike so bile politične enote, ker so imele tudi določeno število (dejansko) nacionalnih institucij. Države so se lahko osamosvojile z dokazom o volji demosa (navadno plebiscitom) – kar lepo odraža veljavnost nacionalne paradigme – in razglasitvijo državnosti v okvirih že obstoječih političnih meja. Politične meje so s tem doživele le statusno prekvalifikacijo, mejna črta pa se ni spremenila. Določilo je v posamičnih primerih sicer videti težavno, vendar se je izkazalo kot pomembna varovalka pred spopadi za ozemlje.

federacija je po dobrem desetletju ekonomske in politične krize klonila, kot so pred njo že skoraj vse večnarodne politične tvorbe. Čeprav je več stališč, da so Jugoslavijo uničili od zunaj ter da je bila napaka narejena že z ustavo leta 1974 (Vukšić, 2006, 4–15),[28] je iz razkroja večnarodnih držav v evropski politični zgodovini zadnjega poldrugega stoletja očitno, da je treba iskati razloge predvsem v notranji družbeni strukturi, odnosih med skupnostmi in hibah upravljanja (Knutsen, 1999)[29] ter krizi institucionalnega delovanja z usodno redukcijo predvsem k institutu moči (zlasti vojski) (Acemoglu, Robinson, 2012, 369–393), kar pogosto deluje razdiralno (Acemoglu, Robinson, 2021). Jugoslovanske federacije ob koncu osemdesetih let 20. stoletja ni moglo rešiti praktično nič (Zupančič, 2015, 166), slovenska pot v suverenost pa se je pričela dovolj prej, da je bil prehod lahko uspešen.

Vrnimo se k teoretičnim premislekom o slovenski etnogenezi; torej k vprašanju razvoja Slovencev od jezikovne skupnosti k ljudstvu in dozorevanje v narod. Politično-teritorialni razvoj je prikazan v ločenem poglavju. Desetletja se je prisegalo na Kardeljevo delo o razvoju slovenskega narodnega vprašanja. Nima posebnega pomena razpravljati ne o tem, ali je delo dejansko v celoti njegovo ali ne, še manj pa o tem, koliko je obremenjeno z ideološko podlago marksističnega razmišljanja. Dejstvo, da je bil Kardelj nesporno vplivna figura povojne jugoslovanske in slovenske družbene paradigme jugoslovanske verzije socializma in zategadelj zaslužen (pa po drugi strani tudi kriv) za oblikovanje določenih nazorov o narodu, za katerega so po pogosto citiranih klasikih marksizma in leninizma konstatirali prehodnost[30] narodnega pojava, čeprav je bilo v dobi, ko se je to razmišljanje vršilo, v evropski družbeni atmosferi pač mogoče opazovati predvsem rivalstvo nacionalizmov; tistih, ki so že imeli svoje nacionalne države in so skušali homogenizirati prebivalstveno sestavo. To je v praksi stimuliralo in opravičevalo zlasti nastop proti manjšinam. Torej: medtem ko se je po Evropi odvijalo nadaljevanje nacionalističnih gibanj, so nekateri teoretiki razmišljali o koncu tega, kar je bilo v praksi še zelo močno. Rizmanovo temeljito delo (Rizman, 1980), idejno naslonjeno na marksistično paradigmo, je nacionalno idejo postavljalo v zgodovinski kontekst na eni ter razredni boj (kar je tipičen medij marksističnega premisleka) na drugi strani. A končno je omenjeno delo, ki je pregled marksističnih (in tudi nekaterih drugih) pristopov,

28 Menim, da je avtor tod le povzemal splošni narativ o tem, kdo je kriv, posredno in neposredno, za razkroj SFRJ. V delu so prikazane mnoge zgrešene poteze jugoslovanskega vodstva potem, ko se je država že znašla v dolgotrajnih strukturnih težavah.

29 Knutsen (1999) govori o razvojnih ciklih, ki jih je objektivno treba pričakovati. Razpad ni nujna posledica, a se zgodi zaradi spregleda razmerij notranjih moči.

30 Mišljeno je predvsem stališče o tem, da so narodi prehoden pojav. Morda gre v tem iskati hitenje nekaterih avtorjev, da je nacionalizem že presežen in da so aktualni pojavi sodobnega nacionalizma nekakšen relikt preteklosti. Nacionalizmi so še sedaj toliko pogosti, da bi bilo tem »teoretikom« koristno uvideti vsakdanjo družbeno realnost.

prispevalo k razumevanju narodnega vprašanja, slovenskega pa niti ne obravnava posebej. To je storil zelo temeljito in obširno Kosi v pregledni študiji, ki se časovno orientira predvsem na čas zgodnjega 19. stoletja, omenja pa tudi nekatere poznejše faze. Za Slovence in še mnoge druge evropske narode je to čas narodnega organiziranja, osveščanja in tudi že tekmovanja za državne teritorije (Kosi, 2013). Tedaj (19. stoletje) je slovenski jezikovni korpus že obstajal, kakor je obstajala tudi na deželne realnosti razdeljena teritorialna zavest in pripadnost. Vprašanje pa je, kdaj se je ta zametek poznejšega demografskega telesa, označenega in poenotenega z jezikovnimi kriteriji, sploh pričel pojavljati in drugič, kako se je odvijal dalje po letu 1848 kot časovnemu mejniku »pomladi narodov« v Evropi. Kulturno delovanje vidnih slovenskih ustvarjalcev je skozi čas – in malodane do danes – izpostavljalo jezik in kulturo. Prešeren, nesporna ikona slovenske kulturne ustvarjalnosti, z vidika politične misli skoraj ni prepoznan, kar povečuje vtis o pomenu kulture in ne izpostavlja posebej (ali pa ne v primerljivo veliki meri) tudi teritorialno-političnih vprašanj. Tudi kulturni boj med »staroslovenci« in »novoslovenci« je mogoče opazovati iz politične perspektive. Odvijal se je v času, ko so vsaj nekatere slovenske dežele že imele za seboj (sicer kratkotrajno) izkušnjo upravljanja tudi v slovenskem jeziku; torej izkušnjo, da je jezik pomemben instrument povezovanja družbenega kolektiva, ki je že nosil ime »Slovenci«.

Prva dilema je torej, kdaj se prične tvoriti substanca, ki se je kasneje pod določenimi pogoji lahko preoblikovala dalje v slovensko ljudstvo. Nič manj pa ni pomembna topologija teh procesov, saj so oblikovali sedanje teritorije.

Zgodovinski viri in literatura poročajo o dokaj obsežni slovenski poselitvi v zgodnjem srednjem veku. Ne bomo se spuščali v vsebinske razlike med zagovorniki slovenskega zgodovinopisja, ki poročajo o dokaj strnjeni naselitvi Slovencev na obsežnih območjih današnje južne in vzhodne Avstrije v 6. in 7. stoletju (Kos, 1985, 117–132) in oblikovanju političnih tvorb na prostoru Vzhodnih Alp in Panonske nižine (Grafenauer, 1946, 77–89), ter zagovorniki tako imenovane »venetske teorije«, ki ima Slovence za absolutne staroselce in se pri tem opira zlasti na ostanke krajevnih in ledinskih imen ter pomanjkljivosti argumentov sedaj veljavne teorije o preseljevanju narodov in priselitvi Slovencev (Tomažič, 1999). Pozneje so jo dopolnjevali z izsledki genetskih raziskav (Perdih, 2016). Teorijo so zavračali kot mitološko, ker gradi na deficitu sicer uveljavljenih zgodovinskih dognanj.[31] Slovenska naselitev (Božič, 1969)[32] je v 9. stoletju obsegala okrog 70.000 km^2 ozemlja, ki je

31 Žužek, Aleš, 2021: Bleščeča zgodba, s katero so preslepili številne Slovence, dostopno: https://siol.net/novice/slovenija/blesceca-zgodba-s-katero-so-preslepili-stevilne-slovence-571439?utm_source=projectagora&utm_medium=contentdiscovery.

32 In obširneje v: Božič, Branko, 1980: Oris zgodovine Slovencev, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

segalo od Vzhodnih Alp do Donave in še onkraj Alp na sedanjo Zgornjo Avstrijo, ob porečju Drave, Mure in Aniže, vključevala je Spodnjo Panonijo do Blatnega jezera ter ozemlje današnje Slovenije in ozemlje, kjer še danes živijo Slovenci kot narodna manjšina v Italiji (Zgodovina Slovencev, 1979, 103–106). Pozneje so se razvile razprave o tem, ali je sploh upravičeno govoriti o »Slovencih«, glede na to, da pisni viri o tem ne pričajo izrecno ter da taka stališča bolj podpirajo prepričevalno nacionalno zgodovinopisje, kot pa odražajo dokumenti (Kosi, 2013). Ker na istem teritoriju v istem zgodovinskem obdobju ni izpričana druga kulturno-demografska komponenta, smemo upravičeno domnevati (dokler ni dostopnih drugačnih dejstev), da je tedanja populacija bila prednik današnje. Ne vemo točno, kako so se imenovali, a poimenovanje Slovenci reflektivno (od danes nazaj) s stališča teorije kontinuitete (prim. Paul, 1996)[33] ni vsebinsko zmotno. Namesto »Slovencev« so imenovani »Slovani« oziroma »slovanskega jezika« (Kosi, 2013, 19), kar nič natančneje ne pojasnjuje stanja. Nasprotno, imenovanje »Slovani« navaja na misel, da se je historično enotni »slovanski« korpus pozneje razdelil in etnificiral kot različen. To je dvomljivo, glede na to, da so jezikovno-kulturni procesi pogosteje potekali v smer spajanja sorodnih skupin kakor v difuzijo (prim. Smith, 1991) in bi morali vsak primer pravzaprav dokazovati posebej. Na drugi strani ne gre prezreti, da je tak način razlage o genealogiji narodov s krepko mero mitoloških postavk, med nacionalnim zgodovinopisjem po Evropi pogosta in široko sprejeta (Schöpflin, 2000, 79–88). Zato se na tem mestu posvetimo osnovnim potezam razvoja prostora in družbe, ki ima vse možnosti, da jo upravičeno imenujemo zgodnjeslovenska.

Zaradi obrambe so leta 623 oblikovali Samovo plemensko zvezo, ki je uspešno zavračala pritiske Obrov, Langobardov in Bavarcev. Zveza je vzdržala do leta 658. Karantance je v tistem času vodil knez Valuk. Središče je imel na Krnskem gradu. Med 8. in 10. stoletjem je bilo pri Gospe Sveti že cerkveno središče, ki je pomembno vplivalo na nadaljnje pokristjanjevanje Karantancev. V bližini je bil tudi knežji kamen, kjer so ustoličevali koroške vojvode (Božič, 1980). Zaradi čedalje močnejših pritiskov Obrov se je karantanski knez Borut povezal z Bavarci. Po skupni zmagi nad Obri se je okrepil bavarski vpliv, postopoma so pričeli izgubljati svojo samostojnost in slednjič so prišli pod nadoblast frankovske države, v katero so bili vključeni tudi Bavarci. Sledila je faza opustošenja dežele, izgubili so tudi večji del takratnega plemstva, s čimer sta bila preprečena oblikovanje in razvoj lastne

33 Teorija kontinuitete zagovarja demografski kontinuum od starih prebivalstvenih skupin s skupnim jezikom (ob različnih narečjih) do modernih nacionalizmov. Spremembe demografskih težišč, političnih enot in oblik družbene organizacije ne gre vzeti kot diskontinuiteto ali zagovarjati, da taka skupnost ni obstajala (tudi v: Paul, 2006). Deficit artefaktov ne dokazuje, da nečesa zares ni, temveč le, da o tem ni (dovolj) relevantnih virov. To je mogoče dokazovati le z nasprotnimi argumenti. Zdi se, da taka konstelacija dobro pojasnjuje tudi slovensko zgodnjesrednjeveško dilemo.

fevdalne države. Karantanijo so razdelili med velike fevdalce pretežno germanskega rodu (Kos, 1985, 200–216). Vršila se je tudi kolonizacija kmetov iz drugih dežel, predvsem Salzburške, Tirolske in Bavarske, kar je postopoma zmanjšalo slovenski poselitveni prostor (Grafenauer, 1993). Naslednja faza kolonizacije je bila višinska kolonizacija, po koncu katere se je za nekaj stoletij stabilizirala tudi severna meja strnjene poselitve Slovencev (Zgodovina Slovencev, 1979, 163–166).

Fevdalni družbeni okvir je razvijal povezave znotraj takrat funkcionalno povezanih teritorijev. Tesnejše vezi širših pokrajin tako niso bile dosežene. Razmere so se začele spreminjati z razvojem obrti in trgovine, kar je po eni strani spodbudilo rast mest in s tem razvojnih jeder v prostoru, po drugi strani pa povečevalo tudi poznavanje bolj oddaljenega sveta ter zanimanje zanj. Ekonomski razvoj so skoraj prekinili turški vpadi (Božič, 1980, 35), a so po drugi strani prispevali tudi k povezovanju ozemelj. Jezik je bil pri tem pomemben, razvijale so se tudi oblike solidarnosti. Turški imperij je bil proti koncu 15. stoletja na vrhuncu svoje moči. Po osvojitvi Bosne so prodirali proti severu in v 16. stoletju zasedli večji del Balkanskega polotoka in Panonske nižine. Poleg fevdalne povezanosti posvetnih in cerkvenih fevdalcev je postala skupna usoda in obramba pred skupnim sovražnikom notranji povezovalni dejavnik Slovencev s severnimi sosedi (Simoniti, 1990). Breme obrambe in hibe fevdalnega sistema so vodile v siromašenje kmetstva. Stiske so začele preraščati v odkrit oborožen upor proti fevdalni gospodi. Pomembno je, da je slovenski jezik postal pomemben povezovalni element med ljudmi v podobnem položaju, ne glede na fevdalne meje. Slovensko-hrvaški kmečki upor 1572–1573 (Grafenauer, 1974, 145–160) je lahko združil sile ne le zaradi podobnega položaja in skupnih nasprotnikov, temveč najbrž tudi zaradi enostavnosti jezikovne komunikacije. O razsežnosti ljudi istega jezika so se kmetje seznanili sicer pred kriznim obdobjem, ko sta kmečka trgovina in obrt dosegali že znatne uspehe; po obsegu so bili že skoraj enakovredni meščanski. Oblikoval se je pojem domovine (Simoniti, 1990). Sočasno je potekal za Slovence prav tako pomemben proces: protestantizem. Uveljavitev protestantizma na Slovenskem je povezana z osebnostjo in delom Primoža Trubarja. Najpomembnejše delo Trubarja in protestantov je bila uveljavitev slovenskega pisanega jezika kot knjižnega, z viškom, ki ga v jezikovnem pogledu pomeni prevod Dalmatinove Biblije. Trubar je sam napisal okrog petindvajset knjig in poskrbel, da so se tiskale in razpečevale. Pri svojem delovanju je Trubar jasno vedel, da bo jezik v prihodnosti igral zelo pomembno vlogo. Za napredek je potrebna izobrazba, katere temeljni pogoj je enoten knjižni jezik. Zavedajoč se, da dežele niso pravi okvir ljudstva, temveč ga opredeljuje njegov jezik, je naredil še korak dlje. Prvi je imenoval ljudstvo različnih slovenskih narečij "Slovence". Da se je Trubar v svojih delih geografsko sicer opredelil za »Kranjca« – torej po deželi

(Kosi, 2013, 20–21), ne gre pripisovati odsotnosti pojma »Slovenec«, temveč navadam in mišljenju tistih, ki jim je delo namenil, ter mecenom, ki so ga kakorkoli podpirali.[34] Možnost za uveljavitev šolskega sistema in boljše izobrazbe je videl tudi v reorganizaciji uprave, zato je skušal slovensko ljudstvo poenotiti z enotno cerkveno organizacijo. Reformatorji so postavili temelje slovenskemu pisnemu jeziku, poleg Trubarja še Adam Bohorič, Sebastjan Krelj ter Jurij Dalmatin s prvo slovensko slovnico in predvsem prevodom Biblije. Trubar ne pomeni zgolj prenosa za tiste čase modernega evropskega miselnega toka, temveč je bil tudi sam njegov aktivni soustvarjalec. V nekaterih pogledih, vsaj kar zadeva organizacijsko raven reformirane cerkve, šolstva in tudi humanističnega duha ter odnos do človeka, je Trubar svoje vzornike od Lutra do Zwinglija korenito presegel (Humar, 1980). Pri uvajanju protestantizma kot verskega in družbenega gibanja so tvorno sodelovali tako nemški kot slovenski avtorji in se med seboj podpirali. Zato nekateri ocenjujejo to kot pomemben prispevek k dobremu sožitju za dobrih dvesto let naprej, vse do izrazitejšega narodnega prebujanja v 19. stoletju. Reformatorji so se zavedali vloge jezika za širjenje vere, izobrazbe in kulture in tudi opazovali njegov izreden povezovalni učinek.

Habsburški dvor je zadržal katoliško strujo. Sledil je obračun s protestantizmom, zaseg in sežig knjig in razpustitev cerkvene organizacije. Prizanesli so le Bohoričevi slovnici in Dalmatinovi Bibliji. Ostal je tudi knjižni jezik kot sredstvo pisnega sporazumevanja. Toda sami so kmalu začeli ustanavljati šole različnih vrst in stopenj, ki so jih zaupali jezuitom. Čeprav šole še niso postale vsem dostopna dobrina, je število izobraženih vendarle naraščalo, za kar gre zasluga predvsem razvoju univerze na Dunaju, ki je postala primarno izobraževalno in širše tudi kulturno središče Slovencev.

Na univerzi na Dunaju (ustanovljena 1365 kot deveta v Evropi) je od leta 1377 do 1450 na študiralo 667 študentov iz slovenskih dežel, od leta 1415 do 1518 1604 študentje. V obdobju 1451–1550 jih je bilo samo iz Kranjske 961, iz drugih slovenskih dežel pa 2350 študentov. Med letoma 1518 in 1609 je bilo 1325 študentov (Medved, 1995, 20–21). Seveda med naštetimi niso bili vsi slovenskega rodu. Študij na Dunaju je bil mikaven zaradi bližine in ker je bil sorazmerno cenejši kot na drugih univerzah; revni študentje so bili oproščeni plačevanja takse. Tam je več generacij Slovencev poskušalo uresničevati tisto, česar niso mogli, smeli ali si niso upali doma na Slovenskem: poklicno kariero, uspeh, slavo, bogastvo in uresničenje

34 Trubar v *Abecedniku* verjetno ni izrecno naslovil, komu je delo namenjeno na podlagi lastnih zamisli, temveč je uporabil tisto, kar je verjetno že obstajalo. Dela so bila namenjena vsem, ki bi jih lahko brali. Pisni jezik je bil v ozadju enotnega imenovanja očitno ključni instrument naslavljanja družbenega kolektiva, ki je s pisnimi deli dobil bistveno večjo stopnjo poenotenja.

osebnih ciljev. Tako je med profesorji, rektorji in dekani mogoče najti vrsto slovenskih imen, ki so ponesla njen sloves v svet (Bister, 1982). Ko je sredi 17. stoletja cesarju uspelo obvladati moč lokalnih velikašev in stanovske države, se je tudi Dunaj pričel spreminjati iz vojvodskega mesta v središče velike centralno organizirane države. Ozemeljsko-politična povezanost slovenskih dežel z Dunajem se je zlasti po propadu Celjanov in goriških grofov še okrepila. Mesto se je naglo razvijalo v eno osrednjih evropskih kulturnih in političnih središč. Obenem je Dunaj postal pomembno in v nekem pogledu celo prvo slovensko žarišče visoke kulture. Veliko Slovencev je aktivno poseglo v svet znanosti, umetnosti, kulture, politike, gospodarstva, v razvoj jezika in politične narodne zavesti, bodisi na Dunaju ali pa po vrnitvi v svojo rodno deželo. Kozmopolitski duh in vse, kar je ponujal cesarski Dunaj, je marsikoga zadržalo in v jezikovno-kulturnem "talilnem loncu" je ostalo veliko Koroščev, Štajercev, Kranjcev, Primorcev in Prekmurcev slovenskega rodu. Veliko jih je ohranilo ne le lastni jezik in kulturo, temveč so tam dobili pomembno podlago za kulturno, izobraževalno, gospodarsko in politično poslanstvo v domačih deželah, med Slovenci, ki so iz jezikovno ter kulturno opredeljene skupnosti prav po zaslugi slovenskega izobraženstva, ki se je kalilo na tujih univerzah, pričeli postajati narod tudi v modernem političnem pomenu. Tako se prav na primeru dunajskih Slovencev potrjuje, da smo imeli tedaj opraviti s skupnim in precej enotnim kulturnim prostorom, katerega deli se med seboj prežemajo, dopolnjujejo, oplajajo in bogatijo (Simoniti, 1994, 25–28). Tako je ostalo še nekaj časa v 17. stoletju, ko sta se uveljavili tudi univerzi v Gradcu in Pragi. Iz Istre in Primorja pa tudi iz notranjih predelov sedanje Slovenije so se mnogi odločali za severnoitaljanske univerze v Padovi in Bologni. Študentje, ki niso uspeli, so navadno postali uradniki, kar je država v tistem času že krepko potrebovala (Ožinger, 1994, 29–41).

Dunaj je rasel in gradil svojo zunanjo podobo, moč in bogastvo iz prispevkov obrobja, ki se je otepalo za svoj obstoj. Kozmopolitski[35] je postal zaradi vsrkavanja vsega, kar je imela in kar je pomenila tedanja monarhija. Iz tega srečevanja različnih ljudi, idej, filozofij in ideologij so tudi predstavniki manj številčnih narodov zaznali svoj položaj, se ob ustvarjanju dunajskega kozmopolitizma kulturno in politično emancipirali vse do tiste stopnje, ko je postal okvir mnogonarodne monarhije odločno pretesen za potrebe in interese politično izoblikovanih narodov. Po drugi strani pa je jezikovni, kulturni in etnični razvoj v Evropi 19. stoletja privedel do formacije

35 Kozmopolitizem je poimenovanje stanja, kot si ga je mogoče predstavljati glede na realne razmere v tej srednjeevropski metropoli, ki leži na stičišču nemškega, češkega, slovaškega ter madžarskega etničnega korpusa. Pozneje je mesto postalo stičišče predstavnikov več kot sto različnih jezikovnih skupin, različnih veroizpovedi in prepričanj, ki so se medgeneracijsko procesirali v »Dunajčane« (John, Lichtblau, 1993, 407–415). Tako okolje je sicer intenzivno asimiliralo v novo lokalno in državno identiteto, a je po drugi strani posredovalo tudi izkušnjo raznolikosti. Nacionalna gibanja so se vendarle začela predvsem v mestih (Gellner, 1995).

narodov, politična uprava monarhije pa je atmosfero prepoznala kot izrazito grožnjo enotnosti, forsirala nemške in madžarske prakse kot jedra poenotenja. Uveljavljala se je torej politika nemškega in madžarskega etničnega centralizma (vsaka v svoji polovici), kar je vodilo v zaostrovanja, naposled v kriznih trenutkih v konflikt, ta pa je predvidljivo vodil v razpad podonavske monarhije.

Na Dunaj so poleg trume študentov, katerih val vse od ustanovitve univerze v drugi polovici 14. stoletja dalje ni nikoli prenehal, prihajali tudi iskalci zaposlitve v industriji in različnih službah. Po uveljavitvi slovenskega narodnega gibanja je sicer določeno število slovenskih študentov odhajalo v Prago in Olomouc, vendar je obenem naraslo tudi število skupnega prebivalstva in tudi večji delež mladine se je odločal za študij. Pot do kariere je po nenapisanem pravilu vodila skozi dunajska vrata. Za Slovence je bilo mesto privlačno tudi zato, ker so bili Slovenci tam že tradicionalno prisotni v najrazličnejših poklicih in službah: od duhovnikov, profesorjev, politikov, uradnikov, vojakov do delavskih in trgovskih slojev ter uličnih prodajalcev. Ribničani so krošnjarili s suho robo, Dolenjci in Primorci so pekli kostanj – marone (Šega, 1994). Obstajala so že slovenska društva, v katerih so se ti "notranji izseljenci" zbirali. Za študente je bila posebej pomembna Knafljeva ustanova, ustanovljena sredi 17. stoletja, ki je zlasti revnejšim materialno omogočala študij (Medved, 1995). Dunaj je ostal pomembno središče za Slovence, sploh pa za koroške Slovence, tudi po letu 1920, ko so nastopile povsem nove razmere. V zaostrenem obdobju nemškega nacionalizma, ki se mu tudi svetovljanski Dunaj ni mogel izogniti, ni bilo posebnih možnosti. Precej izobražencev je odšlo novim izzivom na novo ustanovljenih univerzah naproti, tako tudi precej Slovencev (Stergar, 1994, 99–104).

2.2 Oblikovanje slovenskega naroda v dobi vzpona evropskih nacionalizmov

Čas od nekako 18. do začetkov 20. stoletja predstavlja približen časovni okvir formiranja večine evropskih narodov, ki so iz okvirno opredeljenih jezikovnih skupin postali povezane, organizirane skupnosti z definiranimi jezikom, opredeljeno kulturo, utrjenimi narodnimi mitologijami, simboliko, prepričanji ter ideologijo. To je bilo dovolj, da so mnogi med njimi omenjene elemente strnili v politične programe in pričeli oblikovati (če je že niso imeli) idejo politično zaokroženih teritorijev – nacionalnih držav. Pričel se je vzpon evropskih nacionalizmov, gibanj s političnimi ambicijami državotvorja, ideologijami enotnosti in poenotenjem tistega dela demografskega korpusa, ki so ga projicirali kot svojega in enotnega. Teritorialne koristi so pogosto presegale jezikovne in kulturne realnosti. Tisti, ki so že

imeli vzvode moči in suverenosti, so izgrajevali institucije, s katerimi so zavarovali kulturno in jezikovno reprodukcijo, tisti, ki doslej tega niso imeli (kot na primer Slovenci), so si prizadevali institucije oblikovati. Z današnje perspektive so nacionalizmi kot gibanja in ideologije zelo neželeni pojavi. V času od 18. do 20. stoletja pa niso bili, saj so predstavljali poglavitni družbeni tok, ki je (tudi z veliko konflikti in vojnami) postopoma, v več burnih, navadno vojnih fazah, ustvarjal politični zemljevid sodobne Evrope. Kulturna toleranca sosedov je prehajala v tekmovanje in ta neredko v spopadanje. Najprej pa so človeški kolektivi morali postati organizirane skupnosti. V praksi je to pomenilo opredeliti, kdo sodi v okvire kategorije naroda, uveljaviti praktične vidike povezanosti; oblikovati torej enotno identiteto, utemeljeno na skupnih interesih in določiti tudi teritorialne okvire lastnega pojava.

Teritorializacija etničnih pojavov je večinoma sprožila tekmovanja, saj je bila določitev »etnične meje« kot ekskluzivne neki skupnosti dodeljenega teritorija največkrat razumljena kot grožnja do sosednjih prav tako teritorialno določenih skupnosti. Nobeno naključje ni, da so narodi v svoji tekmovalnosti do teritorijev, ki so jih opredeljevali kot »svoje«, velikokrat posegali za vsem dosegljivim ozemljem, ki so ga smatrali za koristnega ali celo neogibno potrebnega, ne glede na to, ali je bil tisti teritorij v resnici naseljen s pripadniki istega jezika ali ne. Nacionalizmi so bili po pravilu teritorialno agresivni, ker so »etničnim teritorijem« (ker tam živijo pripadniki lastnega naroda) dodajali še kategorijo potrebnega ozemlja;[36] nacionalne politike je to usmerjalo k pridobitvi prvih, pa tudi drugih; drugih pogojno tudi le zaradi nadzora nad njimi (Prunk, 2008, 228–236). Slovenci so v tem težko tekmovali, podoben je bil položaj tudi drugih manj številčnih skupnosti znotraj habsburške Avstrije. V pogledih razvijajočega se slovenskega narodnega programa je na pomenu pridobivalo tudi ozemlje – tam, kjer so se Slovenci videli kot prisoten etnični element (Prunk, 1986, 20). Teritorij je predstavljal materialno podlago in pogoj za nadaljnji gospodarski, kulturni in politični razvoj državno-teritorialno organiziranega naroda – nacije. Teritorializacija narodov je bila torej pogosto projekcija koristnosti teh teritorijev, ki naj postanejo lastništvo narodnega kolektiva. Zato je treba (tako White, 2004, 72–78) pojave narodov s političnimi programi in projekcijami državotvornosti nujno razumeti kot prostorske (ali ozemeljske) pojave. Tako so se oblikovali pojmi strateško pomembnega ozemlja in nacionalnih interesov; dikcija, ki je v odnosih med državami in znotraj njih pogosta še danes. Po svoji vsebini in namenu je razumevanje narodom pripadajočih teritorijev dejansko pomenilo večje ali manjše geopolitike, zelo odvisno od tega, s kolikšno relevantno močjo so razpolagali oblikujoči se kolektivi. Tisti, ki so v takratni dobi razpolagali z

36 To je ozemlje, ki razpolaga z določenimi resursi, predstavlja dostop do njih ali pa vsebuje prometno-strateške ter varnostne razloge.

že oblikovanim teritorialnim ustrojem in so imeli tam tudi operativne instrumente upravnega aparata in drugih družbenih institucij (na primer versko organizacijo) ter so se lahko sklicevale na zgodovinski obstoj določenih teritorijev, so imele velike prednosti prav v instrumentalizaciji elementov etnične/narodne pripadnosti. Tak položaj je bil v slovenski soseščini značilen za Madžare; Madžari v okvirih Habsburške monarhije niso imeli suverene države, imeli pa so skoraj vse ostale narodne institucije. V srednjeevropskih okvirih in tudi širše se je kot najučinkovitejši element povezanosti in enotnosti pokazal jezik (Schöpflin, 2000, 119), in sicer zaradi vse večjega pomena izobraževanja, poslovanja v javnih administrativnih zadevah, sodstvu, upravi, prometu, gospodarskih odnosih, kulturnih dejavnostih ter verskih opravilih. V praksi je bil jezik torej ključni instrument narodovanja. Tega so se zavedali tudi nosilci slovenskega narodnega gibanja.

Slovenci s(m)o lahko postajali narod šele z uveljavljanjem slovenskega jezika, tega skupnega imenovalca. Teritorialno-administrativne prilike z razdeljenostjo na dežele (večji del) ter prisotnost v drugih državnih tvorbah, kot sta bil ogrska (madžarska) pol-monarhija ter predeli pod Beneško republiko in njeno pravno in politično naslednico Kraljevino Italijo, niso bile posebej ugodne. Deželna uprava je sicer imela sorazmerno velik vpliv na jezik uprave, omogočala je tudi oblikovanje vodilnih kadrov v upravi in drugih dejavnostih. Pomembna družbena institucija je bila za slovenske razmere katoliška Cerkev (protestantske občine so imele spričo manjše številčnosti bolj kot ne obroben značaj), ki je imela tudi določeno avtonomijo pri rabi jezika, posredno pa tudi pri uvajanju šolstva, ki se je pač do uvedbe rednega državnega šolskega sistema vršilo prek nedeljskih šol v okvirih župnij. Formiranje enotnega jezika je bil dolgotrajen proces. Premagati je bilo treba čisto praktične ovire, kot so sorazmerno velike razlike med narečji, ter seveda uveljaviti pisni standard. Vmes je potekal tudi proces uvidevanja v to, kaj slovenski jezikovni (in kar se je spričo prevlade jezikovnega kriterija največkrat tolmačilo tudi kot etnični oziroma narodni) korpus sploh obsega in šele nato iskati pragmatične poti k realizaciji organiziranosti in povezanosti definiranega naroda in njemu pripadajočih ozemelj. Ideja slovenskega nacionalizma je bila v teh temeljnih potezah povsem primerljiva z nacionalizmi takratne Evrope. Nacionalizmi v slovenski okolici so med seboj tekmovali, a so se obenem nehote tudi spodbujali. Okoliščine v okvirih habsburškega cesarstva so nudile možnosti kohabitacije z drugimi ter tudi oblikovanje določenih zavezništev. Taka odločitev je lahko dosti pragmatična, če uvidi, da nima veliko možnosti v neposrednem spopadu za oblikovanje države, ker za to preprosto (še) ni razvila dovolj razpoložljivih moči ali pa je konkurenca premočna. Poleg tega je bila vezanost oblikovanih slovenskih političnih struktur v deželnih okvirih tedaj že pretežno v nemških

rokah, slovenske po izvoru (in morda tudi po domačem jeziku) pa so bile na okvire cesarstva vezane interesno in ne le po tradiciji. Za to, da je bil slovenski etnični razvoj usmerjen predvsem prek jezikovno-kulturnega okvira delovanja in je instrumentaliziral predvsem kulturno plat etnične biti, so zaslužni povsem racionalni razlogi in pri takratnih vodilnih slovenskih strujah pretehtan uvid v razmerja moči. Tvegati preveč bi bilo lahko nevarno.

Z uveljavljanjem trgovine, obrti in manufaktur se je pričela podoba slovenskih dežel močno spreminjati. Cesarica Marija Terezija je izvedla vrsto reform, da bi se pospešil gospodarski razvoj. V večini gospodarskih panog je tedanja monarhija že krepko zaostajala za zahodnoevropskimi in nemškimi deželami, obenem pa so se razlike med posameznimi predeli znotraj cesarstva še poglabljale. Zaradi odprave dedne navezanosti podložnikov na zemljo se je pričela naglo sproščati delovna sila in obenem z uvedbo šol povečevati pismenost in splošna izobrazbena raven. V političnem pogledu je to vodilo k dokončni odpravi fevdalizma, krepitvi državne uprave ter meščanstva, ki je prevzemalo pobudo na gospodarskem, kulturnem in političnem področju. Leta 1774 je izšla šolska uredba, po kateri so pričeli ustanavljati enorazredne šole in poleg teh še glavne šole in normalke, predhodnice gimnazij (Weber, 2015, 162). Z uvajanjem šol in krepitvijo državne uprave je jezik postajal eden osrednjih družbenih simbolov in gibal. Po deželah sicer različno, a v splošnem je izobrazbena raven naglo naraščala, še posebej med meščanstvom. Pismenstvo je dosegalo čedalje širši krog ljudi, nastopili so že časopisi in močno povečali in pospešili pretok idej. Informacije so postale široko dostopne, s tem pa je bila odprta pot tudi pretoku narodne ideje (Prunk, 2008, 178–194).

V deželah, kjer so Slovenci prebivali strnjeno in kot večinsko domače prebivalstvo, so se med tedaj še maloštevilnim meščanstvom in izobraženstvom začeli oblikovati zametki nacionalne ideje. Pri pripravi na narodni preporod so imeli posredno pomembno vlogo "janzenisti",[37] zbrani okrog ljubljanskega škofa Janeza Herbersteina. Prevedli so več del in veliko pisali v slovenskem jeziku. Na podlagi Dalmatinove Biblije je Japelj pripravil drugi prevod svetega pisma in tako veliko prispeval k utrditvi enotnega knjižnega jezika. V to obdobje sodijo še Blaž Kumerdej, ki je pripravil pravopis in slovnico, izredno razgledan in izobražen redovnik Marko Pohlin, ki je napisal več kot štirideset knjig, koroški jezuit Gutsman ter krog, katerega mecen je bil baron Žiga Zois. A. T. Linhart je 1788 poleg prvih slovenskih dramskih stvaritev napisal prvo slovensko zgodovinsko delo, v katerem govori o Kranjskih Slovanih (Linhart, 1981). V tem delu je argumentirano ugotovil poselitveni obseg

37 Janzenizem je bilo primarno versko ali cerkveno gibanje znotraj katoličtva, ki je v avstrijskih deželah naletelo na ugodne razmere za svoje delovanje po jožefinskih reformah (Splošni religijski leksikon, 2007, 496).

in enotnost slovenskega naroda in sicer očitno na podlagi jezikovnih kriterijev. Delo je bilo pomemben temelj, na katerega so se opirali predstavniki narodnega preporoda.

Pripadniki slovenskega narodnega preporoda so pričeli jasno postavljati obstoj Slovencev kot enotne jezikovno-kulturne skupnosti ter ji dali politične obrise; ti so se pokazali čez nekaj desetletij povsem jasno. Obenem so se zavedali tudi teže bodočega notranjega političnega nasprotnika; nemške nacionalne ideje, ki je bila nesporno dominantno politično in kulturno gibanje v Srednji Evropi na prehodu iz 18. v 19. stoletje in dalje. Nemška ideja je prav tako vzela nemški jezik in kulturo kot instrument poenotenja skupnosti, a je imelo spričo položaja nemščine bistveno ugodnejše izhodišče. Nemška ideja je bila notranje povezujoča in hkrati asimilirajoča. Čehi in Slovenci, ki so bili nemškim deželam najbližje in je bil položaj nemščine regionalno in lokalno močan, so naraščajoči pomen javne komunikacije v nemščini registrirali kot germanizacijo. Posebej na Koroškem in Štajerskem je bil jezikovni pritisk sistematičen, skoraj vseobsegajoč in močan. Čeprav nemščina uradno ni bila uradni jezik, je bil njen položaj večinoma dejansko prav tak. Njegova prednost je bila v zelo številčnem jezikovnem korpusu. Tedaj je nemščina imela razsežnosti svetovnega jezika, saj je bila prisotna kot *lingua franca* v obširnem geografskem območju Srednje Evrope. Kot državni jezik je bila jezik uprave, vojske, državnih ustanov in sleherna poklicna ambicija je vodila preko nemških šol in univerze, ker je neredko ob sodelovanju še drugih dejavnikov razpolavljalo število bodoče slovenske inteligence in uradništva. Oportuno karierno obnašanje je pospeševalo prevzem nemške jezikovne komunikacije. Uvajanje slovenščine je pomenilo dvojen napor: zaradi same vsebine izobraževanja ter premagovanja že ustaljenih navad, da se v šolah, uradih in drugih javnih priložnostih uporablja nemščina (Zwitter, 1990, 43–117). Prva slovenska narodna politika je bila jezikovna politika; poskusi vplivanja za večjo veljavo slovenščine kot uradnega jezika v upravi in šolstvu. Na druga področja so manj posegali (Zwitter, 1947).

Močno spodbudo je narodnemu gibanju pomenila ustanovitev Ilirskih provinc, politične tvorbe, ki je obsegala del Koroške, Kranjsko, Primorje z Istro, del Hrvaške in Dalmacijo vse do vključno Boke Kotorske. Nominalno so sodile v okvire Francoske republike. Središče francoske uprave je bilo v Ljubljani. Predstavljala je politično-teritorialno združitev in obenem oddvojitev od prejšnjih jeder politične moči in vpliva, predstavljala pa je tudi nove okoliščine, na katere se je moralo narodno osveščajoče se prebivalstvo ozirati. Francoska okupacija je bila politični impulz k reaktivnosti in organiziranosti Slovencev. Ideja francoske revolucije je imela odmeve tudi v slovenskih krajih. Ta kratka doba francoske okupacije od 1809 do

1813 je bila zaradi uvedbe slovenščine v šole kot enega od jezikov uprave izredno pomembna. Ustanovili so osnovne šole in gimnazije ter šole s fakultetnim poukom filozofije, medicine, prava, tehnike in teologije. Vsebinsko je to pomenilo predhodnico univerze v Ljubljani. V tem času je preporodovcem pod mecenstvom Zoisa in Vodnika uspelo ustvariti nekaj temeljnih del, predvsem celo vrsto učnih knjig, skrbeli so za uveljavitev slovenščine v javni rabi ter jezik tudi politično emancipirali. Vse to je veliko pripomoglo tudi h krepitvi in dozorevanju slovenske politične misli, preraščanju slovenskega kulturno in jezikovno opredeljenega ljudstva v politični narod (Zwitter, 1990, 141–212). Ukrepi francoskih oblasti glede uvedbe slovenščine v urade in šole so bili razmeroma dobro sprejeti, čeprav jih je prinesla tuja oborožena sila. Avstrijsko cesarsko upravo z nemščino kot operativnim jezikom so smatrali za poglavitno nevarnost razvoja slovenskega jezika in kulture (Gogala, 1992).

Politični razvoj v Evropi francoske prevlade ni dolgo trpel. Sledile so protinapoleonske vojne, v katerih je bila Francija poražena. Ilirske province so ukinili in vrnila se je avstrijska uprava. Metternichov absolutistični režim je s počasnim širjenjem omrežja šol (slabše kot v času Ilirskih provinc) sicer dvigal splošno izobrazbeno raven, toda deloval tudi kot izrazito sredstvo germanizacije. Metternichu slovensko zgodovinopisje zameri ne le vrnitev *ancient regime*, temveč tudi izdaten germanizacijski pritisk. To vendarle ni čisto točno. Metternichu je na drugi strani potrebno priznati precej politične spretnosti pri uveljavljanju bilance v rastočih nacionalnih gibanjih v Evropi in tudi v Habsburški monarhiji. Uprava je vendarle dovoljevala rabo narodnih jezikov in s tem dopuščala določeno etnično in kulturno širino. Avstrija se tudi ni nekaj desetletij zapletala v vojne, kar je prispevalo k ekonomski in demografski rasti. Glede rabe slovenskega jezika je bilo tako, da so na Kranjskem in Goriškem poučevali v šolah večinoma v slovenščini, na Koroškem pretežno v nemščini in podobno tudi na spodnjem Štajerskem (Grafenauer, 1946, 260–264). V Prekmurju (ki je bila tedaj kot Slovenska krajina ali Vendvidek del Ogrskega kraljestva) in Beneški Sloveniji (ki je bila kot dediščina Beneške republike tudi v avstrijski dobi (do 1866) vključena v upravno enoto s sedežem v Benetkah; ni pa bila to več Beneška republika), ni bilo slovenskega pouka. Izobraženci so na splošno uporabljali nemščino in slovenščino. Sodobniki poročajo, da je številnim slovenskim izobražencem nemška beseda tekla bolj gladko kot slovenska, ker so bili šolani skoraj izključno v nemških šolah, od osnovne šole do univerze. Narodna zavest kot ideja politične pripadnosti pri najbolj številčnem kmečkem sloju skoraj ni bila razvita, izobraženstva pa je bilo malo. Jezik je bil zanje le sredstvo sporazumevanja. Narodna ideja je imela tudi povsem praktične ovire. Prebivalci s slovenskim jezikom so morali v sorazmerno velikem številu prepoznati in prevzeti

prednosti narodne ideje, računajoč pri tem na veliko prednost nemškega jezikovnega korpusa in njegovih asimilirajočih učinkov – germanizacije. Slovensko-nemško jezikovno konkurenco so že sodobniki poimenovali »kulturni boj«, ki je potem trajal vsaj stoletje dolgo, če ne več (Melik, 1995, 15–20).

Avstrijska uprava je za Metternicha skušala omejevati sleherno narodnopolitično gibanje, ker je v njem videla francosko revolucionarno ozadje. Zato se je tudi slovensko narodno gibanje soočalo z velikimi težavami. Ni pa ta uprava jezikovne rabe preprečevala. To je – vsaj če se ozremo na idejo francoskega revolucionarnega nacionalizma – precejšen paradoks. Francoske oblasti so zelo grobo uveljavljale enoten francoski jezik, centralizirale upravo in posegale po zelo restriktivnih pristopih do vseh, pri katerih so prepoznali kakršnokoli politično nasprotovanje. V habsburški Avstriji tega vendarle ni bilo in jezik je – če drugače ne pa v cerkvah – predstavljal sporazumevalni medij in sredstvo, se ob tem brusil in krepil. Čeprav se je na zunaj uveljavljalo predvsem v kulturnem življenju, se je postopoma akumulirala tudi silna politična energija, ki je čakala ugodne priložnosti, obenem pa je politično dozorevala skozi razvoj lastne kulture in spoznavanje jezika. Izreden vzpon je doživelo proučevanje ljudske kulture in posebej jezika. Široki sloji kmečkega prebivalstva se za narodno gibanje tedaj še niso zanimali v večji meri, čeprav so pomenili najširšo osnovo in bodoče nosilce. Na Koroškem je slovensko narodopisje ob podpori Einspielerja, Majarja in Jarnika utiralo pot znanstveni obravnavi Slovencev in njihove ljudske kulture, sočasno in povezano z razvojem na Kranjskem, Primorskem in Štajerskem (Zablatnik, 1971). Slavistična znanost je doživela vrh s Kopitarjem in Miklošičem, kar pač ne more biti zgolj v veličini obeh imenitnih mož, temveč tudi v elitnosti Dunajske univerze, ki je s slavističnim študijem dajala možnosti tovrstnega ukvarjanja. Delo slavistov neposredno sicer ni pomenilo manifestacije naroda v političnem pogledu, vendar je do konca legitimiralo in utrdilo jezik, na katerem temelji narod simbolno, kar ga notranje povezuje in na zunaj razlikuje od drugih. Delo slavistov, ki so bili politično blizu dvora in obstoju monarhije vsekakor naklonjeni, je omogočilo uveljavitev tistega, kar so drugi nadaljevali v narodno-političnem pogledu. Potrebna sta bila še dva dejavnika: notranja kriza in oblikovanje legalnih slovenskih političnih narodnih institucij, da bi narodno gibanje (pravzaprav nacionalizem) vsaj delno doseglo svoj cilj. Že v tridesetih letih 19. stoletja je delovalo okrog 80 slavistov. Medtem so v slovenskih deželah ustanavljali muzejska društva, nastal je prvi časopis – Bleiweisove *Kmetijske in rokodelske novice*, ki so ga brali v vseh s Slovenci poseljenih območjih. Okrog njega se je pričel zbirati krog slovenskih literatov tistega časa. V prvi polovici 19. stoletja so bila napisana nekatera temeljna dela: od slovenskih šolskih učbenikov, pratik, strokovne literature do slovnice in literarne zgodovine, pričel pa je delovati tudi domači kulturni krog

Smoleta, Kastelica in Prešerna (Božič, 1980; Zwitter, 1990). Obenem se je pričelo že tudi različno gledanje na nadaljnji politični razvoj Slovencev, slovenskega jezika in kulture. Razhajanja med staroslovenci in mladoslovenci so se poglabljala, ostro so se spoprijeli glede na zunaj kulturnih, a v resnici globoko političnih vprašanj. Prepir so pozneje poimenovali "abecedna vojna", v kateri so morali popustiti staroslovenci s Kopitarjem, ki je zagovarjal enoten črkopis za vse južne in zahodne Slovane, Metelko in Danjko sta pripravila tudi vsak svoj kompromisni predlog nove pisave. Z današnje perspektive, ki brez pridržkov favorizira mladoslovenski krog s Prešernom in sodobniki, je morda videti prizadevanje staroslovenskih in k monarhiji veliko bolj naklonjenih sodobnikov kot nasprotovanje slovenskim nacionalnim interesom. Vendar se pri tem pozablja vsaj dvoje. Prvič: ti staroslovenski krogi s Kopitarjem so bili v kulturnem prizadevanju nesporno slovenski in so tudi zagovarjali jezikovno avtonomijo, čeprav so imeli drugačen politični program razvoja slovenskega naroda. Drugič gre za to, da je notranji medslovenski kulturni boj tudi na zunaj (na primer na habsburškem tronu) deloval prepričljivo kot slovenska notranja zadeva, ne pa kot eden od ogroževalcev ustroja monarhije.

Kopitar in krog njegovih somišljenikov so imeli brez dvoma obsežne in dobre informacije glede razširjenosti Slovanov v monarhiji, saj so kot slavisti na Dunaju imeli veliko stikov, verjetno pa so se zavedali tudi moči in vpliva njihovih jezikovnih (in tudi političnih) tekmecev, Nemcev in Madžarov. Predlog, da bi se oblikoval tretji skupni jezik (in torej jezikovna skupnost), je implicitno vseboval tudi politično noto: iz zgolj kulturološko jezikovnih razlogov nek nov, kompromisni jezik sploh ni potreben. Potreben je za ustvarjanje dovolj močnega političnega bloka, ki bi se lahko upiral germanizaciji in madžarizaciji. Iz slovanskih jezikov naj bi se izoblikovali štirje narodi: ruski, poljski, češki in ilirski, kar bi se moralo pričeti z enotnim jezikom. Ilirsko gibanje je našlo precej somišljenikov na Koroškem in zlasti Štajerskem, kjer je bila ogroženost zaradi germanizacije največja. Vendar ilirizem na Slovenskem ni pognal globljih korenin. Ideja ilirizma je bila predhodnica jugoslovanske, njena zmotnost pa je v tem, da so njeni tvorci opredelili jezik kot edino komponento narodne identitete (Prunk, 1986, 5).

Mladoslovenci so zagovarjali enotnost, individualnost in posebnost slovenskega naroda in jezika in tudi dejavno pripomogli k njegovemu nadaljnjemu oblikovanju. Prek Bleiweisovih novic in snovanja Prešernovega kroga, ki se je zbiral pri literarnem listu »Kranjski čbelica«, se je uveljavljala Ljubljana kot središče slovenskega kulturnega, gospodarskega in političnega življenja. Prav Prešernov krog je najbolj zaslužen, da je slovensko narodno gibanje preraslo v politično, ki je dobilo svojo končno zunanjo obliko v programu Zedinjene Slovenije leta 1848 (Zwitter, 1990,

218–315). To zorenje je bilo mogoče prav zaradi širine gibanja že na začetku, čeprav je iz teh rivalitet izšla samo ena struja ter omogočila preraščanje kulturnega programa v političnega. Žal se Prešerna slej ko prej predstavlja le kot vrhunsko slovensko literarno figuro pozne prve polovice 19. stoletja, zanemarja pa globino njegove politične misli. Ni edini, ki mu tudi *post mortem* narod oziroma nacija ne priznava teh kvalitet. Drugi tak literat je Ivan Cankar, ki se ga izven sijajnih literarnih črtic in socialno čutečih dram težko prepozna kot političnega misleca, zrelega z uvidom, da je bila jugoslovanska ideja takoj potem, ko je pričela kazati mere prosrbske (ali velikosrbske) hegemonije, v bistvu že izgubljena.

2.3 Oblikovanje političnega programa slovenskega naroda

Štirideseta leta 19. stoletja so bila v avstrijski monarhiji zelo burna. Leta 1846 so izvedli prvi popis prebivalstva po jezikovni statistiki (Czoernigova statistika). Popisi so si nato sledili od 1880 naprej. Že dejstvo, da je država popis potrebovala za ugotavljanje realnega stanja, govori o tem, da je bilo politično tehtanje o pomenu narodne ideje relevantna politična tematika, vredna administrativnega napora in velikih stroškov. Interpretacija rezultatov popisov (štetij) je bila vedno bojišče pripadnikov različnih narodov za dokazovanje etnične prevlade nad določenim ozemljem in prebivalstvom. Ta trenja so obenem dokaz, da so narodi začeli dozorevati tudi v političnem pogledu. Oblikovali so program delovanja, postavljali zahteve, največkrat vezane na rabo jezika v upravi ter šolstvu, organizirali so shode in različne oblike kolektivne manifestacije. Habsburška monarhija je imela možnosti urejanja odnosov med etnijami, ki so z organizacijo postali narodi. Postavljanje administrativnih zadev je bilo vezano ne teritorij, percipiran kot »narodni«. Napovedovalo se je, da se bodo nacionalizmi lotili izpolnjevanja ključnega cilja – oblikovanja nacionalne države ali vsaj delne zadostitve temu cilju (avtonomije) (Judson, 2018). Čeprav je avstrijsko cesarstvo forsiralo nemščino kot *linguo franco* povsod, kjer je bilo mogoče, je bila omejena raba jezika narodov vendarle mogoča. Na nek način je monarhija zadrževala jezikovno pluralnost, a s precejšnjimi razlikami med deželami. Deželne uprave so imele pomemben vpliv in glavnina medetničnih konfrontacij se je odvijala na lokalnih in deželnih ravneh (Magocsi, 1999). Širše možnosti sta imela le velikonemški in madžarski nacionalizem. V štiridesetih letih je prišlo do vzpona narodnih gibanj in do hudih nemirov in revolucij različnih narodov, ki jih je dunajski dvor s težavo krotil in jih slednjič zatrl šele z uporabo starorimskega rekla »deli in vladaj«, s čimer se je notranja politika v monarhiji vse do konca oprijela uporabe izrabljanja nasprotij med nacionalizmi prisotnih narodov (Zwitter, Šidak, Bogdanov, 1962). Nekateri so prepričani, da je bila razlika med Nemci (Avstrijci) in Slovenci do sredine 19. stoletja samo jezikovna, razen morda na Kranjskem

(Moritsch, 1995). Vendar se je slovensko narodno gibanje zanesljivo pričelo že vsaj dobro stoletje prej, le da je imelo skoraj izključno jezikovno-kulturni značaj. Najprej se je moralo sploh organizirati in dobiti dovolj ljudske podpore. V prvi polovici 19. stoletja je že premoglo dovolj moči in izkušenj, da se je v »pomladi narodov« leta 1848 in 1849 manifestiralo že kot relevantno politično gibanje, organizirano in z opredeljenimi cilji. Tedaj se je izkazalo zelo verjetno zaradi eho-učinka drugih narodnih gibanj (Hobsbawm, 1991), čeprav po vsebini in oblikah manifestacije ni skoraj v ničemer zaostajalo (Kosi, 2014).

Za Slovence je bilo to obdobje prav tako burno. Nastali sta se dve močni gibanji hkrati, vendar se nista združili. Najprej vrh narodnega gibanja, ki je s sprejetjem programa Zedinjene Slovenije dejansko dosegel potrebno politično zrelost in terjal uvedbo slovenščine v urade in šole ter ob tem opredelil tudi ozemlje, kjer naj bi se to uvedlo (Kosi, 2014). Predlagali so preureditev obstoječe deželne ureditve v združitev vseh pokrajin, v katerih živijo Slovenci, v enotno upravno politično enoto – Slovenijo v okviru cesarstva. Drugo gibanje je bilo kmečko in z močnim socialnim nabojem, vendar povsem drugačno usmeritvijo. Terjali so odpravo še zadnjih ostankov fevdalnega reda in uveljavitev svobodnih kmetij (Božič, 1980). V 19. stoletju se je izobraženstvo precej povečalo. Večji del je študiral na Dunaju, ki je bila daleč naokrog znana kot najstarejša univerza. Verjetno je k tej privlačnosti marsikoga vodila tudi nadaljnja kariera v upravi obširnega cesarstva (Cindrič, 2009, 55–58). Vpliv na Dunaju živečih Slovencev na narodno gibanje je bil bistveno večji, kot je bilo mogoče sklepati glede na število dunajskih Slovencev. Tam je bila vrsta izobražencev, ki so posredno in neposredno veliko prispevali k uveljavljanju jezika, kulture in so tudi politično delovali. V tem pogledu je bil Dunaj eno najpomembnejših žarišč slovenskega narodnega gibanja (Prunk, 1994). Pri zbiranju podpisov z zahtevami po uresničevanju programa Zedinjene Slovenije so poleg omenjenih dunajskih Slovencev dali pomemben prispevek tudi Slovenci na sedanjem avstrijskem Štajerskem, še posebej graški Slovenci (Granda, 1994).

Slovensko politično gibanje je bilo po zatonu narodnih revolucij v letu 1849 prisiljeno mirovati. Absolutizem je nasilno dušil vse poskuse političnih in nacionalnih gibanj, tudi če so bila na zunaj povsem kulturno-jezikovna. Slovensko gibanje zaradi pritiskov dunajske vlade ni zamrlo, močneje pa se je usmerilo v iskanje lastne jezikovno-kulturne podobe in oblikovanje ter utrjevanje slovenščine kot osrednjega razpoznavnega znaka narodne pripadnosti in njegove vsebine (Pleterski, 1971, 151–158).

V tem obdobju prve polovice 19. stoletja so pričeli graditi južno železnico, ki je tesneje povezala gospodarsko pomembna industrijska in rudarska območja z deželnimi

in državnim središčem od Dunaja prek Gradca, Maribora, Celja, Ljubljane do Trsta. Slednji se je potem, ko so ga v 18. stoletju razglasili za glavno avstrijsko luko, razvijal izredno naglo in imel tudi v okviru monarhije poseben upravni položaj. Železnica je omogočila prodor nove tehnologije, pospešila razvoj industrije in sodobnega prometa, ki se je s cest in tovornih poti umikal na železnico ter prek tržaške luke v svet. Tesnejša povezanost vseh območij ob železnici je bila obenem nov most germanizacije. Hkrati je železnica povezala tudi slovenska območja v tesnejšo enoto, ker so se z modernizacijo družbe stopnjevali medsebojna povezanost in vplivi v družbi. Z zgraditvijo železnice in večanjem pomena Trsta ter zaradi nove gospodarske, prometne lege slovenskega ozemlja je to pridobilo večjo geostrateško vrednost. S tem je tudi slovensko narodno gibanje, sedaj že kot prepoznavno politično gibanje z jasno opredeljenimi programi in cilji, dobilo tem večjo težo, čim bolj sta se povečevali kompleksnost in soodvisnost družbenih odnosov na ozemlju, ki ga je naseljevalo. Zato je germanizacija postala del geopolitičnih prizadevanj za dejansko obvladovanje ozemlja, za zavarovanje geostrateških interesov monarhije in lastnikov podjetij na prostoru Srednje Evrope. Trst je po izgradnji južne železnice močno pridobil na pomenu in privlačnosti. Tako je vprašanje germanizacije postalo nekakšen pogoj preživetja monarhije oziroma njene državne oblike nasploh. Asimilacijska prizadevanja so postala obsežna, načrtna, trajna in mestoma nasilna. Po drugih nazorih naj bi (tudi) slovensko narodno gibanje in sprejetje programa Zedinjene Slovenije kot izpostavljenega političnega programa slovenskega nacionalizma izzvala nemški asimilacijski pritisk; velikoavstrijski (nemški) nacionalizem naj bi bil zgolj obrambna reakcija pred slovenskim (in drugimi v monarhiji) (Betula, 1970). Take razlage je že zaradi takratnih razmerij med slovenskim in nemškim etničnim korpusom težko sprejeti, čeprav niso bile redke ne takrat in ne pozneje. Mnogi eminentni avtorji razprav o nacionalizmu so videli v malih narodih izrazito tveganje, ki lahko privede do drobljenja in s tem neravnovesij, te pa do vojne (Hobsbawm, 1996). Na mnoge nacionalizme je zlasti zahodnoevropski svet gledal z velikim nezaupanjem oziroma bojaznijo, da so mali nacionalizmi bolj destruktivni in tudi pozneje so jih imeli za dejavnike političnega tveganja (Paul, 2006).

Največji pritisk je bil na Koroškem in Štajerskem, predvsem zaradi že dosežene stopnje germanizacije, ki se je iz mest, trgov, industrijskih krajev, od železnice in drugih jeder širila navzven na dotlej še povsem slovensko podeželje. Tem pritiskom, ki so potekali skoraj v vsem javnem življenju, so se poskušali upirati prek šolstva in zlasti prek cerkve, ki je postala poglavitni in sorazmerno učinkovit zagovornik in zaščitnik narodnih interesov (Inzko, 1988). Cerkev je bila na krajevni ravni pomemben spodbujevalec širjenja pisane besede in kulture ter zagovornik šolanja v »narodnem« jeziku (Sienčnik, 1984, 54–64). Posebej je treba omeniti škofa A. M.

Slomška, ki je kot velik zagovornik rabe slovenščine dosegel precej uspehov. Zelo učinkovit ukrep je bil tudi prestavitev sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Maribor; mesto ob Dravi je s tem dobilo tudi več centralnih funkcij. Na Koroškem sta v času oblikovanja programa Zedinjene Slovenije delovala M. Majar in A. Einspieler; po njuni zaslugi je bila Koroška močno povezana s slovenskim narodnim gibanjem in je bila eno od njenih jeder (Pleterski, 1971). Vsekakor je Celovec imel podobno vlogo kot Gorica, Trst ali Maribor; bil je pomembno središče, kjer so izdajali knjige in časopise (Zwitter, 1947). Tedaj je bil prispevek koroških Slovencev k izvirni slovenski književnosti zanesljivo nadpovprečen (Sušnik, 1971).

V šestdesetih letih (1867) se je z avstro-ogrsko nagodbo zgodil precejšen preobrat v politično-upravni strukturi Avstrijskega cesarstva. Monarhija je postala dvojna monarhija (cesarsko-kraljeva) Avstro-Ogrska; s tem je bil uveden upravni dualizem v monarhiji, ki je sicer zadržala vse stare meje dežel. Nagodba je bila kompromis med nemškim in madžarsko nacionalnim polom, pri čemer je prvi taktično popustil drugemu in mu dovolil izvajanje nacionalne politike v svojem delu monarhije – Ogrski) (Magocsi, 2003). Nagodba sega v čas združevanja avstro-ogrskih sosed: Italije le leto poprej (1866) in Nemčije nekaj let zatem (1871). V povezavi z nemškim nacionalnim gibanjem je bila avstro-ogrska nagodba najprej rešitev cesarstva in dinastije Habsburžanov na tronu,[38] za Čehe, Poljake in Slovence pa tudi ostajanje v okvirih večetnične države; slednje se je izkazalo za pomembno v naslednjih desetletjih. Čeprav je bil dualizem delna zmaga madžarskega nacionalnega gibanja, ki je potem pritisnilo na narode v ogrskem delu dvojne monarhije, so imeli posredne koristi tudi drugi. Uvedene so bile nekatere svoboščine in pravice, kot je pravica do zborovanja in javnega nastopanja. To je odprlo možnosti za javne predstavitve na množičnih zborovanjih. Pričeli so organizirati tabore po češkem zgledu, kjer so predstavljali gospodarski, kulturni in tudi politični program. Taborsko gibanje je imelo med Slovenci vseh dežel močan odmev in velike mobilizacijske učinke. Hkrati je v tako imenovanih »čitalnicah bralcem in ljudstvu odpiralo slovensko slovstvo…«. Taborsko gibanje in čitalništvo sta pomenila novo manifestacijo slovenstva, ga tesneje povezovala v skupnost ter utrjevala samozavest in oblikovalo narodno zavest. Tabore so organizirali na vsem slovenskem etničnem ozemlju, na Koroškem so bili trije zelo odmevni: na Buhljah pri Celovcu, pri Bistrici pri Pliberku in na Žopračah, kar je še en dokaz več, kako živo in povezano z vseslovenskim narodnim gibanjem povezano tisto na Koroškem (Melik, 1971, 159–167).

38 Vpliv nacionalnih gibanj je bil v šestdesetih letih 19. stoletja izjemno močan in je glede na geopolitične učinke daleč prekašal »revolucionarno« leto 1848. Združitev Italije je bilo gibanje, ki je moralo najprej opraviti z avstrijsko nadvlado Lombardije in posestmi nekdanje Beneške republike. Avstrijski porazi so vsekakor prispevali k večji dojemljivosti cesarstva za notranje kompromise (The Times atlas evropske zgodovine, 1996: Slovenska knjiga, Ljubljana.).

V dvojni monarhiji je bila prednost statusa Madžarov po nagodbi očitna do mere, da je postala vzorec možnega nadaljnjih upravnih reform. Ideja o trializmu, kjer bi po nemškem in madžarskem dobili še tretji, pretežno slovanski del monarhije, je hitro dobila podporo med narodi, a niti malo razumevanja na dunajskem dvoru. Procesi načrtne asimilacije so bili očitni tudi zaradi socialnih razlogov. Med podjetniki, industrialci in veleposestniki so prevladovali nemško govoreči kadri (veliko je bilo tudi Judov) in tudi sicer je imel nemški jezik prednosti *de facto* uradnega jezika (Magocsi, 2003). Industrijski in kmečki proletariat je bil pod socialnim pritiskom in vplivom ter zato izpostavljen močni germanizaciji. Kmetje so zaradi statičnosti agrarne družbe in ukoreninjenosti v tradicijo ter v lokalno okolje z znotraj zelo intenzivnimi odnosi in minimalno komunikacijo navzven laže ohranjali svojo narodno identiteto. Toda s spremembo poklica in s preselitvijo v mesto, torej v pretežno nemško kulturno in jezikovno okolje, so se razmeroma naglo asimilirali (Pleterski, 1963, 7–66). Jezikovno vprašanje je postalo stvar narodnega preživetja (Klemenčič M., 1979, 360–366).

Slovenci (in enako ostali) so bili v drugi polovici 19. stoletja v fazi demografskega prehoda, ko se je zaradi na splošno izboljšanih razmer daljšala življenjska doba, rodnost pa je počasi nazadovala. Družine so bile številčne, še posebej na kmetih je bila uveljavljena razširjena družina, ki je neredko štela tudi dvajset članov in več. Število prebivalstva je naglo naraščalo. Ker domača podjetja in službe niso dajali dovolj delovnih mest, se je začelo množično izseljevanje vse tja do prve svetovne vojne (Trunk, 1912). Odhajali so predvsem v Ameriko (Klemenčič M., 1999, 16–18; 228) in rudarska in industrijska območja Francije, Belgije in Nemčije. Privlačni so bili tudi avstrijski rudarsko-industrijski bazeni, tako da je bilo v tistem času že najti skupine slovenskih izseljencev po vseh večjih gospodarskih žariščih na zgornjem Štajerskem ob Muri in Murici ter v Gradcu, na Dunaju, Tirolskem in Predarlberškem. O številu je težko govoriti, ker notranjih selitev niso posebej šteli, vendar ocenjujejo, da jih je bilo nekaj deset tisoč (Klemenčič M., 1979). Asimilacija je bila spričo podobnega okolja, mentalitete in obče kulturne ravni ter zaradi oblikovanja mešanih zakonov pogosta že v prvi generaciji. Podobno se je dogajalo tudi s Slovenci na območju avtohtone poselitve na Štajerskem, kjer je bilo doseljevanje iz sedanje slovenske Štajerske in Prekmurja zmeraj prisotno (Klemenčič M, 1978, 124–148).

2.4 Politično teritorialni razvoj s Slovenci poseljenih ozemelj

Do političnih meja imamo sedaj precej ambivalenten odnos. V javnem diskurzu se ustvarja vtis, da so meje nekako odveč; kot da bi bile zgodovinska usedlina, ki se je naj sodobnost znebi in jo preseže. Pogled na razvoj manjšin ter aktualni politični procesi v Evropi nas zmeraj znova postavljajo na realna tla relevantnosti političnih

meja; preprosto zato, ker so del definicije države in ker so najpogostejši predmet različnih aspiracij po vsebinskem in oblikovnem spreminjanju. V tem poglavju je o političnih mejah nekaj več govora, čeprav so politične meje le eden od objektov in so nastale pri teritorializaciji družb ter postale in ostale element političnih tvorb. Kakšne so, za kako pravične jih imamo in kaj naj z njimi počnemo, je pravzaprav vprašanje za drugo priložnost. Ko se predstavljajo manjšine, je mejni diskurz nujno vključen in prisoten, ker so bila razmejevanja tista, ki so »naredila« manjšine. Če je kaka smer želenega spreminjanja meja z vidika manjšin, potem je to zanesljivo zmanjševanje oviralnosti meje, poenostavljanje mejnih politik in preseganje ovir, ki so se zaradi političnih meja nabrale. A to ni enostavno, niti hitro dosegljivo in tudi ne v vseh primerih za vse udeležene pri »mejnih zgodbah« smiselno. V tem poglavju je prikazan pregled poglavitnih procesov, ki so oblikovali politične meje in s tem tvorili tudi manjšinske skupnosti ter vplivali na manjšinsko usodo.

Slovensko državno ozemlje ocenjujemo kot strateško zelo zanimivo in pomembno; to se rado argumentira tudi s pestro politično zgodovino. Vendar v geopolitiki ni vedno tako. Tudi ozemlja z zelo robnim položajem so lahko zanimiva kakor tista v jedru svetovnih tokov. Bistvo je v prepletenosti značaja ozemlja in organiziranih človeških skupin, ki te teritorije upravljajo. Na pomen svojih ozemelj lahko bistveno vplivajo skupnosti same. Predikat izjemnega strateškega pomena nastane torej s spojem prostorske (geografske ali tudi materialne), človeške (družbene) komponente ter okoliščin v širšem kontekstu.

Slovenija je izrazito obmejna država, kar dokazujemo z razmerji med dolžino kopenskih meja in površino države in še bolj z deležem državnega teritorija znotraj 20 ali 25 kilometrskega pasu, ki ga navadno smatramo za obmejni prostor. Slovenija ima več kot polovico državnega teritorija znotraj obmejnega pasu. Kopenska meja RS znaša 1398 km izravnane mejne črte, in sicer s Hrvaško 670 km (ali 50,0 %), z Avstrijo 330 km (25,0 %), z Italijo 232 km (17,0 %) in z Madžarsko 106 km (8,0 %).[39] Glede na lastnosti ozemlja, prek katerega mejna črte poteka, strukturo mejnega območja ter lastnosti čezmejnega območja je mogoče slovenski mejni prostor v 20 km pasu ter z upoštevanjem prileţnega čezmejnega območja z enako globino razdeliti na več sektorjev s podobnimi lastnostmi. Pri tem se posebej upoštevajo naslednje lastnosti: reliefna izoblikovanost z upoštevano geološko podlago, vodne značilnosti, gozdna pokrovnost, zavarovana območja, tipi in gostota poselitve, kulturne značilnosti prebivalstva, gostota in kakovost prometne mreže, gospodarska usmeritev ter gospodarska infrastruktura. Politične meje so se oblikovale v različnih zgodovinskih obdobjih in z različnimi udeleženci. V večjem delu svojega

39 Nacionalni atlas Slovenije, 2001, 14.

kopenskega (in tudi morskega) poteka so mejo določali zunanji dejavniki, deloma tudi zato, ker Slovenije kot politične entitete in celo njene neposredne predhodnice takrat še ni bilo na zgodovinskem prizorišču. Po mejnih izkušnjah sodimo Slovenci med tipične evropske etnične narode in nacije. Značilno je tudi, da je potek mejne črte precej starejši kot pa politična entiteta, ki jo zamejuje sedaj. Slovenske meje imajo dokaj pestro zgodovinsko dediščino, pogostost sprememb bodisi poteka mejne črte, značaja meje, imena, oblike in vsebine politično-teritorialne entitete, ki jo obroblja z imenom vred, pa postavlja Slovenijo in njena manjšinska območja v državi in zunaj nje med najbolj intenzivne, dinamične teritorije v Evropi. Tudi po teh merilih je Slovenija izrazito »mejna« evropska država, manjšine pa so še dodatna argumentacija za to. Meje so prizorišče, rezultat in dejavnik obenem; spadajo med tiste črte v pokrajini, ki imajo morda najbolj daljnosežne posledice. Za mejno črto je teritorij, katerega lastnosti so predmet aspiracij in potem tudi različnih akcij in politik. Teritorialnost postavlja meje, jih hkrati premika ter spreminja njihov značaj (Bufon, 2017, 21–47).

Politično-teritorialni razvoj je skozi čas potekal z izmenjavo obdobij miru, vojnih spopadov in konfliktov ter s fazami diplomatsko-političnega urejanja po konfliktih oziroma vojnah. V prvem se je lahko krepila gospodarska, kulturna in demografska vsebina zadevnega prostora. Konfrontacije, konflikti in vojne so faza zelo intenzivnega političnega dogajanja. Z vojaškimi spopadi so je lahko temeljito spremenila vsebina prostora in prišlo je do teritorialnih sprememb. Oboje so lahko bodisi spremenili bodisi legalizirati v fazi politično-diplomatskih prizadevanj. Politično-diplomatske rešitve so značilni časovni mejniki, po katerih se obdobja ločijo in so za današnjega opazovalca pomembni. Politično-teritorialne spremembe se poenostavljeno lahko merijo z določitvijo sporazumov o mejah, statusih in drugih določilih. Sporazumi so dediščina, ki ima navadno zelo dolgotrajen značaj in pomen. Sedanji državni ustroj Slovenije kot politično zamejenega teritorija oziroma prostora je v svojih mejah tisto, kar so dosežki ohranjenih sporazumov teritorialnih predhodnic; držav torej, ki so bile prej na tem prostoru. Politične meje so rezultanta razmerij moči med regionalno navzočimi in tudi zunanjimi dejavniki (državami) na presečiščih interesov. Vsakokratne spremembe meja je praviloma spremljal niz bolj ali manj turbulentnih procesov in odnosov. Sodobne države skušajo zato držati stabilnost meja kot ključni garant medsosedskih odnosov. Manjšine, ki so ostale kot manjši del presečne množice in so po določitvi meja navzoče na teritorijih drugih držav, so zato nujno predmet bilateralnih opazovanj. Pogosto nastopajo v vlogi objekta. Čeprav se zlasti v manjšinskih in nasploh etničnih študijah prizadevamo videti subjektiviteto manjšin, je percepcija »objekta« še vedno dokaj pogosta in jo je treba upoštevati kot realnost, ne da bi pri tem izgubili ambicijo po subjektivizaciji manjšin.

Metodologija spremljanja in analize politično-teritorialnih sprememb lahko poseže po več pristopih. Čeprav so kronološko-regionalni najpogostejši, niso v vseh primerih tudi najbolj uporabni. Pri tem pristopu se ugotavljajo poglavitni dogodki in procesi ter njihova časovna odmevnost. To je primerno zlasti za študije ozadja in kontekstov konfliktov (Dodds, 2021, 5–14). Drugo vrsto pristopov predstavljajo zlasti na različne aspekte mejnosti usmerjene raziskave in premišljanja. Tematsko so ožji in angažirani, osredotočeni k poglavitni značilnosti političnih meja in njihovih zaledij – obmejnih območij. Tematsko-problemski pristopi so v porastu tudi zaradi nakopičenih problemov pri bolj problematičnih mejah, kakor tudi zaradi iskanja razvojnih možnosti pri drugih. Take študije so uporabne zlasti za Evropo (Ganster, Lorey, 2005). Prav tako pa je pri pregledih možno – in marsikdaj tudi zelo smiselno – kombinirati oba pristopa.

Glede na to, da je v tem delu v ospredju vprašanje manjšin, lahko kot težišče pregleda postavimo oblikovanje sedanjih političnih meja, ki zamejujejo manjšine. Pomembno je oboje: razjasnitev časovno pogojenega (kronološkega) dogajanja pri določanju mejne črte v bolj in manj oddaljeni preteklosti. Posebej izpostavimo sporazume, ki so mejnik posameznih razvojnih faz. Druga pozornost velja prikazu oblike in pomena teritorialnih enot, ki so razmejitvene procese doživeli in so jih ti spremenili. Meja je bila in je dejavnik, prostor pa prizorišče tega dogajanja in razvojni potencial za prihodnost.

Slovenski državni teritorij je neposredni naslednik jugoslovanske zvezne republike SR Slovenije v načeloma povsem istih teritorialnih okvirih in zato tudi z enako mejno črto. Osamosvojitev Slovenije in njeno mednarodno priznanje sta bila mogoča le v tem okviru, in sicer zaradi načel stabilnosti političnih meja v Evropi. Slovenija je s tem prevzela dediščino sporazumov in aktov, ki določajo mejna vprašanja povsod tam, kjer je mejna črta pred 25. junijem 1991 veljala kot kopenska meja Jugoslavije z Avstrijo in Italijo ter z ustreznim delom Madžarske, z Italijo pa tudi morska meja. Slovenija je z aktom razglasitve neodvisnosti prevzela tudi relevantno dediščino bilateralnih in mednarodnih sporazumov, ki zadevajo mejo in mejne odnose. Čeprav je to načeloma jasno, je v podrobnostih lahko drugače, kot se to odraža pri dolgoletnem zapletanju z nasledstveno pravico do Avstrijske državne pogodbe (Celar, 2021, 222). Vstop Slovenije v EU ter v območje Schengenskega sporazuma je bil akt, ki je vplival na mejni režim. Ker je meja Slovenije postala zunanja meja »schengenskega« območja, je morala na tej liniji namestiti infrastrukturo, uveljaviti prakse in izvajati politike skladno z določili, ki veljajo za »Schengen«. Slovenija je ta določila uveljavila na meji s Hrvaško, edino sosedo, s katero politična meja pred osamosvojitvijo še ni bila mednarodna meja Jugoslavije.

Meje med jugoslovanskimi zveznimi republikami so bile politične in ne zgolj administrativne. Republike so imele izoblikovane nacionalne institucije in sorazmerno visoko stopnjo avtonomije in po tej strani dejansko značaj državnosti. Tak status je nastal z ustavo SFRJ leta 1974, ki je izrecno zagotovila tudi pravico do samoodločbe z odcepitvijo vred. Medrepubliške meje so se z osamosvajanjem le prekvalificirale v mednarodne. Oblikovanje zvezne ureditve je bilo le na videz enostavno. Država je imela dediščino centralističnega upravljanja in vrednot še izpred druge svetovne vojne in v začetku je federativni status posameznim republikam omogočal relativno skromen nabor avtonomije. Kmalu po sprejeti ustavi leta 1974 so se začeli pritiski v smeri centralizacije Jugoslavije; proces, ki je tlakoval pot v razkroj in kolateralno tudi kaos. Predhodnica Slovenije kot ene od jugoslovanskih zveznih republik je bila v Kraljevini Jugoslaviji (in pred tem v takratnih teritorialnih okvirih v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev) Dravska banovina,[40] ki je obsegala celotno sedanje državno ozemlje do rapalske meje na zahodu. V sicer centralistični državi je vendarle razvila nekaj nacionalno pomembnih institucij.[41] Predhodnica Dravske banovine kot jedra poselitvenega prostora Slovencev ter del, kjer so Slovenci vsaj delno dosegli organizacijo nacionalnih institucij, je bila Habsburška monarhija; dvojna cesarsko-kraljeva entiteta s precej zapletenim notranjim ustrojem. Organizacijsko bi bila lahko asimetrična federativna država. Večina Slovencev je živela v avstrijski polovici, in sicer v zveznih deželah Kranjski (Slovenci so imeli v njej večino in je bila edina zares etnično oziroma jezikovno »slovenska«), Štajerski in Koroški; v slednjih dveh so Slovenci naseljevali južni del. V deželi Avstrijsko Primorje[42] so bile tri enote: Goriška, Trst in Istra. Slovenci so imeli v prvi odločno večino, v drugi in tretji pa pomemben delež. Te tri enote so imele zelo različen politični in kulturni historiat.

Največja mejnika pri oblikovanju slovenskih manjšin sta bila zlom Habsburške monarhije po prvi svetovni vojni in politične delitve, ki so sledile. Takrat so se oblikovale politične meje, ki (z Avstrijo in Madžarsko) veljajo še danes, z Italijo pa so se spremenili še enkrat po drugi svetovni vojni. Slovenci so postali narod manjšin; v Evropi so se znašli med tistimi z velikim deležem pripadnikov naroda v položaju manjšine. Kar zadeva meje, je današnja mejna črta Slovenije dedič političnih in

40 Dravska banovina je imela ves čas enake meje z Avstrijo in Madžarsko, s Hrvaško (tedaj Savsko banovino) pa je bilo vmes tudi nekaj razlik. Meja z Italijo je bila skladno z Rapalsko pogodbo pomaknjena bliže osrednji Sloveniji, vendar se vmes ni spreminjala. Meji z Italijo in Avstrijo so izdatno opremili z obrambno infrastrukturo.

41 V urade in šole je bil uveden slovenski jezik, Ljubljana je dobila univerzo. Vendar je centralna oblast forsirala tudi srbski jezik in pisavo.

42 Avstrijsko Primorje (nem. Österreichisches Küstenland) je bila kronska avstrijska dežela. Goriška je dedič Goriške grofije, Istro pa so oblikovali iz beneških posesti in delov Kranjske, ki je pred francosko invazijo in oblikovanjem Ilirskih provinc segala globoko v osrednje istrskega polotoka. Trst je imel poseben status in praktično upravno moč dežele.

administrativnih enot, ki segajo precej globoko v 19. stoletje. Nekaj sprememb datira še v 18. stoletje; gre za južno mejo Kranjske na Gorjancih in v Beli krajini. Ista mejna vprašanja[43] so se vlekla še v 19. stoletje (Zajc, 2006, 329). To pomeni, da so deli starih meja Kranjske na Karavankah, meja proti Beneški Sloveniji in Reziji ter večji del slovensko-hrvaške meje ob Kolpi, na Gorjancih in ob Sotli ter Dravi, stari več kot 200 let. V tem je pravzaprav paradoks: srednjeevropsko okolje Habsburške monarhije je zaradi interakcij, v katere so bili vpeti tudi Slovenci, uokvirjalo poti slovenske etnogeneze od kulturnega do političnega fenomena. Nato pa je bil proces razkroja Habsburške monarhije, ki naj bi omogočil narodno afirmacijo in pot k suverenosti (kar se je pozneje uresničilo), hkrati tudi faza največje in najbolj dramatične politične razdelitve Slovencev, zlasti če upoštevamo, da je bila Država Srbov, Hrvatov in Slovencev v njeni naslednici Kraljevini Jugoslaviji daleč od tega, da bi slovensko narodno gibanje doseglo svoj ključni cilj. Doseglo pa je določeno afirmacijo in se poenotilo glede ključnih elementov nacionalne identitete. K temu so vsaj nekoliko prispevale tudi usode Slovencev v Italiji, Avstriji in na Madžarskem.

Sedaj poglejmo, kako so se skozi čas razvijale različne politične enote na prostoru Slovenije in na današnjih slovenskih manjšinskih teritorijih, kako so se posamezne faze razvoja zaključile in kakšne posledice so pustile.

2.4.1 Slovenci v habsburških okvirih

Politično zgodovino večine evropskih držav težko začnemo mimo rimskega obdobja še globoko v antiki. Čeprav iz časov pozne antike ni neposredne upravne dediščine, je pomembno opomniti na obstoj nekaterih teritorialnih tvorb. Prve jasnejše politične razmejitve so nastopile z razvojem rimske države, ki se je z Apeninskega polotoka razširila proti zahodu, severu in vzhodu. Središčni položaj severnega Jadrana je to območje kmalu razmejil; na današnjem slovenskem poselitvenem ozemlju so v drugem stoletju po Kr. nastale štiri province: Norik, Dalmacija, Panonija in Venecija. Njihova imena, razen prvega, še obstajajo in so na tak ali drugačen način še vedno uporabni geografski pojmi. To mejišče je imelo tudi pomembno gospodarsko plat: predstavljalo je pomemben prometni koridor, ki so ga vse bolj obvladovali nizi urejenih cest z vmesnimi vojaškimi in trgovskimi postojankami. V Ogleju, torej na skrajnem severnem robu Jadranskega morja, se je oblikovalo daleč največje mestno središče tiste dobe. Ko so v naslednjih stoletjih nazadovanja rimskega imperija vanj prodirala različna ljudstva, je trgovski značaj tega predela nazadoval in prepustil prvenstvo oddaljenim in varnejšim Benetkam. Slovenska poselitev je po znanih ugotovitvah segla do obale v Tržaškem zalivu, proti jugu

43 Pri tem je šlo za vprašanje pripadnosti Prezida in »uskoških« vasi Beli krajini (Zajc, 2006, 322).

(Istri) pa se je prepletala s poselitvijo Hrvatov. Na zahod je bila meja slovenske poselitve dokaj jasna; segala je do t. i. langobardskega »limesa«, utrjenega niza, ki so ga pred Langobardi vzpostavili še v rimskem obdobju (Zgodovina Slovencev, 1979, 105). Kronisti poročajo o agrarni poselitvi neposredno ob morski obali v severnem delu, medtem ko so obalna mesta zadržala kontinuiteto poselitve in s tem romanski značaj kljub razmeroma intenzivnemu doseljevanju Slovencev (Gogala, 1992, 15–17).

Karantanska kneževina je imela jedro na današnjem Koroškem. Njen obseg se je spreminjal odvisno od odnosov s sosedi. Ni jasnih dokazov, da bi pritiskali proti jugu, čeprav je zelo verjetno, da so se tod naseljevali. Neposredno v zaledju Severnega Jadrana se je oblikovalo mejišče med romanskim svetom Furlanske nižine in obalnimi istrskimi predeli na eni ter pasom v zgodnjem srednjem veku oblikovanih kneževin Karantanije in nekaj pozneje Karniole (Kranjske) na drugi strani. Na vzhodu je bil močan pritisk Avarov, zaradi katerih so se oblikovala zavezništva in zveze. Vključenost v Samovo plemensko zvezo v 7. stoletju je ohranjala stabilnost tega območja, pozneje pa je ob zavezništvu z Bavarci postopoma izgubljala samostojnost. Prav to je pripeljalo do vključitve slovenskega ozemlja v frankovski, nemški kulturni in politični krog, še posebej po sodelovanju v uporu Ljudevita Posavskega (Zgodovina Slovencev, 1979, 131), dokončno pa se je utrdila po zmagi Bavarcev nad Madžari leta 955. Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno na mejne krajine, enote, ki so se v naslednjih stoletjih nekoliko spreminjale in se po vzponu Habsburžanov v srednji Evropi uveljavile kot dežele. S tem so bili dani temelji teritorialne organiziranosti in pripadnosti. Združene mejne grofije t. i. Velike Karantanije so obsegale večji del slovenskega poselitvenega ozemlja, vključevale pa so tudi nekatere nekdanje »krajine« v Furlanski nižini. Središče gospodarske moči širšega območja v tistem času je bilo v oddaljenih Benetkah; te so nadzorovale skoraj celoten obalni predel Severnega Jadrana. Oglej, v antiki najmočnejše urbano jedro širšega območja, je močno nazadoval, zadržal pa je vlogo cerkvenega središča in postal izhodišče pokristjanjevanja za velik del današnjega slovenskega ozemlja (Veliki slovenski leksikon 8, 2007, 1471); to je obenem predstavljajo tudi opazen kulturni vpliv.

Krajine in pozneje dežele so predstavljale teritorialni okvir povezovanja; omogočale so teritorialno identiteto in pridobivanje različnih izkušenj, vezanih na širši teritorij. »Dežele« ali tudi nekaj manjše regionalne entitete so še sedaj v zavesti Slovencev pomembna raven kolektivne identifikacije verjetno prav zaradi tega, ker so zgodovinske izkušnje s »krajinami« in pozneje »deželami« tako dolgotrajne. Pri prenosu teritorialne identitete imajo izkušnje s teritorijem ali območjem, na

katerega se kolektivna identiteta in zavest vežeta, veliko vlogo (Zupančič, 2021). Poudarjanje, da zgodnje slovenske (slovanske!) politične tvorbe niso predhodnice slovenske države (prim. Kosi, 2013), je točen samo normativno, po zavesti pa v resnici ne, ker so karantansko izkušnjo teritorialne skupnosti prestavili na naslednice – krajine in mejne grofije in pozneje dežele ter s tem nadaljevale določeno tradicijo.[44] Z »deželami« pa Slovenci imamo skoraj tisočletje izkušenj. Pri prenosu kakršnihkoli izkušenj in znanj, vezanih na teritorij, seveda deluje proces simboliziranja, ki povzema vednost o tem predmetu (tu deželi ali pokrajini), vključno z mitologizacijo. In kot ugotavlja Kosi v isti razpravi, je pri slovenski etnični konkurenci alias sosedstvu nedvoumno isto. Mitološko prisvajanje in reinterpretacija narodne »zgodovine« ter kulture in tradicij je pač proces, ki ima učinke danes, na današnje narodne občutke, ali, če hočemo, tudi na nacionalizme.

Do bistvenih sprememb je prišlo po dveh avstrijsko-beneških vojnah v 16. stoletju. Tako prva (1508–1517) kakor druga (1615–1617) sta napovedovali vse večji pomen dostopa avstrijskih dežel do morja. Slovenske dežele so bile tisti čas v zelo živahnem trgovskem stiku s severnoitalijanskimi deželami, kar je med drugim pripomoglo za razvoj baroka na Slovenskem (Gestrin, 1998). Sprožil jih je spor glede plovbe in trgovanja. Habsburžani so od 14. stoletja dalje pridobivali posesti v predelu Krasa in severne Istre. Dežela Kranjska je segala globoko v Vipavsko dolino in tudi na Kras. Trst je leta 1382 sprejel varstvo Habsburžanov.[45] Po obeh vojnah je Avstriji uspelo dokončno utrditi posestne in služnostne pravice na morju in ob njem. Ta malo obsežna, vendar strateško zelo pomembna ozemlja ob tržaški obali med Devinom in Miljami, so omogočila vzpon Avstrije kot pomorske sile, razvoj Trsta in s tem tudi hitrega spreminjanja njegovega bližnjega zaledja. Leta 1719 je bil razglašen za svobodno luko (Pirjevec, 2008, 17), kar je izjemno pospešilo njegov razvoj. Okoliščino svobodne luke so lahko izkoristili šele s povezavami z zaledjem. Glavni konkurent Benetke so hirale zaradi prestavitve težišča svetovne trgovine na Atlantik in *serenissima* je gospodarsko izgubljala. Prizadelo jih je tudi nazadovanje njihovega nasprotnika in obenem pomembnega trgovinskega partnerja Otomanskega imperija, čeprav so jim prav Turki iztrgali večino postojank. Benetke so izgubljale postojanko za postojanko v vzhodnem Sredozemlju, med drugim tudi Ciper, največjo in najdragocenejšo med njimi (Crowley, 2013, 402–415). Kot pomorsko

44 Gre za to, da je kolektivni spomin vezan na določene teritorije, kar podobno kot pri »državi« ustvarja občutke povezanosti.

45 Trst je sprejel vojaško varstvo Habsburžanov bolj verjetno zaradi gospodarskih kalkulacij kot obrambe pred Benečani. Beneška republika je s posestmi obkrožala mesto in spori so bili zaradi tega pogosti, Habsburžani pa vse bliže mestu in to na račun prevzemanja beneških posesti. Beneške vojne so bile dejansko gospodarske vojne. Crowley (2013) se bolj nagiba k interpretaciji, da je mestni svet že imel spodoben obseg trgovanja z zaledjem (avstrijskimi deželami) in jih zato ni bilo težko prepričati o koristnosti tesnejših zavezništev. Vseeno pa so bile Benetke še vedno prva pomorska sila Sredozemlja.

okno Habsburške monarhije je Trst postal eno njenih najbolj hitro razvijajočih se mest. Množično priseljevanje zaradi opravljanja različnih del je multipliciralo prebivalstveno sestavo, najbolj pa so mu multikulturno podobo dali priseljeni trgovci, ki so donirali tudi v izgradnjo reprezentativnih stavb. Po popisu leta 1846 je je prebivalstvo Trsta predstavljala polovica (54 %) Italijanov, skoraj tretjina Slovencev (32 %) in desetina Nemcev (Pirjevec, 2008, 19). Slovenci so predstavljali opazen, a ne prevladujoč del prebivalstva. Njihova demografska, gospodarska, kulturna in politična moč je postopoma naraščala in med slovenskim prebivalstvom je zavest o tem obstajala (Bufon, 2020). Trst je v 19. stoletju doživel svoj najhitrejši razvoj in obenem izrazito kulturno pluralizacijo. Na zaledje je zelo močno vplival, saj je predstavljal dinamično inovacijsko jedro in izhodišče. Lega med Trstom in industrijskimi bazeni Avstrije in Češke je slovensko ozemlje zgodaj vključila v modernizacijski tok (Bufon, 2019). Razvoj železnic in modernih industrijskih obratov je krepko posegel v slovenski prostor, a ne dovolj, da bi sproti zaposloval viške delovne sile, ki so se pojavili ob demografskem prehodu v drugi polovici 19. stoletja. Zato se je pričelo množično odseljevanje v čezmorske dežele, zlasti v Ameriko.

Drugo veliko prelomnico predstavlja francoska okupacija teh predelov, ki je za krajši čas zavrla gospodarski vzpon Trsta, kontekstualno pa ga je malo pozneje močno pospešila. Kratkotrajna francoska navzočnost je v Severnem Jadranu in njegovem zaledju prekinila dominacijo celinske sile Avstrije in pomorske Beneške republike. Francosko navzočnost se večinoma interpretira kot določeno spodbudo razvoja narodne ideje in jezika (Božič, 1980). Vendar je to predvsem slovenska kulturnopolitična percepcija in ne širša historično-geopolitična. Francoski prihod in spremembe, ki so jih napoleonski pohodi neposredno povzročili ter posredno sprožili, je v spremenjenih razmerjih evropskih sil na širšem prostoru Srednje Evrope.[46] Dejansko je to pomenilo priložnost za inovacije, zlasti na političnem prizorišču. Ilirske province (1809–1813), ki so se raztezale od Koroške do Boke Kotorske, so imele vlogo celinske zapore Avstrije oziroma francoskega pomorskega nadzora vzhodnega Jadrana vse do takratnih otomanskih ozemelj (Gestrin, Melik, 1966). Ilirske province so bile kljub kratkotrajnemu obstoju zelo pomembne za afirmacijo slovenskega narodnega osveščanja. Čeprav okupacijska, je francoska vojaška uprava vnesla več novosti pri upravljanju in izobraževanju ter vlogi slovenskega jezika v uradih in šolah (Celar, 2002, 39). Ni nepomembno, da je bilo središče te geografsko zelo raztegnjene politične enote, ki je segala od Centralnih Alp prek cele vzhodne jadranske obale do Boke Kotorske, v Ljubljani. Ilirske province so bile politična

46 Ob in po Napoleonovih pohodih se je vloga Prusije zelo povečala, kar ji je tlakovalo pot do vloge integracijskega jedra nemškega cesarstva pol stoletja pozneje. Čeprav Avstrijsko cesarstvo na bojnem polju ni izkazalo velikih vrlin, je po vojnah povečalo svoj obseg in postalo ena od velikih evropskih sil.

tvorba s francoskim geopolitičnim namenom. Blokirale naj bi pomorske aspiracije Habsburžanov, a so jim nehote (potem ko je bil Napoleon poražen) naredili veliko uslugo: uničili so maritimno konkurenco (Beneško republiko) in njihovo ozemlje vključili v svoj obalni predel – Avstrijsko Primorje. Avstrija je segla do morja, Trst je bil daleč naokrog edini s statusom že uveljavljene svobodne luke. Potrebovali so še moderno povezavo s širokim zaledjem in v naslednjem stoletju so se odvili procesi preraščanja Trsta v veliko luko. Ta tok je posredno sprožil tudi modernizacijo slovenske družbe v zaledju, ki je prav v Trstu in njegovih dejavnostih dosegla afirmacijo v moderen evropski narod.

Pred francosko marionetno državo je bilo slovensko poselitveno ozemlje razdeljeno na večinsko Avstrijsko cesarstvo, znotraj katerega je bila Slovenska krajina na Madžarskem (Ogrskem), deli Istre in Tržaškega ter celotna Beneška Slovenija pa so bili v okvirih Beneške republike. Med beneškimi in avstrijskimi upravami je večkrat prihajalo do spopadov in tudi do manjših mejnih sprememb. Po francoskem porazu in ukinitvi Ilirskih provinc se Beneška republika ni več obnovila. Njihove posesti v Istri so pripadle Avstriji, in sicer trem enotam: Goriški, Istri in Trstu kot ozemlju s posebnim statutom. Vse tri skupaj so pozneje dobile enotno ime Avstrijsko Primorje (Slovenski veliki leksikon 9, 2007, 1721). Francoska epizoda se je uradno končala s kongresom v Ljubljani 1821. Slovensko narodno gibanje ni imelo od tega sicer nič, Ljubljano pa je vendarle postavilo na politični zemljevid Evrope (Božič, 1980).

Za krajši čas (približno pol stoletja), od konca napoleonskih vojn do zaključka združevanja Italije, je območje severnoitalijanske nižine zasedla Avstrija in vsi Slovenci so se znašli v okviru ene države (Granda, 2008, 126). Beneškim Slovencem, zadovoljnim z beneško upravo, ki jim je kot varuhom hribovitega *frontiera* zagotavljala lokalno moč in pravice, nove okoliščine niso prinesle bistvenih olajšav, sploh pa ne zadovoljstva. Slovensko narodno gibanje je bilo tedaj še šibko ter skoraj brez moči in tudi brez konceptov, kako »Benečijo« sploh vključiti v skupno slovensko jezikovno okolje.

Leta 1866 je z združitvijo malih državic Apeninskega polotoka, nekdanjega Neapeljskega kraljestva, Sicilije, Papeške države in Piemonta nastala Italija (Atlas evropske zgodovine, 1996, 156). Oblikovanje močne države v zahodnem sosedstvu je bistveno spremenilo razmere v severnem Jadranu, saj je ponovno postal mejišče. Italija je imela v naslednjih desetletjih velike težave z »ustvarjanjem italijanske nacije«, saj so združili politične enote s silnimi gospodarskimi in kulturnimi razlikami ter politično tradicijo. Kakor v več primerih v Evropi tedaj in pozneje je tudi novonastala sila reševala probleme notranje integracije na eni strani z nasilnimi

ukrepi etnične (jezikovne) homogenizacije, na drugi pa z zunanjepolitično kolonialno ekspanzijo. Italija je pri tem lovila zadnje možnosti; Afrika je bila pač že v veliki meri kolonialno razdeljena. A ni imela posebej srečne roke, kajti lovila je zadnje priložnosti v Afriki (Somalija in Abesinija), in še to precej ponesrečeno (De Boca, 2005, 38–39). Tudi v močno Francijo na zahodu se ni imelo smisla spuščati. Zato se je italijanska geopolitika v svojih težnjah obrnila proti vzhodu, torej k habsburškim posestim na vzhodni obali Jadrana. Ta *ostpolitik*, ki se je sklicevala na beneško politično tradicijo Istre in večjih delov Dalmacije vse do Boke Kotorske, je nastopala v času »rojstva narodov« Evrope. Nacionalizmi evropskih narodov so hiteli z uresničevanjem ključnih ciljev: oblikovanje nacionalnih držav in njim pripadajočih ozemelj. Pričel se je čas definiranja »italijanskega« in »slovenskega«, kar je vodilo v ostro narodno polarizacijo na območju, ki ga je Italija videla kot del etnično italijanskih ozemelj, da bi s sklenitvijo obroča med vzhodno in zahodno obalo Jadrana ta postal »Mare Nostrum« (naše morje). Do tega kljub italijanskim poskusom ni prišlo. A cilj je ostal in zanj se je bila Italija na pragu prve svetovne vojne pripravljena podati v boj zoper t. i. »centralne sile«. Trst in njegovo zaledje sta bila pomemben cilj, ki ga Italija sicer ni dosegla vojaško, pač pa diplomatsko po porazu črno-žolte monarhije leta 1918, sklicujoč se na določila dotlej tajnega Londonskega sporazuma iz leta 1915.

Nekako istočasno kot združitev Italije in Nemčije je prišlo do sprememb tudi v Habsburški monarhiji. Osredje Panonske nižine in tudi njen obširni karpatski lok je zasedala Madžarska. Madžarsko srednjeveško fevdalno državo je zaradi lege ob poti turškega prodora krnila in omogočala, da je imela habsburška Avstrija precej bolj proste roke. Habsburžani so zaradi povezav po evropskih dvorih imeli velik vpliv, niso pa razvili zadostne gospodarske, demografske in vojaške moči, da bi suvereno obvladovali teritorije od Alp do Karpatov in od Tater do Jadrana.

Ogrska je vodila svojo notranjo politiko, doživela preporod sredi 19. stoletja (kot drugi narodi po Evropi) in v nadaljevanju stopnjevala pritisk v smeri oblikovanja visoke stopnje avtonomije v monarhiji. Leta 1867 je z avstro-ogrsko nagodbo dosegla položaj *de facto* nacije in v subnacionalni državi – ogrski polovici Habsburške monarhije Avstro Ogrske krojila tudi etnično politiko na način in do mere, da je izzvala odpor. Slovenci so zunaj teh deželnih okvirov živeli v dveh madžarskih županijah, Zali in Železni županiji, območje slovenske poselitve je predstavljal Vendvidek ali Slovenska krajina. Možnosti za rabo slovenskega jezika so bile tod precej skromnejše. Njihov položaj je bil podoben kot v Italiji in tudi stikov čez reko Muro ni bilo prav veliko. Ogrski Slovenci so bili dejansko v manjšinskem položaju; to je bil položaj sorazmerno manj številčne skupnosti

na zahodni madžarski periferiji. Prav tako je šel v Slovenski krajini nekoliko po svoje tudi kulturni razvoj, in sicer tudi v jezikovnem in kulturnem pogledu. Po zaslugi nekaj zavzetih ustvarjalcev, večinoma duhovnikov, je bilo narejenega precej za vsaj jezikovni razvoj in kulturno samozavest (Zver, 2001, 5–16), kar se je izkazalo za zelo pomembno potem, ko se je po razpadu monarhije odprlo vprašanje razmejitev. Madžarska kulturna politika je forsirala rabo izraza »Vend« in Slovensko krajino (kot se je imenovala med Slovenci) so imenovali »Vendvidek«. Izraz je imel celo med slovenskim prebivalstvom nekaj pristašev (npr. Mikola), s trditvijo, da je vendski jezik čisto poseben in ne del slovenskega jezika (Slavič, 1935, 46–80). Temu je soroden izraz »windisch«, ki so ga uporabljali v avstrijski polovici monarhije. Slovenske gorice so bile »Windische Bühel«. Na Koroškem se je razvila posebna teorija v »Vindišarjih«. Avstrija je kljub kritikam zadržala popisno kategorijo »windisch«, uvedeno ob nacističnem popisu leta 1939, do konca avstrijskih popisov prebivalstva po občevalnem jeziku.

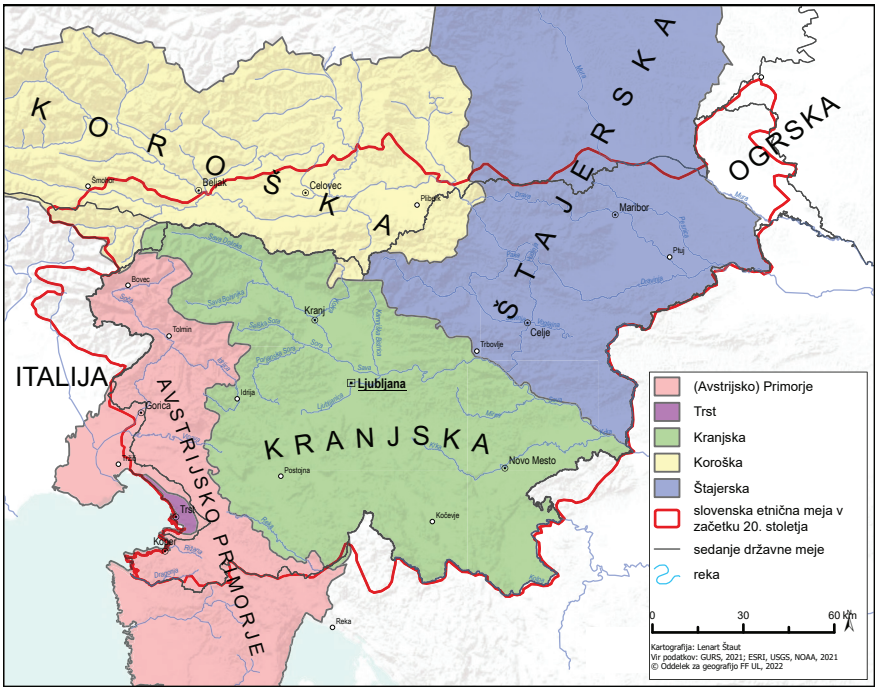

Karta 3: Upravna razdelitev poselitvenega območja Slovencev na začetku 20. stoletja

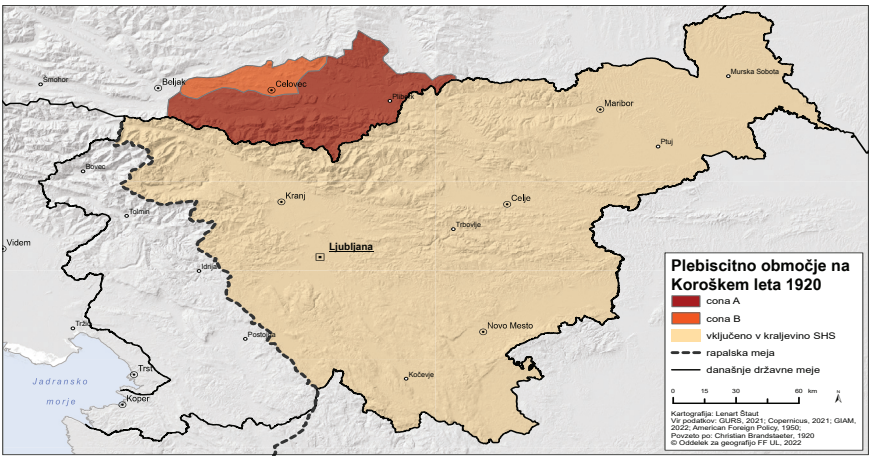

Karta 4: Politična razdelitev slovenskega ozemlja po I. svetovni vojni

2.4.2 Od cesarstva do kraljevine in nastanek slovenskih manjšin

Habsburška monarhija se je 1914 zapletla v vojno, katere potek in zlasti konec je usodno zaznamoval poselitveni prostor Slovencev. Slovensko ozemlje je postalo bojišče zlasti na zahodu, proti Italiji. Alpsko-kraški lok je postal eno od razvpitih bojišč prve svetovne vojne, poseben zaradi bojevanja v gorah. Čeprav je najobčutljivejši del (Doberdob na Krasu) zdržal italijanske pritiske in je združenim avstrijsko-nemškim enotam oktobra leta 1917 uspel preboj pri Kobaridu[47] in so iz pozicijskega gorskega bojevanja prešli v ofenzivo na severnoitalijanski ravnini, je bilo vojaških slabosti sicer številčne in močne avstro-ogrske armade preveč (Švajncer, 1998, 333). Avstrijsko zadrževanje italijanskih poskusov vojaškega napredovanja na soškem in tirolskem bojišču je bilo uspešno. Predel zahodnega Krasa je ponovno postal bojišče in nato mejišče. Avstro-Ogrska je doživljala vojaške poraze skupaj s svojo zaveznico Nemčijo. Oktobra in novembra 1918 je sledil razkroj po etnični liniji. Večnarodna dvojna monarhija je prenehala obstajati, na njenem mestu so se pričele organizirati nove politične entitete. Prostor narodov bivšega cesarstva je postal prizorišče manjšin. Nobena evropska država ni na svojem ozemlju nasledila tolikšnega števila narodnih manjšin. Mnogi med njimi so bili posredno in neposredno udeleženi v letu prevratov, medetničnih spopadov za meje in teritorije ali pa so sledili revolucionarnim geslom različnih

47 To vojaško operacijo so sprva poimenovali »čudež pri Kobaridu«; v vojaški zgodovini velja za prvo »bliskovito vojno«.

političnih struj z marksistično ideološko podlago, ki so sledili ruskemu zgledu. Burno dogajanje je imelo tudi na razmejevanje slovenskih poselitvenih območij vsaj nekaj posrednih učinkov.

Vojna se je končala sredi novembra 1918, ko je orožje položila tudi Nemčija. Sledil je dolg in intenziven povojni proces uveljavljanja miru ter spreminjanja političnih meja. Na prizorišču se je pojavil povsem nov igralec – ZDA. Bistvena sprememba je bila uporaba načela samoodločbe narodov; sprejeli so ga vsi, razumeli precej različno in pogosto (skladno s svojimi interesi) tudi ignorirali. V interpretacijah se morda ta novi pristop poudarja pretirano. Še vedno je potekalo razmejevanje glede na dva primarna »klasična« kriterija: kriterij zgodovinskih meja in razmerja (vojaške) moči, upoštevaje pri tem tudi elemente varnosti držav. V več primerih so upoštevali tudi gospodarski interes oziroma merila gospodarske celovitosti in teritorialne zaokroženosti. Pariška mirovna konferenca (ali Versajska)[48] je v letih 1918 do 1921 oblikovala geopolitični zemljevid nove, že očitno precej nacionalne Evrope. Zelo izpostavljen pa je bil tudi širši koncept Evrope in vzpostavitev »Vmesne Evrope« (Tunjić, 2004). Zapolnile so jo nove države, nastale na območjih razpadlih večnarodnih imperijev ter delov imperijev. Te države so zavzele prostor med Baltikom in Sredozemljem. Večina teh so postale zaveznice Antante, nekatere pa so pričele iskati nove priložnosti spričo lastnih nacionalnih interesov in regionalnih okoliščin. Od Finske prek baltiških držav in Poljske na Čehoslovaško, Romunijo in Jugoslavijo, Albanijo in Grčijo se je oblikoval del Evrope, v kateri so manjšine tvorile znaten delež prebivalstva in kjer so jih opazovali skozi prizmo političnega tveganja. Vzpon nacionalnih držav je torej močno povečal tudi pomen manjšin, a jih je v prvi polovici 20. stoletja večinoma obravnaval kot problem.

Avgusta 1918 je bil ustanovljen Narodni svet za Slovenijo, ki je 31. oktobra 1918 po sporazumu med strankami imenoval Narodno vlado za Slovenijo, dva dni prej (29. oktobra 1918) pa je bila razglašena Država Srbov Hrvatov in Slovencev. 14. novembra 1918 je bila razglašena naredba o prehodni upravi za Slovenijo; dejansko je bila s tem razglašena vlada kot operativni organ državne skupnosti. Slovenija je prvič postala politični pojem. Nova politična entiteta je imela še nedorečene meje, za katere je v naslednjih dveh letih tekel vojaški in diplomatski boj (Celar, 2002, 42–43). Ta državnost je trajala le dober mesec, do združitve s Srbijo in Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918; *de iure* se je slovenska (vsaj delna) samostojnost prenehala z imenovanjem Deželne vlade za Slovenijo 20. januarja 1919. Mejna vprašanja so se zato reševala v okviru Kraljevine

48 Pariška mirovna pogodba. Integrirano prevodno besedilo, 1997: Ministrstvo za zunanje zadeve RS, Ljubljana.

SHS. Deželna vlada je vendarle imela določno avtonomijo, ki jo je prekinila Vidovdanska ustava 28. junija 1921, s katero je bil uveden jugoslovanski centralizem in unitarizem (Klemenčič M., Žagar, 2004). V vmesnem času so se odvila mejna vprašanja z Italijo, Avstrijo in Madžarsko.

Italija je imela pri razmejitvenem procesu prednost zaradi sklenjene Londonske pogodbe (1915), ki jo je s svoje strani izpolnila z vstopom v vojno in vojaškimi operacijami. Po tem sporazumu je zavzela ozemlja in še več. Ker je bila Italija zaveznica in zmagovalka v vojni, vojaške operacije proti njej niso prišle v poštev. Zapleteno primorsko-jadransko vprašanje se je reševalo le diplomatsko. Wilsonova načela so ostala načela, v praksi so nastopali kompromisni pragmatizmi. Vsaka od udeleženk (velikih sil) je postavila svoj predlog razmejitve.

- Francoski predlog je šel od Trbiža na Kanin, po stari meji Italije in Avstro-Ogrske na zaledje Gorice, nato na vzhodni Kras in v zaledju Trsta ter kraškega roba na Dragonjo.
- Ameriški (»Wilsonov«) predlog se je prav tako začel v Kanalski dolini (zahodno od Trbiža), šel na Viš ter na Mangrt, Triglav in Bohinjske gore, nato na Porezen in zahodno od Idrije na Črni Vrh, Nanos, Vremščico, na Učko in po dolini Raše do morja.
- Italijanski predlog je predvideval potek od vrha Stola na Blegoš, Rovte, Logatec, Cerknico in Snežnik ter do Kraljevice na morju, vključujoč tudi otok Cres (Celar, 2021, 93–95).

Na Pariški mirovni konferenci niso uspeli najti kompromisne rešitve in so mejno vprašanje prepustili državama v bilateralno odločanje. Kraljevina SHS je popustila pri večini italijanskih ozemeljskih zahtev. 12. novembra 1920 je bila podpisana pogodba v Rapallu, ki je postavila mejo s potekom od Peči na Karavankah, Ponc, Magrt, Triglava, Bohinjskega grebena in dalje na Notranjsko podolje ter Snežnik in nato na Reko. Italija je dobila večino svojih zahtev in precej več, kot so določale postavke Londonskega sporazuma iz 1915. Kraljevini SHS je uspelo zadržati Jesenice in Bled ter pas pri Logatcu in Cerknici (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 32–36). Pojem »Primorja«, ki je dotlej obsegal tri avstrijske dežele (Goriško, Trst in Istro), se je prilagodil na novo rapalsko mejo in sprejel precej neugodno manjšinsko usodo Slovencev pod Italijo. Mirovno pogodbo so pozneje nadgradili s posebnim sporazumom v Rimu (1924), zadeval pa je zlasti položaj Slovencev in Hrvatov. A ta je bil slab, saj je bila manjšina izpostavljena grobim asimilacijskim in celo genocidnim pritiskom, še posebej po nastopu Mussolinijevega fašizma (1926) (Čermelj, 1965). Zaradi gospodarskih in še bolj političnih razlogov je sledil val izseljevanja, ki se je usmeril proti Avstraliji, Južni Ameriki (zlasti Argentini) in novonastali

Jugoslaviji, večnarodni tvorbi, nastali z združitvijo delov razpadle Habsburške monarhije ter Srbije in Črne gore. Tako je nastala precej številčna skupnost – približno 50.000 oseb slovenske politične diaspore (Genorio, 1989, 51). Po drugi strani pa je rapalska meja radikalno spremenila vlogo in položaj Severnega Jadrana. Trst je postal je periferija Italije in bil zaradi slovenskega značaja podvržen načrtnemu raznarodovanju. Namesto pomorskega prometa, trgovine in storitev se je uveljavila (v veliki meri načrtno) industrija, ki se je kratkoročno obnesla, dolgoročno pa izkazala za zelo skromno nadomestilo izgube zaledja.

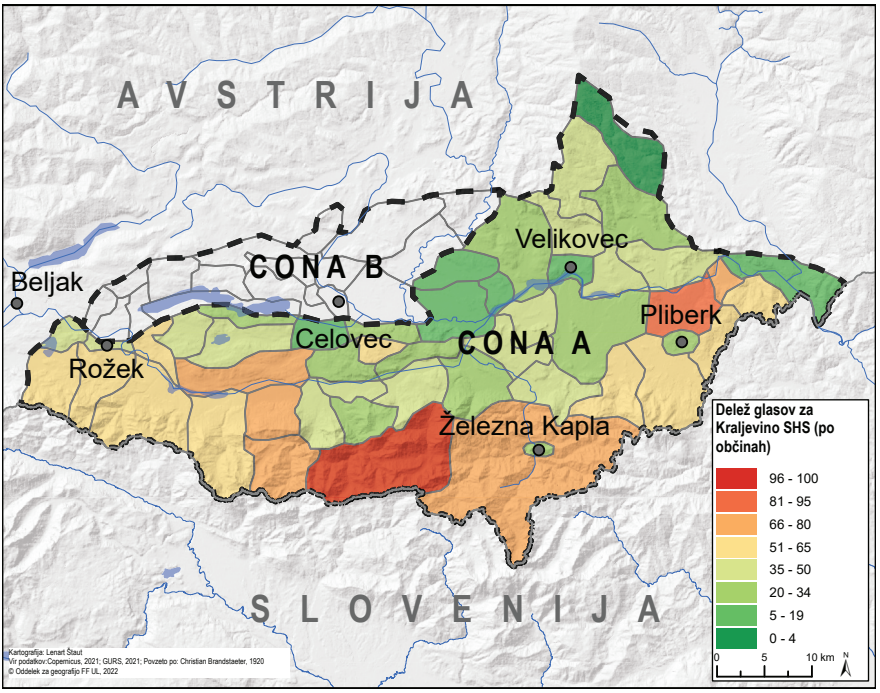

Karta 5: Območje plebiscita na Koroškem leta 1920

Razmejevanje z Avstrijo je bilo podvrženo drugačnim načelom, ker je bila Avstrija poraženka in je bilo etnično načelo praktično edini instrument, ki je bil na razpolago, poleg vojaških posegov. Narodna vlada v Ljubljani je zahtevala zavezniško komisijsko zasedbo do deklarirane črte etničnega teritorija (Carantanus, 1919). Avstrijska (nemška) stran je zahteve opredeljevala kot odkrito agresijo (Wadl, 1990; tudi v: Wutte, 1985). Tega ni bilo, zato je bilo leta 1918 veliko improvizacij tako z avstrijske kot s slovenske strani. V doseženo premirje je posegla ameriška mejna razmejitvena komisija (Miles) in demarkacijo postavila na Karavanke. Postavljeni so bili naslednji razmejitveni predlogi:

- Slovenski (Kraljevina SHS) predlog je predvideval potek meje po liniji severne etnične meje (Šmohor, Beljak, Kostanje, Gospa Sveta in nato na Djekše ter mimo Šentpavla na Sobote, nato po grebenu Kozjaka na Muro, vključujoč še Lučane in Ernovž).
- Francoski predlog je bil podoben, le da bi se meja začela v zaledju Beljaka.
- Britanski predlog se je naslonil na greben Karavank oziroma staro deželno mejo, le da je Državi SHS priključil Mežiško dolino, nato pa se nadaljeval po grebenu Kozjaka na reko Muro.
- Ameriški predlog je zagovarjal celovitost Celovške kotline in hkrati staro deželno mejo.[49]
- Italijanski predlog (ki je predlagal zase tudi Zgornjesavsko dolino) je sledil grebenu Karavank do Olševe, dolino Meže prisodil Avstriji, šel do Slovenj Gradca, na greben Pohorja ter južno od Maribora naravnost na Ljutomer in reko Muro.
- Avstrijski predlog je sledil grebenu Karavank (in s tem stari deželni meji), šel nato na Pohorje ter na jug proti Boču (Celar, 2002, 46–55).

Ker kompromis ni bil dosežen, je mirovna konferenca določila instrument plebiscita, s tem da brez preverjanja Državi SHS pripade Jezersko in Mežiška dolina, na sektorju Štajerske pa se upošteva demarkacijska črta. Leto 2019 je bilo dokaj nemirno, ker boji niso mirovali ne na koroškem in ne na štajerskem sektorju začasne razmejitve (Ude, 1977). Slovenska stran se je relativno pozno odločila za ponovno vojaško akcijo, tokrat okrepljena tudi s srbskimi enotami (Seručar, 1950). Z dogovori in tudi z vojaško akcijo (Kraljevina SHS) spomladi 1919 niso dosegli političnih rezultatov, ker je bil osnovni načrt razmejitve oziroma sporazum že pripravljen in je bil plebiscit še zadnje dejanje. Vmesno stanje čakanja na plebiscit je bilo naporno in tudi spopadi so bili.[50] Mejna črta je bila določena s Senžermensko mirovno pogodbo,[51] za plebiscitno območje so določili dve glasovalni coni in izvedli plebiscit v coni A 10. oktobra 1920. Meja je, razen pri Libeličah, ostala enaka tudi do danes.[52]

49 Glede na to, da so bile ZDA tiste, ki so predlagale etnične kriterije, nato pa dejansko sledile stari administrativni liniji, je tak predlog čuden.

50 Avstrijska historiografija, ki se ukvarja z vprašanjem koroškega mejnega vprašanja, tega obravnava v sintagmi »osvobodilne vojne« (nem. Freiheitskampf) in postavlja kot temeljnega nasprotnika »južne Slovane« (Webernig, 1990). Ni osamljena percepcija o dolgotrajnem slovensko-nemškem konfliktu, ki sega že v prvo polovico 19. stoletja, to je čas »prebujanja« evropskih narodov. Za konflikt (1918–1920) naj bi bil odgovoren predvsem slovenski nacionalizem (Wutte, 1985).

51 Senžermenska mirovna pogodba je mednarodna pogodba (tudi: Saint-Germain-en-Laye) med Avstrijo in Antanto, sklenjena v Parizu 10. septembra 1919, v veljavo je stopila 16. junija 1920. Glede slovenske južne meje je določala izvedbo plebiscita, po katerem se mejna črta uveljavi skladno z rezultati razpisanega plebiscita.

52 Sprememba mejne črte pri Libeličah 1922 je izjema v zgodovini razmejevanja. Vaščani so namreč vztrajno premeščali mejne kamne in po dveh letih so avstrijske oblasti dopustile spremembo meje tako, da je v Kraljevino SHS prišla cela vas.

Meja v današnjem Prekmurju je imela nekoliko drugačen potek. Tudi Madžarska je bila kot tvorni del Avstro-Ogrske poraženka v vojni. Povezanost osrednje Slovenije oziroma političnega jedra s Slovenci Slovenske krajine je bila sicer skromnejša. Kljub temu so jo omenili že v programu Zedinjene Slovenije iz leta 1848, prav tako tudi v posebni spomenici leta 1915. Interes za ta del Slovencev je torej obstajal, po vojni pa so ozemlje zahtevali. Omejeno so stekle so tudi vojaške akcije (Titl, 1970). Po demarkaciji na reki Muri je bilo vprašanje prepuščeno mirovni konferenci v Parizu. Ta je na zahtevo Kraljevine SHS dovolila vojaško zasedbo. Prišlo je tudi do incidenta med slovenskimi in hrvaškimi enotami za Lendavo (Celar, 2021, 111–112). Razmejitvena komisija je mejno črto določila sama in brez posebnih pogajanj z obema stranema. Verjetno so k temu botrovale tudi razmere na Madžarskem[53] ter percepcija sil Antante na mirovni konferenci, namreč da ne spodbuja oblikovanja močne regionalne sile v Podonavju. Mednarodne okoliščine so precej pretresali. Wilsonove teze o samoodločbi narodov so bile prav v madžarskem primeru drugotnega pomena (Lipušček, 2003). Z Madžarsko je bila sklenjena Trianonska mirovna pogodba.[54] Za Madžarsko je bil razplet neugoden: zunaj nacionalne države so ostale številčne madžarske manjšine (tudi Madžarska ima veliko manjšin!). Madžarska politika še danes »Trianona« ne sprejema rada (Celar, 2021, 117).

Po teh spremembah so bile slovenske manjšine neželeni rezultat pogajalskih procesov na mirovni konferenci v Parizu in še po njej. V razmerah manjšinstva sta ostali skoraj dve petini Slovencev (Stupan, 1938). Po drugi strani pa je tudi Slovenija dobila dokaj številčno nemško manjšino; po rezultatih popisa 1910 blizu 90.000 oseb nemškega jezika (Karner, 1998)) ter okrog 11.000 Madžarov. Število pripadnikov teh manjšin se je v naslednjih desetletjih precej skrčilo, kar pa je le deloma mogoče pripisati temu, da so bili v predhodnih avstrijskih popisih prijavljeni pretirano. Asimilacija teh je bila tudi delo jugoslovanskih (oziroma slovenskih) oblasti (Komac, 2015, 54; 70–77). V Kanalski dolini je stekla načrtna selitev Nemcev (in tudi nekaj Slovencev) v Tretji rajh (večinoma v Celovec), v zameno pa je Italija tja kolonizirala Italijane z juga Italije, nedvomno z namenom, da zagotovi italijanski jezikovni značaj tega strateško pomembnega teritorija (Stuhlpfarrer, 1996, 89–96). Pred vojno je bilo Italijanov v Kanalski dolini zelo malo.

53 S tem se misli zlasti na revolucionarno vrenje in celo razglasitev Sovjetske republike, in sicer po vzoru one v Rusiji (Sovjetski zvezi).

54 Trianonska mirovna pogodba med Madžarsko kot delno naslednico poražene Avstro-Ogrske in državami Antante je bila sklenjena 4. junija 1920, veljati pa je začela leto pozneje, 31. julija 1921.

2.4.3 Vojna, revolucija, socializem in jugoslovanski federalizem

Na spremembe ni bilo treba čakati dolgo. Prinesla jih je druga svetovna vojna, v kateri so po vrsti peripetij (Vauhnik, 2017)[55] Jugoslavijo napadle združene sile Nemčije (Tretji rajh), Italija in Madžarska ter si ozemlje Dravske banovine razdelile med seboj. Pri tem je nekoliko sodelovala tudi marionetna Neodvisna država Hrvaška (NDH) in sicer z zasedbo majhnega dela ozemlja ob Savi (Pirjevec, 2020). Razvilo se je odporniško gibanje pod vodstvom jugoslovanskih komunistov, ki je poleg proti okupacijskim silam nastopilo tudi proti domačim političnim polom in rezultiralo v krvavi državljanski vojni. To je povečevalo predvsem število žrtev med Slovenci in zaradi vojnih dogodkov pustilo globoke sledove v slovenski družbi (Starič Vodušek, 1992). V vojni je zmagala partizanska stran in po vojni sprožila zelo obsežne poboje političnih nasprotnikov. O številkah in krajih še tečejo raziskave. Vsaj okrog 45.000 jih je uspelo ubežati v evropske države, ZDA, Kanado, Južno Ameriko in Avstralijo; med njimi veliko inteligence. Slovenski teritorij je imel zelo različne izkušnje med drugo svetovno vojno.[56]

Italiji je sprva uspeval strateški met in je začasno obvladovala tudi vzhodno obalo Jadrana. Jadransko morje je postalo »notranje«, Italija pa je uresničila eno izmed geopolitičnih prioritet: dosegla je svoj »mare nostrum« in s svojimi ozemlji ali pa z marionetnimi državnimi enotami, kakršne so bile tedaj Neodvisna država Hrvaška, Črna gora in Albanija, v celoti nadzirala jadranski akvatorij in njegovo zaledje. Toda razplet vojne je kmalu pokazal, da je italijanska vojska upravljala osvojena ozemlja le omejeno. Tudi okupacijske sile so se nekoliko izigravale med seboj. Partizansko odporniško gibanje je bilo zelo močno. Proti temu se je Italija borila z vso silovitostjo; posebej bližnji (to je slovenski) predeli so bili izpostavljeni genocidnim poskusom (De Bocca, 178–183). Poraz leta 1943 je Italiji prekinil dostop do vzhodnojadranskih obal, ki so jih zasedle nemške enote. Tretji rajh je z marionetnimi politično-teritorialnimi enotami za dobro leto in pol obvladoval zgornjejadranski prostor z zaledjem vred, a le vojaško. To območje za nacistično Nemčijo ni imelo skoraj nobene gospodarske perspektive več, ker so zavezniki tedaj že v celoti obvladovali celoten sredozemski akvatorij in njegovo široko zaledje na jugu.

55 Gre za dve knjigi, ki podrobno opisujeta politične in vojaške razmere na območju Slovenije pod nemško okupacijo. Avtor, sicer jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu pred drugo svetovno vojno, je bil pristaš bolj taktičnega pristopa do nemške okupacije, ker se je zavedal nemške vojaške moči in razmerja sil v Evropi. Zelo kritičen je bil do srditega slovensko-slovenskega spopadanja, utemeljenega večinoma ideološko.

56 Na to se navadno pozablja.

Še preden je druga svetovna vojna dobila vojaški epilog maja 1945 in je na večini teritorijev, ki jih sedaj obravnavamo kot etnično slovenska, prevladala partizanska vojska, se je že pričel drugi, pretežno skrit a zato nič manj pomemben boj: boj za spremembo meja, ustrezno etničnim načelom in seveda tudi geostrateškim koristim, ki jih je Jugoslavija posedovala prav tako, čeprav tega zgodovinopisje navadno ne razglaša kaj dosti. Jugoslovanska (in zato tudi slovenska) prednost je bila v relevantni vojaški moči partizanske Jugoslovanske armade, ki ji je uspel pohod in zasedba Istre, Trsta, Gorice in Koroške (Pirjevec, 2021). Da je to imelo tudi nekatere tragične posledice zaradi poboja političnih nasprotnikov in pregonom nemškega (in pozneje tudi italijanskega) prebivalstva, je že treba omeniti. Za manjšine v Avstriji in Italiji se je začela nova etapa, ker so bili ponovno predmet v bistvu geopolitičnih tehtanj in kupčevanj. Vsaj za mejo z Italijo je bilo razmejevanje dejansko že uvod tudi v slovensko-hrvaško mejno diskusijo, ki se vleče v svojih posledicah še v današnji čas (Kristen, 2002; Kristen, 2006).

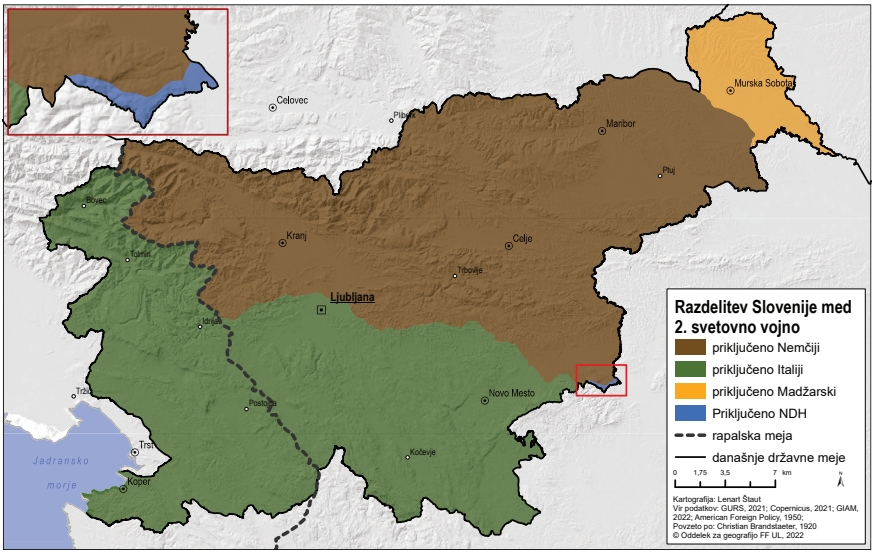

Karta 6: Razdelitev slovenskega ozemlja med II. svetovno vojno

Karta 7: Razmejitveni predlogi in zahteve na meji z Italijo po II. svetovni vojni

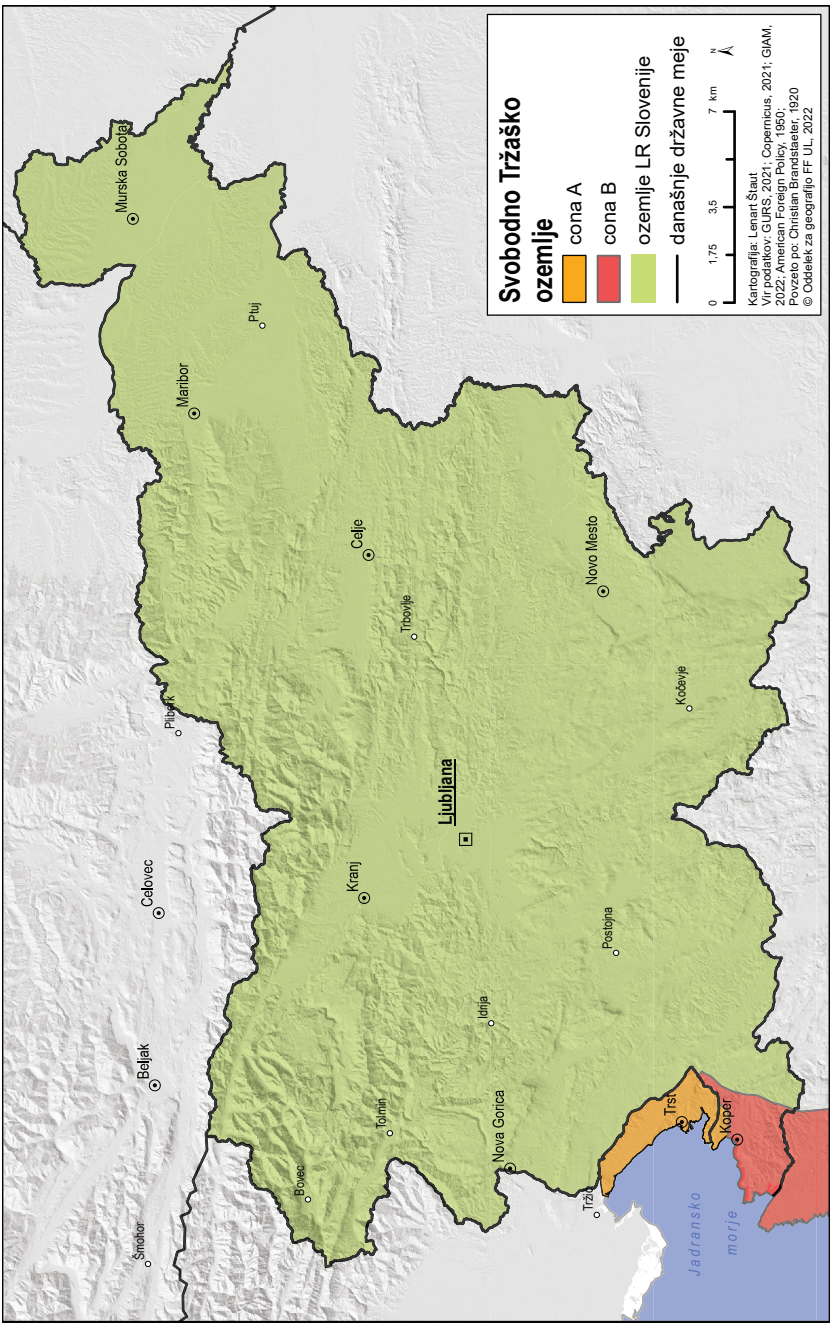

Karta 8: LR Slovenija in Svobodno tržaško ozemlje po II. svetovni vojni

Po končani drugi svetovni vojni je Jugoslavija zahtevala spremembe meje, ki naj bi potekala skladno z narodno sestavo prebivalstva (Berce, 1946). Tedaj se je položaj mejišča še okrepil, saj je na potek meje, mejni režim in vlogo meje vplivalo precej več dejavnikov. »Tržaški problem« je postal predmet merjenja moči dveh nastajajočih ideoloških, vojaških in političnih blokov – to je bil sploh ena prvih očitnih ideološko političnih konfrontacij (Jeri, 1960). Zaradi razmerij moči so najbolj problematično presečišče kompromisno izločili kot posebno paradržavno ozemlje. Nastalo je Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki je bilo razdeljeno na dve coni: A pod angloameriško in B pod jugoslovansko vojaško upravo. Vse strani, ki so sodelovale na mirovnem in razmejitvenem procesu, so ponudile svojo različico poteka meje in čeprav so se pogosto sklicevali na podobna ali celo enaka merila (na primer načelo gospodarske enotnosti ali narodne pripadnosti prebivalstva), je bila ključni argument interpretacija stvarnosti. Tu se je odvijalo merjenje moči »zahoda« in »vzhoda«, argumenti pa so bili bolj postranskega značaja (Jeri, 1961). Tržaška kriza je odličen, skoraj šolski primer geopolitičnega preigravanja sil v presečišču. V resnici je proces v vsej ostrini pokazal na dileme razdvojene Evrope (Tunjić, 2004, 203–205).

Znotraj tega se je pojavilo vprašanje razdelitve ozemlja med Slovenijo in Hrvaško kot povsem sekundarno in celo (tako npr. Kardelj) marginalno in torej nepomembno (Gogala, 1996). Lastnosti mejišča so se kmalu pričele kazati v strukturnih spremembah: množičnih in tudi nasilnih izselitvah (predvsem Italijanov z »jugoslovanskega« dela STO ter njihova naselitev na območja poselitve Slovencev v Italiji oziroma v coni A) (Gombač, 2005). Trst je pričel naglo nazadovati in izgubljati svojo prometno in trgovsko vlogo. Tu je nastal pojem »železne zavese«, ki naj bi branila svobodni Zahod pred tveganji komunizma. S tem naj bi komunikacijo prek meje prekinili. Tržaška kriza se je stopnjevala do leta 1954, ko je bila s podpisom Londonskega sporazuma dosežena začasna razmejitev (mejna črta) na kopnem, STO je bilo razdeljeno med Italijo in Jugoslavijo in določeni so bili nekateri parametri varstva manjšin (Pirjevec, Bajc, Klabjan, 2005, 10–12).

Medtem ko je po koncu druge svetovne vojne meja z Madžarsko ostala nespremenjena,[57] je bilo z Avstrijo sproženo mejno vprašanje (Klemenčič M., Žagar, 2004, 99–107). Mejna črta je po letih pogajanj ostala taka, kot jo je določala Senžermenska mirovna pogodba v delu, namenjenim prvi avstrijski republiki. Slovenci oziroma formalno Jugoslavija je za slovensko manjšino pridobila jamstva,

57 Spremembo meje sta zahtevali tako Jugoslavija kakor (in še posebej) Madžarska. Ker pa je bila Madžarska kot nemška zaveznica poraženka v drugi svetovni vojni in ker je bila Trianonska mirovna pogodba veljavna za področja ostalih udeleženk (Čehoslovaške, Romunije, Avstrije), je ostalo pri rehabilitaciji Trianonskega miru; to pomeni brez kakršnih koli teritorialnih sprememb.

ki so jih v pogodbi zagotavljale tudi druge sopodpisnice (Grafenauer, Jesih, 2021, 7–12).[58] Meja z Italijo pa se je spremenila. Predhodna mejna črta je bila meja po sporazumu v Rapallu in je potekala od tromeje na Beli peči na Karavankah, prek Julijskih Alp približno po razvodnici med savskim in soškim porečjem ter nato na Snežnik in Kvarnerski zaliv. Rapalsko mejo je zaključil izid druge svetovne vojne in odprl pot možnostim za spremembe meje. Te so se pod pojmom »tržaške krize« vlekle skoraj deset let in sodijo po dinamiki in udeleženih strani med šolske primere dolgotrajnih razmejitvenih procesov. Predlogi razmejitev so bili naslednji:

- Postavljena je bila demarkacijska Morganova linija: od Mangrta po levem bregu Soče, od Kanala na Grgar, Ajdovščino, v zaledju Sežane proti Kozini in nato na Miljski polotok.
- Sovjetski predlog je mejo pričel na Karnijskih Alpah nad dolino Bele in Tilmenta, nato ob robu Beneške Slovenije na Tilment in Sočo do morja.
- Jugoslovanski predlog je bil z majhnimi razlikami podoben sovjetskemu.
- Francoski predlog je šel od Mangrta na Kanin, nato na mejo med Beneško Slovenijo in dolino Soče, Gorico (Gorico pušča v Italiji), na zahodni del Krasa in v zaledju Trsta na kraški rob do reke Dragonje v Istri.
- Predlog Velike Britanije je bil skladen s francoskim: v zgornjem delu do reke Dragonje, nato na Motovun in Vodnjan v zaledju Pule na vzhodno istrsko obalo.
- Ameriški predlog je bil skladen s francoskim in angleškim do kraškega roba, nato pa vzhodneje na Motovun in Sveti Vinčenat, nato proti Labinu na vzhodu do obale.
- Italijanski predlog je z nekaj manjšimi razlikami povzel t. i. Wilsonovo linijo iz časa po prvi svetovni vojni (Celar, 2021, 185).

Na potek meje so največ vplivale zaveznice. Jugoslavija je bila vsaj v nekaterih pogledih popustljiva, deloma tudi zaradi neugodnega mednarodnega položaja, sploh pa potem, ko je sledil spor s Sovjetsko zvezo zaradi Informbiroja. Mejno črto so določili z Londonskim memorandumom 1954 (Kacin Wohinz, 1974, 307). Državi sta medsebojne odnose uredili šele dve desetletji pozneje, leta 1975 z Osimskimi sporazumi (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2008).

Trst je zaradi teh odločitev nesporno hiral in se kljub poskusom industrijske paradigme razvoja (spodbujanje razvoja železarne, tovarne ladijskih strojev in petrokemična industrija), ki naj bi začasno in za silo povzeli tudi pristaniške kapacitete, spreminjal v eno demografsko najbolj nazadujočih evropskih mest. Slovencem se

58 Argumentacija v prid ohranitvi sicer v splošnem (držav, ki jo zadeva) sprejemljive Senžermenske mirovne pogodbe je tudi v tem, da ta način ni sprožal nobenih morda težavnih mejnih vprašanj med Avstrijo, Čehoslovaško in Madžarsko. Barker (1984) meni, da je treba gledati tudi iz širšega evropskega spektra, kjer so se te pogodbe uveljavljale; tam pa je lažje zagovarjati katerokoli opcijo, le da ohranja mir.

je to zelo poznalo (Stranj, 1990). Skušali so ga dopolnjevati z ezuli in optanti, ki so iz istrskih in dalmatinskih mest prišli v Trst, niti ne po svoji želji, temveč po volji Italije (Gombač, 2005, 66). Dejansko so postali strateški drobir, umeščen v lokalno tržaško politično in kulturno sceno, ki je imela v protislovenstvu ves čas konstantno ideološko utemeljitev (Volk, 2003, 33, 35) še dolgo potem, ko je z Osimskimi sporazumi (1975) razmejitev postala stalna in zato za »Rapallom« velja za drugi veliki mejnik v politični zgodovini Severnega Jadrana.

Osimski sporazum je pomenil precejšen preobrat v razumevanju meje kot ločnice med državama. Dejstvo je, da sta tedaj Italija in SFR Jugoslavija, pripadnici različnih ideoloških in gospodarsko-političnih polov, uspeli začasno delimitacijo spremeniti v trajno, mednarodnopravno sprejemljivo mejo, utrjeno z dvostranskim sporazumom in nadgrajeno s posebnim mejnim režimom (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006, 14). Namesto obrambnega vidika meje se je uveljavil koncept sicer dobro varovane, toda prehodne, povezujoče meje. Obmejno prebivalstvo je dobilo številne priložnosti in jih na območjih Tržaškega in Goriškega tudi dobro izkoristilo. Odprta meja je prišla prav zlasti manjšinam, ki so odlično izrabile sitasto prehodno mejno črto in se uveljavile v storitvenih dejavnostih. Ta pristop je bistveno povečal mejno infrastrukturo, saj je bilo treba pripraviti vrsto dejavnosti, ki so spremljale naglo se povečujoči mejni pretok (Bufon, 2004, 236–238). Simboličnost novega duha časa je simbolizirala eksteritorialna cesta v Brdih, ki je močno skrajšala čas za pot med Novo Gorico in Goriškimi brdi. Posebej za Gorico/Novo Gorico velja, da sta že kmalu po globalnih geopolitičnih spremembah dodobra uveljavili prednosti odprte meje, za kar se gre zahvaliti dvema dejavnikoma: starosti te odprte meje ter odlično organizirani slovenski manjšini, ki je urbani značaj in komplementarnost goriške obmejne regije uveljavila kot ključno prednostno okoliščino (Bufon, 1995, 375).

Odprta, a še vedno dobro nadzorovana meja je spodbudila gospodarsko izmenjavo v obmejnem predelu in prekinila dotedanjo pasivnosti, industrijsko paradigmo pa je nadomestila terciarizacija. Obmejnost je postala določena razvojna prednost. Hkrati se je pospešila tudi gospodarska izmenjava Slovenije z državami Evropske gospodarske skupnosti in državami, ki so bile organizirane v EFTA. Posredno so svojo poslovno priložnost dobila prav severnojadranska pristanišča (Klemenčič V., 1987, 63–67). Medtem ko se je Trst po nekaj desetletjih zamiranja v italijanskem strateško pomembnem, a gospodarsko mrtvem kotu pričel uveljavljati kot trgovsko mesto, je Koper doživel nagel vzpon pristaniške dejavnosti in spremljajočih storitev, kar je močno spodbudilo rast mesta in širjenje njegovega vpliva daleč v zaledje. Kakor se je Nova Gorica uveljavila namesto »stare«, ki je ostala v Italiji, sta vlogo

Trsta do neke mere skušali nadomestiti Sežana kot lokalno središče Krasa in Koper s svojo pristaniško dejavnostjo. Naslednje desetletje je zaznamovala rast in stopnjevanje konkurenčnosti, dokler se ni Koper uveljavil predvsem kot uvozno-izvozna luka za avtomobile in nekatere druge vrste tovora. Slovenci smo se (ponovno) uveljavili kot pomorski narod.

Meje med jugoslovanskimi zveznimi republikami so določali v prvem desetletju po drugi svetovni vojni. Pri tem so se le delno ozirali na starejše (historične) meje. Vrsto rešitev so predstavljali povsem novi kompromisi, s katerimi so določali teritorije zveznih republik (Pleterski, 1986, 392). Med Slovenijo in Hrvaško so za večino dolge mejne črte uporabili predhodno črto iz časa Kraljevine Jugoslavije, z nekaj izjemami v Beli krajini in pri Razkrižju, problematične so ostale sorazmerno številne kolizije na Sotli, Dravi in Muri zaradi neusklajenosti katastrov, ki izvirajo iz različnih izmer, evidenc in reambulacij kart, ki jih politika in uprava uporablja kot stvarno podlago (Celar, 2002, 112–114; 118). Banska meja (ob upoštevanju sprememb) je segala le do Snežnika, zahodno od tam so jo morali uveljaviti povsem na novo. Stare upravne meje Istre iz časa Avstro-Ogrske ni bilo mogoče uporabiti, ker je v času slovensko-hrvaškega razmejevanja trajalo tudi zunanje razmejevanje z Italijo (Jeri, 1961). Določitev meje s Hrvaško je bila v večjem delu torej sprememba značaja mejne črte (to je meje banovin, z nekaterimi spremembami, op. p.), v zahodnem delu med Snežnikom in jadransko obalo pa je bila meja določena po povsem novi liniji. Pri tem so del te meje pripravili šele leta 1954, ko je prenehalo obstajati Svobodno tržaško ozemlje, to je cona B pod jugoslovansko upravo, ki ga je dobila Jugoslavija in sta si ga razdelili Slovenija in Hrvaška (Celar, 2002, 121).

Meja med Slovenijo in Hrvaško je bila razrešena po razmeroma napornih tolmačenjih političnih vodstev obeh zveznih republik (Pleterski, 1986, 375). O tem so znane različne anekdote, realno pa so na mejo vendarle močno vplivale pravzaprav medvojne partizanske presoje (Marin, 1998),[59] ki so jih partizanske enote uveljavile taktično-operativno[60] in z vprašljivim odnosom političnih vodstev, kasneje pa so jih v pomanjkanju drugih gradiv sprejeli. Slovensko politično vodstvo za že tedaj znane vasi v Istri, Kvarnerju, Prezidu in ob Muri ni postavljal posebnih zahtev, meneč da gre tako ali tako za skupen jugoslovanski politični prostor (Pipan, 2008). Nadaljnji razvoj dogodkov po osamosvojitvi obeh nekdanjih jugoslovanskih republik je tako dobrovoljno stališče postavil kot problematično in je pričelo ovirati

59 Zapisnik V. rednega zasedanja Istrskega okrožnega ljudskega odbora, ki se je vršilo 29. VI. 1948 v Piranu, člen 3. 1948. Koper, 30. novembra. Uradni list vojne uprave JA, jugoslovanske zone STO in Istrskega okrožnega ljudskega odbora, 2-6. Koper.

60 Zapisnik VIII. rednega zasedanja Istrskega okrožnega ljudskega odbora, ki se je vršilo v dneh 17. in 18. julija 1949 v gledališču Ristori v Kopru, člen 9c. 1950. Koper, 25. januar. Uradni list vojne uprave JA, jugoslovanske zone STO in Istrskega okrožnega ljudskega odbora, l. 4, št. 1. Koper.

sicer dobro sodelovanje na lokalni ravni (Pipan, 2007). Največje težave so nastajale pravzaprav zaradi nejasnih razvojnih konceptov. V obmejni prostor se je zlasti v obmorski del pričelo tlačiti celo vrsto dejavnosti (Pipan, 2004).

V osemdesetih letih so se v Jugoslaviji močno okrepile unitaristične, kontekstualno prosrbske težnje. Večnacionalno državo federativnega ustroja je bremenila neučinkovita socialistična ekonomija: bremenil jo je na splošno neracionalno velik administrativni aparat, slabila skromna konkurenčnost na vse bolj zahtevni evropski ravni, utapljala se je v dolgovih, nabranih v desetletjih zaupanja v posebnosti neuvrščene jugoslovanske politike, stopnjevala se je gospodarska kriza, pričeli so se vse bolj odkriti medetnični konflikti. Ekonomski in socialni razvoj Slovenije je bil čedalje bolj oviran (Prinčič, 1992), prav tako pa tudi procesi demokratizacije slovenske družbe. Etnični konflikt na Kosovu je bil velika notranja težava, ki je federacijo vse bolj črnila na mednarodni ravni. Razkroj sistema se je začel že sredi osemdesetih let. Jugoslavija je začela pospešeno razpadati po padcu berlinskega zidu.

2.4.4 Slovenska suverenost, EU in nato NATO

Na plebiscitarni odločitvi decembra 1990 je nad 88 % volivcev Slovenije glasovalo za samostojnost, ki so jo razglasili 25. junija 1991. Še isti dan je sledila agresija Jugoslovanske armade, ki pa je morala po kratki, a intenzivni desetdnevni vojni priznati poraz in se v naslednjih treh mesecih umakniti iz Slovenije. Sledila so prizadevanja za mednarodno priznanje slovenske države, ki ga je država dosegla v pomladnih mesecih 1992. To je omogočilo, da se je kasneje uresničevala tudi odločitev za vključevanje v evropske povezave ter v NATO. Sledilo je desetletje pogajanj in napornega prilagajanja (harmonizacija) standardom EU.

Stopnjevanje jugoslovanske krize je pričelo ogrožati naraščajoči promet in gospodarsko izmenjavo, ki sta zlasti slovenski manjšini v Gorici in Trstu v osemdesetih letih prinesla vrsto priložnosti. Raba slovenščine je naraščala tudi na tržaških in goriških ulicah, in to – kar je po svoje paradoks – po zaslugi slabšanja razmer v Jugoslaviji. Nespretne poteze jugoslovanske gospodarske politike so povzročile oskrbni vakuum v Sloveniji in deloma še na Hrvaškem. Prebivalstvo v skoraj 100-kilometrskem zaledju se je vsaj tedensko oskrbovalo v obmejnih krajih Italije in Avstrije. Slovenske manjšine so povsem proti svojim načrtom kontekstualno postale velike ekonomske zmagovalke jugoslovanske inflacijske krize (Steinicke, Zupančič, 1995). Med tem nakupovalnimi jedri je bil Trst najpomembnejši cilj. Postal je pojem privlačnosti »nakupovalnega turizma«, panoge, ki je mesto vsaj eno

desetletje reševala nadaljnje regresije. Vendar tudi to ni moglo zadržati demografskega nazadovanja. Trst je prepričljivo drsel v evropsko mesto z v povprečju najstarejšim prebivalstvom. Niso ga uspeli zavreti ne z gradnjo orjaškega »sinhrotrona«, naravoslovno-tehničnega raziskovalnega središča, niti s poskusi uveljavitve velike marine. Vztrajanje pri konceptih protislovenskega razpoloženja je mestu sproti odnašalo najdragocenejše: tesnejše povezovanje z zaledjem. Na drugi strani je bila s tem dana možnost Kopru, ki je naglo povečeval obseg pretovora v luki, širil druge dejavnosti in dobil na začetku tretjega tisočletja še univerzo.

Maja 2004 je v velikem širitvenem ciklu Slovenija postala članica EU, tri leta pozneje je vstopila v zvezo NATO, obenem pa tudi v schengenski prostor EU. Slednje je omogočilo prost, nenadzorovan prehod političnih meja z Italijo, Avstrijo in Madžarsko, kar je na stike z manjšinami v teh državah nedvomno delovalo zelo spodbudno. Leta 2008 je Slovenija za pol leta predsedovala EU. Istega leta je svet zajela velika gospodarska kriza, povzročena s kolapsom nekaterih finančnih struktur v najbolj razvitih državah. Slovenijo je kriza hudo prizadela, saj je slovenska politika na grožnje ekonomskega kolapsa odreagirala pozno, jih izvajala preskromno in neodločno in ker je bila tudi predhodna struktura z naglo, a preveč prikrito terciarizacijo povsem nepripravljena na nove izzive. Tudi zunanjepolitične aspiracije predvsem do angažiranja na Balkanu in predvsem v državah nekdanje jugoslovanske federacije so praktično skopnele. Manjšine so bile v teh procesih bolj kot ne le spremljajoči objekt. Razglašene vloge subjekta so doživljale le v sorazmerno skromni meri. Od leta 2013 se država sooča s povečanimi imigracijskimi pritiski in otepa ilegalnih selitvenih tokov. Ti procesi so kot sintagma »migracijske krize« izpostavili Slovenijo kot državo na prehodu, pravo mostišče torej, ki pa nima dovolj učinkovitih sredstev in moči, da bi kot mejna država schengenskega prostora Evrope poskrbela za migracijsko varnost EU (Zupančič, 2016, 95–121).

Razvoj Kopra je pričela zavirati prav obotavljivost Slovenije, ki je sicer razglasila pomorsko usmeritev države, a za njeno učinkovito maritimizacijo vendarle ni kaj prida poskrbela. Počasna gradnja avtoceste do luke in popoln zastoj pri že dalj časa načrtovani železniški povezavi (drugi tir) so zavrli kar nekaj razvojnih ambicij v času, ko se je po padcu železne zavese ustvarjala rekonstrukcija severnojadranskih luških zaledij v združujočem se prostoru Srednje Evrope. Vstop Slovenije v EU je bil zato za razvoj luke velikega pomena, čeprav ni, kakor je prej omenjeno, dosegel vseh ambicij, ki bi jih lahko ob nekaj bolj smelem načrtovanju prometnih povezav (Zupančič, 2016).

V burnem obdobju mednarodnega uveljavljanja obeh držav so v ospredju še izpostavljeni problemi kopenske in še bolj morske razmejitve ter druge odprte postavke,

kot so na primer dolžnosti obeh držav pri upravljanju Nuklearne elektrarne Krško, problemi hrvaških varčevalcev pri Ljubljanski banki, ekonomska politika podjetij in drugo. Državi sta imeli interes po dobrem sodelovanju,[61] težavnih področij pa niti ni bilo malo. Vendar je bilo mejno vprašanje na kopnem in na morju dolgotrajen primarni problem bilateralnih odnosov.[62] Za Slovenijo je bilo pomorsko vprašanje izjemnega pomena, za Hrvaško nekaj manj. Slovenska diplomacija je dajala nekaterim vprašanjem, kot je na primer usodi ribištva[63] ter pripadnost zaselkov ob Dragonji manjši pomen; kar se je v delu javnosti percipiralo kot zanemarjanje vitalnih državnih interesov (Mihelič, 2007). Hrvaške oblasti so videle v delitvi Piranskega zaliva strateške načelne prednosti neposredne morske meje z Italijo, ki se izkažejo predvsem pri morebitnem koriščenju morskega dna (vzemimo črpanja nafte in plina, ki naj bi po nekaterih geoloških raziskovanjih bilo prisotno v severnojadranskem šelfu (Turkalj, 2002). Manj pa to neposredno vpliva na možnosti mirnodobne plovbe do morskih luk v Trstu, Tržiču in Kopru. Slovenska politika in tudi javnost se je s temi vprašanji precej ukvarjala.[64] Zaradi občutljivosti mejnega vprašanja so v ta prostor različno posegali, od zelo intenzivnih posegov na Savudrijskem rtu do popolnega opuščanja celo nujno potrebnih vzdrževalnih del na okljukih Mure (Zupančič, 2015, 155). Kot precej težavna se je izkazala dolga kopenska meja, ker poteka po vodotokih, ki jih je potrebno vzdrževati, nimajo pa neposredne gospodarske koristi. Tudi v tem primeru so skrb za rečne brežine opuščali (Zupančič, 2022, 49–67).

Slovensko-hrvaška mejna razhajanja so nekajkrat segla tudi na mednarodno raven delovanja obeh držav. Slovenija je pogojevala vstop Hrvaške v EU tudi z razrešitvijo slovensko-hrvaških mejnih razhajanja, a je s tem dosegla pritisk EU, da to uredita državi sami. Dogovorno sta državi pristali na arbitražno reševanje, ki se je zaključilo 29. junija 2017 z razglasitvijo sodbe (in odločbe) mednarodnega arbitražnega sodišča (Celar, 2021, 447). Praktično pa rešitev problema pa zaradi hrvaškega vztrajanja pri ničnosti arbitražne odločitve zaradi domnevnih slovenskih kršitev med procesom ni bila dosežena. Zato je precej možnosti, da bodo stvarni mejni problemi še naprej nevralgizirali slovensko-hrvaške bilateralne odnose.

61 Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju. 2001. Uradni list RS, 63, MP 20, 1169–1288.

62 Med zanimive epizode odnosov do teritorijev in akvatorija v Piranskem zalivu se uvrščajo tudi nova poimenovanja teh območij na geografskih kartah. Piranski zaliv je na hrvaških zemljevidih postal »Savudrijska vala« (Kladnik, Pipan, 2008).

63 Slovenija je pravno postavitev vprašanj ribištva zastavila dokaj smelo. Glej: Zakon o morskem ribištvu. 2002: Uradni list RS, 58.

64 Vprašanje oblikovanja slovenskega etničnega in državnega prostora s poudarkom na slovensko-hrvaški meji v Istri. Zbornik referatov okrogle mize, Portorož, 21. februar 1998. Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Ljubljana.

2.5 Etnična sestava prebivalstva Slovenije in manjšine v Sloveniji

Slovenci sodijo med manj številčne narode sveta in Evrope in slovenski jezik med manj razširjene jezike. Vendar so slovenske skupnosti zgodovinsko prepoznavne in uveljavljene, etnično in kulturno vitalne ter prostorsko stabilne. Od okrog 2.5 milijona Slovencev in oseb slovenskega etničnega porekla jih skoraj tretjina živi zunaj Slovenije. Opredeljevanje po narodni pripadnosti je posebej med izseljenci druge in naslednjih generacij zelo težavno, saj je najbolj prepoznaven znak in obenem simbol slovenske pripadnosti – jezik – pogosto že zamenjan z jezikom okolja, v katerem prebivajo. Toda ohranja se kultura in zavest pripadnosti. V Sloveniji živi najmanj 1.800.000 Slovencev[65] (ob popisu se jih je za Slovence opredelilo 1.632.000[66]). Ostali so naseljeni v sosednjih državah kot pripadniki manjšin ter kot izseljenci v različnih državah po svetu.

Slovenija je stičišče. Na vsega dobrih 20.000 km^2 se stikajo štiri velike evropske geografske regije: alpski svet, panonska nižina, dinarski kraški svet ter Sredozemlje. Slovenija je na stičišču različnih narodov, kultur in jezikov: Italijanov na zahodu, nemško govorečih Avstrijcev na severu, ugrofinskih Madžarov na vzhodu ter slovanskih Hrvatov na jugu. Slovenija se ponaša z zelo ugodno prometno in strateško lego, saj potekajo prek njenega ozemlja tri pomembne evropske poti: od Barcelone do Kijeva, od Münchna do Istanbula in od Prage do severnega Jadrana. Zadnjega pol stoletja je bila na stiku socialističnih in kapitalističnih držav ter dveh vojaških blokov. Zanimivost strateške lege Slovenije se zrcali v dejstvu, da je samo v 20. stoletju na ozemlju današnje Slovenije vsaj krajši čas delovalo 12 različnih državnih sistemov.

Slovensko ozemlje je bilo predmet strateških interesov predvsem sosednjih narodov, ki so skušali ta prostor vojaško, gospodarsko, politično in celo etnično obvladati in podrediti. Prva slovenska državna tvorba je bila Karantanija v 7. stoletju, ki pa je kmalu prišla v okvire frankovske fevdalne države in pozneje v Habsburško monarhijo. V poznem srednjem veku so bile slovenske dežele izpostavljene nenehni nevarnosti turških vpadov in branik krščanske Evrope. Zaradi težkega socialnega položaja je v 16. stoletju prišlo do velikih kmečkih uporov. V istem obdobju so

65 To je mogoče utemeljevati na podlagi maternega jezika oziroma izvora. Pojav, da se osebe sploh ne želijo narodno opredeliti celo v primeru sicer jasnega etničnega izvora, je svojevrsten fenomen, verjetno povezan z idejami globalne povezanosti in soodvisnosti, »družbe brez meja«; torej kozmopolitizma zaradi idejnega (ali ideološkega) prepričanja. Del prebivalcev se morda ni želel narodno opredeljevati zaradi življenja v mešanih zakonih. Natančno tega ne vemo, ker se temu fenomenu ni posvečalo velike pozornosti.

66 Zaradi metodologije popisa leta 2002 se je pomembno zmanjšalo število pripadnikov večine narodov. Skupaj je bilo okrog 200.000 oseb, za katere narodna pripadnost ni ugotovljena (neznano, niso se želeli opredeliti ipd.). Zato navajamo – če je le mogoče – tudi ocene števila posameznih narodnih skupnosti.

slovenski protestanti s Primožem Trubarjem dali Slovencem prve tiskane knjige. V 18. stoletju je razsvetljenstvo pričelo z uveljavljanjem nacionalne ideje, ki se je leta 1848 izrazila v zahtevi po Zedinjeni Sloveniji. Po koncu prve svetovne vojne in razpadu dvojne monarhije so skupaj s Hrvati in Srbi oblikovali skupno Državo Srbov, Hrvatov in Slovencev, poznejšo Jugoslavijo. Slovenci so dobili prvo univerzo in vrsto drugih nacionalno pomembnih institucij. Toda nove meje so pustile zunaj Slovenije številčne slovenske manjšine, v Sloveniji pa razmeroma številčno, vplivno in ekonomsko močno nemško manjšino. Po drugi svetovni vojni se je v Jugoslaviji uveljavila socialistična družbena ureditev z enopartijskim sistemom in planskim gospodarstvom. Ta je skušal doseči družbene spremembe s pospeševanjem razvoja težke (bazične) industrije. Slovenija je v naslednjih desetletjih dejansko postala izrazito industrijska država (Klemenčič V., 1971). Kmetijstvo, ki je bilo v Sloveniji nad 90 % v zasebnih rokah, je imelo manj podpore. Uveljavil se je koncept policentričnega razvoja s pospešeno rastjo zlasti manjših regionalnih in lokalnih središč. To je skupaj z razpršeno industrializacijo pospeševalo preobrazbo iz kmečke v industrijsko družbo ter uveljavljalo mestni način življenja tudi na podeželju. Urbanizacija je bila sorazmerno šibka. Danes sodi Slovenija z le nekaj nad 50 % mestnega prebivalstva med najmanj urbanizirane evropske države. Prevladovala je delovno intenzivna industrija, nekatera podjetja pa so bila na dokaj visoki tehnološki ravni. Postopoma je naraščal pomen storitvenega sektorja in drobnega zasebnega podjetništva.

V tranzicijskem obdobju je delež zaposlenih v industriji naglo nazadoval zaradi propada mnogih industrijskih obratov ter zaradi prestrukturiranja gospodarstva v storitveni sektor. Močno se je razvilo drobno podjetništvo, trgovina, različne storitve in promet (Gams, Vrišer, 1998). Gospodarska struktura je vplivala tudi na ponudbo delovnih mest in s tem na migracije, to pa je v naslednji dveh desetletjih do danes strukturiralo do neke mere tudi etnično sestavo prebivalstva Slovenije. V daljšem časovnem obdobju pa so na etnične spremembe imeli večji vpliv predvsem politični dejavniki (Gosar, 1993).

2.6 Spreminjanje etnične strukture Slovenije

Etnična struktura prebivalstva današnjega slovenskega ozemlja je rezultat večstoletnih zgodovinskih procesov, ki so v vojnah, gospodarskem in prostorskem razvoju, številnih političnih spremembah in selitvah oblikovali podobo slovenske kulturne pokrajine, določili njene meje in začrtali tudi osnovne poteze današnje etnične podobe. Vključitev v Habsburško monarhijo je utrjevala položaj in številčnost prebivalstva nemškega jezika, posebno med naraščajočim slojem državnih

uslužbencev, plemstva, vojske, med obrtniki, rudarji ter trgovci. Germanizacija je bila zato spontan proces jezikovne standardizacije v mestnih in tržnih okoljih, ker so zaradi načina življenja in dela ter določene ravni kulture večinoma uporabljali nemški jezik. Nekaj pa je bilo tudi priseljevanja iz nemških dežel, npr. rudarjev v rudnike ter kmečke prisilne kolonizacije. Na ta način so nastali nekateri nemški »jezikovni otoki« (Božič, 1980, 24–29). V Slovenski Istri so imela obalna mesta staro in neprekinjeno tradicijo urbane kontinuitete od rimske dobe dalje in so se zaradi politične, gospodarske in kulturne povezanosti z Beneško republiko vzdrževala kot pretežno romanska (Darovec, 1992), čeprav so nenehno doživljala doseljevanje okoliškega slovenskega prebivalstva (Enciklopedija Slovenije, 4, 1990). Poleg naštetih so bili v slovenskem prostoru prisotni še drugi (Judje, Čehi, Madžari, Italijani, Grki in drugi).

Ob zadnjem popisu v Avstro-Ogrski leta 1910 so na današnjem slovenskem državnem ozemlju našteli poleg dobrih 82 % Slovencev, skoraj 10 % Nemcev, 2 % Italijanov in 1.5 % Madžarov. Na danes veljavnem območju avtohtone poselitve slovenskih manjšin v sosednjih državah pa je živelo 110.000 Slovencev v Avstriji, 120.000 v Italiji in okrog 6.000 na Madžarskem. Obenem je bilo to tudi obdobje velikega slovenskega eksodusa, ko se je med leti 1870–1914 s slovenskega ozemlja v evropske in predvsem čezmorske dežele odselilo skoraj pol milijona ljudi. Ta sestava se je pričela hitro spreminjati po razpadu monarhije, ko sta nemško in madžarsko prebivalstvo – prej kot večinsko prebivalstvo v monarhiji – v slovanski državi postali manjšini. Število zlasti Nemcev je naglo nazadovalo; od predvojnih 106.000 jih je bilo leta 1921 še 42.000, deset let pozneje pa okrog 29.000 (Cvirn, 1998). Število Madžarov je nazadovalo počasneje. Obe skupnosti sta se številčno krčili deloma zaradi odseljevanja, še bolj pa zaradi stvarnega ali zgolj »statističnega« spreminjanja identitete. Nasprotno pa se je število Italijanov povečevalo, ker je Italija po Rapalski pogodbi kot posledici britansko-italijanskega Londonskega sporazuma zasedla zahodne predele Slovenije. Od tod so se precej množično odseljevali Slovenci, bežeči pred agresivno fašistično upravo Mussolinijeve Italije, deloma pa so jih celo nasilno razseljevali znotraj Italije. Odselilo se jih je vsaj 40.000. Po drugi svetovni vojni so sledili obratni tokovi in prostor rivalitete je postal tudi prizorišče stimuliranih selitev (Beltram, 1986). Število pripadnikov slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem je hitro in močno nazadovalo zaradi nasilnih ukrepov avstrijskih oblasti; leta 1923 so jih našteli okrog 35.000 (Zorn, 1986, 123), nacistični popis pa jih je leta 1939 ugotovil 42.000 (Zorn, 1973). Zmanjševalo se je tudi število Slovencev na Madžarskem. Radikalne spremembe so sledile zlasti v času med drugo svetovno vojno in v desetletju po njej: žrtve med slovenskim prebivalstvom so bile znatne zaradi spopadov, smrti v koncentracijskih taboriščih in povojnih

množičnih pobojev do 80.000 ljudi. Nad 20.000 Slovencev se je kot beguncev in razseljenih oseb naselilo v različnih državah (največ v Argentini, Kanadi, Avstraliji, ZDA). Že med vojno so Italijani deportirali kočevske Nemce (okrog 15.000) na območje medvojnega Tretjega rajha v Posavje, od koder so izselili Slovence (nad 40.000 s svojega dela okupiranega ozemlja), po vojni se je zaradi strahu pred represalijami ter zaradi deportacij s slovenskega ozemlja umaknilo skoraj celotno nemško prebivalstvo, v desetletju po drugi svetovni vojni pa zaradi močne italijanske propagande na eni ter slabih gospodarskih izgledov v slovenskem delu Istre tudi večina Italijanov (okrog 22.000). V Prekmurju je bila izvedena agrarna reforma, ki je prizadela nekatere večje kmetijske obrate, katerih lastniki so bili Madžari (Čepič, 1995). Slovenija je tako postala etnično dokaj homogena (leta 1948 okrog 97 % slovenskega prebivalstva). Vendar ne za dolgo.

Čeprav se je odseljevanje (začasno in za stalno) slovenskega prebivalstva predvsem iz ekonomskih razlogov nadaljevalo tudi v obdobju po drugi svetovni vojni (nad 30.000), je po nagli industrializaciji in družbeni modernizaciji število priseljenih preseglo število odseljenih. Slovenija je postala imigracijska država in družba z vsemi značilnimi potezami družbenih odnosov in procesov (Zupančič, 2004, 89). Ob tem se je povečevalo tudi število pripadnikov različnih jugoslovanskih narodov. Leta 1991 je bilo 88 % Slovencev, leta 2001 pa 83 %. Tako je danes v Sloveniji[67] nad 50.000 Hrvatov, okrog 45.000 Srbov, 40.000 Bošnjakov in Muslimanov, 6.000 Albancev; med avtohtonimi skupnostmi pa okrog 10.000 Madžarov, skoraj toliko Romov in okrog 3.000 Italijanov; te tri skupnosti so deležne tudi posebnega manjšinskega varstva. V devetdesetih letih se je pričelo povečevati tudi število priseljencev iz neevropskih držav. Čeprav gre za dokaj skromno število, je trend naraščanja vendarle opazen in občasno celo izrazit (Marko, 2010). Medetnične odnose se v javnem diskurzu večinoma opredeljuje pozitivno (Hafner Fink, 1993). Večja etnična pluralnost je posebej v nekaterih okoljih postala upravljavsko zahtevna (Josipovič, 2019).

Po prvi svetovni vojni se je položaj nemškega in madžarskega prebivalstva povsem spremenil, saj so tako rekoč čez noč postali manjšina. Nove oblasti so v splošni maniri tega časa in še dodatno obremenjene z izkušnjo nedavnih spopadov in sporov za meje nemščino in madžarščino izločili iz uprave, ukinili več nemških šol in društev, v Prekmurju pa izvedli agrarno reformo, ki je deloma prizadela večje madžarske zemljiške posestnike (Čepič, 1995). V dvajsetih letih 20. stoletja, torej kmalu po vojni, so iz Italije prebeglo slovensko prebivalstvo usmerjali v izbrana naselja

67 Ob popisu 2002 so našteli 2258 Italijanov, 6243 Madžarov, 3246 Romov, 499 Nemcev, 181 Avstrijcev, 28 Judov, 6186 Albancev, 2667 Črnogorcev, 3972 Makedoncev, 38964 Srbov, 35642 Hrvatov, 10467 Muslimanov, 21542 Bošnjakov, 8062 Bosancev; ter še vrsto drugih, zelo maloštevilčnih skupnosti; skupaj nad 30 različnih narodov.

blizu državne meje, nedvomno z razlogom zmanjševanja deleža madžarskega prebivalstva. Ta agrarna kolonizacija se je lahko izvedla tudi glede na razpoložljivi prostor in sicer na nekdanje razlaščene posesti. Obe manjšini sta zadržala svoje gospodarske pozicije; nemška je imela pri tem očitne prednosti (Karner, 1998). V zahodni Sloveniji, ki je prišla pod Italijo, so se Slovenci po nastopu fašizma množično izseljevali. Obenem se je pričelo priseljevanje pripadnikov različnih jugoslovanskih narodov, ki jih prej (razen majhnega števila v urbanih območjih, predvsem Hrvatov in Srbov) tu prej praktično ni bilo (Gosar, 1993). Romov, ki so bili tedaj še večidel potujoča ali vsaj polnomadska populacija (prim. Štrukelj, 2004), v etnične statistike niti niso zajemali, čeprav so vsaj v Prekmurju taka naselja s skoraj stalnim romskim prebivalstvom že obstajala (Klopčič, 2007).

Po končani vojni je ob umikanju nemških enot ter domobranskih vojaških formacij bežalo tudi veliko civilnega prebivalstva. Zaradi strahu pred partizanskimi represalijami, slabega gospodarskega položaja in tudi nasilnih pregonov se je v kratkem izselilo nad 20.000 Slovencev, večji del (25.000) Italijanov in praktično celotno nemško prebivalstvo (nad 30.000) (Nećak, 1998). Slovenci so iz ekonomskih in mestoma tudi iz političnih razlogov odhajali v trajno izseljenstvo in začasno zdomstvo. Slednje je sčasoma postalo prevladujoč tip mednarodnih selitev Slovencev v drugi polovici 20. stoletja (Genorio, 1993).

Slovenija je postala izrazita imigracijska dežela z vsemi značilnostmi, pri čemer so v tistem času prevladovale migracije znotraj jugoslovanskega prostora. Na kratko jih lahko opredelimo kot medrepubliške, v širšem pa migracije iz manj razvitih predelov jugoslovanske federacije v industrijske regije Slovenije in Hrvaške (Rančić, 1990, 4–16). Priseljevali so se predstavniki različnih jugoslovanskih narodov in etničnih skupin, večinoma mlado in manj kvalificirano prebivalstvo ter se zaposlovalo v rudarstvu, črni metalurgiji, gradbeništvu, komunalnih dejavnostih ter ekstenzivnih panogah industrije (Josipovič, 2019). Posebej intenzivna območja priseljevanja so bila rudarska območja, kot na primer Velenje, ker so potrebovala veliko delovne sile. V dveh desetletjih se je etnična sestava prebivalstva zelo popestrila, med etničnimi skupinami je posebej v času jugoslovanskih vojna v devetdesetih letih 20. stoletja občasno prihajalo do napetosti (Zupančič, 2005). Po letu 1990 je prišlo do sprememb v strukturi priseljenih. Še naprej so se priseljevali iz Bosne in Hercegovine, večidel Bošnjaki oziroma Muslimani, Makedonci ter Albanci s Kosova in Makedonije (Tomšič, 2010), kar se je nadaljevalo tudi v drugi dekadi 21. stoletja. V zadnjem desetletju je večji priliv iz istih območij, deloma tudi ilegalno (Josipovič, 2019).

Preglednica 3: Prebivalstvo Slovenije po narodni pripadnosti ob popisih leta 1951, 1961, 1971, 1981 in 1991. Absolutne številke in deleži.

narodna pripadnost	1951 število	1951 delež	1961 število	1961 delež	1971 število	1971 delež	1981 število	1981 delež	1991 število	1991 delež
SKUPAJ	1466425	100	1591523	100	1727137	100	1891864	100	1965986	100
Slovenci	1415448	96,52	1522248	95,65	1624029	94,03	1712445	90,52	1727018	87,84
Italijani	854	0,06	3072	0,19	3001	0,17	2187	0,12	3064	0,16
Madžari	11019	0,75	10498	0,66	9785	0,57	9496	0,50	8503	0,43
Romi	1663	0,12	158	0,01	977	0,06	1435	0,08	2293	0,12
Albanci	169	0,01	282	0,02	1281	0,07	1985	0,10	3629	0,18
Avstrijci	289	0,02	254	0,02	278	0,02	180	0,01	199	0,01
Bolgari	49	0,00	180	0,01	139	0,01	105	0,01	169	0,01
Čehi	807	0,06	584	0,04	445	0,03	433	0,02	323	0,02
Črnogorci	1356	0,09	1384	0,09	1978	0,11	3217	0,17	4396	0,22
Grki	24	0,00	50	0,00	24	0,00	18	0,00	23	0,00
Hrvatje	17978	1,23	31429	1,97	42657	2,47	55625	2,94	54212	2,76
Judje	15	0,00	21	0,00	72	0,00	9	0,00	37	0,00
Makedonci	640	0,04	1009	0,06	1613	0,09	3288	0,17	4432	0,22
Muslimani	1617	0,11	465	0,03	3231	0,19	13425	0,71	26842	1,36
Nemci	1617	0,11	732	0,05	422	0,02	380	0,02	546	0,03
Poljaki	275	0,02	222	0,01	194	0,01	204	0,01	204	0,01
Romuni	41	0,00	48	0,00	43	0,00	94	0,01	116	0,01
Rusi	593	0,04	295	0,02	302	0,02	194	0,01	170	0,01
Rusini	46	0,00	384	0,02	66	0,00	54	0,00	57	0,00
Slovaki	60	0,01	71	0,00	85	0,01	144	0,01	141	0,01
Srbi	11225	0,77	13609	0,86	20521	1,19	42182	2,23	47911	2,44
Turki	68	0,01	135	0,01	53	0,00	87	0,00	155	0,01
Ukrajinci					143	0,01	192	0,01	213	0,01
Vlahi	9	0,00	6	0,00	5	0,00	17	0,00	38	0,00
drugi	352	0,02	449	0,03	307	0,02	577	0,03	1178	0,06
neopredeljeni					3073	0,18	2975	0,16	9011	0,46
Jugoslovani			2784	0,18	6744	0,39	26263	1,39	12307	0,63
regionalno					2705	0,16	4018	0,21	5254	0,27
neznano	211	0,01	1154	0,07	2964	0,17	10635	0,56	53545	2,72

Vir: Statistični letopis Slovenije, 1997.

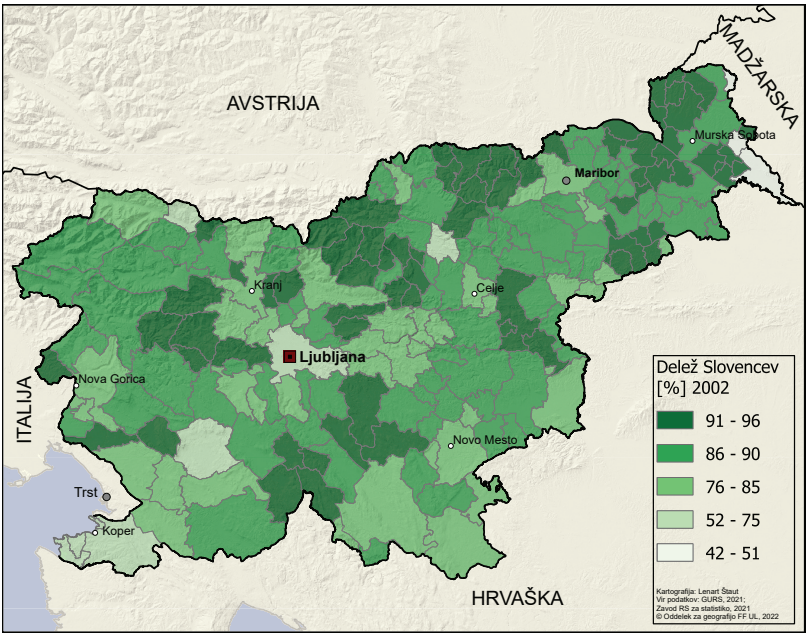

Karta 9: Delež Slovencev ob popisu leta 2002

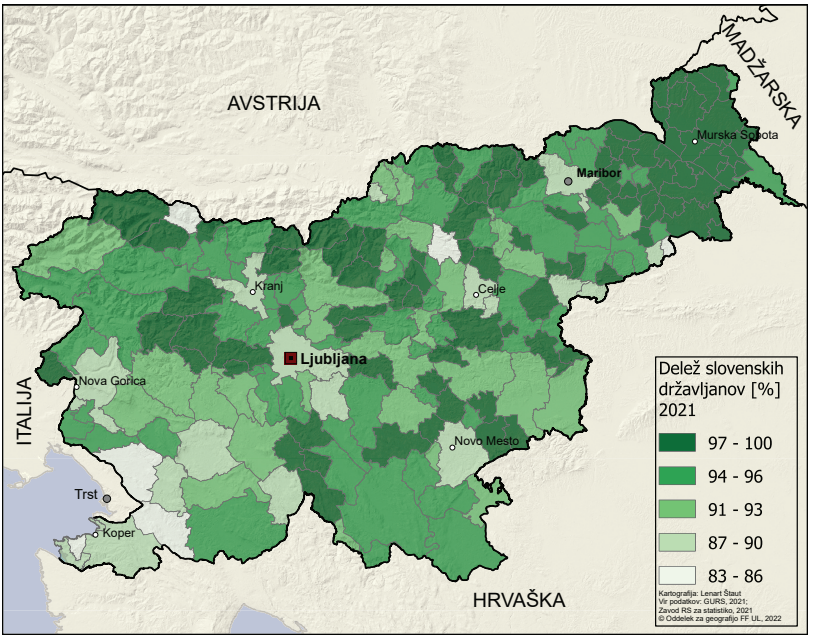

Karta 10: Delež slovenskih državljanov leta 2021

2.6.1 Manjšine v Sloveniji

Slovenija je država, ki v evropskem merilu dobro skrbi za manjšine. Realizacija manjšinskega varstva je v Sloveniji razdeljeno tako, da imajo t. i. ustavne manjšine (te izrecno omenja Ustava RS in jim podležejo tudi ustrezni zakoni, v katerih so manjšinam striktno določene pravice. Druge skupnosti pa lahko po ustavi izjasnjujejo svojo pripadnost in se tudi ustrezno organizirajo, vendar jim niso zagotovljeni garantirani ekonomski temelji delovanja, pač pa jih morajo pridobiti drugače (na trgu z razpisi, sponzoriranjem in drugimi oblikami).

Območje avtohtone poselitve Madžarov v Sloveniji obsega 195 km^2 ozemlja ob slovensko-madžarski meji. Na življenje prebivalstva v celotnem obmejnem pasu in zato tudi na Madžare je močne sledove pustil obstoj "železne zavese", ki je po letu 1949 skoraj povsem zaprla državno mejo in tako preprečevala medsebojne gospodarske, kulturne in politične stike, območje gospodarsko hromila in prispevala k negativnim socialnogospodarskim ter demografskim trendom. Ovirala pa je tudi socialno modernizacijo madžarske manjšine (Zupančič, 1991). Po navedbah popisa leta 1991 je bilo v Sloveniji 8.503 Madžarov, kar predstavlja relativno večino (49 %) na narodno mešanem ozemlju. Okrog 15 % (okrog 1.300) jih živi po drugih krajih Prekmurja in Slovenije, posebej v večjih mestih, kar je rezultat razseljevanja iz ekonomskih razlogov. Glede na materni jezik so leta 1991 našteli 9.240 Madžarov. Razlogi številčnega nazadovanja Madžarov ležijo v negativnih demografskih tendencah te populacije ter močno odseljevanje z območja tradicionalne poselitve (Zupančič, 2002, 65). Po popisu leta 2002 je število še nekoliko nazadovalo, kar lahko pojasnjujemo z nadaljnjo depopulacijo na poselitvenem območju v Prekmurju ter selitvami v večja regionalna središča, deloma pa jih (sploh osebe v mešanih družinah) zadeva tudi spremenjena metodologija in tehnika statističnega popisa 2002; popisani so imeli možnost, da se narodno ne opredelijo in to so nekateri storili (Klemenčič M., Zupančič, 2017).

Italijanska manjšina živi v obalnih predelih Slovenske Istre. To je prometno, strateško in gospodarsko izredno pomembno območje Slovenije. Gospodarske dejavnosti, infrastruktura, mestne aglomeracije in tudi največja zgostitev prebivalstva so omejene na ozek obalni pas, gričevnato zaledje je naseljeno dosti redkeje. Italijani poseljujejo predvsem mestni in primestni prostor. Urbani način življenja je tako sestavni del njihove bivanjske tradicije (Piry, 1985). Slovensko italijanska meja je prav na južnem sektorju v osemdesetih letih veljala za najbolj odprto mejo v Evropi, izraža pa se z obilico mejnih prehodov ter z velikim tranzitom oseb, blaga, storitev, kapitala itd. (Zupančič, 2004, 255). Obenem je to prostor, ki je v svoji zgodovini pogosto menjal gospodarje, največji pečat pa mu je vtisnila tudi daleč

najdlje trajajoča beneška oblast, ki je zlasti mestom dajala romansko tradicijo in značaj. Znaten del te dediščine predstavlja danes kulturno zakladnico današnje italijanske manjšine.

Pred drugo svetovno vojno je italijansko prebivalstvo na narodno mešanem območju predstavljalo lokalno večino v mestih, v zaledju slovenske Istre pa jih praktično ni bilo. Po odselitvi večjega dela Italijanov v desetletju po drugi svetovni vojni se je stanje korenito spremenilo, saj sestavljajo danes manj kot 5 % prebivalstva. Delež se neprestano znižuje predvsem zaradi nenehnega doseljevanja na to območje, ne pa toliko zaradi zmanjševanja števila Italijanov. Leta 1991 jih je bilo po podatkih popisa glede na materni jezik 2.575 oziroma 4.009 po narodni pripadnosti. Podobno kot Madžari imajo tudi Italijani precej ostarelo strukturo in negativne demografske kazalce. Veliko jih živi v mešanih družinah. Socialnoekonomska struktura kaže na izrazito terciariziranost manjšine in torej na prilagojenost situaciji ob odprti meji. Posebno dobro so zastopani na področjih izobraževanja in kulture, kar bi utegnilo biti (med drugim) tudi rezultat zaščitnih norm za manjšino. Pri tem je pomembna bližina Italije in dostopnost do urbanih središč, zato z vidika kulturnega okolja manjšinski položaj ni pomenil resnejše asimilacijske grožnje.

Ob popisu 2002 so našteli 2.258 Italijanov, 6.243 Madžarov, 3.246 Romov, 499 Nemcev, 181 Avstrijcev, 28 Judov, 6.186 Albancev, 2667 Črnogorcev, 3972 Makedoncev, 38964 Srbov, 35.642 Hrvatov, 10.467 Muslimanov, 21.542 Bošnjakov, 8.062 Bosancev ter še vrsto drugih, zelo maloštevilčnih skupnosti; skupaj nad 30 različnih narodov (Josipovič, 2006).

Romi so avtohtona etnična skupina, ki jo zakon in ustava opredeljujeta kot etnično skupnost. Z argumentiranjem, da spričo specifičnega načina poselitve ter načina življenja ne dosega možnosti za teritorialni princip varovanja manjšin, se je zdela taka opredelitev sprejemljiva. Po podatkih popisa je bilo leta 1991 v Sloveniji 2.293 Romov, leta 2002 pa 2.847, oboje po narodni pripadnosti. Po maternem jeziku so številke nekaj večje in se gibljejo malo nad 3.000 oseb. Raziskovalci ocenjujemo njihovo število v Sloveniji na okrog 10.000 oseb (Zupančič, 2012, 90). Romi imajo izoblikovano kulturo, jezik in običaje, kar jih postavlja kot posebno skupnost (Štrukelj, 2004). Romi so narod brez države. Vse ostalo so okoliščine. Najstarejše romsko naselje Pušča ima za seboj več kot stoletje razvoja, kar negira predstavo o nomadskem načinu Romov. To je preteklost in folklora. Naseljeni so večinoma v posebnih, prostorsko ločenih naseljih, katerih struktura je dovolj specifična, da zasluži pozornost tudi v smislu arhitekturne kulturne dediščine. Tega se stanovalci še skoraj ne zavedajo in le v nekaterih je prišlo do restavriranja posameznih objektov kot zavarovanih (Zupančič, 2015, 5–26). Nekaj nad 100 jih je, odvisno od kriterijev, kaj

lahko kot naselje opredelimo. Pristojne socialne službe so se posvečale predvsem pomoči pri urejanju osnovnih bivalnih in socialnih razmer, izobraževanju in družbeni integraciji. Zaradi neprilagojenosti načina življenja in vrednostnega sistema so konflikti z večinskim prebivalstvom neizbežni in žal ne tako redki. Zaradi pomanjkanja delovnih navad, izobrazbe in tudi nekaterih drugih norm so zelo težko zaposljiva skupina prebivalstva. Varovanje te etnične skupine je zato tesno naslonjeno na oblike in načine njihove socializacije, izobraževanja in delovnega usposabljanja. Tu so še ukrepi za izboljševanje socialnih in zdravstvenih razmer, pa tudi podpora njihovi kulturi, vključno z jezikovnim ozaveščanjem (Zupančič, 2013).

2.6.2 Varstvo narodnih manjšin v Sloveniji

Čeprav velja Slovenija za etnično razmeroma homogeno državo, je popis leta 1991 pokazal prisotnost pripadnikov okrog 30 različnih narodov in etničnih skupin. Popis leta 2002 metodološko ni povsem primerljiv, a je v končni posledici prikazal še večjo etnično pluralnost. Zaradi metodologije je videti etnična sestava Slovenije celo bolj heterogena kot v resnici je. Vseeno pa sodi Slovenija sedaj med evropske države s sorazmerno visokim deležem imigrantskega prebivalstva. Če sledimo migracijskimi gibanjem, je delež Slovencev po narodni pripadnosti ali kategoriji jezikovnega opredeljevanja vsekakor v procesu zniževanja (Josipovič, 2006).

Obe manjšini, ki ju izrecno imenuje slovenska ustava, torej italijanska in madžarska, imata širok nabor varstvenih norm, ki naj bi zagotavljali etnično preživetje obeh skupnosti, Sloveniji pa zagotavljali dobre odnose s sosedama Italijo in Madžarsko. Slovenija sodi med države z eno najvišjih pravnih norm pa tudi praks zaščite avtohtonih narodnih manjšin (Madžari, Italijani). Zagotavljajo jim politično reprezentativnost na občinski in državni ravni, funkcionalno dvojezičnost in široko podporo izobraževalnega, kulturnega in gospodarskega delovanja.

Manjšinsko varstvo obsega več ravni in področij, ključne pa so:

- predstavniška: zagotovljeni mandati v parlamentu in mesta svetnikov v občinah; na podlagi posebne – dodatne volilne pravice (vsak pripadnik manjšine ima ob volitvah torej dva glasova;
- dvojezičnost: dosledna dvojezična topografija, dvojezičnost v uradnih ustanovah ter v dokumentih na območju tradicionalne poselitve;
- šolska: italijanske in dvojezične slovensko-madžarske osnovne in srednje šole na območju avtohtone poselitve;
- medijska: popolna finančna podpora manjšinskim časopisom, radijskim hišam, televiziji (Italijani) oziroma TV-oddajam (Madžari);

- kulturna: manjšinskim kulturnim organizacijam je namenjen poseben fond državnih sredstev;
- gospodarska: razpolagajo z omejeno finančno podporo izrecno podjetništvu iz vrst manjšine (Komac, Zupančič, Winkler, 1999).

Slovenija navedene postavke manjšinskega varstva dosledno izvaja. Vseeno pa pestijo obe manjšini precejšnje težave, ki izhajajo iz njihove maloštevilčnosti in perifernosti poselitvenega prostora. Manjšine delijo usodo celotnega območja in zlasti položaj Madžarov, naseljenih vzdolž slovensko-madžarske meje, je bil zaradi strukturnih težav tega demografsko ogroženega območja dokaj slab, manjšina pa se je neprestano zmanjševala zaradi odseljevanja mladih. Avtohtono skupnost Romov, ki so prav tako deležni posebne skrbi države, tarejo težave predvsem socialno-ekonomske narave. Kljub precejšnjim naporom so še vedno marginalna skupnost. Ostale skupine prebivalstva, bodisi maloštevilčni nemška oziroma avstrijska ter judovska skupnost ter mnogo številčnejše skupnosti narodov nekdanje Jugoslavije, ki so nastale z doseljevanjem večinoma od šestdesetih let 20. stoletja dalje, nimajo posebnih manjšinskih pravic tako kot Italijani in Madžari. Vendar jim ustava in zakoni omogočajo izvrševanje interesov zlasti na področju kulturne artikulacije in ustvarjanja. Slovenski kulturni, komunikacijski in medijski prostor je dokaj odprt in možnosti (na primer pretoka informacij v tujih jezikih prek televizijskega kabelskega omrežja) so dokaj velike.

Poglejmo najprej položaj in rabo jezika manjšin. Jezik je najbolj viden in prepoznaven znak narodne pripadnosti in obenem tudi vsebina etnične identitete. Zato je varovanje jezika ključnega pomena za ohranjanje etnične vitalnosti manjšin. Prvi vidni in zato tudi simbolno pomembni znak uresničevanja teh pravic so dvojezični napisi v toponomastiki, na razglasih, obvestilih, opozorilih, na javnih in zasebnih ustanovah, na kartah in povsod, kjer se napisi pojavljajo. Dvojezični napisi se na narodno mešanih območjih dosledno spoštujejo. Pripadniki manjšin imajo pravico uporabljati lasten jezik v pisni in ustni obliki v odnosih z državno administracijo, sodstvom in vsemi javnimi institucijami ter imajo pravico dobiti odgovor v svojem jeziku. Sem sodi poslovanje poslancev obeh manjšin v državnem zboru, saj imajo pravico pisno ali ustno vlagati pripombe, dopolnila, vprašanja itn. v svojem jeziku. Sem sodi tudi pravica do osebnih imen v jeziku in pisavi manjšine. Zato morajo zaposleni na mestih, ki imajo stike s pripadniki manjšine, obvladati tudi jezik manjšine. Uslužbenci z znanjem tudi manjšinskega jezika so finančno stimulirani. Dalje se pravica do rabe jezika manjšine zrcali tudi v dvojezičnih osebnih dokumentih: osebni izkaznici, potnem listu, matičnih listinah, različnih dovoljenjih in izkaznicah. Ti dokumenti so dvojezični za vse prebivalstvo narodno mešanega območja,

ne glede na etnično pripadnost. Prav tako je dvojezično poslovanje sodstva, ki se uveljavi, če je stranka pripadnik manjšine in želi poslovati v svojem jeziku. Pisne odločbe in drugi dokumenti morajo biti vedno dvojezični, ne glede na to, v katerem jeziku je potekal postopek. Dvojezično poslovanje je zakonsko zagotovljeno tudi v delu občinskih uprav ter v organih občinskih in krajevnih odborov. Enako velja seveda tudi za dokumente in listine (statute, pravilnike, poslovnike ipd.) v občinah, ki v celoti ali deloma sodijo v okvir narodno mešanih območij. Organsko sodi zraven tudi raba manjšinskih jezikov v cerkvi, čeprav tega ne zagotavlja država. Dvojezičnost se v katoliški in protestantski cerkvi v Sloveniji dosledno izvaja, čeprav med duhovniki oziroma pastorji ni pripadnikov italijanske ali madžarske skupnosti (Komac, Zupančič, Winkler, 1999). Tak standard drži tudi danes.

Najpomembnejše polje manjšinskega varstva se udejanja na področju izobraževanja. Izobraževanje pomeni drugo najpomembnejše socializacijsko okolje pripadnikov manjšin (prvo je družina). Manjšinske šolske ustanove imajo trojen namen: zagotoviti pripadnikom manjšine dovolj splošnega in strokovnega znanja, usposobiti jih na področju lastnega jezika in poznavanja kulture, zgodovine in geografije lastnega naroda (skupnosti), izoblikovati pri tem tudi ustrezne vrednote ter uveljavljati vrednote strpnosti in sprejemanja drugačnosti na narodno mešanem območju. V Sloveniji sta se zaradi posebnosti zgodovinskega razvoja in okoliščin uveljavila dva povsem različna sistema manjšinskega šolstva: italijanske šole v Slovenski Istri in dvojezično šolstvo v Prekmurju ob slovensko-madžarski meji. To šolstvo je del enotnega slovenskega državnega šolskega sistema. Zelo pomembno je določilo, da se morajo na narodno mešanem območju v vseh izobraževalnih ustanovah vsi učenci učiti tudi jezik manjšine. V italijanskih vrtcih, osnovnih in srednjih šolah pouk poteka v italijanščini, obvezno pa je tudi učenje slovenščine. Tudi vsa komunikacija šole s starši otrok poteka v italijanščini. Skupaj je v Sloveniji takih devet osnovnih in tri srednje šole. Italijanščino s književnostjo lahko študirajo v Ljubljani (tu se usposabljajo tudi učitelji in vzgojitelji za italijanske manjšinske šole). Za potrebe madžarske manjšine so razvili sistem dvojezičnega šolstva, kjer poteka pouk v obeh jezikih, v slovenščini in madžarščini. Na narodno mešanem območju deluje 11 vrtcev, pet centralnih osnovnih šol in ena dvojezična srednja šola. Poslovanje teh šol je dvojezično na vseh ravneh in pri vseh oblikah stikov. Vodilni princip tovrstnega izobraževanja in vzgoje je interkulturalizem in vzgoja k strpnosti. Na univerzitetni stopnji je študij madžarščine mogoč na univerzah v Ljubljani in Mariboru, tam se izobražujejo učitelji in vzgojitelji za dvojezične šole. Medsebojno priznavanje šolskih diplom med Slovenijo, Italijo in Madžarsko je urejeno s posebnimi sporazumi (Zupančič, 2009, 118–122).

Manjšinski medijski svet je poglavje zase. Čeprav nominalno pomemben, je bil realni doseg manjšinskih medijev ter dostop manjšin do medijev zlasti v okviru t. i. skupnega slovenskega kulturnega prostora slej ko prej slab. Pravica do informiranja zavzema čedalje pomembnejše mesto, skladno z naraščajočo socializacijsko močjo in vlogo pisnih in predvsem elektronskih medijev. Pri tem gre za tri področja: prvič za pravico, da pripadniki manjšine sami oblikujejo medijsko podobo o sebi in jo tudi širijo, drugič v pravici do prisotnosti manjšinske problematike v medijih, dostopnih širšemu krogu, tretjič pa gre tudi za neoviran pretok informacij med manjšino in državo njenega matičnega naroda. Pri tem ima italijanska skupnost zaradi že tri desetletja zelo odprte meje vrsto prednosti pred Madžari, ki jim je »železna zavesa« močno ovirala gospodarsko, kulturno in tudi medijsko sodelovanje. Posledice v socialni in gospodarski strukturi so opazne (Zupančič, 1995, 50). Italijanska skupnost se je srečala s problemi po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške ter vzpostavitvi meje, saj so imeli Italijani pred tem vrsto skupnih zadev ne glede na državo bivanja (Slovenija, Hrvaška). V okviru nacionalnega radia in televizije deluje radijski program 14 ur na dan, televizijska postaja v Kopru pa oddaja 11 ur dnevno. Na Reki (Hrvaška) izhaja dnevnik »Voce del popolo«, ki ga distribuirajo tudi v Sloveniji. Podobno je tudi s tednikom »Panorama«, otroškim glasilom »Arcobaleno« in kulturnim listom »La Battana«, ki izide nekajkrat letno. Italijanska skupnost v Slovenski Istri ima na razpolago vrsto programov, revij in časopisov iz Italije. Madžarska skupnost je medijsko precej skromnejša, saj ima le tednik »Nepujsag«, kulturno revijo »Murataj«, radijsko postajo v Lendavi z osemurnim programom ter televizijsko oddajo »Hidak-Mostovi«, ki je dvakrat tedensko po pol ure. Vsebino oddaj za obe manjšini ureja poseben programski svet nacionalne radijsko-televizijske hiše, v katerem so zastopani tudi predstavniki manjšine (Komac, 2012).

Dalje je potrebno omeniti področje kulture in kulturnega ustvarjanja ter kulturne dediščine. Kulturna dediščina, njeno ohranjanje in razvoj je vključeno v skupno dediščino slovenske države. Madžarska skupnost je ustanovila »Zavod za kulturo madžarske narodnosti«, ki zajema vse od društvenega dela s pretežno folklorno naravnanostjo do t. i. visoke kulture in književnosti. V Lendavi in Murski Soboti sta bogati knjižnici, založeni z deli v madžarskem jeziku. Kulturna dejavnost Italijanov je organizirana v šest društev. Pomemben sedež pa je na Hrvaškem: Center za zgodovinske raziskave v Rovinju in Italijanska drama na Reki, za delovanje katerih tudi Slovenija namenja določena sredstva.

Glede gospodarskega razvoja je tako. V mednarodnih dokumentih, ki jih je podpisala in ratificirala tudi Slovenija, velja pravica do gospodarskega razvoja v smislu

nediskriminatornega odnosa države do manjšine. Slovenija tudi tukaj uvaja vrsto načel in praks, ki sodijo v okvir t. i. pozitivne diskriminacije. Država je oblikovala poseben sklad, iz katerega lahko kandidirajo le fizične osebe, ki so pripadniki manjšine in pravne osebe v večinski lasti pripadnikov manjšine, ali če je lastnik manjšinska skupnost. Kriterije podrobneje opredeljuje posebna uredba. Manjšina se kaže kot pomemben regionalni dejavnik (Györek, 2012).

Manjšine lahko politično participirajo na lokalni, regionalni, državni in mestoma celo na mednarodni ravni. Slovenija *de iure* in *de facto* presega obveznosti in norme, ki jih je prevzela z ratifikacijo okvirne konvencije za zaščito narodnih manjšin. Večinoma so te pravice vezane na narodno mešano ozemlje. Pri politični participaciji gre zopet za pozitivno diskriminacijo. V Sloveniji se je uveljavil model »dvojnega glasu« pripadnikov manjšin: prvi glas uporabijo za izbiro kandidata skladno s svojo politično in nazorsko opredelitvijo, drugega pa za izbiro poslanca narodne skupnosti. Zagotovljen manjšinski mandat poslanca v državnem zboru je redkost v praksi evropskih držav. Še posebej je pomembno, da volilne imenike narodne skupnosti pripravijo manjšinske samouprave, ki lahko vpišejo v imenik tudi osebe, ki ne živijo na območju tradicionalne poselitve, če sami tako pisno zahtevajo. Posebnost je tudi pravica veta na odločitve, ki zadevajo vitalne interese manjšin. V občinskih svetih je število poslancev manjšin določenih s statutom, tudi v primerih, ko ima manjšinsko prebivalstvo v občini večino. Ustava omogoča tudi ustanovitev Samoupravne narodne skupnosti, ki sta krovni politični organizaciji obeh manjšin, in so partner v pogovorih med manjšino in državo. Poseben zakon določa naloge te skupnosti, njihovo organiziranost, razmerje do lokalnih in državnih organov ter financiranje. Posebej pomembno je določilo, da samoupravne narodne skupnosti sodelujejo z državo svojega naroda, manjšinami po drugih državah, se vključujejo kot subjekt v mednarodna manjšinska združenja in, kar je še posebej pomembno, da sodelujejo pri pripravah meddržavnih sporazumov, ki se nanašajo na položaj narodnih skupnosti in varstvo njihovih pravic (Komac, 2012).

2.7 Skupni slovenski kulturni prostor in slovenska manjšinska politika

Slovenska država se je v svoji ustavi, nekaterih ključnih strateških dokumentih, parcialnih (področnih) strategijah in ne nazadnje tudi s sprejetjem posebnega zakona o Slovencih zunaj meja RS zavezala varovati slovenske skupnosti v sosednjih državah in po svetu kot pomembno prioriteto svojega delovanja. Izbira te strateške premise je logična vsaj iz dveh razlogov. Prvič gre za načelno stališče in vrednoto ohranjanja ter razvoja slovenske kulture in identitete, ne glede na

državljanski status pripadnikov, drugič pa za povsem pragmatično izhodišče in pričakovane (nacionalne) prednosti. V luči obeh vidikov ima sintagma skupnega slovenskega kulturnega prostora vidno mesto; ohranjanje in razvoj slovenske identitete tudi med pripadniki (slovenskih) manjšin v sosednjih državah Italiji, Avstriji, na Madžarskem in Hrvaškem, kakor tudi ohranjanje kulture, jezika in identitete v diaspori je torej (ali pa bi vsaj moral biti) slovenski nacionalni strateški interes.

Vendar lahko že v krajšem obdobju po osamosvojitvi Slovenije zasledimo precej poskusov marginalizacije ali celo ignoriranja specifičnih potreb slovenskih manjšin na eni ter zanemarjanje manjšin kot strateških razvojnih priložnosti na drugi strani. Celo več: manjšine so se kljub načelnemu vrednotenju znašle v vlogi strateškega drobiža. V obdobju vključevanja v EU je bila Slovenija nedvomno šibkejši pogajalski partner, saj so imele sosednje države širok manevrski prostor oteževanja in izigravanja prav na področju varstva manjšin. Avstrija je zato vztrajno izpostavljala »staroavstrijsko« nemškojezično skupnost, Italija pa forsirala ureditev položaja Unije Italijanov v Sloveniji in na Hrvaškem. Tako Avstrija ni priznala Slovenije za naslednico Jugoslavije in s tem tudi ne za sopodpisnico Državne pogodbe za Avstrijo (ADP) s 7. členom tega mednarodnega akta vred, na katerem sloni večina ureditve formalnega položaja Slovencev na Koroškem in Štajerskem. V Italiji so bile podobne peripetije s priznavanjem kontinuitete Osimskih sporazumov.[68] Zahteve Slovenije po spoštovanju sprejetih mednarodnih ali/in bilateralnih aktov glede varstva manjšin so bile v precepu med koristmi za manjšino in pogajalsko močjo slovenske države zelo pogosto potisnjene na rob. Slovenska manjšinska politika je bila tako soočena z minorizacijo formalnega položaja slovenskih manjšin v območjih njihove tradicionalne poselitve pa tudi s skušnjavo recipročnosti. Ta daj-dam odnos je nesporno degradiral subjektiviteto manjšin in pragmatično pristajal na niz priložnostnih improvizacij. Medtem ko je za Slovence v Italiji in na Madžarskem načelo recipročnosti za Slovence in Slovenijo dokaj ugodno (dober formalni in stvarni položaj madžarske in italijanske manjšine v RS), je za položaj v Avstriji manj ugoden, še manj pa za slovensko skupnost na Hrvaškem. Ureditev manjšinskih statusov za nemško in hrvaško skupnost bi po prepričanjih mnogih odprla paralelna pričakovanja še drugih etničnih skupnosti v slovenskem okolju. Podobne aspiracije so se javile tudi glede parlamentarnega zastopanja Romov.

68 Osimski sporazumi določajo ureditev celovitega (globalnega) zakona o zaščiti Slovencev v Italiji. Medtem ko se je italijanska diplomacija prizadevala za Italijane tudi v Istri in Kvarnerju (Hrvaški), meneč da gre za skupen prostor manjšine (po nasledstvu iz Jugoslavije) je bila sklenitev globalnega zaščitnega zakona odrinjena vsaj za desetletje, v praksi pa še sedaj (2022) zares ne deluje. Ta epizoda zgolj dokazuje, da so manjšinski statusi za meddržavne odnose pogost poligon političnega preigravanja.

Na drugi strani obstajajo številne možnosti različnih pomoči, ki jih lahko organizirano nudi Slovenija slovenskim skupnostim po svetu. Pri tem trčimo na vprašanje sintagme skupnega slovenskega kulturnega prostora ter njegovega razumevanja. Nekaj desetletij je trajal prepir o tem, ali naj bi bil ta »enoten« ali »skupen« in kaj naj vključuje. Izraz je nedvomno star vsaj stoletje in sega v čas, ko je bilo zavzemanje za enoten in skupen slovenski kulturni prostor v funkciji dokončevanja slovenske etnogeneze. Slovenski narod se je moral dokončno formirati in institucionalizirati, kar pa je pomenilo privzeti tudi realni možni politično-teritorialni okvir. Neugodne mednarodne razmere in medsosedska razmerja so po prvi svetovni vojni ponudila drastično politično karto: razdeljenost na jugoslovanski, italijanski, manjši avstrijski in mali madžarski del. Spremembe političnih meja in formiranje sorazmerno visoke stopnje avtonomnosti Slovenije kot ene od jugoslovanskih zveznih republik so vzpostavile omejeno državnost slovenskega naroda kot dejstvo. Z osamosvojitvijo je bil storjen odločilni korak k politični emancipaciji Slovencev, kar je nesporno imelo pozitiven odmev v vseh manjšinskih okoljih v sosednjih državah. Vstop Slovenije v EU leta 2004 in vstop v schengenski prostor združene Evrope je ponudil številne možnosti čezmejnega sodelovanja. Tedaj se je nekaterim zdelo primerno v evforičnem vzdušju iskati zgodovinske vzporednice z idejo Zedinjene Slovenije iz odmaknjenega leta 1848 – pomladi narodov. »Končno združeni«, so ob odpravi nadzora na »schengenskih« mejah vzklikali oni, ki so želeli videti »enost in edinost« slovenskega naroda. Toda bolj ali manj odraža taka evforija precejšnjo politično naivnost. Za hip se je zdelo, da ima tovrstna evforija še neko domovinsko pravico. Žal le za one, ki ne uvidijo realnih dimenzij slovenskega naroda in preprostega dejstva, da je politična ločenost usmerjala družbeni in idejni razvoj in s tem močno predestinirala tudi odnos do narodne biti.

Nacionalna formacija Slovencev v Sloveniji na eni ter manjšinstvo Slovencev v Avstriji, Italiji, na Madžarskem ter na Hrvaškem sta sčasoma ustvarila pomembne razlike, ki se ne odražajo le na ravni organizacije in institucionalizacije, ampak imajo širši kulturni in jezikovni pomen. Medsebojne razlike so se povečale in to kljub vztrajnim poskusom uveljavljanja slovenskega jezikovnega standarda. Za Slovence v Porabju je knjižna in/ali zborna slovenščina še pogosta jezikovna ovira, podobno velja tudi za zahodni rob slovenske teritorialno-etnične kontinuitete v Beneški Sloveniji. V obeh okoljih izhajata časopisa v narečju. Morda zveni komu to kot nadaljevanje folklorizacije slovenskega etnosa, čeprav bi bil veliko bolj koristen uvid, da je vsaj prekmursko slovstvo stvar 250-letne zgodovine, da je torej avtentično in bi moralo predstavljati pomembno kulturno-jezikovno dediščino celotnemu slovenskemu narodu. Etnocentralistični principi pa radi vodijo k poenostavljeni sliki

homogene narodne skupnosti. Zato se na različnih ravneh odnosov do Slovencev zunaj meja Slovenije pričakuje enotna slovenska drža.

Kaj sploh obsega pojem skupnega slovenskega kulturnega prostora? Če ga skušamo zamejiti teritorialno, potem obsega vsa tista območja relativno sklenjene, stalne in praviloma tradicionalne (avtohtone) poselitve, ne glede na to, ali tam Slovenci sestavljajo večino ali manjšino prebivalstva na lokalni ravni. Med človekom in njegovim bivalnim okoljem nenehno potekajo interakcije in medsebojni vplivi: dejansko oblikujeta drug drugega. Po človeku preoblikovana – kulturna pokrajina je torej rezultat človekovega večgeneracijskega delovanja in zato bistven del kulturne dediščine. Vendar je težko potegniti natančno mejo skrajnih robov slovenske avtohtone poselitve: selitve in asimilacijski procesi nenehno spreminjajo sestavo prebivalstva in s tem prispevajo tudi k variiranju mejne črte. Narodna (etnična) meja je torej približek, ki nam pomaga določiti območje opazovanja slovenske kulturne premične in nepremične, materialne ter nematerialne dediščine; procese, ki v njem potekajo in so bistvenega pomena za razumevanje sodobnih pojavov ter okoliščine, ki dodatno pojasnjujejo razmere na posameznih ožjih (lokalnih) in širših ozemljih. Tako omejen slovenski kulturni prostor seveda ni zgolj »slovenski«, saj se v robnih predelih prekriva s teritorialno kontinuiteto sosednjih narodov in njihovih kulturnih prostorov, v notranjosti pa srečuje s prebivalstvom, ki je rezultat starejših in novejših priselitev. Etnično mešanje je tako lastno vsakemu in tudi slovenskemu kulturnemu prostoru, ne glede na razloge selitvenih tokov in kakovost odnosov domačega in priseljenega prebivalstva. Slovenski kulturni prostor je torej notranje raznolik in z na zunaj spreminjajočimi se mejami. Ob teh razmejevanjih je potrebno opomniti tudi na upravne in predvsem politične (mednarodne) – meddržavne meje, ki močno in trajno vplivajo na skoraj vse sestavine kulture in kulturnega življenja.

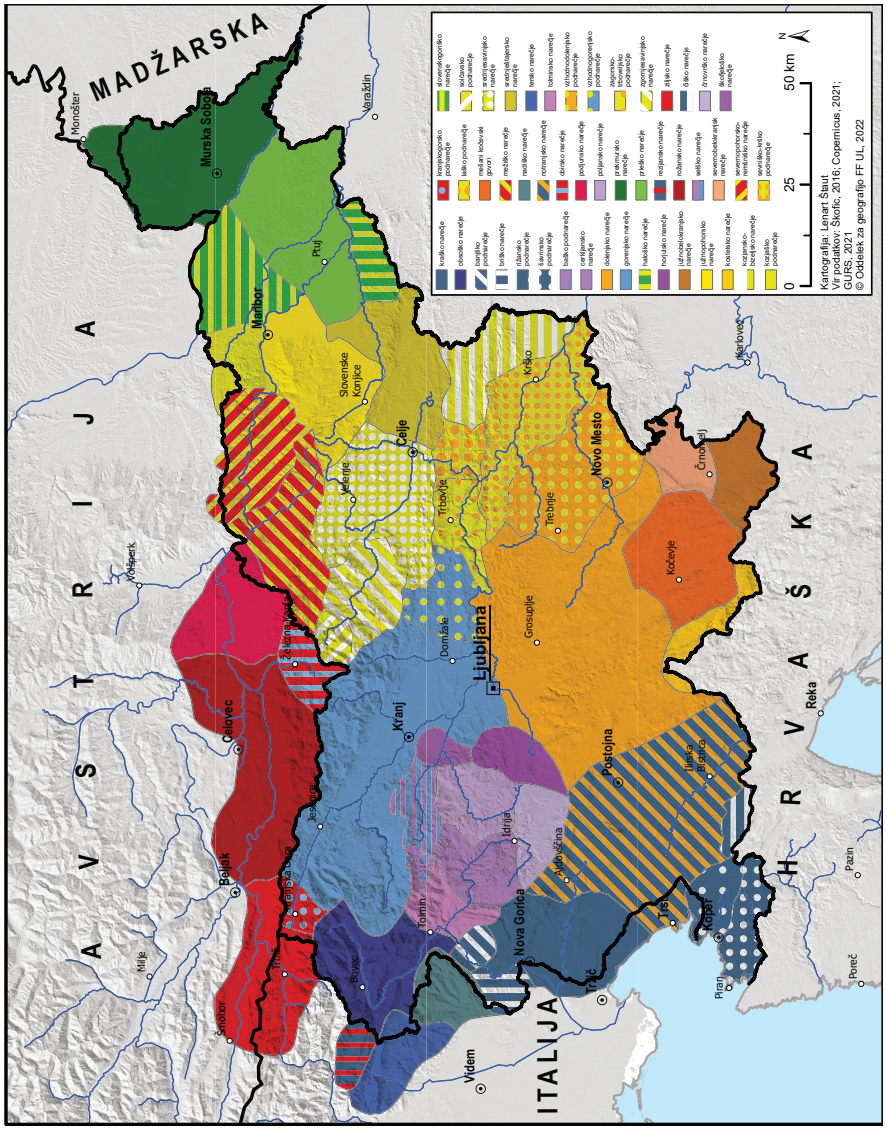
MADŽARSKA
AVSTRIJA
ITALIJA
HRVAŠKA
Murska Sobota
Ljubljana
Maribor
Celje
Kranj
Novo Mesto
Postojna
Nova Gorica
Koper
Slovenske Konjice
Ptuj
Krško
Trebnje
Grosuplje
Kočevje
Črnomelj
Vrhnika
Idrija
Tolmin
Cerknica
Ilirska Bistrica
Sežana
Postojna
Jesenice
Radovljica
Škofja Loka
Domžale
Trbovlje
Litija
Ravne na Koroškem
Slovenj Gradec
Velenje
Šoštanj
Šmarje pri Jelšah
Ormož
Lenart
Gornja Radgona
Ljutomer
Radlje ob Dravi
Dravograd
Metlika
Črnomelj
Novo Mesto
Kočevje
Ribnica
Trebnje
Grosuplje
Postojna
Ilirska Bistrica
Sežana
Koper
Izola
Piran
Portorož
Nova Gorica
Tolmin
Idrija
Cerknica
Vrhnika
Kranj
Jesenice
Radovljica
Tržič
Škofja Loka
Domžale
Trbovlje
Litija
Celje
Velenje
Šoštanj
Slovenske Konjice
Ptuj
Ormož
Lenart
Gornja Radgona
Ljutomer
Murska Sobota
Radlje ob Dravi
Dravograd
Ravne na Koroškem
Slovenj Gradec
Maribor
Šmarje pri Jelšah

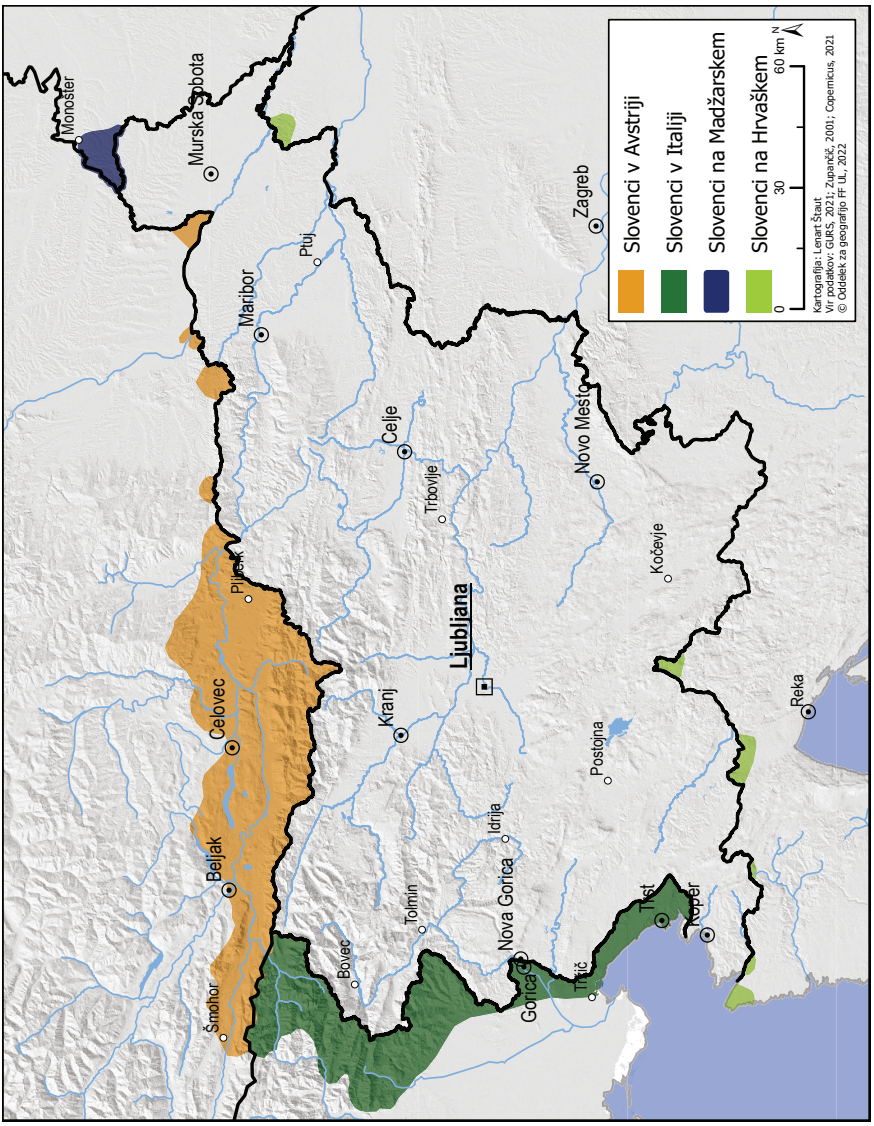

Karta 12: Območja tradicionalne poselitve Slovencev v sosednjih državah: slovenske manjšine

Poleg celotnega ozemlja Republike Slovenije obsega slovenski kulturni prostor tudi območja tradicionalne poselitve v sosednjih državah ter območja novejše slovenske poselitve, ki se sklenjeno držijo avtohtonega ozemlja, vendar so rezultat novejših selitvenih tokov Slovencev na krajše razdalje (v sosednja območja), in sicer kot rezultat urbanizacije in suburbanizacije. Ta območja so v obmejnih predelih Italije (Tržaško, Goriško, Beneška Slovenija, Rezija in Kanalska dolina; novejša teritorialna kontinuiteta slovenske poselitve pa je tudi na robovih Furlanske nižine ter ob spodnji Soči), Avstrije (južna Koroška, ki obsega Ziljsko dolino, Rož, Gure, Podjuno in Karavanke ter sega že na območje severno od Drave na južna pobočja Svinje in v osrednji del Celovške kotline s Celovcem in Beljakom ter v Labotsko dolino; južna Štajerska, ki obsega med seboj ločene predele na južnih pobočjih Golice, v Ivniku in Pesniški dolini ter v Radgonskem kotu), na Madžarskem (Porabje) ter na Hrvaškem (v Istri, pri Pasjaku in Šapjanah, v Prezidu ter Štrigovi; vendar so tam veliko pomembnejša mesta, ki so rezultat doseljevanja predvsem v zadnjem stoletju). Zelo pomembno slovensko okolje so tudi nekatera mesta, ki pomenijo prostor relativno trajnega doseljevanja Slovencev v daljšem časovnem obdobju (večinoma nekaj sto let) – prostor tradicionalne slovenske imigracije: Dunaj, Gradec, Zagreb, Reka in Budimpešta. Slovenske skupnosti so tam prisotne dalj časa, vendar so nastajale za vsako generacijo sproti, pač zato, ker je multikulturno okolje na večino prišlekov delovalo kot talilni lonec. Ker je med območji tradicionalne manjšinske poselitve in velikimi urbanimi središči čedalje več interakcij in je spričo izboljšanih prometnih povezav in tudi načina življenja mobilnost precej zabrisala mejo med domačo regijo in novim okoljem, je tudi priznavanje zgolj starega teritorialnega okvirja postalo vprašljivo, če ne celo neustrezno. Pred dvema desetletjema je bilo npr. v Avstriji še smiselno govoriti o »notranjeavstrijskem izseljenstvu«, misleč na koroške Slovence na Dunaju in v Gradcu. Danes pa ta že postaja tudi predmet dnevnega ali nekajdnevnega vozaštva. Državno mejo med Mariborom in Gradcem prečka zaradi dela dnevno okrog 2.000 ljudi, večinoma v smeri proti Gradcu. Podobno je med Trstom in Ljubljano, s tem da je privlačnejša slednja. Zato je nujno upoštevati te tokove, ki ustvarjajo tudi nove življenjske situacije Slovencev. Prav tako imamo v zadnjem desetletju pojav kroženja različnih kadrov znotraj različnih evropskih institucij in služb. S formalnega vidika bi bili po starem pojmovanju »zdomci« (tu je razumeti več kategorij, med njimi tudi poslane tj. detaširane delavce), vendar pa tej podobi ne ustrezajo zaradi ritma, saj se – jasno da skladno z modernimi trendi mobilnosti – pogosto vračajo. Pričakujemo lahko, da bodo trendi prostorske mobilnosti v združeni Evropi še naraščali, da se bo torej akcijski radij posameznika spreminjal (predvsem se povečeval). V ta kontekst lahko uvrstimo tudi pojave bega možganov in različnih študijskih izmenjav.

Preglednica 4: Ocene števila Slovencev v Sloveniji in po svetu

država	število Slovencev (ocena)
Slovenija	1.800.000
ZDA	300.000
Italija	120.000
Avstrija	60.000
Nemčija	50.000
Kanada	45.000
Argentina	30.000
Avstralija	25.000
Hrvaška	25.000
Francija	15.000
Srbija	10.000
Belgija	8.000
Bosna in Hercegovina	8.000
Brazilija	8.000
Urugvaj	3.000
Madžarska	5.000
Venezuela	3.000
Nova Zelandija	2.000

Viri: različni; priredil avtor večinoma po: Nacionalni atlas Slovenije, 2001, 126–131.

Opomba: ocene se lahko razlikujejo glede na vir oziroma na varianto ocene

Slovenski kulturni prostor torej spreminja svojo strukturo, obseg in podobo. Smiselno je upoštevati nove tendence tudi v odnosu do slovenskih skupnosti v sosednjih državah. S tem velja posebej poudariti pomen mestnih skupnosti, ki so nastale oziroma nastajajo kot rezultat doseljevanja s perifernih in podeželskih predelov. Slovenske skupnosti so se v procesu modernizacije urbanizirale in intelektualizirale. Ob tem so se precej spremenile tudi jezikovne prakse med pripadniki manjšin. Jezik je v nekaterih manjšinskih okoljih vse bolj simbol pripadnosti in vse manj medij sporazumevanja.

Dejansko lahko v slovensko-slovenski komunikaciji govorimo tudi o dimenziji medkulturnega dialoga in temu velja nameniti več pozornosti. V tem kontekstu je smiseln pogled na medslovenski dialog: na uvidevanje raznolikosti znotraj tistega, kar radi (nekoliko neupravičeno) opredeljujemo kot »skupen« ali celo »enoten« slovenski kulturni prostor. Pisani mozaik predstavnikov Slovencev iz različnih kontinentov in držav je v začetnih razpravah pozival k širjenju medslovenske tolerance, v nadaljevanju pa razgalil bolečo diferenciacijo, ki jo je vtisnila zgodovina, ideološka

polarizacija in raznolike življenjske (ekonomske, politične in kulturne) situacije ter vplivi geografskega – prostorskega okvira, vpliva različnih politik in končno tudi lastnega zavedanja ter aktivnosti. Distanca med skupinami Slovencev po svetu se pogosto zdi tolikšna, da komaj še govorimo o pripadnosti k vseslovenski skupnosti oziroma narodu tudi zato, ker so se v manjšinstvu in diasporah zaradi oblikovanja lojalnosti in integriranosti v tamkajšnja okolja že oblikovale specifične države identitete. Mozaiku slovenstva je zato prvenstveno kulturna kategorija, ki se skozi dialog – komunikacijo torej – lahko postopoma preobraža v skupnost ali pa neko mero kolektivne povezanosti ohranja. Ta proces bi moral stremeti k nadgradnji kulturne komunikacije tudi na drugih ravneh, zlasti še v gospodarstvu. Iluzija pa je gledati na slovenski kulturni prostor kot na politično kategorijo. Politika zahteva institucionalno delovanja, ta predpostavlja mere lojalnosti in hitro smo pred težavnimi odločitvami.

V jeku globalizacijskih teženj sodobne informacijske družbe seveda podčrtujemo pomen dialoga, tudi medslovenskega. Nujno potreben je za širjenje obzorij in povečevanje medsebojne prepoznavnosti. Da bi pojem »skupnega slovenskega kulturnega prostora« v resnici deloval, so nujna iskanja skupnega imenovalca. Toda ta naj ne narekujejo povečanega samospraševanja o tem, ali smo še Slovenci, temveč morajo voditi k intenzivnejši medslovenski komunikaciji in sodelovanju. To pomeni maksimirati skupne interese in cilje ter zmanjševati ločevalnost razlik (nikakor pa to ne pomeni »brisanja« ali preprostega ignoriranja razlik). Zavedati se je treba, da so medsebojne razlike v resnici bogastvo, da so element svetovljanstva Slovencev kot naroda. Potrebno je torej premikati notranjo toleranco in iskati konsenz o skupnem, različnost pa pustiti kot spremljajoči pojav in izziv.

Slovenska manjšinska politika se v kontekstu raznolikosti skupnega slovenskega kulturnega prostora srečuje z dvema skušnjavama: težnjo poenotenja manjšinskih struktur in definicijo manjšinskosti nasploh. Organizacijska shema slovenskih manjšin se je oblikovala v desetletjih povojne politične in ideološke polarizacije (v Italiji in Avstriji) oziroma se je razvila v obdobju tranzicije po letu 1991 (na Madžarskem in Hrvaškem). Osnovna politična, kulturna in tudi gospodarska organiziranost je torej odraz geopolitičnih razmer, ki so z evropskimi integracijskimi procesi, globalizacijo in z vstopom Slovenije v EU bistveno spremenjene. Zato se v kontekstu vključevanja manjšin v aktivnosti čezmejnega sodelovanja kažeta dva problema: prvič problem (včasih) skromne notranje kohezije manjšinskih sil zaradi njihove razdrobljenosti in drugič problem (ne)kompatibilnosti s primerljivimi organizacijskimi oblikami v Sloveniji. Problem manjšinske razdrobljenosti je star in ima več korenin. Avstrija in Italija imata teritorialno široko razpredeno mrežo

krovnih političnih (tradicionalno imenovanih »levih« in »desnih«) organizacij, na katere se praviloma vežejo ustrezne gospodarske in kulturne organizacije. Zunaj tega so mreže izobraževalnih ustanov ter nekatere samostojne gospodarske institucije, kakor tudi nastajajoče pobude civilne družbe. Polarizacija je odsev preteklih razmerij in socialistične ere, na njihovo oblikovanje so bistveno vplivali dejavniki iz Slovenije, kasneje pa so našli povsem samosvoj *modus vivendi*, ki se je potegnil tudi v naš čas, ko so pretekle okoliščine praktično povsem odpravljene. Upoštevati moramo tudi pomemben vpliv lokalnih dejavnikov, predvsem tedaj in v okoliščinah dosedanje skromne integracije v skupni slovenski kulturni prostor (na primer na območju nekdanje Videmske pokrajine v Italiji ali pa med Slovenci na Štajerskem). Na Madžarskem je poprejšnja vključenost v »južnoslovanske« manjšinske opcije manjšini koristila le na nekaterih segmentih, zaradi togosti tedanjega režima pa dušila kakršnekoli iniciative. Zato (ne upoštevaje skromno demografsko zaledje) pomanjkanje iniciativ ter izkušenj v nastopanju danes še vedno predstavlja oviro. Poznejša (in današnja) organiziranost skladno s sodobnimi manjšinskimi samoupravami prinaša sicer vrsto prednosti, a ponuja tudi varljivo razpršenost sil in posledično marginalizacijo manjšin in njihovih specifičnih potreb na eni ter koristi na drugi strani. Na Hrvaškem so organizirani dvotirno: politično prek manjšinskih svetov, kulturno pa prek društev in kulturnih domov. Po eni strani je ta pluralizem tudi izraz demokratičnosti manjšinskih družb, njihove avtonomnosti in prinaša (če drugega ne) več možnih vedenjskih opcij manjšinskemu prebivalstvu in povečuje njihovo angažiranost v političnem, gospodarskem in kulturnem delu manjšin. Toda taka shema pogosto regenerira pretekla nasprotja, pospešuje parcialne pristope in razpršuje manjšinske kadrovske moči, kjer se potem namesto regionalnega principa uveljavlja šibkejši (zaradi razdrobljenosti) segmentarni pristop (izhajajoč iz »krovnih« organizacij). Tem pogosto zmanjka kritične demografske mase dovolj usposobljenih kadrov na lokalnih ravneh. Taka shema je tudi sorazmerno draga za financiranje s strani Slovenije ter zapletena v procesih odločanja. Vendar kljub številnim pobudam in pritiskom ni prišlo do reorganizacije. Celo več: medtem ko je med Slovenci v Italiji dosežen določen konsenz skupnega nastopanja na večini področij, se je vrzel med koroškimi Slovenci poglobila. Drugi problem je nekompatibilnost manjšinske organiziranosti s primerljivimi ravnmi v Sloveniji, kar je pogost, čeprav nikakor ne edini razlog skromne vključenosti manjšin v projektih in programih čezmejnega sodelovanja. Zaradi določil in formalnih pogojev niso sogovorniki in zato tudi težko uveljavljajo tematike, ki bi pomenile izboljšanje konkurenčne prednosti pripadnikov manjšin na lokalni ravni in v odnosu do ostalih skupin prebivalstva v njihovem širšem poselitvenem okolju. Posebej na območjih, kjer je delež manjšinskega prebivalstva skromen (kar predstavlja večino teritorija!),

so formalne receptivne zmožnosti sodelovanja seveda majhne. In prav to je velik problem. Iz tega konteksta močno izstopajo nekatere organizacije/institucije predvsem v Italiji, ki so lahko odličen primer dobrih praks in vredne edino posnemanja.

Drugi problem je sodobna vloga jezika in razvoj jezikovnih kompetenc pri pripadnikih manjšin. Jezikovna asimilacija je nedvomno močno napredovala, medgeneracijski prenos jezikovnih znanj, veščin in praks pa se naglo spreminja. Jezik je še vedno najbolj prepoznaven, simbolen in funkcionalen element narodne pripadnosti. Prek formalnih in neformalnih oblik sporočanja oziroma komunikacije se odvija živahen preplet interakcij med ljudmi, ki objektivno in/ali subjektivno pripadajo slovenskemu jezikovnemu telesu; do identifikacije v slovensko narodno skupnost je zgolj še korak. Zaradi tega ustvarja občutek povezanosti in neke »domačnosti« oziroma »skupnosti«, ki pa ima poleg socialno-psihološkega tudi pomembne gospodarske vidike. Prav zaradi poznavanja jezika in prek njega kulture, mentalitete, posredno pa tudi pravnega reda, običajev, tradicij in drugih elementov, je pripadnikom slovenskih manjšin in tudi Slovencem po svetu uspelo asistirati pri vrsti gospodarskih transferjev tujih podjetij v Slovenijo in marsikdaj tudi dalje proti državam nekdanje Jugoslavije. Taista jezikovna kompetenca je pomagala tudi v obdobju mednarodnega priznavanja in promocije mlade slovenske države. V preteklosti je bilo veliko kulturnega sodelovanja. Dvo- in večjezičnost, ki je značilna poteza pripadnikov manjšin, je tako postala v obdobju sproščenih čezmejnih odnosov dejavnik njihovega spodbujanja, sama po sebi pa tržno blago. Zaradi privlačnosti in uporabnosti se je število interesentov za učenje slovenščine skoraj povsod povečalo. Manjšinske šole v Italiji in Avstriji beležijo stagnacijo ali rast števila učencev tudi (in predvsem) zaradi tega. Učenje slovenščine se povečuje tudi v Sloveniji, zelo verjetno v povezanosti s statusom slovenščine kot enega izmed uradnih jezikov EU. Ob sicer skoraj povsod prisotnem demografskem nazadovanju zaradi (pre)nizke rodnosti bi tak trend v nekem smislu kazal na revitalizacijo manjšinskega jezikovnega korpusa, še posebej ob hkratnem povečanju zanimanja za narečne jezikovne prakse, ki se z vnašanjem v časopise (primer porabske slovenščine ter beneškoslovenskega narečja) srečujejo z oblikami jezikovnih standardizacij. Toda po drugi strani je skoraj v vseh manjšinskih okoljih v sosednjih državah prisoten problem preskromnega medgerenacijskega prenosa jezikovnega znanja. Manjšinske šole so tako soočene s čedalje skromnejšim vstopnim znanjem slovenščine, zaradi česar je potem potrebno prilagajati učni proces tem okoliščinam. Dolgoročno to vpliva na v povprečju nekoliko slabše jezikovne kompetence absolventov. Predvsem pa pri mladi generaciji tuji jeziki pogosto prevladujejo tudi v sicer »slovenskih« družinah. Skromnejše znanje slovenščine in skromnejša raba slovenščine ob različnih sporazumevalnih priložnostih

negativno vplivata tako simbolično kakor tudi praktično. Se morda tudi v tem skrivajo razlogi za manjšo vključenost pripadnikov manjšin v različne oblike čezmejnega sodelovanja?

Opisane jezikovne situacije potegnejo za sabo tudi redefinicijo slovenstva kot etnične kategorije. Naslanjajoč se na vlogo jezika kot ključnega identifikatorja so vse ostale jezikovne prakse dokaz izključenosti iz slovenskega etničnega konteksta. Vendar čedalje pogosteje tudi v klasičnih manjšinskih okoljih srečujemo situacije, ki kažejo na odmik od te podobe. Ko večina dijakov in učencev v manjšinskih šolah materinščino uporablja pretežno kot šolski predmet in na simbolni ravni (kulturne prireditve ipd.), ne pa v medsebojni medslovenski komunikaciji, obenem pa izraža željo po pripadnosti k slovenskemu narodu in njegovemu kulturnemu krogu in gospodarskemu sodelovanju, se moramo vprašati, kaj sploh imamo pred seboj. Ali naj torej pojem skupnega slovenskega kulturnega prostora na nek način zajema tudi one, ki ne izkazujejo več prepričljivo svoje slovenske jezikovne platforme? Ta dilema je in bo čedalje bolj pogosta tudi v odnosu do klasično pojmovanih slovenskih manjšin, še bolj pa v odnosu do slovenskega izseljenstva. Opozoriti je treba tudi na povsem praktično dimenzijo slovenske manjšinske/izseljenske politike: ali podpirati skupine in skupnosti, ki torej ne dosegajo jezikovnega kriterija slovenskosti?

Slovenska manjšinska politika je soočena z mnogimi načelnimi in tudi povsem praktičnimi izzivi ter problemi. V kolikšni meri bo nanje znala ustrezno dogovoriti, je v veliki meri odvisno od zmožnosti uvidevanja v moderne tokove in procese ter od pripravljenosti na iskanje novih organizacijskih poti in partnerstev na širokem, dejansko deteritorializiranem območju skupnega slovenskega kulturnega prostora. Slovenski manjšinski politiki je potreben racionalen državniški odnos, ki bo zmožen brez posebnih kalkulacij podpirati ohranjanje in razvoj slovenskih skupnosti po svetu ne glede na dosedanje razlikovanje med manjšinstvom izseljenstvom in zdomstvom. Ključni kapital so ljudje, njihove zmožnosti in če že govorimo o skupnosti, predvsem njihova zavest pripadnosti in volja po sodelovanju.

2.8 O sodobnih narodnih manjšinah

Kulturna karta Evrope je bila vedno izziv: v preteklosti zaradi želje nacionalnih ideologij po etničnem poenotenju državnih ozemelj, danes pa zaradi strahu pred premočnimi trendi globalizacije, ki sili v svetovni uniformizem. V tej luči so bile narodne manjšine sprva predmet meddržavnih spopadov, kasneje so postale predmet političnega in strateškega sodelovanja, se v jeku evropskih integracijskih

procesov naposled profilirale kot pomemben vezivni element meddržavnih in medregionalnih odnosov, danes pa se spet sprašujemo, kje je njihovo mesto v globalizirani, združeni, informatizirani in multikulturni Evropi. Manjšine so zaradi modernih procesov in tokov – pa nikakor ne po svoji krivdi ali zaslugi – postale svojevrsten politični in kulturni anahronizem sodobnega evropskega trenutka. Po eni strani so spričo prizadevanj po razglašeni vrednosti in celo vrednoti pestrega evropskega etničnega in kulturnega zemljevida visoko vrednotene na deklarativni ravni ter na ravni meddržavnih odnosov, po drugi strani pa praktično zanemarjene zaradi povečane mednarodne komunikativnosti, mobilnosti in medetnične pomešanosti. Manjšine se torej nahajajo v precepu med političnim in kulturnim, med normativnim in funkcionalnim, med teoretičnim in praktičnim. Pri tem je treba posebej podčrtati tudi čedalje večjo pozornost do različnih imigrantskih skupin, ki s tretjo in že tudi četrto generacijo bivanja v okvirih evropskih nacionalnih držav korenito spreminjajo podobo evropske družbe. Tem bolj smo torej upravičeni vpraševati se: kakšna je vloga manjšin v novem evropskem komunikacijskem kontekstu?

Preglednica 5: Poselitvena območja slovenskih manjšin v sosednjih območjih po površini, prebivalstvu in geografskih značilnostih

država	površina (km2)	ocena števila prebivalstva na območju poselitve manjšine	delež Slovencev (ocena)	oznaka značaja poselitvenega prostora
Avstrija	2.200	430.000	do 8 %	suburban, ruralen, obmejen
Italija	1.800	540.000	do 23 %	urbana jedra in obmejna ruralna periferija
Madžarska	110	13.000	do 50 %	izrazito ruralen in periferen
Hrvaška	(razpršeno)	*	težko določiti	pretežno urban, maloobmejna periferija

Vir: Klemenčič M., Zupančič, 2016.

2.8.1 Funkcije narodnih manjšin

Položaj manjšin in predvsem njihova funkcija v prostoru in družbi doživljata v obdobju po letu 1990 nagle, velike in celo radikalne spremembe. Današnji položaj in predvsem funkcija manjšin je odvisna od vrste procesov, ki so prisotni v evropskem prostoru. To so predvsem pojavi, ki sledijo trem dominantnim tokovom: procesu evropske integracije v političnem, procesu globalizacije v ekonomskem in kulturnem ter procesu informatizacije v tehnično-tehnološkem smislu.

Proces evropske integracije in širitev Evropske unije sta poenostavila in zato tudi povečala čezmejno komunikacijo in medregionalno sodelovanje. Povečuje se mednarodna mobilnost in komunikativnost. Oblikuje se odprt evropski trg dela s svobodnim pretokom delovne sile in čedalje bolj enovit komunikacijski prostor. Manjšinsko prebivalstvo se je pri tem izkazalo kot pomemben iniciator, vzpodbujevalec in nosilec različnih aktivnosti. V nekaterih primerih (ki jih bomo pozneje še podrobneje opredelili) so pripadniki manjšin, njihove organizacije in institucije imeli nezamenljivo vlogo »mostišča« v smislu povezovalca med regijami, državami in narodi. Manjšinstvo je postalo konkurenčna prednost in ekonomska kategorija. Enoten evropski ekonomski in v čedalje večji meri tudi komunikacijski prostor je zaradi pospešene mobilnosti prebivalstva in poenotevanja standardov in norm čedalje bolj prepoznaven in enovit, zato pa tem bolj pripraven za vzpostavljanje stikov. Kmalu morda ne bo več potrebno imeti dobrih lokalnih poznavalcev situacij. »Mostišča« so namreč že vzpostavljena.

Informacijska tehnologija je bistveno pospešila hitrost, obseg in kvaliteto prenosa informacij in posredno vplivala na tehnologijo proizvodnje, storitev, upravljanja, izobraževanja, zabave in podobno. Povečala se je medsebojna dosegljivost na velike razdalje in s tem tudi medsebojna komunikacija. Oblikovanje in ohranjanje skupnosti je postalo v večji meri odvisno od volje, hotenja in tudi znanja posameznika. Sodobne manjšine so predvsem komunicirajoča skupnost.

Posebne pozornosti je vreden tudi proces globalizacije, ki se manifestira v svetovni soodvisnosti gospodarskih, političnih in kulturnih tokov (in še drugih, a jih tu ne omenjamo vseh). Zdi se, da je ta tok zaradi pretežno jezikovno angleške in kulturno »zahodne« (ali tudi ameriške) podobe mozaični kulturno-jezikovni karti starega kontinenta še najbolj nasproten. Prinaša namreč svetovno preprostost in univerzalnost. Vendar je pomembneje opozoriti na nekatere druge spremembe, ki so zaradi globalne soodvisnosti nastopile oziroma nastopajo tudi v evropskem prostoru. S tem so mišljene zlasti spremembe strukture in statusa nacionalne države, ki že imajo in bodo imele v prihodnosti še večji pomen. S prenosom nekaterih pristojnosti

na »evropsko« raven ali pa na raven nižjih administrativnih enot se model zaščitniške socialne države umika svobodni konkurenci. Kmalu bomo lahko govorili, da »socialne države«, kot smo jo poznali, ne bo več. Na posameznika in tudi skupine bo državni aparat imel manj pristojnosti in moči. Zato so tudi manjšine v čedalje večjem obsegu »na trgu«.

S tem opozarjam na spremembe, ki jih doživlja evropski in z njim tudi slovenski prostor. Kaj to pomeni za narodne manjšine, ki so si v desetletjih izborile (na različne načine) določeno raven pravnega varstva, javne institucije, šolski sistem, organizacijsko shemo in niz različnih vzpodbud? Predvsem bo treba skrbno pretehtati prednosti in slabosti normativnega in funkcionalnega varstva manjšin, pri čemer slednje še posebej izpostavlja vlogo manjšin, njihovih posameznih pripadnikov ter njihovih organizacij in institucij v konkurenci odprtega evropskega prostora.

2.8.2 Pomen narodnih manjšin v evropskem prostoru

V obdobju klasičnega razvoja evropskih nacionalnih držav v 19. in 20. stoletju so bile narodne manjšine neželen pojav zlasti perifernih območij. Vojaško in diplomatsko osvojeni teritoriji so bili pogosto naseljeni s pripadniki manjšin, ki so se jih skušale oblasti na različne načine znebiti ali vsaj močno zmanjšati. Manjšine so bile predmet spora. Čeprav je izrecno varstvo manjšin že obstajalo, je bil učinek tega varstva zelo skromen. Meje so bile varovane, manjšine pa vedno na poti asimilacijskih prizadevanj. Čeprav se je negativen odnos do narodnih manjšin obdržal tudi v razvitih in demokratičnih državah Evrope, se je v splošnem zavedanje o pomenu in vlogi manjšin v obmejnih območjih bistveno spremenilo. Na deklarativni (in žal nič več) ravni je manjšinam odmerjena velika pozornost, medtem ko je dodeljevanje in uresničevanje posebnih pravic pripadnikov narodnih manjšin ostalo notranja zadeva držav ter predmet bilateralnih meddržavnih odnosov. To vlogo so manjšine obdržale praktično do danes; tudi v teku pogajalskih procesov so bila manjšinska vprašanja razmeroma pogosta tema predpristopnih pogajanj med starimi članicami in kandidatkami. Tudi Slovenija ima takšno izkušnjo.

Z odpiranjem meja in povečevanjem čezmejnega sodelovanja so manjšine pridobile nekatere povsem stvarne priložnosti. Ker so pripadniki manjšin navadno dvojezični, ker poznajo pravni in ekonomski sistem, navade, mentaliteto, različne posebnosti, ker lažje vzpostavljajo stike na obeh straneh meje, so se zelo hitro izkazali ne le kot nosilci, temveč tudi vzpodbujevalci čezmejnega sodelovanja. Tako se je posebej na slovenski zahodni meji (z Italijo) po sprejemu in ratifikaciji Osimskih sporazumov,

ki so dopuščali obmejnemu prebivalstvu pogostejše prečkanje državne meje in različne oblike gospodarskega delovanja, razvila ena najbolj dinamičnih meja z visoko frekvenco prehodov in številnimi gospodarskimi učinki. Obmejno območje je prenehalo biti periferija (Klemenčič V., 1994). Sodelovanje, ki se je pričelo na področju politike in kulture, je prehajalo na področje gospodarstva. Kmetijski proizvodi so iskali nove tržne poti, načine trženja in izboljševali tehnologijo pridelave. Iskali so optimalne lokacije industrijskih podjetij, pričelo se je sodelovanje na področju industrijske in maloindustrijske proizvodnje ter obrti. Mogočen napredek je zabeležila zlasti trgovina (množični čezmejni nakupi) in pozneje širitev trgovske mreže, kakor tudi storitve nasploh. Na slovenski strani je na podlagi močnega čezmejnega prometa nastala vrsta servisnih podjetij ter t. i. zabavna industrija z verigo igralnic. Temu so sledile zavarovalnice in močan razmah bančništvo; čeprav so bili zlasti Slovenci v Italiji ekonomsko močni prav zaradi bančništva. Koroški Slovenci so podobno razvili močno drobno podjetništvo, zadružništvo in tudi bančni sektor. Veliko vlogo ima tudi kmetijstvo na podeželju. Pripadniki slovenskih manjšin in v nekaj manjši meri tudi Italijani v Slovenski Istri so tako pomembno prispevali k uveljavljanju avstrijskih in italijanskih podjetij v slovenskem prostoru. Danes so v ospredju zahtevne storitve in širitev podjetij, ki so se uspela uveljaviti v Sloveniji, v druge države Jugovzhodne Evrope. Pri tem je videti vlogo manjšin predvsem v vlogi »mostišča« (Zupančič, 2003, 7–16).

Naslednja skupina prebivalcev Slovenije so tisti, ki izhajajo iz območja nekdanje Jugoslavije, dobro poznajo podrobnosti poslovanja s temi območji in imajo tudi sorodstvene, prijateljske in druge stike. Druga generacija – potomci priseljencev – imajo večinoma tudi že ustrezne kvalifikacije in lahko prevzemajo najzahtevnejše manipulacije. Toda tudi slovensko prebivalstvo ima zaradi izkušenj najmanj treh do štirih generacij, ki so živele v jugoslovanski državi, dovolj izkušenj za prevzem podobnih funkcij.

Možne funkcije pripadnikov manjšin v obmejnem prostoru:

- so iniciatorji in nosilci čezmejne kulturne izmenjave,
- lahko nastopajo kot blažilci meddržavnih odnosov,
- zaradi dvojezičnosti in dvokulturnosti imajo večje uspehe v trgovinskih dejavnostih,
- spodbujajo čezmejno delovno sodelovanje in izmenjavo izkušenj,
- so iniciatorji in nosilci gospodarske propagande; predstavništva,
- imajo pomembno vlogo pri prevajalskih službah in pri sporazumevanju nasploh,
- so organizatorji srečanj in prireditev, ki imajo sproščujoč in družabno-povezovalen značaj,

- dobro izkoriščajo svoje lokalne potenciale (bolje od večinskega prebivalstva),
- pripravljajo čezmejne stike na ravni zahtevnejših odnosov, posebej na področju storitev (na primer bančništva, zavarovalništva, svetovanja, pravnih zadev),
- so iniciatorji, nosilci in ocenjevalci ter končno tudi uporabniki čezmejnih programov in projektov.

Če hočejo pripadniki narodnih manjšin opravljati različne povezovalne vloge, morajo izpolnjevati določene zahteve. Potrebne lastnosti pripadnikov manjšin za uspešnost čezmejnega sodelovanja so predvsem:

- poznavanje dveh (ali več) jezikov in kultur,
- poznavanje obmejnega prostora in ljudi na obeh straneh meje,
- poznavanje pravnih, gospodarskih, družbenih in političnih značilnosti obeh območij in družb,
- poznavanje mentalitete in kulture prebivalstva,
- imajo vrsto stikov na različnih področjih in ravneh s prebivalci na drugi strani meje,
- imajo partnerje in različne zveze s prebivalci na drugi strani meje,
- imajo poleg gospodarskih tudi kulturne potrebe in interese, ki so povezani s čezmejnim povezovanjem,
- so ustrezno organizirani na lokalni in regionalni ravni; imajo na razpolago organizacije in ustanove, prek katerih se lahko uresničujejo različne (nikakor ne vse!) oblike čezmejnega sodelovanja.

Poleg naštetih lastnosti pripadnikov manjšin je za učinkovito opravljanje različnih čezmejnih funkcij potrebno izpolnjevanje še različnih pogojev, ki izhajajo iz funkcionalnega prostora manjšin, ter ne nazadnje tudi od ravni političnih odnosov na relaciji manjšina – država, manjšina – država matičnega naroda in političnih odnosov. Pri tem je funkcionalni prostor manjšin tisti, v katerem manjšina živi (območje aktualne, ne zgolj tradicionalne oziroma avtohtone poselitve) ter prostor, v katerem se znaten delež pripadnikov manjšin izobražuje, kjer dela, se oskrbuje, koristi prosti čas in živi družabno življenje. Ker so manjšine pogosto naseljene v robnih in perifernih območjih, opravljajo naštete funkcije v pomembnejših središčih. Funkcionalni prostor je nujno širši in bolje infrastrukturno opremljen od območja avtohtone poselitve. Zaradi tega se kaže čezmejna aktivnost pripadnikov manjšin kot zelo kompleksen pojav, pri katerem sodelujejo različni dejavniki. Manjšine so torej močno vpete v družbeni in prostorski kontekst, če hočejo izkazovati svoje prednosti (Zupančič, 2005, 26–41).

Iz navedenega je razviden sorazmerno pomemben vpliv, ki ga lahko imajo pripadniki manjšin. Zaradi tehničnih možnosti komunikacij v informacijski družbi se

povečuje njihov domet: tudi pri prostorski razpršenosti pripadnikov posameznih skupnosti je od njenih članov mogoče pričakovati, da bodo opravljali različne povezovalne vloge.

Preglednica 6: Dejavniki pospeševanja čezmejnega sodelovanja pri narodnih manjšinah

PROSTORSKI **značilnosti območja**	***DRUŽBENI*** **značilnosti manjšine**	***POLITIČNI*** **pravni položaj, politika, odnosi**
stopnja urbaniziranosti	gospodarska struktura območja poselitve manjšine	organiziranost manjšine (kulturna, politična, verska)
centralnost in perifernost	demografske značilnosti manjšine	obstoj uradnih institucij manjšine
odprtost meje (število mejnih prehodov, režim na meji)	število pripadnikov manjšine	pravne norme manjšinskega varstva na lokalni, regionalni in državni ravni
infrastruktura obmejnega območja	socialna in izobrazbena struktura manjšine	odnosi med večino in manjšino
število in gostota poselitve območja	modernost/tradicionalnost manjšine	odnosi med manjšino in »matico«
ozemeljski stik manjšine z državo »matico«	delež manjšinskega prebivalstva v državi in regiji	odnosi med večino in »matico«
državne ali mednarodne vzpodbude obmejnim območjem (programi strukturne pomoči)	socialna kohezija manjšinskega prebivalstva	prisotnost načrtnih ali celo nasilnih asimilacijskih teženj in agresivnih ideologij
koncentriranost/razpršenost manjšinskega prebivalstva	prostorska in socialna mobilnost manjšine	raven političnih odnosov v državi in v bližnjih regijah

Vir: prirejeno po Zupančič, 2004.

Kako učinkoviti so pripadniki različnih etničnih skupin v slovenskem prostoru? Neposrednih meritev in obsežnih študij za to sicer nimamo. Vendar je mogoče na podlagi daljšega opazovanja procesov čezmejnega sodelovanja ter nekaterih krajših testnih študij in ocen vsaj okvirno opredeliti pomen in vlogo manjšin v slovenskem prostoru. Zaradi primerjave ter navsezadnje tudi dejstva, da je njihovo delovanje pomembno vplivalo na slovenski prostor, smo v analizo vključili tudi pripadnike slovenskih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. Podobna ocena za izmenjavo na slovensko-hrvaški meji še ni bila narejena.

Kakšne učinke lahko pripadniki manjšin pustijo v obmejnem prostoru? Med skupinami so velike razlike, ki so predvsem posledica različnih infrastrukturnih pogojev na funkcionalnih območjih manjšin. Tako velja za območje zahodne Slovenije, ki je že od srede sedemdesetih let po zaslugi Osimskih sporazumov in temu

sledečih ukrepov na lokalni ravni vzpostavila vrsto čezmejnih aktivnosti. Pogoj za to je bil predvsem dobra organizacija in sorazmerna prebivalstvena, gospodarska in kulturna moč slovenske manjšine na Tržaškem in Goriškem. Podobno, le nekoliko manj učinkovita je bila slovenska manjšina v Avstriji. V obeh primerih gre za součinkovanje organizirane manjšine in sorazmerno ugodnih pogojev čezmejnega delovanja v odprtem, gosteje naseljenem, urbaniziranem okolju in to kljub temu, da raven političnih odnosov na vseh treh prej omenjenih ravneh ni bila ravno zgledna. Po drugi strani pa je v slovenskem panonskem prostoru priložnosti za učinkovito sodelovanje očitno manj, saj se v podeželskem in perifernem prostoru s šibko demografsko strukturo in skromno infrastrukturno opremljenostjo na obeh straneh meje soočajo z vrsto drobnih praktičnih težav. Vendar je treba podčrtati, da so manjšine tudi v tem prostoru čedalje bolj aktivne in tudi učinkovite v čezmejni komunikaciji. Manjšina deli usodo poselitvenega in funkcionalnega območja. Najskromnejše prostorske in družbene učinke smo zabeležili pri Romih, ne le zaradi tega, ker na drugi strani meje nimajo »sogovornika«, temveč predvsem zaradi specifičnih socialnih okoliščin in ekonomskega položaja. Okolica jih namreč skoraj dosledno zaznava kot »problem«, čeprav so ponekod opazne velike spremembe in je pričakovati določene manjšinske učinke tudi pri romski manjšini (Zupančič, 2017, 67–83).

Pripadniki manjšin so tako že v osemdesetih letih in dalje pomembno sodelovali pri oblikovanju različnih oblik čezmejnega sodelovanja. Tedaj so bila v ospredju predvsem mešana podjetja z usmeritvijo v industrijo in mednarodno trgovino, ki so imela trojni učinek: ekonomsko so stabilizirala obmejni prostor, povečala raven meddržavnega sodelovanja in ob tem tudi sama sebi okrepila ekonomski položaj ter povečala prepoznavnost – promocija torej. V poznih osemdesetih letih in v začetku devetdesetih je postalo najpomembnejše področje dela predvsem trgovina (Steinicke, Zupančič, 1993). Postopoma so se uveljavile še druge oblike, kot so svetovanje, pravno posredovanje, izobraževanje, nato pa tudi bolj zahtevne operacije, kot so zavarovalništvo, bančništvo, posredovanje pri investicijah in podobne aktivnosti. To je bilo obdobje intenzivnega vstopanja zlasti avstrijskih in italijanskih podjetij v slovenski prostor. Velika večina večjih podjetij je imela ob tem asistenco pripadnikov slovenskih manjšin v obeh državah ter italijanske v Sloveniji. Mnogo skromnejša, a vendar prisotna, je bila na tem področju madžarska manjšina.

Manjšine, kot jih predstavljamo, so torej dejansko odigrale zelo pomembno vlogo povezovalca v meddržavnih komunikacijah. Vendar pa je zaradi povečane mobilnosti, ki zmanjšuje jezikovne in sporazumevalne bariere med ljudmi iz različnih

kulturnih okolij, čedalje večja možnost neposredne komunikacije. Zdi se, da so manjšine svojo povezovalno vlogo že večidel izrabile. »Mostišče« je narejeno, komunikacija je vzpostavljena, promet je stekel in manjšine niso več nujni ali optimalni dejavnik gospodarskega prodora tujih podjetij. V slovenski prostor so vstopala nemška, avstrijska in italijanska podjetja tudi zaradi kalkulacij nadaljnjega gospodarskega uveljavljanja na območju bivše Jugoslavije. Računali so namreč tudi na prebivalce Slovenije, ki izhajajo iz območja nekdanje Jugoslavije. Kakor je bilo že omenjeno, imajo ti spričo še obstoječih sorodstvenih vezi in družbenih mrež lahko primerjalne prednosti. Druga generacija ima večinoma tudi ustrezne kvalifikacije in lahko prevzemajo najzahtevnejše manipulacije. Tudi slovensko prebivalstvo je vešče južnoslovanskih jezikov ter pozna kulturo in mentaliteto teh območij dovolj dobro za prevzem podobnih funkcij. Pripadniki imigrantskih skupnosti imajo torej lahko podobno vlogo kot pripadniki avtohtonih manjšin (Zupančič, 2003, 7–16). Take kalkulacije so bile relevantne v prvi dekadi 21. stoletja, deloma tudi zaradi političnih okoliščin velikega širjenja EU (leta 2004 do 2007). Poznejši razvoj, zlasti po veliki gospodarski krizi (2007 do 2010) je te perspektive zlasti po letu 2013 (vstop Hrvaške v EU) reduciral. V aktivno vlogo vse bolj vstopa mlada generacija poslovnežev, kjer je angleško poslovno sporazumevanje *prima lingua franca* in kulturacijski okviri niso več tako učinkoviti, sploh pa ne nujno potrebni (Klemenčič M., Zupančič, 2017). To je mogoče opazovati v sodobnih manjšinskih okoljih čedalje bolj (prim. Novak Lukanovič, 2019).

V spremenjenih razmerah, ki so nastopile s procesi evropske integracije, globalizacije, informatizacije ter spremljajočih procesov, se močno povečuje mobilnost prebivalstva ter medsebojna komunikativnost in obveščenost. Pripadniki manjšin so pri vzpostavljanju in vzdrževanju vezi kljub svoji maloštevilčnosti pomembno prispevali k povečanju čezmejne komunikacije in sodelovanja na različnih področjih. Pri teh procesih sodelujejo tudi pripadniki imigrantskih skupin zlasti druge generacije. Vloga manjšin, tako klasičnih (avtohtonih) kakor tudi »novih« (imigrantskih), je torej ekonomsko, kulturno, politično in prostorsko zaznavna. Obenem so s svojimi dejavnostmi tudi manjšine čedalje bolj na trgu dela združene Evrope. Zaradi spreminjanja vloge in moči držav je pričakovati zmanjševanje apriornega zaščitništva države nad manjšinami ter ga nadomeščati s funkcionalnim. Na področju proučevanja narodnih manjšin, tako klasičnih kakor novih, bo treba torej v večji meri iskati nove tržne niše uveljavljanja pripadnikov manjšin, ne da bi zanemarili tudi formalne, zlasti pravne in politične vidike manjšinskih študij.

2.8.3 Manjšina v postmoderni družbi: primer koroških Slovencev

Moderna ali industrijska družbena faza je na Koroškem trajala nekako do začetka 80. let dvajsetega stoletja (Zupančič, 2005). V tem poznem stadiju je v pogojih sorazmerno dobrega čezmejnega sodelovanja med Avstrijo in Slovenijo (tedaj je bila še del socialistične jugoslovanske federacije) ta skušala manjšini pomagati tudi ekonomsko, in sicer z zagotavljanjem delovnih mest. Ustanovili so nekaj industrijskih obratov v mešani lasti na južnem Koroškem. Ti obrati so delovali približno desetletje, potem pa so jih drugega za drugim – kakor tudi druge v deželi – pričeli zapirati. Čeprav so se ob tem javljali očitki o protimanjšinskem delovanju (Klemenčič M, Klemenčič V, 2010), je ugašanje industrije zelo jasno označevalo zaton industrijske dobe. Moderna družba je prehajala v postmoderno ali postindustrijsko. V zaposlitveni sestavi se je pričel povečevati delež storitvenih dejavnosti. Koroška je bila zaradi razvoja turizma že v klasični industrijski dobi dejansko že precej terciarizirana (Zimmermann, 1995). Ob koncu osemdesetih let je južna soseda Jugoslavija tonila v težko gospodarsko in politično krizo. Zaradi slabosti jugoslovanske finančne in ekonomske politike so mnogi iskali bančne in zavarovalniške storitve v Avstriji ter nakupovali tam različne dobrine (Zupančič, 2005). Čezmejno nakupovanje je že ob koncu osemdesetih let dobilo izredne razsežnosti in ponudba na južnem Koroškem se je prilagodila izrednemu navalu kupcev (Podlipnig, 1991). Trgovina je potrebovala vse več osebja z znanjem slovenščine. Jezik manjšine je v nekaj letih postal iskana in cenjena dobrina, odnos do njega se je pričel hitro spreminjati. Slovenščina je dobivala pozitivno podobo. Med koroškimi Slovenci je bilo zelo malo brezposelnih prav zaradi teh novih priložnosti v storitvenih poklicih. Učenje slovenščine je postalo privlačno, število prijavljenih k dvojezičnemu pouku je pričelo naraščati. Oblikovala so se prepričanja, da ima manjšina že zaradi dvojezičnosti prav na področju storitvenih dejavnosti velike priložnosti (Zupančič, 2006). Ker so se istočasno povečevale tudi čezmejne delovne migracije, se je domneva o povečanem vplivu jezika krepila zlasti med manjšinskim prebivalstvom, večina pa teh percepcij ni imela (Zupančič, 2003, 68–111). Čezmejne delovne selitve so imele zelo pozitiven vpliv zlasti na obmejni prostor Avstrije in Italije in sicer zaradi vlaganja sredstev v avstrijske zavarovalnice in banke (Zupančič, 2002, 145–157).

Po osamosvojitvi Slovenije (1991) in pričetku oblikovanja Evropske unije so se čezmejni gospodarski tokovi povečali in predvsem razširili na različna nova področja. Širile so se možnosti investiranja avstrijskih podjetij v Sloveniji, pričeli so se uveljavljati čezmejni projekti in različne oblike poslovnega sodelovanja (Klemenčič

V., 1994, 2). Poleg strokovnega znanja in obvladovanja različnih veščin je bilo zelo pomembno znanje slovenskega jezika na visoki ravni ter poznavanje splošne in poslovne kulture. Jezik se je tedaj plasiral kot uporabna dobrina na različnih ravneh, tesno, praktično nerazdružljivo povezan s kulturo. Manjšina se je izkazala kot odličen čezmejni povezovalec, da se je upravičeno pojavilo stališče o manjšini kot »mostu« med državami, narodi in kulturami (Zupančič, 2006, 106–113). Kot zelo uporabne so se izkazale že prej obstoječe vezi koroških Slovencev s Slovenijo, pridobljene z različnimi oblikami sodelovanja, pa tudi znanstva in sorodstva. Manjšina je v pogojih pospešenega čezmejnega sodelovanja dobro izkoristila svoj človeški kapital, pridobila na ugledu in samozavesti. V istem obdobju se je povečalo tudi število dnevnih čezmejnih migrantov iz Slovenije, ki so poleg dela koristili različne bančne in zavarovalniške storitve (Zupančič, 2000, 42–55), a sorazmerno malo sodelovali z manjšinskimi ustanovami, čeprav so jih imeli na razpolago (Zupančič, 2002, 151–166).

Družbeno in politično dinamiko zadnje dekade 20. stoletja je za slovensko manjšino na Koroškem zaznamoval tudi prehod v postmoderno družbo (Zupančič, 1993, 233; Zupančič, 1993, 323–329). Pomembno vlogo pri socialnoekonomski emancipaciji manjšine je namreč odigral proces terciarizacije (ki se odraža s prevlado poklice v storitvenih dejavnostih) že sam po sebi, prej navedene gospodarske in politične okoliščine pa so šle manjšini precej na roko (Zupančič, 1997, 117). Odločilno je bilo, da je bila slovenska manjšina spričo svoje organizacije, strokovne usposobljenosti in jezikovnih kompetenc ter izgrajenih socialnih omrežij zmožna hitrih prilagoditev na naglo spreminjajoče se razmere. Ocenjujemo, da so glavni prispevek k tej elastičnosti manjšine prispevale manjšinsko srednje in višje šole, zlasti najstarejša med njimi, Slovenska gimnazija. Dvojezična trgovska akademija in zasebna Višja šola za gospodarske poklice sta vstopili v začetku devetdesetih let 20. stoletja in se hitro uveljavili z zanimivo izobraževalno ponudbo. Šole so skupaj oblikovale sicer ne posebej številčen, toda strokovno dobro usposobljen, jezikovno kompetenten in kulturno dejaven sloj manjšine, ki je na splošno prevzel najpomembnejše funkcije v manjšinskem političnem, gospodarskem in kulturnem življenju ter v ugodnem trenutku ključno prispeval tudi k izkazani povezovalni vlogi »mostu« med Slovenijo in Avstrijo. To je bilo mogoče, ker je bila manjšina po zaslugi slovenskih višjih šol tedaj že terciarizirana in to celo nekoliko bolj kot deželna večina (Zupančič, 1997, 196).

Posebej je treba omeniti vsaj tri socialne skupine manjšinskega prebivalstva: kmete in polkmete na podeželju, vrsto samostojnih podjetnikov in svobodnih poklicev ter rastoče število upokojencev. Med zaposlenimi pripadniki manjšine jih je

sicer največ v položaju nameščencev. Njihov dejanski položaj je močno odvisen od izobrazbe in kvalificiranosti ter delovnega okolja, v katerem delujejo. Zlasti na področju izobraževanja in medijev imajo že zaradi narave dela veliko priložnosti uporabiti slovenski jezik. Povsod pa seveda ni tako. Trgovina je po velikem »boomu« v devetdesetih letih močno nazadovala. Večina malih trgovinskih obratov v obmejnem pasu in po manjših krajih je zaprla svoja vrata. Podobno se je zgodilo tudi z mrežo bančnih poslovalnic in prodajnih zadrug. Vzroki za to so različni.

Kmečki sloj se je v zadnjih sto letih skoraj nenehno številčno zmanjševal. Ob koncu osemdesetih let je bil njihov delež okrog 5 %, kar nekako ustreza značilnostim visoko razvitih družb. Kmečkih gospodarstev je med koroškimi Slovenci sicer več. Večina tistih z manjšimi kmečkimi obrati je primarno odvisnih od dela na drugih področjih, kmetije pa jim predstavljajo dodatek ali pa celo hobi. Na nekaterih območjih je zanimiva dodatna dejavnost turizem na podeželju, ki s svojimi začetki sega precej daleč nazaj v industrijsko dobo šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja. V kontekstu manjšine pa je pomembno, da kmetje in polkmetje kot lastniki zemljišč ostajajo ključni dejavnik obstoja in razvoja kulturne pokrajine. Fizični prostor (naravna pokrajina z materialno dediščino, ki so jo skozi generacije oblikovali ljudje) ima za narodno identiteto izjemno pomembno in nenadomestljivo vlogo: dokazuje, da je slovenska skupnost doma na južnem Koroškem in je še sedaj in bo v prihodnosti nosilec prostorske komponente narodne identitete.

Drugi zanimiv socialni sloj so samostojni podjetniki in osebe v svobodnih poklicih. Socialna neodvisnost in sorazmerna ekonomska moč jim daje družbeni ugled in tudi moč, najbolj uspešni dokazujejo tudi določen sociali prestiž. Zanje je izraz »elita« seveda ustrezen. Zaradi družbenega ugleda so pripadnikom manjšine v spodbudo in ponos. V zadnjih dveh desetletjih se krepi število žensk v teh poklicnih profilih.

Tretji sloj, ki mu velja nameniti posebno pozornost, so upokojenci. V preteklosti je bila to socialna kategorija, ki je v analizah manjšinskih socialnoekonomskih struktur niso posebej obravnavali. Navadno so jih le omenjali kot obstoječi sloj. Z naraščajočim deležem starega prebivalstva (kar je na splošno prisoten trend v razvitih družbah po Evropi) pa je ta sloj vse bolj dejaven in vpliven ter zato tudi v kontekstu manjšine pomemben. Razpolaga s tremi ključnimi elementi: imajo čas, določeno ekonomsko moč in izkušnje. Za postmoderno družbo je značilno tudi to, da se del upokojencev aktivira kulturno in socialno, nekateri pa tudi ekonomsko. Ta sloj je dragocen zlasti zaradi posedovanja jezikovnih praks in izkušenj. Po drugi strani pa nastopajo kot uporabniki različnih storitev, tudi takih, kjer se zahteva znanje manjšinskega jezika. Uveljavljati so se pričela počitniška bivališča in ponekod tudi

vračanje upokojenega prebivalstva nazaj na podeželje. Posebej privlačni so nekoliko višje ležeči predeli na sončnih legah. Večji delež ostarelega prebivalstva na podeželju se po že nekoliko zastarelih nazorih smatra za razvojno težavo: je neke vrste indikator demografske regresije. Toda prostorska podoba razkrije, da se mnogi lotevajo estetizacije svoje okolice in so, dokler so pri močeh, dejavni na različnih področjih (Zupančič, 2020, 396–399).

2.8.4 Življenjski slog v postmodernem družbenem kontekstu in njegovi učinki na življenje manjšine

Postmoderna doba je prinesla vrsto sprememb, ki jih ob nastopu urbanizacije ni bilo niti slutiti. Beležimo predvsem spremembe, ki izhajajo iz življenjskega sloga postmoderne dobe in imajo neposreden in posreden vpliv na manjšino. O vsem tem je še premalo obsežnejših raziskav. Z veliko verjetnostjo pa je mogoče o določenih procesih sklepati ali jih z gotovostjo potrditi. Postmoderni način življenja v urbaniziranem (enako tudi suburbanem in podeželskem) okolju favorizira lokalnost, posebnost, individualnost. Uniformnost pretekle industrijske (moderne) družbene faze se mora postopoma umikati (Mlinar, 2008).

Urbanizacija je v različnih fazah močno spremenila podobo poselitvenega prostora koroških Slovencev. Večina teh sprememb je bila spontanih; so del modernizacijskega procesa, ki je industrijsko (moderno) družbo spremenil v postindustrijsko (postmoderno). Urbani način bivanja prevladuje tudi v podeželskih območjih. Postmoderna družba ima drugačne vrednote: izpostavlja individualnost, dinamičnost in prilagodljivost. Slovenska manjšina se je v stoletju od koroškega plebiscita leta 1920 do danes precej spremenila. Še vedno zaseda prostor južne Koroške, vendar v mnogo manjšem številu in deležu. V večini občin je po podatkih zadnjih ljudskih štetij delež nazadoval pod 50 odstotkov. Koroški Slovenci so tudi na lokalnih ravneh večinoma v manjšinskem položaju. Učinke prostorske razpršenosti so procesi urbanizacije in suburbanizacije še pospešili. Vloga slovenščine kot komunikacijsko operativnega jezika je nazadovala, deloma zaradi vse večjega vpliva angleščine kot *lingue franca* moderne dobe v Evropi na mnogih področjih ter seveda zaradi nemščine kot državnega jezika. Vloga slovenščine se zmanjšuje tudi zaradi uveljavljanja mrežnega vzorca prostorskega vedenja manjšine. Funkcijski prostor, ki ga sestavljajo vse lokacije, na katerih pripadnik manjšine izvršuje različna opravila, kot so delo, oskrba, izobraževanje, rekreacija, zabava, druženje ipd. se je razširil na mnoga okolja, kjer slovenščine praktično ni. Po drugi strani pa je za postmoderno družbo značilna povečana pozornost do lokalnosti in individualnosti. Vsi ti učinki postavljajo pred manjšino vrsto izzivov. Med najpomembnejše sodijo:

(a) vloga slovenskega jezika, (b) medgeneracijsko sodelovanje, (c) prostorska identiteta in (d) organizacija manjšine. Na kratko jih predstavimo.

Slovenščina ostaja najpomembnejši, a ne edini in tudi ne nujno ekskluzivni element narodne identitete. Prevlada bivalnih okolij, v katerih je jezik tudi lokalno v manjšini, mešani zakoni in funkcijski prostor, ki se razteza tudi v okolja, kjer manjšinski jezik nima vloge, lahko pri govorcih utrjuje vtis inferiornosti in zgolj simbolne pomembnosti (Kern, 2016, 2014). Ker se že javljajo oblike pripadnosti brez slovenskega jezikovnega znanja, rabe in kompetenc, lahko to vodi v distanciranje od jezikovnega jedra Slovencev v Sloveniji in od drugih skupin Slovencev po svetu. Na drugi strani zahteva od teh višjo mero medslovenske jezikovno-kulturne tolerance, od manjšine pa, da vztraja pri jezikovnih praksah, kjer praktično lahko. Družba starih je poseben izziv, ker imajo generacije različne vrednote, izkušnje in življenjske sloge (Zupančič, 2011, 140–142). Javlja se potreba po nekakšnem manjšinskem medgeneracijskem sporazumu, ki bo razlike upošteval in iskal skupne interese, obenem pa spoštoval razlike v delovanju. Prostorska identifikacija je soočena z velikimi spremembami. Poselitveni prostor manjšine je zadržal podoben okvir, vendar se je z urbanizacijo in suburbanizacijo zlasti v osrednjem prostoru Koroške strukturno močno spremenil. Na prostorsko komponento narodne identitete močno vpliva tudi funkcijski prostor, v katerem pripadniki manjšine uresničujejo svoje interese. Funkcijski prostor je bistveno širši od bivalnega, ni nujno sklenjen in ima tudi virtualno različico. Zato obstaja tveganje zanemarjanja tradicionalnega poselitvenega prostora, na katerega se veže glavnina manjšinskih pravic, obenem pa priložnost tesnejšega sodelovanja z drugimi območji poselitve Slovencev. Za Slovenijo je to zahtevno, ker mora oblikovati manjšinskim interesom in potrebam primerno ponudbo. Področje organizacije manjšine izpostavlja ne toliko sedanjo politično-idejno zasnovo (ki ima svojo zgodovino in pomen) z vprašanjem enotnega nastopanja vred (kar je sicer izjemno pomembno!), temveč predvsem pragmatične vidike povezovanja, ustreznega sedanjemu poselitvenemu vzorcu koroških Slovencev ter funkcijskega prostora, v katerem pripadniki skupnosti delujejo. Učinkovito mreženje je podlaga za hiter pretok informacij, reševanje izzivov in širjenje ali vsaj zadrževanje slovenske komunikacije.

Že samo zaradi priseljevanja se je povsem spremenila lokalna jezikovna situacija, ker je bila velika večina priseljenih govorcev nemškega jezika, nekateri o manjšini dejansko niso imeli ne predstave in ne stika z njo. Suburbanizacija je v delu poselitvenega prostora neposredno prispevala k učinku razredčenja manjšine na lokalni ravni, kar je neposredno vodilo k umikanju slovenščine v šoli pa tudi v cerkvi. Manjšina je v približno dveh do treh desetletjih, med 1961 do 1991 (sledeč

statističnim podatkom), postala manjšina v večini občin. Po štetju leta 1991 sta le še dve občini imeli slovensko večino, Sele in Globasnica. Število slovensko govorečih pa se je ob zadnjih popisih konstantno povečevalo le v obeh deželnih mestih. Urbanizacija in suburbanizacija sta torej povečali učinke prostorske razpršenosti manjšine, in sicer tako, da so ob že sicer potekajoči asimilaciji (za kar je veliko razlogov) z doseljevanjem večinske populacije posredno zmanjšali delež slovenskega prebivalstva. Poleg tega se je določen del manjšine tudi urbaniziral, s tem ko so se doseljevali v obe največji mesti in v njuno okolico, ali pa se izseljevali tudi izven Koroške, predvsem na Dunaj in v Gradec (Zupančič, 2013, 44). V drugi fazi pa prihaja že tudi do delnega vračanja, in sicer kot upokojenci ali posamezniki v obliki sekundarnega stalnega bivališča ter s tem ponovnega vzpostavljanja stikov z manjšinskim okoljem.

Suburbani način bivanja, ki prevladuje v slovenskem poselitvenem prostoru na južnem Koroškem, je zaradi večje individualizacije sprostil oziroma zmanjšal lokalni socialni nadzor. Pritisk na posameznika v zvezi z rabo jezika in identifikacijo, še posebej javno izraženo, se je sprostil. Družbena klima je postala manjšini vendarle bolj naklonjena, čeprav ne gre podcenjevati niti še prisotnih teženj po družbenem omejevanju manjšine (Kržišnik-Bukić, 2017) (to se lepo odraža ob večletnih javnih polemikah glede postavljanja dvojezičnih tabel, še posebej ob dejstvu, da je tudi začetek tega sprožila manjšina sama!) niti ukoreninjenih predstav in zadržanosti pri pripadnikih manjšine, da bi jezik uporabljali v vseh situacijah, kjer je to mogoče. Naraščajoča individualizacija ima tudi slabo stran, in sicer v večji politični in kulturni apatiji. Čeprav je manjšina v povprečju precej bolj aktivna na kulturnem področju, je splošni trend v upadanju zanimanja za lokalna druženja. Nadomeščajo jih nove priložnosti in izzivi predvsem spletne in virtualne realnosti.

Suburbanizirana kulturna pokrajina je v predelu intenzivnega doseljevanja in tvorbe povsem novih stanovanjskih četrti na podeželju dramatično spremenila svojo podobo in tudi identiteto. Na drugi strani je med značilnimi vrednotami človeka postmoderne dobe iskanje prostorske identitete in spoštovanje lokalne tradicije. To lepo ponazarjajo prizadevanja za ohranitev ne le elementov naravnega, temveč tudi oblikovanega okolja, kot so hiše, kmečke stavbe, sakralni spomeniki in drugi grajeni elementi. Sem sodijo tudi prizadevanja za ohranjanje lokalnih ledinskih imen, ki je v projektih dobil izjemen polet in zelo pozitiven odmev. Na določen način je odtujenost, povzročena z uvajanjem povsem novih, hibridnih stavbnih struktur v doslej podeželsko in po videzu kmečko okolje, sprožilo refleks varovanja kulturne pokrajine. To je še posebej dobro razvidno pri starejši generaciji, ki se ob vrnitvi v okolje rada obdaja s simboli tradicionalnosti, včasih celo pretirano in kičasto. Ker

pa mnogi elementi tradicionalne pokrajine asociirajo na prostor in čas, v katerem je bila manjšina v določenem okolju še lokalna večina, implicitno prispevajo tudi k identifikaciji z manjšino.

Glavne spremembe postmodernega življenjskega načina gre iskati v spremenjeni časovno-prostorski organizaciji ljudi (Mlinar, 2008). Ta upošteva različne funkcije, kot so bivanje (stanovanje), delo, izobraževanje in usposabljanje, oskrba, rekreacija in sprostitev, družabno in politično življenje in podobno (Zupančič, 2017). Za industrijsko (moderno) družbeno fazo je bil značilen t. i. zaporedni linearni pristop v časovno-prostorski organizaciji, po katerem je za na primer industrijskega delavca ali nameščenca v podjetju z določenim delovnim časom ta začela z jutranjimi domačimi opravili, nadaljevala s potjo na delo, delom in ob vračanju nazaj še priložnostno oskrbo, večerni domači del pa je obsegal predvsem bližnje oziroma domače okolje. V postmoderni dobi pa je precej drugače. Delovni čas je postal raztegljiv, pogosto deljen, opravila pa neredko raztresena tudi na različnih lokacijah. Lokacije dela so na različnih krajih, zato se je individualni (avtomobilski) promet močno povečal. Povečalo se je tudi število funkcij. Domače okolje je pogosto le prostor (lokacija) bivanja, vse ostalo je drugje. Posameznikov časovno-prostorski vzorec je postal mrežni; to pomeni, da se v dnevnem ritmu za opravljanje različnih funkcij zunaj doma zvrsti več različnih lokacij, ki so razporejene razpršeno, npr. v mestu in primestnih krajih, v obliki točk. Lahko, a ne nujno, oblikujejo določen mrežni vzorec. Za uporabnika so bistvene in vplivne le točke, ki jih uporablja in s katerimi je v relativno pogostem stiku. Ostali vmesni prostor je manj pomemben. Funkcijski prostor je torej izbiren, odvisen od interesov in možnosti. V sodobnem času vstopa na prizorišče tudi virtualni prostor, kot posledica vse več opravil, ki se vršijo na spletu. Lokacija sedaj ni več tako pomembna in pri določenih poklicnih profilih se zanimanje za stvarni, obdajajoči svet tudi dramatično zmanjša.

Značilno je tudi, da je v postmoderni družbi zaradi prevlade dela v storitvenih dejavnostih težje najti značilen vzorec prostorskega vedenja. Ta se v življenju posameznika spreminja in prilagaja, obenem pa je dinamičen. Seštevek vseh lokacij, na katerih posameznik vrši različne dejavnosti, je njegov funkcijski prostor. V njem potekajo tudi jezikovne komunikacije. Ta prostor ima torej realen vpliv tudi na pripadnike manjšine. Pričakovati je mogoče tudi vplive na jezikovno znanje, kompetence in rabo. Zlasti v predelu urbanega in suburbanega območja osredja Koroške je večina funkcij v nemškem jezikovnem okolju. Domače okolje je s tem nekoliko izgubilo na pomenu, ker se v njem posamezniki zadržujejo sorazmerno manj. Ostaja ali se celo krepi simbolni pomen domačega kraja. To pa seveda pomeni, da je tudi koncept varovanja manjšine, naslonjen na teritorialni princip

lokacije bivanja, v postmoderni dobi zaradi prostorsko obširnega vedenjskega vzorca sorazmerno manj učinkovit. Pripadniki manjšine uporabljajo slovenski jezik vse bolj (le) simbolno (Obid, 2018). Podobni trendi se pojavljajo tudi na Tržaškem in Goriškem, a nekoliko manj očitno. Poleg nemščine kot jezika večine (ki je obenem tudi zelo razširjen jezik v Evropi) se vse bolj, posebej pri mladi generaciji, uveljavlja angleščina v različnih oblikah, od specifičnega poklicnega žargona ali slenga v družabnih elektronskih omrežjih do poslovne in zborne rabe. V življenju tipičnega pripadnike slovenske skupnosti je jezikovna komunikacija že precej pogosto večjezična, slovenščina pa ima pri tem, vsaj kar zadeva obseg, precej podrejeno vlogo. Celo v poklicnem svetu (na primer v trgovini) je angleščina že zavzela mesto običajnega sporazumevalnega kanala (Kern, 2016). Manjšinski jezik je s tem precej prikrajšan. Pojavljajo se primeri angleške poslovne komunikacije med Slovenci. Trendom večjezične rabe so se zelo dobro prilagodile tudi vse tri višje šole s slovenskim jezikom. Celo več: po svoje so bile pionirke novega trenda. Bogata ponudba večjezičnega izobraževanja krepi eno ključnih kompetenc pripadnikov slovenske skupnosti: jezikovno opolnomočenje za delovanje v vse bolj (jezikovno) raznolikem okolju. Večjezična znanja in kulturne veščine jim ob strokovnih kvalifikacijah krepijo tudi smisel za prilagodljivost in mobilnost (Vrbinc, 2020).

Domače podeželsko okolje torej izgublja na praktičnem pomenu, krepi pa se njegova simbolna vloga. Ostaja sidrišče prostorske (lokalne) identitete, ker vsaj deloma sovpada tudi s pripadnostjo manjšini. Prostor južne Koroške je pač »matično jedro« koroških Slovencev. Zato se na lokalni ravni množijo potrebe po dokazovanju lokalne in tudi narodne, jezikovne in kulturne identitete, ker je vezana tudi na prostor in ne le na skupnost. Po izkušnjah na te simbolne pomene pogosteje reagirajo starejši, sploh upokojenci z višjo izobrazbo, poklicnimi izkušnjami in primernim življenjskim standardom. Krepijo se pobude po varovanju preostalih elementov kulturne pokrajine. Materialna in nematerialna dediščina postajata zaradi tega iskano blago in svojevrsten kapital.

2.9 Statistični popisi in druge oblike ugotavljanja etnične pripadnosti

Proučevanje številčnega razvoja manjšin je precej težavna in nehvaležna zadeva. V tem poglavju so predstavljeni načini ugotavljanja narodne pripadnosti v državah slovenske prisotnosti. To poglavje osvetljuje torej nekatere metodološke poteze ugotavljanja in prikazovanja etnične slike ter posega tudi k teoretičnim izvorom popisnih kategorij jezik, materni jezik, kulturna ali narodna (etnična) pripadnost (Oblak Flander, 2007). Na razpolago sta dva temeljna pristopa k ugotavljanju

številčnosti manjšin: statistični popisi in različne ocene. Kljub kritikam tako enega kakor drugega načina ostaja dejstvo, da so številke prisotne v razpravah in jih je smiselno uporabiti oziroma upoštevati. Vendar je treba te številke tudi ustrezno »brati«, to je poznati in interpretirati ozadja ter načina zakaj, kako, s kakšnim namenom so bile pridobljene ter kaj nam sploh realno predstavljajo.[69]

Najpomembnejši vir podatkov so popisi prebivalstva po različnih kategorijah, kot so narodna pripadnost izrecno, jezik ali celo verska in kulturna opredeljenost. Praksa ugotavljanja etnične stvarnosti je po evropskih državah precej različna. Prostor Srednje in Južne Evrope ima do narodnega in jezikovnega vprašanja izostren odnos. Narodne in jezikovne statistike ter različni pristopi do ugotavljanja so zato slej ko prej vedno pomembno politično dejanje. Vse države so razvile sorazmerno zelo obsežne instrumentarije popisov. Do danes so vse države vključno s Slovenijo prevzele prakso EUROSTAT-ove statistike, ki vnaša kar nekaj temeljitih posledic tudi v razpravo o manjšinah. To je pomembno zlasti pri upoštevanju navzočega prebivalstva (rezidentov). Poleg tega so mnoge države sledile praksam, da narodne, verske in tudi jezikovne pripadnosti ne beležijo več, k čemur je veliko prispevala uvedba registracijskih popisov, ki so za države veliko cenejši, obenem pa bolj tekoči in reflektirajo situacije po letih in ne le po desetletnih časovnih presekih. Italija že tako ni popisovala etnično pomembnih kategorij, Slovenija in Avstrija sta to navedli nazadnje 2001 (Slovenija 2002), Madžarska je imela te kategorije še ob popisu 2011, Hrvaška pa tudi še ob popisu 2011. Vendar sta bila v obeh državah popisa tehnično in metodološko spremenjena. Bistvene novosti so, da je osnovna kvota popisovanih sedaj rezidenčno prebivalstvo (in ne stalno oziroma državljani), ter da so v obeh primerih dovoljevali (že 2011) možnost, da se respondenti na vprašanja o jeziku, narodni pripadnosti in veroizpovedi ne izjasnijo. V bodoče bodo torej slike manjšin izključno odraz vzporednih metodologij na podlagi ocenjevanja. Avstrija je nazadnje ugotavljala jezikovno pripadnost leta 2001, pozneje pa so uvedli registracijski način popisovanja, kategorije o jeziku pa se sploh več ne ugotavljajo. Zato bo potrebno za področje narodnega vprašanja podatke o številčnosti manjšinskih populacij pridobiti iz različnih ocen ali pa ekstrapolacij, kjer in koliko to gre.

Poglejmo sedaj pobliže nekaj značilnosti kategorij, ki so pomembne za ugotavljanje, prikaz in razlago etničnih situacij. Najbolj neposredna kategorija je narodna pripadnost ali narodnost. Popisna kategorija zahteva, da se posameznik do nje opredeli. V mešanih etničnih okoljih se pričakuje večja senzibilnost do pojava, po

69 Sloviti avtor Rosling (2019) analizira pojav števil in vprašanje verjetja v njihovo racionalnost. Za manjšine to velja skoraj enako kot za statistične prikaze ekonomskih gibanj, ker se nam pogosto dogaja, da so manjšine po opazovanju v praksi bolj prisotne kot pa kažejo rezultati popisov. Roslingova utemeljevanja nas razrešijo marsikatere dileme.

drugi strani pa je pri respondentih mogoče pričakovati odstopanja v smislu zanikanja, odrekanja navajanja narodne ali jezikovne pripadnosti, k čemur lahko bistveno pripomorejo osebne in družinske prilike ter družbena klima v času popisa. Po izkušnjah del prebivalstva pri popisih etnično ali jezikovno flukturira, ne da bi doživljal posebne pritiske. Pri kritikah popisov se raziskovalci velikokokrat na to ne ozirajo.

Proučevalci so kategorijo maternega jezika izpostavljali kot najbolj relevanten podatek o etničnem zaledju opisovane osebe, ker naj bi bil najbližje socializacijskim učinkom, ki jih v življenju človeka pusti sled tesne socialne navezanosti med materjo in otrokom. Končno je taka vez opredeljena kot primarna socializacija; tista, ki se ji človek skoraj ne more izogniti. Zato se štejejo navedbe po maternem jeziku za bolj verodostojne. Pa je vendarle treba nekoliko dvomiti o tem. Večina asimilacijskih procesov se namreč pri človeku zgodi pozneje v življenju; praktično ves čas je to mogoče, kakor je načeloma mogoč tudi reverzibilen proces (to pa se zgodi pri manjšinah zelo redko!). Po izkušnjah je za asimilacijo najbolj ugodno (in za manjšine zato kritično z vidika njihovega identitetnega razvoja) v šolski dobi, mladosti ter zgodnji odrasli dobi, in sicer zaradi tega, ker je v socializacijskem ciklu posameznika edukativna doba čas za sprejemanje informacij in formiranje osebnosti. Tedaj se izoblikujejo tudi stališča, prakse in nazori o jeziku ter tlakujejo pot poznejšim jezikovnim sposobnostim in kompetencam v življenjskem ciklu. Znanje jezika in s tem (ali z njim) povezano identitetno oblikovanje posameznika bistveno vplivata na to, kako bodo pozneje ravnali v različnih življenjskih okoliščinah in tudi, kako se bodo opredeljevali pri popisih. Ker je jezik pri mnogih narodih (tudi slovenski primer je tak) ekskluzivno vezan na kategorijo narodne identitete in pripadnosti (ne gre pa tega preprosto enačiti), ga nekateri pri popisih javljajo tudi v okoliščinah, ko je na primer en sam govorec. Iz praktičnih razlogov on ne more izbrati pogovornega jezika kot zares pogovornega, a ga izbere kot izpostavljen element narodne pripadnosti. V resnici se torej narodno identificira in ne kvalificira jezikovnih okoliščin. Prav tako pa pomeni, da mnogi svojega znanja in rabe jezika v popisu niso navedli, ker je življenje v etnično mešanem zakonu jezikovno večidel v večinskem jezikovnem mediju, manjšinski pa se uporablja manj, ločeno in situacijsko prilagojeno (Sedmak, 2002). Razmerja med jezikom v praksi in statistično izkazanim jezikom (po katerem se večinoma ocenjuje številčnost manjšinskih skupnosti) so torej odvisna od mnogih dejavnikov in ne morejo biti in niso le preprost posnetek etničnega stanja.

Če je popisni instrument na primer v avstrijski statistiki, kjer je pogovorni jezik (Umgangssprache) s stališča statistike (tako ga namreč uradno razlagajo) jezik navadnega, običajnega, najbolj pogostega jezikovnega sporazumevalnega koda v

družinskem okolju, daje statistika pri popisu možnost opisati jezikovno stanje z navedbo dveh jezikov. Toda ta domnevno strokovna poštena namera se v praksi povsem izkrivi. Popisovalec je moral to statistično noto natančno prenesti v vprašanje ob popisu, popisani pa je (ali bi moral) to tudi neposredno tako razumeti. Vendar na popisno izrekanje deluje vrsta dejavnikov tudi, če ni elementov tihega (ali pa celo odkritega) pritiska popisovalcev oziroma splošne klime v družbi, ki popisanemu narekuje prilagoditve izrekanja o jezikovnem stanju. In popis postane instrument, ki navadno sistematično niža številčnost manjšine.

Italija se je kljub raznolikim (ali pa morda prav nasproti njim) jezikovno-kulturnim razmeram sorazmerno zgodaj (po drugi svetovni vojni) ugotavljanju jezikovne in narodne sestave svojega prebivalstva odpovedala. Prikazi etnične realnost pa so zanimivi in omogočajo vpogled v etnične razmere po temeljitejšem kritičnem pregledu. Morda so k tej odločitvi pripomogle praktične politične razmere, vključno z odnosom do manjšin zelo različnega položaja. Možen razlog bi bil tudi koncept italijanske države, ki se, zgledujoč po nekaterih evropskih primerih, tega vprašanja sploh ni lotevala. Zato je ugotavljanje številčnosti slovenske skupnosti v Italiji prilagojeno starejšim popisom in njihovim interpretacijam ter novejšim ocenam, ki pa skoraj vse temeljijo predvsem na jezikovnih merilih. Zelo natančno analizo je podal Stranj (Stranj, 1992), ko ugotavlja pripadnost manjšini na osnovi starejših podlag (z navedbami slovenskih jezikovnih razmer), poznejših selitvenih procesov (za kar so na razpolago primerne statistike) ter z ekstrapolacijo obeh. Rezultat tako ni točno ugotovljeno število v presečnem času, pač pa ocena v slogu »od – do« s komentarjem. Vendar imamo na ta način precej podrobno analizo etničnih razmer. Te podrobnosti je v več študijah še nekoliko dopolnil Bufon (1992), opirajoč se tudi na podatke šolske statistike. Podatkom in ocenam ter interpretaciji teh analiz je SLORI, manjšinska raziskovalna institucija med Slovenci v Italiji, sledila ves čas. Zato imamo o Slovencih v Italiji kljub odsotnosti uradnih statistik v drugi oolovici 20. stoletja (ko so v Avstriji, Sloveniji, na Madžarskem in Hrvaškem te podatke statistično še beležili) veliko informacij in precej jasno sliko navzočnosti ter teritorialne razporejenosti. Italija je leta 1981 pripravila uradno oceno manjšin na ozemlju države. Za slovenske razmere je ta ocena pokazala precej manjše število pripadnikov (ocenjevali so jih na 50.000) kot pa dotedanje in tudi poznejše ocene in ugotavljanja slovenskih avtorjev. Tak razkorak je nastal tudi pri drugih manjšinah v Italiji; sledi namreč precej pogostemu vzorcu ugotavljanja manjšin, po katerem so te statistično navadno manj številčne in starejše kot dejansko. Najobširnejše in tudi najbolj podrobne statistične prikaze prebivalstva

po jezikovni in etnični pripadnosti najdemo v obširnem delu Stranja (1999),[70] ki so ga že povzemali mnogi.

Pri Italiji je treba upoštevati tudi politično-teritorialne spremembe. Italije razen v Beneški Sloveniji in Reziji do 1920 ni bilo, pred 1866 pa tudi v Benečiji ne. Popise pa so tedaj že izvajali. Italija je do leta 1921 pri popisih upoštevala pogovorni (občevalni) jezik. Popisovali so državni uradniki, ne da bi prebivalce sploh spraševali; zanašali so se na krajevne informatorje in lastno poznavanje. Zato so raziskovalci popisne podatke ob kritičnem pretresu nekoliko revidirali. Za dosti relevantne štejeja Musoni in Fracasetti za starejše, za novejše pa Venossi, Steinicke, Stranj in drugi avtorji. Razlike so precejšnje. Ob opazovanju teh podatkov lahko pridobimo nek splošni vtis, čisto natančni pa ti podatki (kakor tudi drugi) seveda niso. Druga težava popisov v Italiji, stari in novejši (po drugi svetovni vojni) je tudi to, da po jeziku niso popisovali povsod, ampak le v vnaprej določenih občinah. Na ta način so bile ob posameznih popisnih letih nekatere robne občine slovenske poselitve izpuščene. Ob novejših popisih so na razpolago popisni podatki (z vsemi težavami, op. p.; po Stranj, 1999) do 1971. Italija je obdobno /v petdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih podala tudi ocenjevanje po strokovnih skupinah, ki naj bi ugotovila predvsem stanje posameznih manjšin. Dejansko je tako, da je zadnja taka ocena (uradna) za 1981 (1983) in so jo pozneje raziskovalci tako ali drugače obravnavali (Stranj, 1999, 137–162).

Jugoslovanska statistika je izvajala popise po narodni pripadnosti ves čas svojega obstoja obeh držav, le da so bili kriteriji od popisa do popisa različni. Izrecna navedba narodne pripadnosti seveda olajšuje presojo, še posebej, ker so na razpolago tudi podatki glede jezika (jezik, ki ga oseba govori in zna; materni jezik). Vsekakor pa imamo za obdobje skupne državne tvorbe precej razmeroma uporabnih podatkov, upoštevaje seveda uvodoma navedene opombe glede tega, kako popisni podatki sploh nastanejo. V primeru Slovencev na Hrvaškem je to izjemno pomembno, ker je mnogo oseb v mešanih zakonih in je tudi bistveni del skupnosti zato dejansko že po genezi prilagojen jezikovnim družinskim situacijam in stališču do pripadnosti slovenskemu narodu (ker je ob popisih bila upoštevana kategorija narodne pripadnosti). Hrvaški popisi so prakso ugotavljanja po narodni pripadnosti nadaljevali do 2011, 2021 pa so kategorije sicer ostale, a je popis registracijski.

70 Delo je izšlo *post mortem*; avtor, P. Stranj je ob pripravah na disertacijo s tematiko narodne / jezikovne sestave v Furlaniji Julijski krajini zbral veliko gradiva, a ga je vmes prehitela smrt. Na SLORI sta orjaško delo urejanja gradiva za pripravo knjige (Stranj, P. 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst) uredila Bufon M. in Kalc A.

Madžarska je popisovanje prebivalstva po etničnih kategorijah izvajala ob vseh dosedanjih popisih, razen ob zadnjem (2021).[71] Kategorije popisovanja so se nekoliko razlikovale od obdobja monarhije dalje, ko so dajali prednost znanju jezika. Odločilen pa je bil potem prikaz oziroma interpretacija teh izidov. Znanje madžarščine se je interpretiralo kot madžarsko narodno pripadnost, zlasti ko je Madžarska za svoje politične potrebe take podatke izpostavila. Poleg tega so Slovence šteli kot Vende, kar morda vnaša nekaj zmede v razumevanje pojma Slovenec. Kritike opozarjajo tudi na sorodnost tega pojava z »vindiš« v Avstriji, čeprav je imenovanje »Vend« na Madžarskem bistveno starejši in se je pojavljal sočasno (v javnosti) z izrazom Slovenec. Madžarska statistika je imela vse možnosti povzeti najbolj pogosto rabo proučevane etnične skupine, a se je odločila za bolj posebno različico, poudarjajoč pri tem različnosti. Razumevanje etničnosti je bilo – vsaj interpretativno – vezano na teritorije svetoštefanske krone, za kar so obstajali interesi, da se morebitne etnične konkurente na svojem ozemlju karakterizira kot lokalne kulturne posebnosti, do katerih je mogoče izkazovati načelno toleranco, manjšinskih (posebej jezikovnih) pravic pa ne potrebujejo. Popisi od 1970 in 1980 ter tudi popisi že po koncu socialistične ureditve na Madžarskem so namreč precej širokogrudni, kar zadeva popisne kategorije in ima opazovalec vtis dokajšnje natančnosti. Ker so podatki po krajih in (zelo malih) občinah, je mogoče postaviti precej podrobno sliko. Materni jezik, znanje jezika, kulturna pripadnost in narodna pripadnost predstavljajo načeloma zadostno širino in nudijo vpogled v razmerja med temi popisnim kategorijami, a odpirajo tudi vprašanja interpretacije. V manjšinskih študijah se raziskovalec raje zateče k rabi kategorij, ki podajajo večje število pripadnikov manjšine. Kritično je treba priznati, da je tak pristop lahko hitro tudi povod k majorizaciji manjšine in favoriziranju številčnosti kot nekega predikata kakovosti: večje, številčnejše manjšine so pač lahko tudi razumljene kot bolj pomembne. V madžarskem primeru je to zlasti kategorija maternega jezika, za katerega pa smo ugotovili, da njegov pomen v življenju posameznika variira in izvor še ni avtomatično tudi poznejša ali aktualna (narodna) identiteta. Popisa 2000 in 2011 pa se razlikujeta, ker so lahko respondenti odgovor na vprašanje jezika in narodne pripadnosti izpustili.

Od vseh obravnavanih držav so se glede popisnega ugotavljanja etnične pripadnosti ter metodologija popisovanja največ proučevali popisi v Avstriji. Za avstrijsko statistiko to ni superlativ, pač pa kritika. Dosedanje raziskave in kritike popisov tem niso prizanašale (prim. Klemenčič V., 1990), ker naj bi bili popisi že od začetkov popisovanja manipulativni (Grafenauer, 1946) in jih imajo celo za povsem neverodostojen prikaz stvarnih razmer, z vidika manjšin pa naj bi bile krivične

71 V času priprave dela popisnih rezultatov še ni bilo na razpolago za ta popis.

(Grafenauer, 1990, 17–28). Toda nekateri avstrijski avtorji trdijo, da so rezultati popisov povsem realni. Einspieler meni, da so v tem primeru odveč slovenske ocene (Einspieler, 1980). Klemenčič M. in Klemenčič V. (2008) obširno in s tehtno argumentacijo dokazujeta, da so bili statistični popisi v vseh obdobjih avstrijske države del protislovenskega (manjšinskega) instrumentarija, kar se pozna tudi še v zadnjem desetletju, ko je sklicevanje na popisne podatke merilo določevanja zelo simboličnih pravic, kot je vidna dvojezičnost.

Najprej je primerno omeniti stare prakse, tudi zaradi tega, ker je najstarejši pristop na nek način implicitno trasiral razumevanje popisa kot instrumenta etničnih politik. Popisni element in zato kriterij poznejših razlag pa je bil jezik. Jeziku so s tem priznali tisto vrednost v okviru lestvice elementov narodne identitete, ki mu po pravici pripada, toda obenem zatrjevali, da gre zgolj za jezik in torej za izključno jezikovno-kulturno vprašanje, ki izrecno ne pojasnjuje narodne pripadnosti, a so jo tako večinoma razumeli in tudi razlagali. Za območje Avstrije imamo na voljo podatke od prvega popisa leta 1846 (Czoernigove statistike) dalje, pri čemer so razen nekaj izjem vseskozi uporabljali kriterij občevalnega jezika. Prvo ljudsko štetje leta 1846 ter sledeči popisi leta 1880, 1890, 1900 in 1910 (ob štetju leta 1869 niso ugotavljali jezikovne pripadnosti) so popisovali po občevalnem jeziku, in sicer na Koroškem in Štajerskem ter v drugih deželah, kjer prebivajo Slovenci kot večinsko prebivalstvo. Pri ljudskem štetju leta 1923 so popisovali po družinskem jeziku (Zorn, 1986), leta 1934 po pripadnosti h kulturnemu krogu, nacistični popis leta 1939, ki je uvedel vrsto kombiniranih kategorij in popisno kategorijo »vindiš«, je uporabil kriterij maternega jezika. Vrsto kombiniranih jezikovnih kategorij in »vindiš« so kot dediščino omenjenega popisa sprejeli in ohranili vsi popisi po drugi svetovni vojni do danes (Klemenčič V., 1990, 31–36). Popis leta 1951 je obsegal največ različnih jezikovnih variant; v različnih statističnih in drugih publikacijah pa so jih nato precej različno kombinirali in nesistematično združevali. Klemenčič je v svoji kritični analizi tega ljudskega štetja naštel nič manj kot 16 variant jezikovnih kombinacij; od tega so jih imeli v popisu 8 (nemško-slovensko, nemško-vindiš, slovensko, slovensko-nemško, slovensko-vindiš, vindiš-slovensko, vindiš, vindiš--nemško), ostale pa so rezultat kombiniranja za objavo v različnih publikacijah (Klemenčič V., 1960). Slovensko govoreče so ugotavljali na ozemlju celotne Avstrije, vendar sta bili pri tem kombinaciji nemško-slovensko in nemško-vindiš šteti kot nemško, zato so številke izven Koroške povsod sistematično nižje (Klemenčič V., Wutti, Domej, 1977). Leta 1961 so popisovali po družinskem jeziku, jezikovne kategorije pa so bile iste, kar je vneslo dodatno zmedo najprej popisovalcem, potem pa še različnim analitikom. Podatki so navedeni samo za območje dvojezičnega šolstva, torej za politične okraje Šmohor, Beljak-dežela, Celovec-dežela

in Velikovec, in ne tudi za občine, kar so imeli vsi prejšnji popisi (Zorn, 1972). Poleg tega se podatki nanašajo samo na skupno prisotno prebivalstvo in ne ločujejo po državljanstvu. Za leto 1971 so popisovali po občevalnem jeziku po že znanih kategorijah za celotno Avstrijo (Klemenčič V., Wutti, Domej, 1977). Leta 1981 in 1991 so popisovali po omenjenih jezikovnih kategorijah, vendar so podatki v statističnih publikacijah objavljeni le združeno: leta 1981 so navajali slovensko, slovensko v kombinaciji, vindiš in vindiš v kombinaciji z nemškim in slovenskim, leta 1991 pa le še slovensko in vindiš, pri čemer so v kategoriji vštete vse kombinacije s slovensko oziroma vindiš. Podatki so podani za celotno Avstrijo, in sicer po deželah, političnih okrajih in občinah in so vsaj v tehničnem oziru kvalitetni. Prav tako so ločevali po državljanstvu (Zupančič, 1999, 96–100). Zadnji popis take vrste, ki daje podatke za primerjavo, je popis (štetje) leta 2001. Leta 2006 so izvedli poskusni prehod na registracijske popise in Avstrija je sledila praksam mnogih evropskih držav, da delovanje svoje statistike poenostavi in poceni. Popisne kategorije, kot smo jih poznali doslej, so tako prišle v zgodovino. Leta 2011 in 20121 je Avstrija izvedla registracijski popis po novi metodologiji; podatkov o jeziku ni več (Zupančič, 2020).

Kaj je pravzaprav kategorija občevalnega (pogovornega) jezika pomenila, kako se je štela in razlagala in kako so kategorijo uporabljali? Avstrijske prakse so kljub vsemu nekoliko specifične. Kriterij občevalnega jezika (Umgangssprache) se je sicer pojasnjeval ob vsakem popisu posebej. Ker pa dostikrat prebivalstvo ni imelo jasnih navodil, so dokaj ohlapno opredelitev popisnega kriterija tolmačili različno: od družinskega jezika, pripadnosti k jezikovni skupini ali pa preprosto jezik okolja (jezik, ki ga posameznik največ uporablja). Potem so kriterij občevalnega jezika »pretvarjali« v narodno pripadnost. Nekateri sicer govorijo slovensko (so slovenskega izvora), vendar nimajo slovenske narodne zavesti in pri popisih slovenščine ne navajajo kot svoj občevalni jezik. Popise so vedno spremljali posredni in neposredni pritiski na posameznike, organizacije in ustanove manjšine ter protimanjšinska propaganda, zato se je to poznalo pri popisnih rezultatih vsaj pri določenih slojih. Jezikovno opredeljevanje je bilo povezano tudi s pripadnostjo socialni skupini, statusu in položaju v poklicu in bilo v znatni meri podrejeno tudi volji popisovalca, načinu popisa ipd., kar je redno zmanjševalo število pripadnikov slovenske jezikovne skupine. Večkrat se je namreč dogajalo, da je popisovalec za člane slovenske družine vpisal v rubriko občevalnega jezika »nemško«, ne da bi jih o tem sploh vprašal. Ob tem ne sme ostati prezrto, da so se podobne zgodbe vrstile tudi pri prejšnjih popisih (Klemenčič V., 1976). Instrumentarij statistične protimanjšinske politike ima mnogo praks, a obstaja kot določena kontinuiteta (Klemenčič M, Klemenčič V, 2006).

Na jezikovno izjasnjevanje je spričo prikazanih razmerij močno vplival tudi socialni položaj popisanih ter moč družbenega nadzora v lokalnem okolju. Socializacija je bila v agrarni družbi druge polovice 19. stoletja še v veliki meri naslonjena na družinsko tradicijo, domačo družino, župnijsko (farno) in občinsko skupnost, sosesko ali druge oblike bližnjega, socialno tesno povezanega okolja. Vpliv tujega okolja je bil sorazmerno majhen in se je močneje pojavil šele v zreli dobi posameznika ter v primeru, ko se je posameznik preselil v mešano ali pretežno nemško govoreče okolje. Sedaj je drugače, saj potekata tako primarna kot sekundarna socializacija večinsko v nemškem jeziku in starši zaradi zaposlenosti lahko le v precej omejenem obsegu vplivajo na jezikovno okolje svojih otrok. Mnogi se iz bojazni, da bi njihovim otrokom ne škodovalo, tudi sami v družinskem krogu opredelijo za nemščino, s čimer ima mlada generacija zelo skromne možnosti, da bi v okolju, katerega tempo in ton narekujejo mediji in uradne institucije, sama razvijala elemente slovenstva. Ravno zaradi izredno naglega menjavanja situacij, ko posameznik uporablja slovenščino ali pa nemščino, se je marsikomu ob popisu težko jezikovno opredeliti celo v primeru, ko je jasno, da je občevalni jezik izrecno opredeljen kot družinski jezik.

Prav tako je pomembno, v katerih območjih so jezikovno pripadnost ob posameznih popisih sploh ugotavljali in za katera območja in kakšne upravne enote so kasneje navajali in objavili uradne podatke ljudskih štetij. Zlasti pri starejših popisih so ugotavljali številčnosti le v območjih, kjer so Slovenci predstavljali pomemben del prebivalstva. Grafenauer navaja več primerov občin na severnem robu etničnega ozemlja, kjer so živeli Slovenci kot izrazito manjšinsko prebivalstvo, ugotavljanje enostavno izpustili (Grafenauer, 1987, 15–28). Za območja, ki so daleč izven strnjene slovenske poselitve, kamor so se Slovenci doseljevali zaradi dela in študija (npr. v industrijske in rudarske kraje na zgornjem Štajerskem ob Muri in Murici, v večjih mestih Gradcu, Salzburgu, Dunaju in drugod) in bili tam gotovo prisotni, imajo popisi enake hibe kot na Koroškem. Vrh vsega je teh podatkov manj (Grafenauer, 1946). Po sedaj dostopnih podatkih se je število slovensko govorečih na Štajerskem krčilo še bolj drastično. Znatna nihanja od popisa do popisa so zgovoren dokaz, da so popisi služili kot instrument pritiska na Slovence. Dokazali naj bi odsotnost Slovencev, kar je bilo precej v duhu političnih prizadevanj zlasti nekaterih političnih strank v Avstriji, da 7. člen avstrijske državne pogodbe v tem mednarodnem aktu zgolj pomotoma omenja Štajersko kot območje avtohtone poselitve Slovencev v Avstriji (Klemenčič V., 1994, 42–49; podobno tudi Pleterski, 1994, 235–244). Popolne in dovolj podrobne podatke o jezikovni sestavi imamo tako le za zadnja tri ljudska štetja, leta 1981 in 1991 ter načeloma za 2001, le da so za to leto v deželah zunaj Koroške objavljeni le po političnih okrajih (Štajerska), drugod pa po deželah (Zupančič, 2002, 72–105) .

Druga posebnost je popis iz leta 1976, ki je sledil t. i. Ortstafesturmu. Gre za popis, ki je znan kot popis posebne vrste, in je »poseben« tako po času, metodah kot tudi načinu popisovanja. Ta popis je bil terenski odgovor na namere in začete postavitve dvojezičnih tabel na poselitvenem območju koroških Slovencev. S popisom posebne vrste so skušali uradno potrditi število manjšinske populacije, toda na način, ki je zelo podoben volitvam. Prebivalci so se morali s tajnim glasovanjem izreči za pripadnost k določeni jezikovni skupini. Sam popis je časovno sovpadal z najhujšo gonjo zoper manjšino. Leta 1970 so izvedli reformo upravnih enot in obstoječe občine združevali, tako da so tvorili Slovenci v večini občin le še manjšino (npr. Slovenj Plajberk k Borovljam, Radiše k Žrelcu, velika občina Velikovec je vsrkala manjše slovenske v okolici ipd.). Leta 1972 je bilo podiranje komaj dobro postavljenih dvojezičnih tabel (Ortstafelsturm) in popis je dejansko pomenil kulminacijo protimanjšinske politike. V veliki vnemi, da bi našteli kar največ nemško govorečih, se je v nekaterih občinah znašlo nemško govorečih več, kot je bilo volilnih upravičencev. Znaten del avstrijske javnosti je poskus množično bojkotiral, tako da je ta dejansko propadel (Klemenčič V., 1976) tudi zaradi dela avstrijske javnosti, ki manjšini ni bil nujno naklonjen, je pa v vse bolj liberalnem duhu sedemdesetih let takratne Evrope na namero gledal kot na politični fiasko (Klemenčič V., Domej, Wutti, 1977).

Tretja posebnost avstrijskih popisov je uvedba kategorije »vindiš« in razlage o njej. Dejansko imamo opravka z metodo delitve etnične skupnosti na dva dela in poskus, da bi načeloma nevtralni popisni kategoriji dodati politično noto. Učinek je zmanjševanje števila prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom. Z uvedbo popisne kategorije »vindiš« ter številnih kombinacij so enotno slovensko skupnost razdelili na »pravo slovensko« in na »vindiš« ter slednjo različno pojasnjevali; od »Nemcem prijaznih Slovencev« do povsem samostojne jezikovne skupine. Znotraj slovenske skupnosti je sicer obstajalo več političnih struj in tudi stopnja politične zavesti je bila različna, vendar to nikakor ne more biti razlog za opredelitev posebne jezikovne skupnosti. Ne nazadnje niso pri nobeni drugi skupini iskali narečnih različic in ugotavljali čistosti jezika ter jih nato obravnavali kot samostojne skupine. Tudi politična pasivnost ali celo odrekanje »političnemu slovenstvu«, kar skupini Vindišarjev pogosto pripisujejo, je naposled posledica različnih pritiskov in propagande povsem razpoznavne ideologije, ki se skuša manjšine znebiti tako, da jo umetno cepi na več majhnih delov in nato dokazuje njihov ne-obstoj (Pleterski, 1976, 15–17). Da je omenjena popisna kategorija umeten konstrukt, dokazuje poleg zelo poznega pojavljanja (z nacističnim popisom leta 1939) tudi zelo nenavadno nihanje števila pripadnikov te skupine v posameznih občinah, saj se je število opredeljenih kot »vindiš« od popisa do popisa močno spreminjalo. Poleg tega je

območje pojavljanja te kategorije omejeno na posamezne med seboj ločene občine v Rožu in Podjuni. O tem so pisane obširne razprave (Klemenčič V., 1960; Klemenčič V., 1990; Pleterski, 1981; Vratuša, 1994; Zorn, 1971; Zorn, 1976).

Razmeroma zgodaj so Slovenci (poleg popisov) pričeli tudi sami ugotavljati lastno številčno stanje, prav tako pa tudi katoliška Cerkev (krška škofija na Koroškem). Že sam pojav potrebe po lastnem preverjanju številčnosti slovenske populacije kaže na pomembnost tega vprašanja in hkrati opozarja na nezaupanje do uradno dobljenih podatkov (sicer preverjanje ne bi bilo potrebno). Slovenske ocene so temeljile na poznavanju ali dodatnem ugotavljanju ter preverjanju stanja na terenu, cerkveni popisi (šematizmi) pa so ugotavljali številčnost Slovencev po posameznih župnijah. Poleg uradno izvedenih ljudskih štetij so tedaj ali s krajšim časovnim zamikom izvajali tudi cerkvene popise (šematizme) krške škofije, in sicer za leta 1880, 1890, 1900 in 1910 v monarhiji ter leta 1923 v prvi avstrijski republiki. Kasneje šematizmov niso več izvajali. Trikrat so Slovenci sami izvedli lastna štetja, in sicer leta 1910, leta 1923 in leta 1934 (Beg, 1910; Grafenauer, 1946, 249–275). Grafenauer v svoji obširni študiji meni, da so podatki cerkvenih štetij precej točni, ker so bili narejeni na podlagi daljšega opazovanja in poznavanja dejanskega stanja ter ne enkratnega preverjanja (kot so to počeli pri popisih). Ocene za podeželje so bile zato vsaj pri zavednih slovenskih župnikih točne, medtem ko je bil njihov pregled v trgih in mestih ter krajih z industrijskim proletariatom že omejen. Nekajkrat so slovenske organizacije izvedle celo lastno privatno štetje v dokaz, da so statistično ugotovljene številke odločno prenizke (Grafenauer, 1946 in Grafenauer, 1987). Slovenske ocene kasnejših avtorjev, zlasti po drugi svetovni vojni, so se precej opirale na kazalce dejanske prisotnosti in delovanja Slovencev (npr. prisotnost slovenščine v medijih, v javni rabi, znanje jezika, vpis otrok v dvojezične šole ipd.). Nobeden od omenjenih indikatorjev ni idealen, vendar daje trdno osnovo za vsaj približno oceno dejanskega števila Slovencev.

Na območju poselitvenih območij Slovencev in Hrvatov v Italiji je bil leta 1933 opravljen tajni popis oziroma ocena prebivalstva slovenske in hrvaške narodne pripadnosti, ki naj bi služilo potrebam Kraljevine Jugoslavije. Pozornost zbuja zaradi natančnosti in tudi dokaj enotne podobe in dokazuje izjemno politično-organizacijsko zmožnost katoliške duhovščine pod italijansko fašistično oblastjo ter njihovo visoko narodno motiviranost (Pelikan, 2002). Na rezultate tudi tega popisa so se jugoslovanske oblasti sklicevale tudi v povojnih poskusih spremembe meje z Italijo. Precej podrobne analize stanja za obdobje med obema vojnama je za Istro podal Milanović (1973).

Osnovna značilnost, ki jo dobimo pri analizi posameznih popisov in sočasnih ocen, šematizmov in privatnih štetij na Koroškem, je nenehno večanje razlik med uradnimi popisi in ocenami. Sprva so bile slovenske ocene višje za okrog 15 %, leta 1981 in 1991 pa že za trikrat (Zupančič, 1997, 167–176). Večanje razlik sovpada z družbenogospodarsko preobrazbo prostora in manjšine, saj je bilo očitno tudi mimo vseh načrtnih asimilacijskih prizadevanj za statističnim zmanjševanjem manjšinske skupnosti tudi dejansko čedalje težje ločiti pripadnost k določeni jezikovni skupini in posledično tudi narodni opredelitvi. Pregled ocenjevalcev se je v urbanem prostoru in veliki socialni ter prostorski dinamiki industrijske in postindustrijske informacijske družbe že izgubil in se je mogoče zanesti edino še na pokazatelje dejanske prisotnosti na širšem območju. Končno gre pri tem za upoštevanje funkcijskega prostora manjšine, in ne le točk prebivanja (Zupančič, 2008, 170–185). Zato sedaj ne razpolagamo z ocenami po posameznih občinah, temveč jih imamo le za celotno slovensko manjšino, upoštevaje pri tem tudi spremembe, ki so nastale v pogojih postmodernega družbenega utripa. Število Slovencev na Koroškem se ocenjuje na okrog 45.000 (Zupančič, 2021, 76–87).

V tem delu so povzeti statistični popisi v vseh štirih državah in sicer večinoma v združeni in pregledni obliki. Za pregledne prikaze je pomembna tudi teritorialna raven obravnave posameznih popisov. Enoten prikaz ni bil mogoč že zaradi različnih metodologij izvedbe popisov in ocen ter ravni prikazov. Odločilno pa je še nekaj: spremembe teritorialnih enot. Italija je ob političnih spremembah zadržala precejšnjo stabilnosti lokalnih enot (občin), kar olajša delo pri prikazovanju etničnih statistik. Za Madžarsko velja to v enaki meri, morda še bolj. Za Avstrijo so meje občin skoraj enake od 1981 dalje, prej pa so se spreminjale pogosto in precej. Enotni prikazi zato niso bili mogoči po občinah za starejša obdobja, pač pa po drugih, večjih enotah.

3 Slovenske manjšine v sosednjih državah

3.1 Slovenci v Avstriji

3.1.1 Posebnosti Slovencev v Avstriji

Po utrjenih predstavah in prepričanjih je prostor današnje južne in osrednje avstrijske zvezne dežele Koroške torišče celotnega slovenskega etničnega teritorija. Nacionalna mitologija, ki operira z zgodovinskim spominom, postavlja dve sorazmerno majhni ikoni kot materialni dokaz slovenskega obstoja: knežji kamen in vojvodski prestol. Lokacija obeh je postavljena v severni del nižjega sveta Celovške kotline. Gosposvetsko polje z Gospo Sveto (nem. Maria Saal), Krnskim gradom, ostalinami antičnega Virunuma ter Štalenske gore (nem. Magdalensberg) nedaleč stran kažejo zanimivo koncentracijo točk spomina in spoštovanja. Na zamejitvah slovenske severne etnične meje nekje ob koncu 16. stoletja je te kraje prečkala črta severne slovenske sklenjene poselitve, ob koncu 19. stoletja pa so jo mnogi avtorji že potisnili nekaj južneje proti Celovcu. Pozneje se ta črta ni pomembneje premikala, močno pa se je spremenila jezikovna oziroma etnična substanca v prostoru, ki ga je zamejevala. Slovenci so v času oblikovanja narodnega programa na Koroškem predstavljali približno tretjino prebivalstva, sedaj pa jih je po uradnih statistikah le okrog 14.000, po ocenah pa okrog 45.000. O številkah in njihovih različnih interpretacijah bo govora pozneje. Stara, v marsikaterem pogledu še diskutabilna zgodovina ter novejša in moderna manjšinska usoda po približno stoletju formalnega obstoja manjšinskega statusa daje koroškim Slovencem v okviru skupnega slovenskega kulturnega prostora nekakšen kulturnozgodovinski primat, obenem pa jo razgalja kot tipično evropsko manjšinsko skupnost, ki se skozi moderno dobo bori za svoj obstoj.

V evropski razsežnosti so koroški Slovenci vzorčna manjšina. Po nastanku, razvoju dogodkov in značilnem poteku etničnih procesov so skupnost, ki je na svoji koži občutila raznoliko paleto odnosov: od zglednega sožitja prek tekmovanja, zaostrenih konfrontacij in naposled spopada, nato pa velikih pritiskov in celo do genocidnih politik, ignorance in etnično motiviranega zaničevanja, sedaj pa se postopoma prebija v boljše in vsaj načeloma spoštljive relacije. Številčni razvoj kaže posledice tega dogajanja, struktura skupnosti in njena organiziranost ter aktivnosti zlasti na kulturnem področju pa smeri perspektivnega razvoja, ki manjšini vendarle omogoča preživetja. Po drugi strani so koroški Slovenci manjšinska skupnost, ki je uspela prepričljivo dokazovati vlogo spodbujevalca in nosilca čezmejnega sodelovanja, iniciatorja različnih pobud, ki naj zadržanost iz preteklosti spreminjajo v

(previdne) perspektive prihodnosti. Vse navedeno izkazuje velik simbolni pomen prostora med Karavankami in osredjem Celovške kotline in ni naključje, da je prav koroškemu vprašanju v slovenski literaturi odmerjenih največ emotivnih misli (Trstenjak, 1990, 66). Glede na več kot tisočletno skupno zgodovinsko usodo z nemškim etnosom je Koroška realno videti kot prostor posebne navezanosti in pomena. V kontekstu narodnega vprašanja je smotrno opazovati racionalne kategorije slovensko-nemške zgodovinske kohabitacije, ki je obema pustila obsežno dediščino medsebojnih izkušenj; dobrih in slabih.

Če zapustimo polje starih in v marsičem nedorečenih, nezadostno proučenih in predvsem racionalno in emotivno nepredelanih informacij ter interpretacij o zgodovinskih okoliščinah oblikovanja slovenskega naroda, je slovenska manjšina na avstrijskem Koroškem videti kot značilna evropska manjšinska zgodba. To je podoba manjšine, ki jo asimilacijski procesi številčno zmanjšujejo, sama pa se tem procesom upira z dobro organziranostjo in kulturno dejavnostjo. Slovenska manjšina na Koroškem ima v slovenskih očeh vendarle prestižni značaj in poseben pomen. Ta pomen ji daje interpretacija zgodovine tega prostora. Zaradi postavljanja slovenske zgodovinske manifestacije v ta prostor v zgodnjem srednjem veku (Grafenauer, 1952) se Koroški v slovenskem zgodovinskem spominu pripisuje simbolni pomen historičnega jedra Slovencev. Ugovor, da o narodih tedaj (6. do 10. stoletje) ni mogoče govoriti in je zato pojem na primer alpskih Slovanov ustreznejši, lahko drži (Štih, 2005). Vendar drži tudi, da se je lahko le iz te demografske substance v nadaljnjih družbenih procesih oblikovala populacija, ki je govorila slovensko in je v 19. stoletju povsem enakopravno (če ne celo vodilno) sodelovala v oblikovanju slovenskega narodnega programa. Slovenski narodni program, razglašen leta 1848, je dokazana oblika organizacije in zamisel bodočega delovanja družbenega kolektiva, ki ga je opredeljeval predvsem slovenski jezik. Slovenski jezik je bil narečno precej raznolik že na Koroškem, kaj šele v celotnem t. i. etničnem prostoru. Knjižni jezik se je šele zares oblikoval, iskal kompromise in področja uveljavljanja. Južna Koroška je bila jezikovno pretežno slovenska, skupnost dovolj številčna in kljub oviram tudi relevanten politični dejavnik. Zato je bila senžermenska meja šok, koroško vprašanje pa (skupaj s Slovenci v Italiji) vitalno, skoraj preživetveno vprašanje slovenskega naroda v celoti. Koroška ni bila slovenska kulturna periferija, temveč jedro. Iz slovenskega zornega kota je bila to posebna, izjemna manjšina. V stoletnem toku je manjšina obstala in s prilagodljivostjo dokazuje taktično zrelost ter obenem etnično vitalnost. Vse to pa so lastnosti, ki jih naj vsaka, sploh pa manj številčna narodna skupnost, kakršna s(m)o Slovenci, jemlje z bistveno večjo mero nacionalnega strateškega premišljanja namesto emotivnega jadikovanja, ki uspe tako pogosto reducirati pojem nacije na pretežno kulturno in kvečjemu še manifestativno (recimo športno) substanco.

Koroški Slovenci so v okviru slovenskega naroda manjšinski del z nezamenljivo in tudi nepozabno skupno kolektivno usodo. Slovensko narodno gibanje je imelo dobro stoletje nazaj in še več vlogo enega od jeder; tistega, ki je bistveno prispevalo k oblikovanju narodnega programa in prostor, kjer se je ta v zadnjih desetletjih skupne države manifestiral na različne načine: s tabori, zborovanji in javnim delovanjem vidnih predstavnikov, s političnim organiziranjem in kulturno ustvarjalnostjo. Da bi to pojasnili v celoti, pa je pojem »koroških« Slovencev preozek oziroma nezadosten. Govoriti je treba o Slovencih v Avstriji. V historičnem oziru to povzema skupne izkušnje do preloma 1918 oziroma 1920, po tem času pa zaokroža celoten funkcijski prostor Slovencev v tej državi in to ne glede na formalno sprejeti status ter izvajanje določenih manjšinskih politik s slovenske strani. Tedaj postane koroško-slovenska tipika (da se lahko primerja z manjšinami na evropski ravni) medslovenska specifika. Med slovenskimi manjšinami v sosednjih državah imajo Slovenci kar nekaj posebnosti.

Slovenci v Avstriji so skupnost, ki jo tvorijo različne skupine, katerim sta skupna slovenski jezik in kultura, imajo isti ali podoben izvor, a precej različna pravna stanja in položaj. Neredko se kot slovenska manjšina v Avstriji opredeljujejo le koroški Slovenci, oni na Štajerskem pa ne, čeprav jih isti izhodiščni dokument, Avstrijska državna pogodba, izrecno imenuje in opredeljuje (Jesih, 2004, 269–304). Avstrijske oblasti so jih desetletja skoraj zavestno ignorirale (Promitzer, 1995), sklicujoč se na »napako« v imenovani pogodbi (prim. Klemenčič M., 2010) in povsem zanemarjujoče dejstvo, da je bil slovenski živelj na teritoriju avstrijske Štajerske očitno prisoten (Trummer, 1997, 15–23). Poleg tega so bili Slovenci sorazmerno številčno navzoči tudi v velikih avstrijskih mestih, predvsem na Dunaju in v Gradcu in so pomembno prispevali na različnih področjih. Jedro opazovanja je seveda na Koroškem, tako zaradi demografskega težišča, politične izpostavljenosti, znanstvene proučenosti in prepoznavnosti. Ne bi pa smeli zanemarjati tudi ostalih predelov. Z napredkom prometne tehnologije, povezav in novih bivalnih in delovnih navad se razdalja med Koroško in na primer Dunajem (in še bolj Gradcem) perceptivno krči in je postalo mnogo bolj običajno tedensko ali pa celo nekajdnevno premagovati prej »preveliko« razdaljo.

Slovenska skupnost v Avstriji je precej raznolika. S tem ne mislimo toliko na različne skupine Slovencev imigrantskega izvora v večjih avstrijskih mestih, temveč na razlike predvsem znotraj tradicionalnih območij poselitve na Štajerskem in Koroškem. Gorati značaj je skozi novejšo zgodovino ustvarjal pogoje geografske izoliranosti. Precejšen vpliv so imele tudi administrativne razmejitve, ki so ravno tako prispevale k notranji kulturni in jezikovni diverzifikaciji izvorno sicer enotnega

slovenskega življa, še posebej, če so k temu nagibali tudi ideološki razlogi.[72] Na drugi strani so se – nasprotno kot je to primer v Beneški Sloveniji ali v Slovenskem Porabju – zadržali zlasti v bolj goratih predelih, kot je na primer v Karavankah (Sele, Obirsko), ne pa v Ziljski dolini. Vsaj na prvi pogled je to mogoče tolmačiti z vplivom sosedstva. Sele so sicer visoko v gorah, a je ta teritorij obkrožen z območji predvsem slovenske poselitve v Sloveniji in tudi na Koroškem, Ziljska dolina pa je oddaljena tudi od večjih vplivnih slovenskih središč na Koroškem.

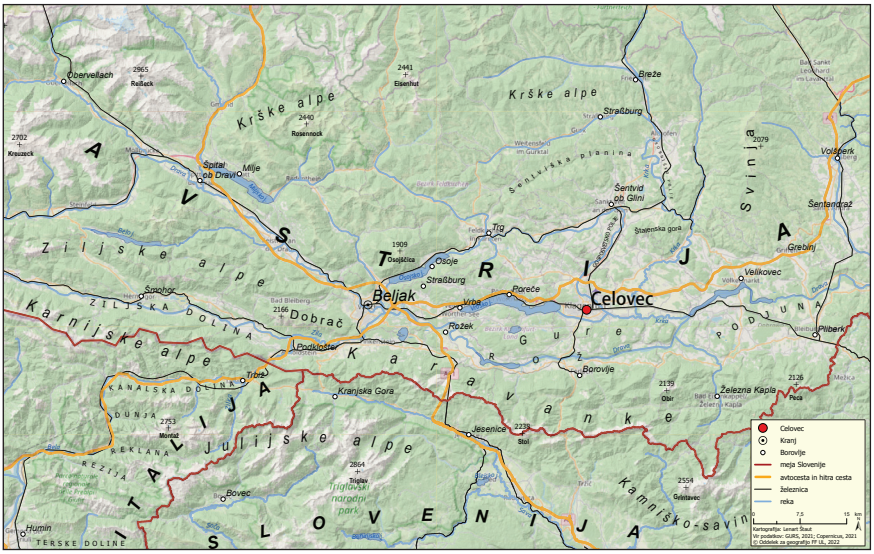

Karta 13: Južna Koroška – poselitveni prostor koroških Slovencev

3.1.2 Poselitveni prostor Slovencev v Avstriji

Avstrija zavzema izmed vseh držav, kjer prebivajo Slovenci, posebno mesto zaradi raznolikosti, trajanja in zgodovinske zakoreninjenosti Slovencev v tem prostoru ter navezanosti na avstrijske državne okvire. Slovenci predstavljajo znano, dobro uveljavljeno in organizirano avtohtono manjšino na južnem Koroškem, maloštevilno in skromneje organizirano, a kljub temu živahno manjšinsko skupnost na nekaj med seboj ločenih območjih v obmejnem pasu na južnem Štajerskem ter (relativno) nova naselitvena jedra Slovencev, ki izhajajo iz avtohtonega manjšinskega ozemlja, predvsem na Dunaju, v Gradcu in v drugih večjih avstrijskih mestih.

72 S tem je mišljen predvsem nemški nacionalizem, ki je na Koroškem in na Štajerskem posegal v vse pore avstrijske družbe do mere, da so sodobniki smatrali to kot najbolj navadno raven odnosov. Poročil o tem je veliko tudi iz obdobij in predelov, ki niso bila v času nacizma Tretjega rajha, in ne na območju tradicionalne poselitve. Tako je bilo celo na univerzah (Čede, Fleck, 2021).

V preteklosti so pojem Slovencev v Avstriji pogosto enačili s koroškimi Slovenci. Ti predstavljajo najbolj številčen, organiziran, razmeroma strnjeno naseljen in strukturno najbolj kompleksen del prebivalstva, ki ga zaradi jezikovne, kulturne in narodne pripadnosti enotno imenujemo »Slovenci v Avstriji«. Na bistveno širši poselitveni prostor Slovencev v Avstriji so opozorile raziskave o selitveni dinamiki koroških Slovencev (Zupančič, 1999), ko so ugotavljali znatno odseljevanje pripadnikov manjšine v večja koroška mesta in tudi izven Koroške kot posledica socialne preobrazbe v zadnjih desetletjih. Vendar sta bila zlasti Dunaj in Gradec že več stoletij privlačna cilja za Slovence iz celotnega etničnega ozemlja, ne le s Koroške in Štajerske. V celoti je bilo območje današnje Avstrije tradicionalno območje priseljevanja Slovencev (Zupančič, 2008). Dejansko gre za predstavnike slovenske diaspore, nastale z izseljevanjem iz Slovenije in so v več generacijah oblikovali skupnosti povsod po Avstriji, a z občutno koncentracijo na treh značilnih predelih: na Koroškem, v Gradcu in na Dunaju ter na Predarlskem (Vorarlberg). Vsaka izmed teh skupin ima svojske poteze. Prva zajema deloma tudi ostanke vala političnih beguncev in pregnancev iz Slovenije iz prvih let po drugi svetovni vojni. Posebna skupina so sezonske delavce in v zadnjih treh desetletjih tudi opazno število čezmejnih dnevnih migrantov, sezonskih delavcev, študentov in drugih, ki jim pomenijo nekatera središča, predvsem Dunaj, tisto, kar so pomenila številnim generacijam vse od 14. stoletja dalje: okolje, v katerem se lahko uveljavljajo bolj kot v domačem okolju.

Število Slovencev je v Celovcu, Gradcu in na Dunaju nenehno naraščalo, medtem ko se je skupno število slovensko govorečih zmanjševalo tako na območju avtohtone poselitve na Koroškem kot Štajerskem. Splošni trend številčnega nazadovanja je treba v prvi vrsti pripisati asimilaciji, saj so bile selitve predvsem notranje (s podeželja v mesta in na mestno okolico). Nova poselitvena jedra in razpršena poselitev so nastajala ob krčenju obsega avtohtone poselitve in predvsem z naglim zmanjševanjem deleža slovenskega prebivalstva na tem območju. Danes živi izven območja avtohtone poselitve okrog četrtine slovensko govorečih (okrog 5.000 oseb), leta 1951 pa jih je bilo le okrog 5 % (okrog 2.000 oseb). V mestih Celovcu, Gradcu in na Dunaju je bilo pred štirimi desetletji skupno dobrih 200 prebivalcev slovenskega jezika, ob zadnjih popisih pa variira okrog 4.000. Slovenci so se skozi stoletja zgrinjali v našteta mesta, se tam šolali, delali in ustvarjali. Znaten del jih je tudi za stalno ostal tam. Prisotnost Slovencev v teh mestih je predvsem rezultat nenehnega priseljevanja in sprotne asimilacije. Tudi po koncu monarhije je bilo Slovencev iz različnih slovenskih pokrajin še precej, kasneje pa so prihajali predvsem s Koroške. Tako vlogo imata Dunaj in Gradec še danes, medtem ko se Celovec zaradi bližine in funkcij predstavlja kot integralni del avtohtonega

slovenskega poselitvenega prostora (Zupančič, 2004, 69), dasiravno ga po uredbi o dvojezičnem šolstvu niso šteli zraven in je tudi sedaj v literaturi neredko opredeljen kot novo poselitveno jedro, čeprav dejansko sodi v integralni del koroško-slovenske poselitvene kontinuitete.

Območje, kjer so Slovenci prisotni, je torej bistveno širše, okrepila se je prisotnost v večjih urbanih središčih, izrazit pa je tudi umik na primestne občine. V vseh večjih avstrijskih mestih živi nad 100 Slovencev, na Dunaju, v Celovcu in Gradcu pa nad 1000. Slovenski živelj je tako prisoten že skoraj v vseh političnih okrajih po Avstriji. Še vedno je poglavitno zgostitveno območja Slovencev na južnem Koroškem, ki predstavlja izhodišče za nova naselitvena jedra. Druga večja zgostitev je na Štajerskem s središčem v Gradcu in okolici, proti severu pa prehaja v manjše zgostitveno jedro v starem industrijskem območju ob Murici in Muri med Mürzzuschlagom in Judenburgom. Drugo najpomembnejše zgostitveno jedro je na Dunaju in v bližnji okolici na Spodnjeavstrijskem. Posebej izrazito se širi proti jugu ob južni železnici (Mödling, Baden) ter proti severu (Stockerau). Na Zgornjeavstrijskem razen Linza ni opaznejše koncentracije Slovencev. Več jih je v Salzburgu in okolici, posebno proti jugu, v industrijskem pasu proti Halleinu. Na Tirolskem je vidnejši le ozek pas ob Innu, predvsem v okolici Innsbrucka. Po pomenu in velikosti četrta največja zgostitev je na celotnem območju na Predarlberškem, skupaj jih je približno toliko kot v Celovcu (Kern, 2016).

Geografski okvir Koroške je dokaj enovit, ker ga lahko skoraj v celoti postavimo v okvire Celovške kotline z goratim obrobjem po reliefnih oziroma po srednjem porečju reke Drave na Koroškem. Le majhni deli stare dežele Koroške so hidrografsko gravitirali drugam. Jezersko je bilo kot del porečja Kokre vezano na Ljubljansko kotlino, v Kanalski dolini pa je zahodni del z rekama Belo in Pontebano hidrografsko sodil že v Jadransko povodje. Toda to so detajli, ki zanimajo redke, v kontekstu razprave o manjšini pa skoraj nimajo praktičnega pomena. So le zanimivost.

Poselitveni prostor avtohtone poselitve (ali tudi prostor tradicionalne oziroma zgodovinske prisotnosti) na avstrijskem Koroškem je sistem treh dolin: Zilje, Roža in Podjune. Vsaj v geografski definiciji pojem doline ne ustreza. Gre za stare ljudske oznake predelov Koroške.

Ziljska dolina ali kratko **Zilja** na zahodu obsega predel od nekako Beljaka do Šmohorja. Toponimi kažejo, da se je slovenska stara poselitev še dobro stoletje nazaj raztezala še dlje proti zahodu in tudi severneje, tja v okolico Belega jezera (nem. Weisser See). Tradicija in kultura Zilje je močno prisotna, statistika kaže

zelo drugačno podobo (Janschitz, 1990). Zilja je ozka, do treh km široka dolina, ki poteka skoraj premočrtno v smeri vzhod-zahod. Mokrotno dolinsko dno je usmerjalo tradicionalno poselitev na morfološki rob med dolino in strmimi pobočji okoliških gora (Ilešič, 1939). Na Karnijskih Alpah je v višinah območje precej bolj prostorno, stalna naselja pa se tam niso oblikovala.

Drugi, osrednji pas ob Dravi nosi ime **Rož**. Po nemškem poimenovanju se sedaj tudi med Slovenci uporablja termin Rožna dolina (nem. Rosental), a domače ni. Predel Roža je bolj kompliciran. Poleg doline Drave med Beljaškim sotočjem in koncem Satnice, nekako sega do Šmarjete v Rožu in Galicije, je razširjena dolina reke Drave s ponekod širokimi terasami, na katerih so se razvile precej velike rožanske vasi. Že tradicionalno bolj gosto naseljene rožanske vasi imajo v zadnjih desetletjih skoraj stalno rast prebivalstva zaradi suburbanizacijskih učinkov. Zaradi razložene poselitve to območje daje vtis še večje gostote, kot v resnici je. To je še posebej opazno v predelu Gur ali Satnice.

Gure (ali tudi **Na Gurah**) oziroma **Satnica** (nem. Satnitz) je višji predel med dolino Drave (oziroma Rožem) in Vrbskim jezerom. Vzvišena med dvema vodnima svetovoma (reko Dravo so pregradili v niz akumulacij za potrebe hidroenergetske izrabe) deluje sprva kot neke vrste otok višjega in bolj gozdnatega sveta. Ker pa je blizu obeh največjih deželnih mest, Celovca in Beljaka, so urbani in suburbani učinki krepko posegli v ta prostor in ga spojili z mestom. Najvišji vrh Jedvovca (nem. Pyramidenkogel) z razglednim stolpom je priljubljena rekreacijsko izletniška točka; k temu pripomore zlasti privlačno pojezerje ne le Vrbskega, temveč tudi manjšega Hodiškega jezera ter še nekaj drugih jezerc, ki zaradi bližine mest in turističnih prizorišč ob največjem vodnem telesu Koroške – Vrbskem jezeru – nudi dodatne priložnosti. Gure se delijo na zahodni in vzhodni del. Zahodni se dviga višje, a je v vršnem delu izpostavljen hrib, ki se južno spusti v dolino s Hodiškim, Rjavškim in Hafnerjevim jezerom, nato pa spet malo dvigne in potem položno spušča na jug in zahod proti Dravi. Ta del je gosto naseljen in ravno prav oddaljen od obeh mest, da ga suburbani pozidovalni trendi še niso povsem preoblikoval. Bilčovs je morda tudi zahvaljujoč tej geografski okoliščini ostal bolj slovenski kot njegova okolica. Vzhodni del Gur je povsem drugačen: na robovih strm, skoraj nepristopen, z zahodne strani široko in zložno prehoden, na vrhu pa dokaj uravnan. Gradijo ga večidel konglomerati, dovolj odporni in kompaktni, da so lahko ohranili strme stene. Tak geografski položaj je desetletja zagotavljal krajem na tej planotici (no, dveh) določeno distanco in s tem po malem varoval tudi jezikovno podobo krajev. Sedaj je suburbanizacija segla tudi na te predele in nudi življenjskemu slogu edinstveno ugodje bližine mesta in spoštljivo vertikalo nad megleno kotlino.

Prav zaradi vitalnosti slovenskega življa ter uveljavljanja drugih geografskih okoliščin je pojem **Karavank** danes bolj uveljavljen. V tem se navadno bolj izpostavljajo trije predeli: Slovenji Plajberk na zahodnem, Sele v srednjem in Obirsko z Železno Kaplo v bolj vzhodnem, najširšem delu karavanškega pogorja. Karavanke so geološko zelo pester svet, kar gre na račun tektonske dinamike te gorske enote, sredi katere poteka ločnica med Centralnimi in Južnimi (zaradi prevlade apnencev in dolomitov imenovane tudi Južnoapneniškimi) Alpami; to je periadriatski šiv. Karavanke delujejo tako z juga kakor s severa precej nedostopno, kot prava gorska pregraja in naravno mejišče, na katerega se je večinoma naslonila tudi že zelo stara administrativna meja med deželama Koroško in Kranjsko. Karavanke so dober dokaz za rek, da videz vara. Zaradi številnih in niti ne skromnih rudišč je pred stoletjem in več tod živelo precej več ljudi kot danes, in sicer zaradi rudarjenja. Karavanke so bile zaradi tega v novejši zgodovini bolj hrbtenica kot ločnica. Prek nje se je odvijala živahna komunikacija (Zupančič, 1999, 344).

Vzhodni del Celovške kotline tvorita dve geografski enoti: **Podjuna** in Velikovško Čezdravje. Podjuna je v javni rabi uveljavljen geografski pojem za ozemlje južno od Drave in vzhodno od reke Bele. Na jugu jo zamejujejo vzhodni deli Karavank ter Strojna. Podjuna je pravo dno Celovške kotline. V zahodnem delu je to reliefno dinamična pokrajina, kjer se med griči pretežno ledeniškega nastanka (gre za morenske nasipe) nahajajo jezera in jezerca, močvirja in barja. Največje jezero je Klopinjsko. Vzhodni del Podjune je večinoma raven. Razlikujemo lahko tri pasove. Južno od Drave se vzdolž reke nahajajo široke mlajše in starejše rečne terase. Povečini je v podlagi prod, ponekod sprijet v konglomerat. Na vzhod sežejo vse do Žvabeka. Drugi pas je raven, a zaradi prevlade ilovic in gline manj rodoviten in ljudje so ta predel prepustili gozdu, ki spričo značilne sestave nosi ime Dobrave. Prvotno listnato drevesno sestavo s hrastom (dobom; zato tudi tako ime) je marsikje že povsem nadomestila hitro rastoča in ekonomsko uporabna smreka. Južni pas Podjune sestavlja niz širokih prodnih vršajev, ki so jih nanesle rečice s Karavank. Med vsemi podjunskimi predeli razpolaga s kmetijsko najbolj kakovostnimi zemljišči, kar po svoje dokazuje tudi sorazmerno gosta agrarna poselitev z velikimi vasmi. Pragmatično se k temu prišteva tudi severno pogorje kopaste Strojne (južni del je v Sloveniji). Podjuna je podeželski prostor. Le Pliberk in Dobrla vas izstopata kot kraja s starimi tržnimi pravicami in z vsaj v jedru urbano fizignomijo.

Predeli severno od Podjune onkraj Drave nimajo posebnega regionalnega imena. Geografski izraz Velikovško Čezdravje v javni zavesti in rabi ni zaživel in je ostal zgolj akademska oznaka za nižji, gričevnat svet med Dravo in pobočji Svinje

(Svinjške planine). Ločimo lahko dva pasova. Prvega sestavljajo dravske rečne terase ponekod precej na široko, prekinjajo pa jih nižji griči, ki kakor osamelci izstopajo nad nižjim svetom. Severni pas je predgorje Svinje, ki se dviguje proti severu. Zaradi prisojne lege in kopastega značaja površja se je oblikovala poselitev v obliki samotnih kmetij in manjših zaselkov precej visoko. Značilne so Djekše (nem. Diex), znane kot najbolj sončen kraj Koroške.

Vzhodni del Koroške tvori **Labotska dolina**, tektonsko zasnovana enota med gorskima grebenoma Svinje (nem. Saualpen) na zahodu in Golice (nem. Koralpen) na vzhodu. V srednjem delu je široka, v južnem pa se zaradi nižjega osamelca med Dravo in dalje med Strojno na zahodu in Košenjakom (še delom Golice) stisne v ožjo dolino tja do Dravograda. V preteklosti je slovenska tradicionalna poselitev segla nekako do višine Šentpavla v Labotski dolini in dalje po zahodnih pobočjih južne Golice ter se pri Sobotah nadaljevala na Štajersko. O tem sedaj pričajo ledinska in vodna imena.

Glede stopnje urbaniziranosti je Koroška za evropske razmere precej skromno urbanizirana pokrajina, a ima visoko urbanizirano družbo. Štajerska od tega le malo odstopa, in sicer zaradi večjega deleža urbanega prebivalstva (okrog 60 %), kar je predvsem zasluga velike graške aglomeracije ter industrijskega pola Štajerske. Delež urbanega prebivalstva znaša med 50 in 60 %. Tudi največje mestno jedro Celovec ni posebej veliko (nekaj nad 100.000 prebivalcev), a je povezano z bližnjimi manjšimi mesti in skupaj tvori vendarle dovolj relevantno urbano aglomeracijo, ki zaradi svojega demografskega obsega lahko nudi večino sodobnih storitev (Bandelj, Mihelič, Zupančič, 2016). Na drugi strani nizek delež mestnega prebivalstva ne pomeni, da urbani način življenja ne prevladuje. Za postmoderno družbeno fazo je namreč značilna prevlada urbanega življenjskega sloga, ki se odvija tako v mestih kakor tudi v odprtem, redkeje naseljenem podeželskem prostoru. Za Koroško je značilna redkejša poselitev s prevlado manjših naselij in ponekod tudi razpršena poselitev v obliki zaselkov in samotnih domačij. Vendar se je tudi v od mest bolj oddaljenih krajih mestni način življenja popolnoma uveljavil. Ta proces pa ni bil povsem enakomeren po deželi. Koroška je nizko urbanizirana dežela, vendar z odločno prevlado urbanega načina življenja.

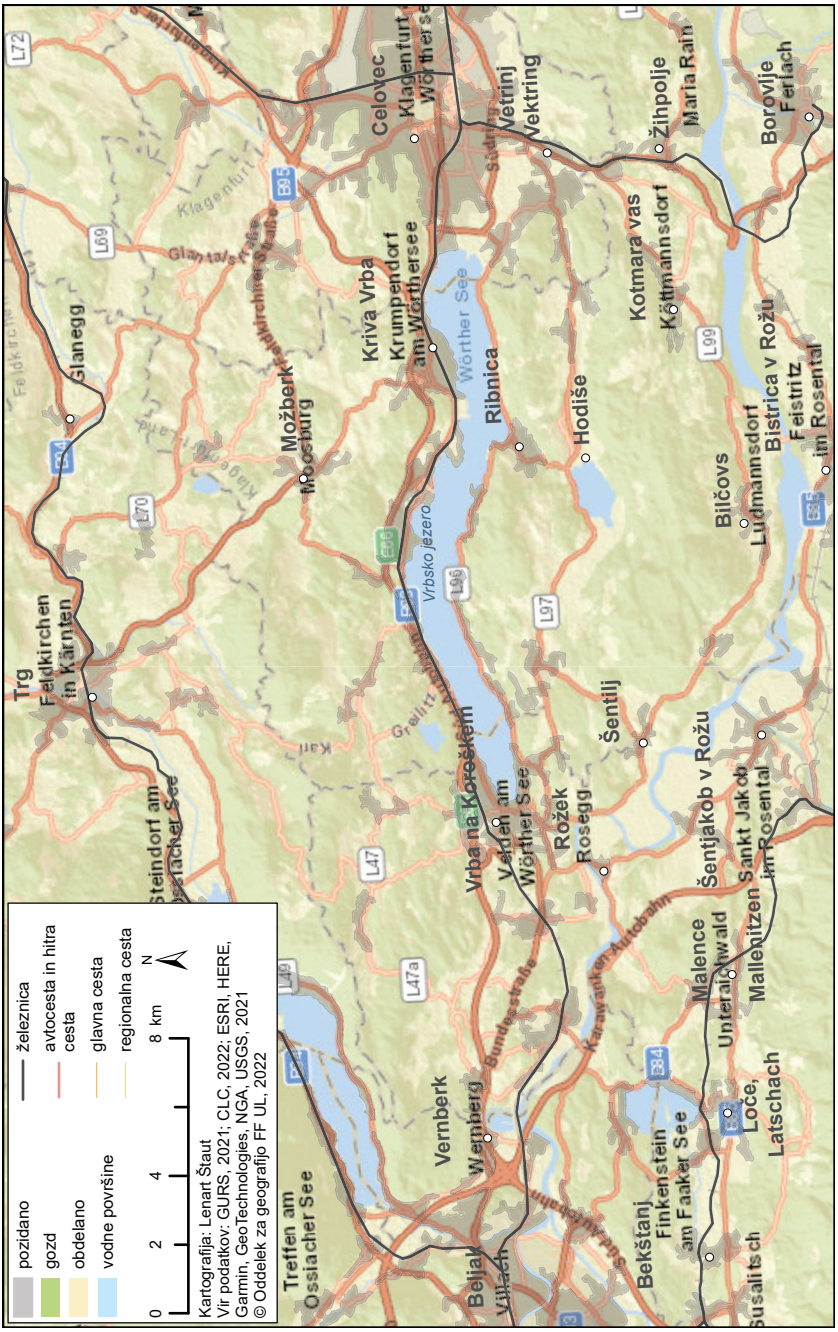

Karta 14: Osrednji predel avstrijske Koroške: pojezerje med Celovcem in Beljakom

Pri urbanizaciji je prišla do izraza prostorska struktura Koroške. Osrednji del dežele je namreč tektonska zasnovana kotlina, ki jo je v novejših geoloških obdobjih temeljito preoblikovalo ledeniško delovanje in drugi naravni procesi. Nastanek večjih in manjših jezer in jezerc, močvirij in gričev ustvarja tudi v drobnem zelo raznoliko in estetsko privlačno pokrajino. Ta mozaik v agrarni dobi v očeh domačina – kmeta ni imel kake posebne vrednosti. V fazi napredujoče urbanizacije pa je slikovita pokrajina postala za naselitev izredno zanimiva (Klemenčič V., 1986, 56). Selitev meščanov na podeželje oziroma naseljevanje podeželskih krajev v obliki stanovanjskih sosesk s povsem mestno tipologijo eno- in večstanovanjskih hiš imenujemo suburbanizacija. Obe, urbanizacija in suburbanizacija sta pomembno spremenili koroško podeželje in s tem posredno bistveno vplivali na pogoje rabe slovenskega jezika ter praktični položaj manjšine.

Nekako v sredini koroške kotline leži Vrbsko jezero, ki je s 19,36 km^2 po površini največje v deželi. Na vzhodni strani leži deželno glavno mesto Celovec in obenem največje urbano jedro. Blizu zahodne strani jezera leži Beljak, tudi v evropskem merilu pomembno avtocestno in železniško križišče, sicer pa drugo največje koroško mesto (Paschinger, 1976). Vmesni prostor ob jezeru so na njegovi severni strani zasedli manjši turistični kraji. Od sedemdesetih let dalje se je uveljavljala suburbanizacija. Zlasti bližnji in bolje dostopni kraji v bližini obeh mest, posebej pa seveda med njima, so zaradi trendov priljubljenosti bivanja v odprtem prostoru postali prostor intenzivnega priseljevanja. V nekaterih občinah, kot na primer v Kotmari vasi ali Žihpolju se je število prebivalcev močno povečalo, v nekaterih krajih tudi več kot podvojilo. Področja intenzivnega priseljevanja suburbanega tipa so bile vasi skoraj sklenjeno od Podkloštra na zahodu mimo Beljaka in na jug do Šentjakoba v Rožu ter ob obeh straneh Vrbskega jezera in Celovca, nato pa linearno vzdolž glavne ceste proti Velikovcu na vzhod (Bandelj, Mihelič, Zupančič, 2016). Pozidava je sprva zavzela robove naselij, nato pa tvorila tudi povsem nove obsežne stanovanjske soseske. Kmetijski prostor je izginjal, podoba kulturne pokrajine se je spremenila v specifični »urban sprawl«. V nekaterih krajih ob turistično-rekreacijsko privlačnih conah, kot je na primer ob Baškem, Hodiškem in še posebej ob Klopinjskem jezeru, so poleg stanovanjskih sosesk nastajali tudi kompleksi turistične ponudbe. Sledila je pospešena ekonomizacija prostora. Velik pritisk za gradnjo je dražil cene zemljišč in tudi storitev. Zaradi dostopnosti so potrebovali dopolnitve prometnega omrežja, rekreacijske površine in trgovinske objekte. V zadnjih dvajsetih letih se ta območja polnijo zlasti z oblikovanjem poslovnih površin (Zupančič, 2021, 79–81).

Obe največji deželni mesti, Celovec in Beljak, ki se držita sklenjeno opisanih predelov na jugu, tvorita demografsko in gospodarsko jedro dežele. Medtem ko imajo

ostala mesta na Koroškem precej umirjen razvoj ali celo stagnacijo (ker se prebivalci raje naseljuje v okolici), sta obe mesti doživeli sorazmerno živahen demografski in še bolj prostorski razvoj. Dejansko se je pričel zapolnjevati robni prostor obeh mest med njimi ter že s suburbanizacijo prej naseljenimi bližnjimi kraji. Mestni rob so zasedle poslovne cone, v katerih prevladujejo zlasti nakupovalni centri in skladišča. Sem se seli tudi del storitev iz mestnega jedra, sledeč trendom avtomobilske dostopnosti in individualizma. V ta območja pa se, ločeno, koncentrirajo tudi nove stanovanjske soseske. Obe mesti sta sedaj povezani v skoraj 50 km dolgo, praktično neprekinjeno cono urbaniziranega prostora, v katerem pa je precej tudi gozdnih površin, jezer in močvirij. Vse to prispeva k estetski vrednosti prostora in pomembno povečuje kakovost življenja. Vendar hkrati spreminja tudi lokalni značaj, podobo in tudi identiteto krajev, kar pa ima na doživljanje prostora manjšine tudi določen – in sploh ne zanemarljiv vpliv.

Bolj oddaljeni kraji v Podjuni, ponekod v Rožu in Karavankah so prebivalstveno stagnirali ali nazadovali. V njih je ostajalo večinoma domače prebivalstvo; priselitev je bilo malo. Uveljavljati so se pričela počitniška bivališča in ponekod je prišlo tudi do vračanja upokojenega prebivalstva nazaj na podeželje. Posebej privlačni so nekoliko višje ležeči predeli na sončnih legah. Večji delež ostarelega prebivalstva na podeželju se po že nekoliko zastarelih nazorih smatra za razvojno težavo: je neke vrste indikator demografske regresije. Toda prostorska podoba razkrije, da se mnogi lotevajo estetizacije svoje okolice in so, dokler so pri močeh, dejavni na različnih področjih.

Poseben pojav konceptov bivanja postmoderne družbene paradigme pa je dvolokacijskost. Neredko se zlasti pri rezidentih velikih mest javlja potreba po še dodatni, drugi lokaciji, ki jo praviloma iščejo v podeželskem prostoru, praviloma tistem, iz katerega izhajajo ali iz katerega izhajajo njihovi predniki. To je mogoče primerjati z drugo obliko sodobnega urbanega bivanja v večjih mestih, kjer se doslej zgolj estetiki in statusnim razlogom namenjeni okrasni vrtovi s skrbno striženo živo mejo ter gojenim travinjem preoblikujejo v zelenjavne, ali pa si vrtičke uredijo, kjer morejo. Vrtove, tudi za pridelovanje hrane, oblikujejo celo na strehah in manj običajnih mestih. V tej »retro« potezi gre gledati določeno sledenje višji okoljski zavesti, osveščanju o pomenu zdrave prehrane in načina življenja. Je svojevrsten odgovor na klic »nazaj k naravi«. Pri tistih, ki imajo zaradi narave svojega dela možnost preživeti nekaj dni na deželi in nekaj v mestu, je vzdrževanje dveh lokacij upravičeno, sploh v okolju, kjer je mogoče določene stanovanjske kapacitete tudi primerno kapitalizirati. S tem pa se v »domačem« koroškem okolju znajdejo ljudje, ki so se v mladosti zaradi šolanja in pozneje

odselili v mesto (velja predvsem za Gradec in Dunaj), sedaj pa se na nek način delno vračajo nazaj. Ti primeri sicer niso zelo številčni, a so del procesa spremenjenega načina bivanja in drugačnih vrednot.

3.1.3 Kratek oris politične zgodovine Slovencev v Avstriji

Ta sestavek nima namena podajati natančne in obširne analize zgodovinskih dogodkov in opisovati njihovih okoliščin. Bralec najde to v drugem delu pri pregledu politično-teritorialnega razvoja s Slovenci poseljenih območij. Želimo le na kratko opomniti na procese in odnose v preteklosti, ki so pomembneje vplivali na slovensko manjšino v Avstriji ter na njen položaj. Pri tem upoštevamo več kot tisočletno življenje v dejansko eni državi, ki je skozi zgodovino večkrat spreminjala obseg, meje, ime in značaj. To je bilo Sveto rimsko cesarstvo ter njena naslednica na teh ozemljih, Habsburška monarhija.

Pred stoletjem je bil prostor severno in južno od Karavank politično enoten. Deželi Koroška in Štajerska sta bili del avstrijske polovice Habsburške monarhije; nazadnje Avstro-Ogrske. Evropske države so bile po notranjem ustroju večidel monarhije, po narodni in jezikovni sestavi pa izredno mešane. Prva svetovna vojna in spremembe politične karte Evrope po njej predstavljajo veliko geopolitično prelomnico. V stoletju so sledili še naslednji mejniki: nastop bipolarne Evrope (1945) po koncu druge svetovne vojne, razpad blokovske razdelitve in socializma (1989 do 1991) ter oblikovanje in širitev razširjene Evropske Unije (EU) (od 1992 do 2013).

Politični zemljevid se je po prvi svetovni vojni (1918 do 1921) dramatično spremenil. Evropa teritorijev je postajala Evropa narodov, katerih nacionalizmi so stremeli za novimi spremembami političnega zemljevida (Magocsi, 2002). Sledila je faza delitve. Nove politične meje so formalno ustvarile številne in sorazmerno številčne manjšine (Lukan, Moritsch, 1988, 50–76). Manjšinsko vprašanje je postalo v mnogih primerih glavna prvina meddržavnih odnosov. Kljub poskusom varstva manjšin v okviru Društva narodov so bile te skoraj v vseh primerih izpostavljene številnim pritiskom in agresivnim politikam. Za mejo so se vneli boji, v katerih je bila slovenska stran sprva dokaj osamljena (Rožič, 1925), kar je registrirala tudi avstrijska stran (Ogris, 1990), ki so pozneje vodili do diplomatskih rešitev in plebiscita (Pleterski, Ude, Zorn, 1970). Manjšine so neredko opazovali kot posebno obliko tveganja za državo. Politične meje med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Republiko Nemško Avstrijo so bile vzpostavljene na podlagi Senžermenske mirovne pogodbe (Grafenauer 1946; Grafenauer 1971, 92–152). Za določitev meje z Avstrijo je bil izveden plebiscit, pri katerem so se udeleženci večinsko odločili za

Avstrijo (Tomšič 1970, 379–431). Razlogi za te odločitve so verjetno v prevladi socialne nad narodno zavestjo (Pleterski, 1965) Takoj nato je sledilo preganjanje koroških Slovencev (Rahten 2020, 565–596). Avstrija se je sicer formalno obvezala za zaščito manjšin na svojem ozemlju na podlagi členov 62–69 Senžermenske pogodbe. Teh obvez pa se ni držala. Vendar je bil slab tudi položaj nemškega prebivalstva, ki je ostal v okvirih Kraljevine Jugoslavije (Komac 2015, 51–55). Na pobudo kočevskih Nemcev so sredi dvajsetih let stekla pogajanja o recipročni kulturni avtonomiji obeh manjšin, ki pa so se končala neuspešno. Za to so se zavzemali tudi v okviru že omenjenega Kongresa manjšin. Avstrijski socialni demokrati so celo vložili zakonski predlog v koroškem deželnem zboru (Einspieler, 1980). Zanimiv je tudi poskus pogajanj s Kraljevino Jugoslavijo s ciljem spremembe meja na Koroškem v tridesetih letih 20. stoletja, ki so se prav tako končala neuspešno (Grafenauer, 1987).

Koroški in štajerski Slovenci so šolski primer odnosov do manjšine v Evropi v času nacionalne (ali tudi nacionalistične) paradigme, ki jo je prekinila druga svetovna vojna. Po svoji vsebini je bil ta največji vojaški spopad vseh časov dejansko kulminacija nacionalističnih pritiskov. Manjšine so to občutile najprej in najbolj. Koroški Slovenci so občutili agresivne in v času Tretjega rajha (1938–1945)[73] tudi genocidne politike (Malle, Sima, 1992). Deportacija koroških Slovencev leta 1942 je značilen primer (Bister, Buch, 2004). V slovenski manjšini je pustila globoke sledove zaradi preganjanja vidnih predstavnikov in tudi duhovniki niso bili varni (Malle, 2002).

Konec druge svetovne vojne (1945) je z oblikovanjem blokovske razdelitve Evrope vzpostavil povsem novo geopolitično sliko. Srednja Evropa je izginila kot geografski pojem, države so bile ali kapitalistične (zahodne) ali socialistične (vzhodne). V Evropi se je v bistvenih potezah nadaljevala narodna (in tudi nacionalistična) paradigma. Območja, naseljena z manjšinami (in tako tudi južna Koroška in Štajerska), so spet postala predmet urejanja mejnih vprašanj in množičnega preseljevanja ljudi, kar je v Avstriji trajalo vse do 1957 (Felacher, 1958). Za Avstrijo je bilo glede na določila ADP manjšinsko vprašanje bistvenega, dejansko konstruktivnega značaja. Poleg Koroške in Štajerske je bilo manjšinsko vprašanje relevantno še za Gradiščansko (Faßmann, Pröll, 1989). Na Koroško se je priselilo okrog 40.000 Nemcev z območij Jugoslavije ter več tisoč Slovencev, ki so zbežali pred novimi jugoslovanskimi komunističnimi oblastmi (Klemenčič M., Klemenčič V., 2010). Del te begunske kvote je ostal na Koroškem vsaj desetletje in več (Zupančič, 1999, 103), očitno zelo organizirano deloval in omogočil jedro

73 1938 je bila Avstrija (Anschluss) vključena v okvire Tretjega rajha.

poznejše slovenske emigrantske skupnosti v Argentini, pa tudi drugod (Gantar, Rihar, Jaklitsch, Janežič, 2017).

Na Koroškem je bilo leta 1946 opredeljeno ozemlje manjšinske zaščite, ki je vključevala rabo jezika v javnosti, dvojezične napise ter uvedbo obveznega dvojezičnega šolstva za vse otroke. To določilo je še v kolektivnem spominu manjšine kot »dvojezično ozemlje«. V praksi je bilo slabše, ker so marsikje zaposlili kot šolnike osebe nemškega porekla, begunce iz različnih koncev Jugoslavije, ki slovensko niti niso znali (Klemenčič M., Klemenčič V., 2006, 42–48). Z Avstrijsko državno pogodbo[74] leta 1957 je bila ponovno vzpostavljena avstrijska državnost. Slovenska manjšina na Koroškem je s tem aktom dobila politični in pravni temelj manjšinskega varstva, in sicer predvsem s členom 7.; ta izrecno navaja manjšino na južnem Koroškem in Štajerskem (Pleterski, 2000). V praksi je bilo od varstva malo, ker je deželnim oblastem in tudi zvezni vladi na Dunaju uspelo izogibati se izpolnjevanju obveznosti iz ADP. V atmosferi protimanjšinskega razpoloženja je sledil bojkot sistemu dvojezične šole, ki so ga organizirale manjšini sovražne organizacije. Sledila je reforma in od leta 1958 je v veljavi sistem javne šole s prijavljanjem otrok k dvojezičnemu pouku (Klemenčič M., Klemenčič V., 2008, 59–63). Ukrep je bistveno zmanjšal možnosti učenja slovenščine, tudi če se ne upošteva, da šolske oblasti niso posebej skrbele za usposabljanje učiteljev. S kalkulacijami, da projekt ne bo uspel, so dovolile ustanovitev Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu (Krištof, Wakounig, 1997). Nadaljnji razvoj je dokazal izjemen pomen in vlogo te šolske ustanove; zasluge za to pa ima nekaj manjšinskih predstavnikov s Tischlerjem kot »očetom« te ustanove na čelu (Zupančič, 1998, 256–258). Vloga te šole je bila izjemna tudi zaradi nastopa naglih socialnih in prostorskih sprememb, v katerih so bili najbolj asimilacijsko prizadeti deli manjšine na robnih območjih ter v socialno odvisnih poklicih; takih situacij pa so imeli koroški Slovenci veliko (Moritsch, 2001).

Avstrija je vztrajno zavračala obstoj slovenske manjšine v zvezni deželi Štajerski (Grafenauer, Jesih 2020). Od srede petdesetih let 20. stoletja do sklepov iz Karadjordjeva leta 1978, s katerimi se je Jugoslavija odpovedala obremenjevanju dobrososedskih odnosov z Avstrijo in Italijo, a z zagovarjanjem mednarodnopravno zagotovljenih manjšinskih pravic (Malle, Stergar 1991, 302). Nerešeno vprašanje slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji je precej bremenilo meddržavne odnose. Jugoslovanska diplomacija je bila sicer aktivna na področju načelnega zavzemanja za uresničevanje manjšinskega varstva, a je bila zaradi vrste odprtih vprašanj previdna. Vtis je, da je bilo koroško manjšinsko vprašanje pogosto na drugem mestu (Klemenčič M., Klemenčič V., 2010, 136–150). Politična klima

74 (ADP); uradno se je imenovala Pogodba o obnovitvi demokratične Avstrije (Grafenauer, Jesih, 2020).

na Koroškem je bila manjšini dokaj nenaklonjena; ilustrirajo jo napadi na dvojezične napise in javne manjšinske osebnosti (»Ortstafelsturm«) (Pandel, Polzer, Polzer-Srienz, Vospernik, 2004) in sledeč popis posebne vrste (1976) (Pleterski, 2000). Manjšina je živela pod precejšnjim odkritim in še bolj prikritim pritiskom. Pritiski so po drugi strani izostrili tudi čut za skupnost, pridobili nekaj zaveznikov v avstrijski družbi, iskali strategije nastopanja in doseganje konsenza o ključnih smereh manjšinskega delovanja (Nećak, 1983). Tedaj je bila v fazi prehoda iz agrarne v industrijsko (moderno) in urbanizirano družbo očitno tudi zelo ranljiva (Klemenčič M., Klemenčič V., 2010, 165–182). Ni nepomembno, da je bilo etnično jedro Slovencev v drugi državi s socialističnim družbenim redom (Slovenci v Sloveniji kot delu jugoslovanske socialistične federacije) (Haas, 1977) in je bila manjšina opredeljena kot dejavnik političnega tveganja, to je v smislu domnevne komunistične nevarnosti. Agenti jugoslovanskih tajnih službo so namreč dejansko delovali v manjšinskem okolju precej bolj, kot smo to vedeli doslej (Pezdir, 2021). Odnosi med državama so se od konca sedemdesetih let 20. stoletja začeli postopoma izboljševati (Klemenčič M., Klemenčič V. 2010, 259–268). Verjetno je k temu prispevala na splošno izboljšana politična klima po Helsinški konferenci 1974; dogodek je mejnik v stabilizaciji političnih meja in tudi varstva manjšin. Vendar je popis posebne vrste sledil prav v času te vseevropske manjšinske prijaznosti, kar kaže, da se avstrijska politika prav veliko za to ni zmenila (Nećak, 1983), a je kot posledico prav pri popisu posebne vrste manjšini naklonjen delež Avstrijcev vendarle narasel (Klemenčič M., Klemenčič V. , 2006, 128).

Paradoksalno, a vendarle so pritiski na manjšino na eni ter uspešen gospodarski razvoj tudi južne Koroške prispevali k postopnemu pridobivanju ugleda manjšine v avstrijski družbi. Osemdeseta leta so čas politične emancipacije, osamozaveščanja in reorganizacije manjšinskih struktur (Reiterer, 1993), k čemur so največ prispevali sami. Manjšina se je kljub statistično izkazani asimilaciji pokazala kot odporen, žilav organizem, ki je, naslonjen na zavzeto kulturno delovanje, uspešno posredovanje zlasti Slovenske gimnazije uspel tudi socialni preboj (Reiterer, 1986).[75] Sodelovanje s Slovenijo se je krepilo, v strukturo koroškega gospodarstva so vstopila tudi nekatera industrijska podjetja z mešanim kapitalom (V Žitari vasi, na Reberci pri Železni Kapli in obrat podjetja Elan na Brnci pri Beljaku). Podpora iz Slovenije je bila tudi sicer pomembna in ne skromna. Socialistična oblast je imela precej posluha za manjšinska vprašanja, ker so v različnih uradnih odborih delovale delovne skupine, namenjene področju dela s slovenskimi manjšinami (Vratuša, 1990).

75 Doktor und Bauer (Reiterer, 1986); težko bi bolj precizno in kratko označil ključne smeri socialnih sprememb, pa tudi življenjskega sloga. Ostajanje na podeželju, urbani življenjski slog in intelektualizacija.

V letih 1989 do 1992 je v Evropi sledil zlom socialističnega družbenega sistema in konec blokovske razdelitve. Slovenija se je 1991 po kratki vojni osamosvojila. Za slovensko manjšino je bil ta akt pomemben, ker je avstrijska javnost v duhu pričakovanja novih evropskih povezovalnih tokov Slovenijo in zato tudi koroške Slovence percipirala pozitivno. Nova država je šele razvijala mednarodne odnose. Poglavitni cilj so bile evropske integracije. Slovenija je bila v bilateralnih odnosih z Avstrijo kot mlada država dejansko šibkejša (Jesih, 2010, 63–74). Sosedstvo Avstrije in Slovenije se ocenjuje kot dobro, a je bilo na momente tudi precej naporno. Manjšinsko vprašanje je bilo pogosto na dnevnem redu meddržavnih odnosov. Leta 1992 je sledil naslednji veliki mejnik: pričetek združevanja evropskih držav v Evropsko unijo. Avstrija je v EU vstopila leta 1995, Slovenija pa v velikem širitvenem valu leta 2004. EU je do leta 2013 dosegla največji obseg. Brexit (izstop Združenega kraljestva iz EU) leta 2019 je označil pričetek dezintegracijskih procesov (Zupančič, 2020). EU je z vrsto razvojnih politik in pobud čezmejnega sodelovanja in pogojev prostega prehajanja političnih meja oblikovala zlasti manjšinam bistveno bolj naklonjeno družbeno klimo (Bufon, 2004), kar se odraža tudi v zanimanju za učenje tujih jezikov. Istočasno se zaradi globalizacije vse bolj uveljavljala angleščina kot jezik ne le poslovne, temveč splošne komunikacije; sploh med mlajšo generacijo.

Slovenija je vstopala v EU, manjšinska vprašanja pa so bila del ovir, ki jih je postavljala avstrijska stran. Živahno dogajanje ilustrira poskus leta 2004, da bi slovenska stran kaj dosegla za izboljšanje položaja. Avstrija je nasprotovala, meneč da ADP ni pogodba med Avstrijo in Slovenijo. Problematično je bilo vprašanje nasledstva, kar je vodilo do ostre polemike med državama (Klemenčič M., Klemenčič V., 2010, 501). Slovenija je skušala vprašanje pravic in zaščite manjšin vnesti v bilateralno pogodbo, Avstrija se je sklicevala na splošna določila na tem področju v dokumentih Konference o evropski varnosti in sodelovanju v Evropi in drugih dokumentih Sveta Evrope. Ti dokumenti pa niso pravno zavezujoči. Leta 1998 sta državi sklenili sporazum o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti[76]. Podpis sporazuma je pomemben tudi za Slovence na avstrijskem Štajerskem saj razlaga, da veljajo pravice kolektivno ter tudi zunaj območja

76 To so pozneje imenovali »kulturni sporazum«. Ta dokument omogoča pripadnikom slovenske manjšine v Avstriji priznavanje diplom in spričeval, pridobljenih s šolanjem v Sloveniji. Slovenski strani je uspelo v preambulo namesto ADP vnesti le dikcijo »ob upoštevanju mednarodnih pravnih instrumentov«, h katerim je posredno mogoče prištevati tudi ADP. Glede vprašanja »Staroavstrijcev« pa sta avstrijska in slovenska stran dosegli kompromis. Tako je bil v nemškem besedilu 15. člena sporazuma namesto besede »Staroavstrijci« uporabljen izraz »pripadniki nemško govoreče narodne skupnosti«, v slovenskem besedilu pa »pripadniki nemško govoreče etnične skupnosti«. Tem naj bi na podlagi posebne »interpretativne izjave«, ki jo je avstrijska vlada podala parlamentu ob ratifikaciji in ni del sporazuma, pripadale samo pravice na podlagi 61. člena ustave Republike Slovenije (Novak, 2005, 250–251).

zgodovinske poselitve.[77] Avstrija je večkrat pogojevala njihovo priznanje s priznanjem nemško govoreče manjšine v Sloveniji. Ob navedenem se ustvarja vtis o precej napornem sosedstvu. A družbena klima in s tem tudi odnos avstrijske javnosti je do slovenske manjšine pomembno spremenjen (Mayerhofer Grünbühel, Polzer, 2002), kar pa gre vsaj deloma pripisati tudi učinkom evropske integracije.

Naslednje vprašanje se je javilo glede realizacije 7. člena ADP, in sicer glede vidne dvojezičnosti. Avstrijsko ustavno sodišče je leta 2001 razveljavilo 25-odstotno klavzulo v Zakonu o narodnih skupnostih iz leta 1976 kot nujni pogoj za postavitev dvojezičnih krajevnih napisov. To je sprožilo dolgo razpravo o kriterijih za upravičenost do dvojezičnih napisov. Obe krovni organizaciji NSKS in ZSO sta predlagali kompromisni predlog, po katerem naj bi postavili 391 dvojezičnih krajevnih napisov. Slovenska politika je tedaj manjšino dejansko prepustila avstrijski politični premoči in vplivu manjšini nenaklonjenega Heimatdiensta. O tem je bil sprejet ustavni zakon, po katerem je bila le v teh krajih tudi dovoljena uporaba slovenščine v uradnem poslovanju. Končni rezultat je bil kompromis s 164 kraji, kjer bi morali biti postavljeni dvojezični napisi. Manjšina je pričakovala pri razpravi o ustavnem zakonu, nasledstvu ADP in določevanju dvojezične topografije tudi večje angažiranje Slovenije na diplomatskem področju. Za manjšino je dvojezična topografija simbolno in praktično pomembna (Kert Wakounig, 2010, 76–102). Zakon je bil povzdignjen v ustavni rang in ga ni bilo mogoče spodbijati na podlagi ustavnih določil. Uradno so bili odnosi med državama odlični, manjšina pa naj bi bila pri tem »most«. V nasprotju s prepričanji mnogih o večji naklonjenosti določenih političnih strank manjšini (se meri predvsem na socialiste in Zelene) je izkušnja nekoliko drugačna. Tega ni mogoče tako jasno opaziti. Avstrijska politika je bila do slovenske manjšine praktično ves čas nenaklonjena. Precej so se spremenili način in artikulacija, v smeri delovanja pa ne (Klemenčič M., Klemenčič V., 2010).

Posebna priložnost simbolnega značaja je bilo javno skupno opravičilo koroškim Slovencem ob praznovanju 100-letnice plebiscita s strani predsednika Republike Avstrije. Na prireditvi je bil prvič prisoten tudi predsednik Slovenije.[78] Državi sta vsemu navkljub vendarle dejavno manifestirali drugačen duh meddržavnih odnosov, kar pa ima tudi za manjšino vsaj simbolni pomen.

77 Sporazum v 14. členu omenja pravice »slovenske manjšine v Avstriji«. Ta določa: »Vsakdo ima pravico, da svobodno izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodni skupnosti, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo«, kar nakazuje na kolektivno zaščito. Prav tako so prvič v mednarodni pogodbi omenjeni tudi pripadniki »slovensko govorečih v Avstriji zunaj poselitvenega območja slovenske manjšine. (Sporazum med Vlado republike Slovenije in Vlado republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti. Uradni list RS, Mednarodne pogodbe št. 5/2002, str. 262–268.)

78 Na dogodku sta bila navzoča avstrijski predsednik Van Bellen in slovenski predsednik Pahor.

3.1.4 Številčni razvoj in demografske značilnosti Slovencev v Avstriji

Vprašanje številčnosti manjšinske populacije predstavlja eno od osrednjih vprašanj etničnega proučevanja. Za samo skupnost je prav številčnost ključni člen obstoja in razvoja in velikokrat celo kakovosti etničnega bivanja. Od številčnosti in prostorske razporeditve je namreč v veliki meri odvisno, koliko in kakšne gospodarske, kulturne, izobraževalne in politične organizacije ter ustanove lahko skupnost vzdržuje, kolikšna je politična teža skupnosti in kolikšno možnost komuniciranja v lastnem jeziku sploh imajo člani manjšinske skupnosti.

Podatki starejših popisov se nanašajo predvsem na južno Koroško. Za ostala območja podatkov dostikrat niso objavljali, ali pa jezikovne sestave sploh niso ugotavljali. Šele popisi leta 1981 do 2001 razpolagajo s podatki na ravni občin v vsej Avstriji, s čimer je omogočena vsaj groba ocena obsega in načina današnje poselitve Slovencev v Avstriji ter osnovne strukturne značilnosti te populacije.

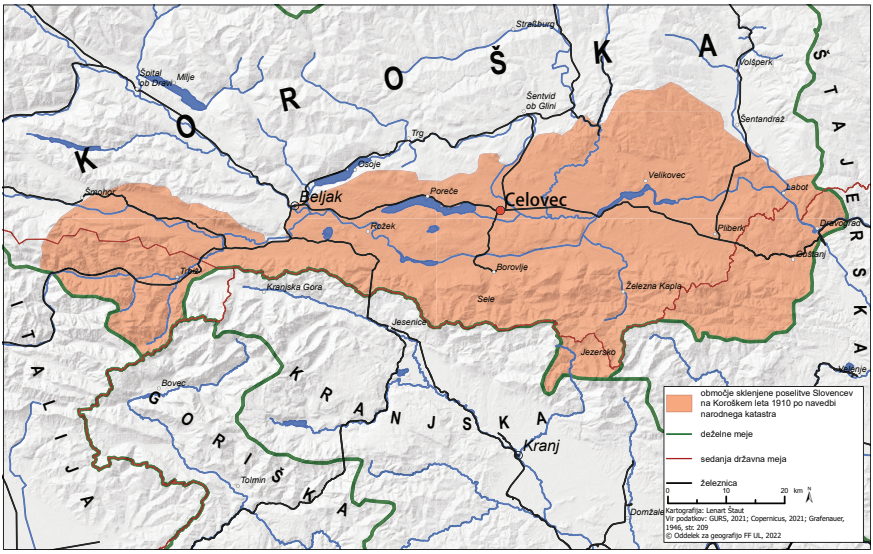

Karta 15: Območje sklenjene poselitve Slovencev na Koroškem v začetku 20. stoletja

Ugotavljanje številčnosti slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem ima že več kot 150-letno tradicijo. Leta 1846 izvedeni Czoernigov popis je na sedanjem teritoriju južne Koroške dokazal nad 100.000 Slovencev (Zupančič, 1999, 100–109). Popis leta 2001 jih dokazuje le desetino tega. Koroški Slovenci so tipičen primer manjšine, ki je statistično zelo močno nazadovala (nekateri govorijo tudi o primeru »statističnega

genocida«), obenem pa na organizacijskem, kulturnem, športnem in šolskem področju kaže dokajšnjo vitalnost. Ocene števila pripadnikov manjšine, naslonjene večinoma na različne stvarne pojave (raba jezika, cerkvena in šolska statistika, kulturno življenje ipd.), se zato močno razlikujejo od popisnih navedb. Popise so obravnavali številni avtorji: Grafenauer, Klemenčič, Zorn, Pleterski, Zupančič in drugi. Zaradi številnih nedoslednosti pri izvajanju popisov, zapisovanju in objavljanju popisnih rezultatov ter po drugi svetovni vojni prevladujočega kriterija »občevalnega jezika«[79] (Umgangssprache) so bile kritike popisov zelo hude in so jim nekateri odrekali sleherno uporabnost (Klemenčič, 1990). Po drugi strani pa je ob pomoči popisnih rezultatov vendarle ustvariti podobo socialne strukture, izobrazbe, starostnih in demografskih tendenc ter opredeliti prostorski in socialni okvir, v katerem se manjšina giblje in živi. Statistični popisi so tako ob upoštevanju vseh kritičnih pripomb dokazovanja številčnosti vendarle hvaležen pripomoček k analizi stanja in razvojnih možnosti manjšinske skupnosti. Zaradi popisnih meril in ob upoštevanju omejitev popisi prikazujejo le določen del (okrog polovice ali celo tretjine) dejanske populacije, ki ji je še mogoče najti različne oblike stvarnega sodelovanja v manjšinski skupnosti. Celo več: razmeroma nizko število popisno ugotovljenih »Slovencev« izziva k večnemu vprašanju o kriterijih jezikovne in narodne (ali etnične) identifikacije in samoidentifikacije.

79 Se lahko razume tudi kot pogovorni jezik. V predgovoru v avstrijskih statističnih publikacijah se izrecno navaja, da jezik (ki ga opišejo kot jezik, ki ga oseba pogosto uporablja) v običajnih življenjskih okoliščinah, in ga oseba navede ob popisu, ne pomeni narodne opredelitve. V praksi zaradi tesne navezanost na jezik pri manjšinskem prebivalstvu to ni res.

Preglednica 7: Uradni podatki in ocene o številu Slovencev na avstrijskem Koroškem od 1846 do 2001

leto	uradno ljudsko štetje			drugi popisi		ocene	
	število prebivalcev na Koroškem	število Slovencev, uradno štetje	Slovenci na območju dvojezičnega šolstva	Slovenci po šematizmih	Slovenci po zasebnem štetju	število Slovencev	OPOMBA ocena po / vir
1846	300.233	95735	86.650			109.000	Ficker
						107.000	Jarnik
						103.000	Grafenauer
1869	315.397					113.000	Kozler
1880	324.857	85.051	81.500	102.711			
1890	337.013	84.667	82.200	101.782			
1900	343.531	75.136	72.350	100.689		100.000	Potočnik
1910	371.372	66.463	64.000	99.006	115.807		
1923	371.227	37.292	35.200	90.000	100.000	80.000	Falle
1934	405.129	26.796	25.336	90.000	97.219	70.000	Zwitter
						55.000	Veiter
1939	416.268	44.708	39.304			90.000	Grafenauer
1951	474.764	42.095	39.242			120.000	slovenske oblasti
						90.000	Grafenauer
						75.000	Kahn / Randall
						70.000	avstrijski socialisti
1961	495.226	24.911	2.5472			0	
1971	526.536	20.966	19.593			45.000	Veiter
						43.000	Heraud-Matscher-Zwitter
1981	536.179	16.552	15.234			60.000	Reiterer
						50.000	Klemenčič
1991	547.798	14.850	13.668			45.000	Zupančič
						40.000	IFES
2001	528.915	12.554	11.925			45.000	Zupančič

Vir: Zupančič, 1999, 101; za 2001 dopolnjeno po Zupančič, 2004.

Dosedanje izkušnje z ugotavljanjem števila pripadnikov manjšin niso posebno vzpodbudne. Študije Klemenčiča, Grafenauerja, Pleterskega, Zorna in drugih kažejo prav na primeru koroških Slovencev vztrajno sistematično prikazovanje manjšega števila pripadnikov slovenske manjšine, kot je bilo v resnici. Popisi so bili

neredko le eno izmed orodij pritiska na manjšino. Za analizo je prav tako moteče nenehno spreminjanje metodologije popisov in objava rezultatov, da ne omenjamo razdelitve na več jezikovnih skupin in uvedbe popisne kategorije »vindiš« (Grafenauer, 1946, Grafenauer, 1990, Klemenčič V., 1960, Klemenčič V., 1990, Pleterski, 1966, Zorn, 1968). Nekateri so ocenjevali take statistične popise kot neprimerne za ugotavljanje etnične strukture, ki jim torej ne kaže posebno zaupati. Zato so vzporedno z uradnimi popisi Slovenci sami organizirali privatna in cerkvena štetja (šematizme), s katerimi so skušali ovreči uradne podatke in dokazati, da je pripadnikov slovenske manjšine v resnici precej več. Ob tem ne moremo spregledati vedno večjega razkoraka med podatki uradnih popisov na eni ter ocenami števila Slovencev na drugi strani. Ocene temeljijo na različnih terenskih pokazateljih, kot so npr. vpis otrok v dvojezične šole ali glede na gospodarsko in kulturno delovanje narodne skupnosti. Ocenjevanje postaja čedalje bolj težavno, saj je prepoznavanje posameznikov v mestnem okolju precej težje kot v vaškem oziroma podeželskem. Toda podrobne primerjalne študije so dokazale, da predstavljajo statistični popisi zelo strog kriterij, ki zajema le okrog tretjine manjšinske populacije na Koroškem, ki jo je mogoče dokazati s pomočjo različnih terenskih pokazateljev. Statistični popisi torej ne prinašajo točnega števila pripadnikov manjšine, vendar posredujejo še zadovoljive informacije o prostorski razširjenosti, načinu poselitve, značilnostih starostne, spolne, izobrazbene in gospodarsko-socialne strukture. Ob kritični presoji so uradni podatki vendarle uporabni, čeprav ne prinašajo enostavnega odgovora na najbolj pogosto vprašanje, kolikšna je številčna moč manjšinske skupnosti (Zupančič, 1993).

Dežela Koroška je imela ob popisu 1910 (zadnji pred razkrojem monarhije) okrog 370.000 prebivalcev (Grafenauer, 1946), po evidenci jih je bilo leta 2020 okrog 562.000; torej se je povečalo za skoraj natančno tretjino (Zupančič, 2021, 78). Pred stoletjem je bilo Slovencev po revidiranih ocenah popisov okrog 110.000 (uradni popisi so prikazali nekaj nižje številke, okrog 85.000 (Unkart, Glantschnig, Ogris, 1984)) in s tem so predstavljali okrog tretjine vseh (Grafenauer, 1946), ob zadnjem popisu leta 2011 pa so jih našteli le še okrog 14.000 (Zupančič, 2011). Po ocenah je njihovo število sicer precej večje, do okrog 45.000 (Zupančič, 2021). Te številke postavljajo slovensko skupnost na Koroškem kot izrazito številčno nazadujočo skupino (Ibounig, 1986). Asimilacija je sicer značilen pojav za veliko večino evropskih manjšin. Pri koroških Slovencih pa je bilo nazadovanje nadpovprečno hitro. Ker pri tem ni bilo množičnejših selitev, gre večino nazadovanja pripisati asimilaciji ter značilnostim ugotavljanja jezikovne pripadnosti, torej popisom. Na Štajerskem je bilo številčno nazadovanje po trendih dosti podobno.

Rezultati ljudskega štetja leta 1991 se precej razlikujejo od predhodnega popisa izpred desetih let. Medtem ko so pri prejšnjih popisih našteli vedno manj slovensko govorečih, se je ob zadnjem popisu število ponekod celo rahlo dvignilo. Na južnem Koroškem je število slovensko govorečih upadlo, vendar manj kot pri prejšnjih popisih. Številčno nazadovanje je bilo močno le pri popisni kategoriji »vindiš«. Skupno so na območju avtohtone poselitve na Koroškem našteli 14.593 in na Štajerskem 246, v vsej državi pa 20.191 oseb s slovenskim jezikom med tistimi z avstrijskim državljanstvom. Poleg teh je popis 1991 dokazal še 10.209 oseb s slovenskim občevalnim jezikom brez avstrijskega državljanstva. Uradna statistika je tedaj dokazovala 30.400 oseb s slovenskim občevalnim jezikom na celotnem ozemlju Avstrije (podatki OSTAT, 1991). Ocena je približna, saj so možnosti realnega ocenjevanja izven Koroške zelo pičle, niti ni predhodnih ocen.

Popis leta 2001 je pokazal spet nekoliko nazadujoče trende celotnega števila, zadržale pa so se glavne značilnosti razporeditve po občinah Koroške. Na videz daje to vtis določene stabilizacije. Celotno število slovensko govorečih v Avstriji pa je nazadovalo, kar govori v prid tezi o začasnem višku leta 1991 spričo značilnosti slovenskega političnega razvoja, katerega najpomembnejše dejanje je bila osamosvojitev Slovenije in s tem povezana pozitivna emocija za opredeljevanje pripadnosti k slovenski narodni skupnosti. Ob tem ne gre izpustiti tudi sprememb v starostni sestavi, kar pa je odraz realnih demografskih procesov.

Preglednica 8: Število oseb s slovenskim jezikom ob uradnih popisih od leta 1951 do 2001 po izbranih območjih naselitve v Avstriji

leto	državljanstvo	območja poselitve Slovencev							
		Koroška skupaj	območje avtohtone poselitve na		mesto	mesto	mesto	drugod po	
			Koroškem	Štajerskem	Celovec	Gradec	Dunaj	Avstriji	skupaj
1951	avstrijsko	19.658*4	19.556*4	150*7	137*7	39*7	41*7	190*7	19.976*1
	drugio	2.876*5	2.197*5	314*7	279*7	113*7	20*7	1.219*7	3.863*2
	skupaj	42.095*6	41.123*6	464*7	975*7	152*7	61*7	1.409*7	43.400*3
1961	avstrijsko	0	24.911*8	0	0	0	0	0	24.911
	drugo	0	561*8	0	0	0	0	0	561
	skupaj	0	25.472*8	0	0	0	0	0	25.472
1971	avstrijsko	20.966	0	0	0	0	507	0	23.572
	drugo	936	0	0	0	0	435	0	4.425
	skupaj	21.902	0	0	0	0	942	0	27.997
1981	avstrijsko	16.552	16.371	73	985	566	801	961	18.772
	drugo	543	484	82	219	372	408	1.303	2.649
	skupaj	17.095	16.855	155	1.177	938	1.209	2.264	21.421

1991	avstrijsko	14.850	14.593	246	1.227	939	1.832	2.581	20.191
	drugo	1.611	1.305	371	492	1.508	1.348	5.478	10.110
	skupaj	16.461	15.898	617	1.719	2.447	3.180	8.059	30.301
2001	avstrijsko	12.554	11.925	173	1.292	995	984	5.855	17.953
	drugo	1456	965	123	430	788	1.412	5.814	6.902
	skupaj	14.010	12.890	296	1.722	1.783	2.396	11.669	24.855

Vir: podatki ÖSTAT, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991; Zupančič, 1996, 148.

Opombe:
1. Na Koroškem so prištete tudi osebe iz kategorij: slovensko-nemško, slovensko-vindiš, vindiš-slovensko, vindiš-nemško in vindiš. 2. Prištete so osebe iz kategorij: slovensko-nemško.
3. Prištete so osebe iz kategorij: nemško-slovensko, nemško-vindiš (kar so sicer šteli za »nemško«).
4. Vštete so osebe iz kategorij: slovensko, slovensko-nemško, slovensko-vindiš, vindiš-slovensko, vindiš-nemško, vindiš.
5. Vštete so osebe iz kategorij: slovensko, slovensko-nemško, slovensko-vindiš.
6. Vse popisne kategorije skupaj.
7. Upoštevane so samo popisne kategorije: slovensko, slovensko-nemško, slovensko-vindiš, vindiš-slovensko, vindiš-nemško, vindiš.
8. Podatki se nanašajo samo na dvojezično ozemlje brez Celovca in Beljaka.

Kljub skopim podatkom za popise v letih 1951, 1961 in 1971 je razvidno postopno nastajanje današnjega načina poselitve Slovencev. Njihovo število je v Celovcu, Gradcu in na Dunaju nenehno naraščalo, medtem ko se je skupno število slovensko govorečih zmanjševalo tako na območju avtohtone poselitve na Koroškem in Štajerskem, kakor v vsej državi. Splošni trend številčnega nazadovanja je treba v prvi vrsti pripisati asimilaciji, saj so bile selitve predvsem notranje (s podeželja v mesta in na mestno okolico). Nova poselitvena jedra in razpršena poselitev so nastajala ob krčenju obsega avtohtone poselitve in predvsem z naglim zmanjševanjem deleža slovenskega prebivalstva na tem območju. Danes živi izven območja avtohtone poselitve okrog četrtine slovensko govorečih (okrog 5.000 oseb), leta 1951 pa jih je bilo le okrog 5 % (okrog 2000 oseb). V mestih Celovcu, Gradcu in na Dunaju je bilo pred štirimi desetletji skupno dobrih 200 prebivalcev govorcev slovenskega jezika, ob zadnjem popisu pa okrog 4000. Slovenci so se skozi stoletja zgrinjali v našteta mesta, se tam šolali, delali in ustvarjali. Znaten del jih je tudi za stalno ostal tam. Prisotnost Slovencev v teh mestih je predvsem rezultat nenehnega priseljevanja in sprotne asimilacije. Tudi po koncu monarhije je bilo Slovencev iz različnih slovenskih pokrajin še precej, kasneje pa so prihajali predvsem s Koroške. Tako vlogo imata Dunaj in Gradec še danes, medtem ko se Celovec zaradi bližine in funkcij predstavlja kot integralni del avtohtonega slovenskega poselitvenega prostora, dasiravno ga po uredbi o dvojezičnem šolstvu niso šteli zraven.

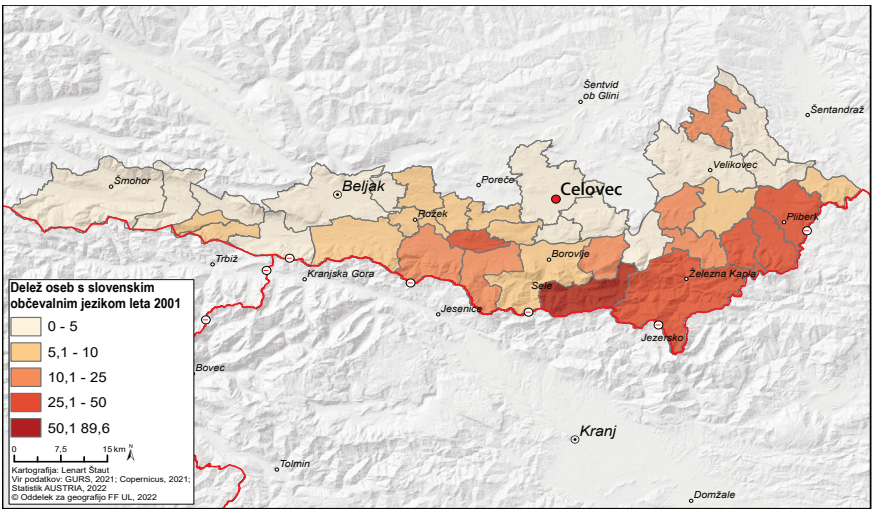

Karta 16: Poselitveno območje Slovencev na avstrijskem Koroškem v začetku tretjega tisočletja

Območje, kjer so Slovenci prisotni, je po navedbah zadnjega štetja bistveno širše, okrepila se je prisotnost v večjih urbanih središčih, izrazit pa je tudi umik na primestne občine. V vseh večjih avstrijskih mestih živi nad 100 Slovencev, na Dunaju, v Celovcu in Gradcu pa nad 1000. Slovenski živelj je tako prisoten že skoraj v vseh političnih okrajih po Avstriji. Še vedno je poglavitno zgostitveno območje Slovencev na južnem Koroškem, ki predstavlja izhodišče za nova naselitvena jedra. Druga večja zgostitev je na Štajerskem s središčem v Gradcu in okolici, proti severu pa prehaja v manjše zgostitveno jedro v starem industrijskem območju ob Murici in Muri med Mürzzuschlagom in Judenburgom. Drugo najpomembnejše zgostitveno jedro je na Dunaju in v bližnji okolici na Spodnjeavstrijskem. Posebej izrazito se širi proti jugu ob južni železnici (Mödling, Baden) ter proti severu (Stockerau). Na Zgornjeavstrijskem razen Linza ni opaznejše koncentracije Slovencev. Več jih je v Salzburgu in okolici, posebno proti jugu, v industrijskem pasu proti Halleinu. Na Tirolskem je vidnejši le ozek pas ob Innu, predvsem v okolici Innsbrucka. Po pomenu in velikosti četrta največja zgostitev je na celotnem območju na Predarlberškem (po uradnih navedbah je bilo ob štetju leta 1991 tam 519 državljanov in 1026 brez avstrijskega državljanstva, skupaj torej približno toliko kot v Celovcu) (Zupančič, 1997). Deset let pozneje je skupno število malo nižje, a je večina že avstrijskih državljanov.

Ko govorimo o zgostitvenih jedrih ter o koncentracijah števila slovensko govorečih, je treba posebej podčrtati, da se to nanaša le na absolutno število. V primerjavi

z dobrimi 20.000 osebami leta 1991 pomeni prisotnost nekaj sto slovensko govorečih opazno zgostitev, čeprav je Slovencev tam manj kot odstotek. Leta 2001 je ta delež statistično nazadoval.

Preglednica 9: Število oseb s slovenskim jezikom ob popisih leta 1991 in 2001 po avstrijskih zveznih deželah ter v Gradcu in Celovcu, glede na državljanstvo

	državljanstvo (POPIS 1991)			državljanstvo (POPIS 2001)		
dežela	skupaj	avstrijsko	drugo	skupaj	avstrijsko	drugo
Koroška	15.573	13.962	1.611	14.010	12.554	1.456
Štajerska	4.543	1.695	2.848	4.250	2.192	2.058
Gradiščanska	165	65	139	181	70	111
Sp. Avstrija	1.409	458	1.032	1.105	436	669
Zg. Avstrija	1.177	253	924	631	255	376
Salzburška	868	558	310	502	207	295
Tirolska	926	202	724	498	181	317
Predarlska	1.362	336	1.026	1.282	646	636
Dunaj	3.172	1.825	1.347	2.396	1.775	621
SKUPAJ	29.315	20.177	9.961	24.855	18.316	6.539

Vir: Volkszählung 1991. Hauptergebnisse. ÖSTAT, Wien, 1993.

www.statistik.gv.at/fileadmin/publications/Volkszaehlung_2001__Hauptergebnisse_I_-_OEsterreich.pdf

Na območju avtohtone poselitve na južnem Koroškem se je število slovensko govorečih povečalo v občinah z nizkim deležem in številom Slovencev. Porast gre tod pripisati ponovnemu opredeljevanju k slovenski jezikovni skupini (statistično). V Celovcu in v bližnjih primestnih občinah se je število povečalo predvsem zaradi doseljevanja, čeprav tudi učinkov ponovnega opredeljevanja k slovenski jezikovni skupini ne moremo izključiti. Zaradi številnih nemških doseljencev so nekatere občine, kot so npr. Kotmara vas, Žihpolje, Loga vas, Hodiše in druge, skoraj povsem izgubile prvotno pretežno slovenski značaj. Obenem se je število slovensko govorečih zmanjšalo v nekaterih občinah z večjim absolutnim številom in deležem slovenskega prebivalstva, kar gre pripisati asimilaciji, še posebno med pripadniki popisne skupine »vindiš«. Taki primeri občin so predvsem v Rožu in Podjuni. V goratih občinah, kot sta Sele in Železna Kapla se je število slovensko govorečih zmanjšalo zaradi odseljevanja, odstotek slovensko govorečih pa je ostal skoraj enak. V celoti je prišlo tudi na območju avtohtone poselitve do izrazite razpršitve, saj imata le še dve občini nad polovico slovensko govorečih, polovica občin pa že pod 5 %. Leta 2001 je bilo razmerje podobno, le številke so zaradi upada v gorskih podeželskih predelih še nekoliko nižje.

Na Štajerskem se je na območju avtohtone poselitve število slovensko govorečih po podatkih zadnjega popisa ponovno povečalo. Pri tem gre vsaj deloma za rast tudi na račun doseljevanja iz slovenske Štajerske in Prekmurja (Klemenčič M, Olas, 1994). Največja zgostitev je v Gradcu (skoraj 1000 oseb) ter v širši okolici tega mesta. Veliko graških Slovencev izhaja s Koroške in so se tja priselili zaradi študija in dela.

Dunaj predstavlja drugo največje naselitveno jedro Slovencev v Avstriji, skupno z bližnjo okolico na Spodnjeavstrijskem. Ob popisu leta 1991 so našteli 1.832 oseb s slovenskim občevalnim jezikom. Dunajski Slovenci imajo večstoletno tradicijo bivanja v tem mestu, kateremu so kot predstavniki različnih poklicev dali trajen pečat. Skupnosti dunajskih Slovencev so se oblikovale sproti, v vsaki generaciji posebej. Izhajajo iz različnih območij slovenskega etničnega ozemlja ne glede na današnje politične meje (Zupančič, 2004, 68–82).

Četrta večja zgostitev Slovencev v Avstriji je na Predarlberškem, kjer je po podatkih zadnjega popisa živelo nad 500 oseb slovenskega jezika in poleg tega še nad 1000 tistih brez avstrijskega državljanstva. To skupino sestavljajo večinoma izseljenci in zdomci iz Slovenije, kar se razločno vidi po izobrazbeni in socialni sestavi. V drugih avstrijskih zveznih deželah živijo Slovenci večinoma v mestih in industrijskih ter turističnih krajih. Nekateri izhajajo s Koroške, drugi pa so izseljenci iz Slovenije.

Spolna sestava nam razkriva še eno podrobnost. Med slovensko govorečimi z avstrijskim državljanstvom je več žensk kot moških, pri nedržavljanih pa je ravno obratno. Očitno gre pri tem za večje število mešanih zakonov, v katerih se jezik in identiteta v prvi generaciji še zadrži ne glede na jezikovno okolje, v katerem posameznik živi, težje pa je to prenašati na otroke. Medgeneracijska jezikovna premena je rezultat forsirane vloge nemščine kot večinskega jezika, ki ga mlada generacija sprejema zelo spontano, to spontanost pa ustvarjajo situacije, ki pa so v manjšinskem okolju tudi sprožene oziroma namerne (Gstettner, 1988).

Med leti 1981 in 1991 se je močno povečalo tudi število slovensko govorečih brez avstrijskega državljanstva. Slednji so predvsem t. i. zdomci, ki so v Avstriji bivali in delali začasno. Nekateri se kasneje odločijo tudi za trajno naselitev v Avstriji in postanejo izseljenci. Število oseb brez avstrijskega državljanstva je med leti 1951 in 1981 nihalo (upoštevajoč, da za leto 1961 ni ustreznih podatkov) med 2.600 in 4.400, leta 1991 pa se je povečalo skoraj za štirikrat (na 10.110) in predstavlja tretjino vseh prisotnih slovensko govorečih v Avstriji. Pri tem očitno ne gre le za selitvene tokove, temveč spremembe v identifikaciji ob

popisih. Obenem se je močno spremenilo tudi težišče poselitve. Leta 1951 jih je izmed 3.863 oseb brez avstrijskega državljanstva na avtohtonem območju na Koroškem in Štajerskem prebivalo dve tretjini, leta 1981 dobra petina in leta 1991 le še okrog šestine (16 %). Nasprotno se je povečeval delež brez državljanstva v mestih (Dunaj, Gradec, Celovec), od desetine leta 1951 na več kot tretjino leta 1981 (38 %) in leta 1991 le malo manj (tretjina). Slednji je bil sicer vštet že pri območju avtohtone poselitve. Prav tako se je vseskozi povečevalo število tistih brez avstrijskega državljanstva izven omenjenih mest in območij avtohtone poselitve. Leta 1951 je znašalo še slabo tretjino (32 %), leta 1981 že skoraj polovico (49 %) in leta 1991 nad polovico (54 %). Ta pregled utegne biti zelo varljiv glede absolutnega števila, saj do 1971 niso objavljali podatkov za celotno državno ozemlje. Priseljeni živijo predvsem v območjih urbanega značaja, kjer je več možnosti za delo ter v obmejnem pasu na Koroškem in Štajerskem. Bližina igra pri izbiri kraja zaposlitve pomembno vlogo (Zupančič, 2007). Leta 2001 je bil popis tudi tehnično nekoliko drugačen. Sledeč Eurostatovim pravilom je tudi avstrijska statistika beležila začasno prisotne rezidente v času popisa, kar pa lahko stvari lokalno precej spremeni. Tudi zaradi tega in ne le identifikacijskih značilnosti se številke lahko razlikujejo. Popis 2001 je bil obenem zadnji, kjer so popisovali po jezikovni pripadnosti oziroma praksah in so podatki večidel primerljivi s starejšimi popisnimi izsledki. Leta 2011 je popis potekal že po novih določilih in ni več navedb o jezikovni pripadnosti.

Popis prebivalstva leta 2001 je zadržal vse metodološke značilnosti prejšnjih popisov, zato so mogoče enostavne primerjave. Kot je bilo uvodoma že omenjeno, predstavlja statistično spremljanje številčnega in prostorskega razvoja Slovencev v Avstriji samo eno od možnosti, ki pa ne prinaša zadovoljivega odgovora na preprosto in največkrat sproženo vprašanje: koliko je pripadnikov manjšine. Vendar je odnos avstrijskih državnih in deželnih oblasti ter politik do slovenske narodne manjšine ob koncu drugega tisočletja sprožil nov val polemik o varstvu manjšin v Avstriji. Po začasnih podatkih je na Koroškem 12.586 slovensko govorečih avstrijskih državljanov, poleg tega pa še 555 tistih, ki so kot pogovorni jezik navedli »vindiš«.

Preglednica 10: Število in delež oseb s slovenskim jezikom ob uradnih štetjih leta 1971, 1981, 1991 in 2001 po političnih okrajih na avstrijskem Koroškem

politični okraj	vseh prebivalcev	1971		1981		1991		2001	
	število	število	%	število	%	število	%	število	%
Celovec	82.823	986	1,2	919	1,1	1.218	1,4	1292	1,6
Beljak	51.986	139	0,3	91	0,2	162	0,3	197	0,4
Trg	28.942	25	0,1	17	0,1	24	0,1	28	0,1
Šmohor	19.010	79	0,4	52	0,3	89	0,5	122	0,6
Celovec-dežela	53.885	4.437	9,8	3.538	7,3	3.347	6,5	3.130	5,8
Šentvid ob Glini	56.440	55	0,1	24	0,0	50	0,1	65	0,1
Špital ob Dravi	77.600	80	0,1	107	0,1	129	0,2	144	0,2
Beljak dežela	61.437	2.804	4,7	2.034	3,4	2.011	3,3	1.765	2,9
Velikovec	42.027	8.327	19,8	7.392	17,3	6.880	16,2	5.770	13,7
Volšperk	54.765	79	0,1	30	0,1	52	0,1	73	0,1

Vir: Volkszaehlungen 1971–2001. Umgangssprache Kaernten, Gemeinden und Ortschaften, Statistik Austria, Wien, April 2002

Skupno število slovensko govorečih kaže stalno tendenco zmanjševanja. Vendar se poselitveni prostor ne le ohranja, temveč celo prostorsko širi: slovensko prebivalstvo lahko zasledimo razpršeno po vsej deželi. Od političnih okrajev so štirje podeželski (Velikovec, Celovec dežela, Beljak dežela in Šmohor) in dva mestna (Celovec, Beljak), kjer živi slovensko prebivalstvo na svojem tradicionalnem ozemlju. Življenjska pot (zaradi dela, zaradi osebnih zvez) jih je zanesla tudi v kraje in predele severno od tradicionalne slovenske narodnostne meje. Tako jih najdemo ob vseh popisih zadnjih desetletij v vseh političnih okrajih. Od neavtohtonih območij posebej izstopa Špital z okolico. Močnejša slovenska prisotnost izvira iz prvih povojnih let (leta 1951 jih je bilo nad 500) in se je kljub precej živahnim selitvam zadržala do danes (velik del se jih je kasneje preselil v predele srednje in zahodne Evrope ter v čezmorske države (Zupančič, 1999)). Povečevanje števila slovensko govorečih je v pretežni meri rezultat priseljevanja s koroškega podeželja, deloma pa tudi pridobitev državljanstva slovenskih izseljencev in zdomcev. V manjšem številu in prostorsko razpršeno se slovenski živelj torej pojavlja tudi zunaj območja avtohtone poselitve. Število med popisi sicer nekoliko niha, v splošnem pa vendarle kaže težnjo počasne rasti. Razseljevanje z južnokoroškega podeželja, ki že vsa desetletja izgublja prebivalstvo, je konstanten proces. Oba mestna politična okraja, Celovec in Beljak, ki po svoji legi in še bolj po svojih funkcijah sodita k območju avtohtone poselitve, kažeta rast slovenske populacije. Število slovensko govorečih se je prav

tako povečalo v večjih koroških mestnih občinah, kot so Wolfsberg, Špital, Šentvid ob Glini in Trg. Ti predeli razpolagajo z več priložnostmi za zaposlitev in druge bivalne ugodnosti. Doseljeno slovensko prebivalstvo vsaj deloma zadržuje slovenski jezik in identiteto, tudi v verjetno kar številnih mešanih zakonih.

Pregled po občinah kaže na velike razlike med območji glede dinamike razvoja slovenskega prebivalstva na južnem Koroškem. Preglednica prikazuje število oseb s slovenskim jezikom ob popisih v obdobju od 1971 do 2001.

Preglednica 11: Avstrijski državljani s slovenskim jezikom v obdobju 1971 – 2001, po občinah na avstrijskem Koroškem

Občina /slovensko ime/	Občine /nemško ime/	okraj	1971	1981	1991	2001	% 2001	indeks 1991–2001
Celovec	Klagenfurt	Celovec	986	919	1218	1292	1,6	106
Beljak	Villach	Beljak	139	118	162	197		
Šmohor	Hermagor	Šmohor	70	52	65	103	1,5	156
Št.Štefan	St Stefan i G.	Šmohor	7	0	23	17	1,0	74
Šentjakob v R.	St. Jakob i R.	Beljak-D	869	833	805	696	16,5	86
Bekštanj	Finkenstein	Beljak-D	803	480	469	439	5,7	94
Vrba	Velden	Beljak-D	487	303	290	225	2,8	78
Podklošter	Arnoldstein	Beljak-D	133	98	134	107	1,7	80
Rožek	Rosegg	Beljak-D	203	154	120	107	6,2	89
Straja vas	Hohenthurn	Beljak-D	74	73	63	63	7,7	100
Bistrica na Zilji	Feistritz a. G.	Beljak-D	109	31	40	50	7,6	125
Vernberk	Wernberg	Beljak-D	64	36	53	39	0,8	74
Čajna	Nötsch i. G.	Beljak-D	34	10	13	14	0,6	107
Sele	Zell	Celovec-D	767	737	686	626	89,6	91
Borovlje	Ferlach	Celovec-D	808	639	673	584	8,2	87
Bilčovs	Ludmannsdorf	Celovec-D	615	595	474	501	28,3	106
Bistrica v Rožu	Feistritz i. R.	Celovec-D	491	393	335	339	13,4	101
Kotmara vas	Köttmansdorf	Celovec-D	268	209	217	172	6,5	79
Šmarjeta v Rožu	St.Margarethen i. R.	Celovec-D	189	148	124	130	11,8	105
Škofiče	Schiefling	Celovec-D	483	237	151	126	5,9	83
Žrelec	Ebenthal	Celovec-D	347	271	306	302	4,2	99
Hodiše	Keutschach	Celovec-D	299	155	194	121	5,4	62
Žihpolje	Maria Rain	Celovec-D	38	53	67	73	3,7	109
Štalenska gora	Magdalensberg	Celovec-D	37	28	32	39	1,3	121
Gospa sveta	Maria Saal	Celovec-D	5	3	17	31	0,8	182
Pokrče	Poggersdorf	Celovec-D	11	32	24	27	1,0	113
Kriva Vrba	Krumpendorf	Celovec-D	9	12	17	16	0,6	94

Občina /slovensko ime/	Občine /nemško ime/	okraj	1971	1981	1991	2001	% 2001	indeks 1991–2001
Grabštajn	Grafenstein	Celovec-D	43	7	6	14	0,6	233
Otok	Maria Wörth	Celovec-D	10	15	17	13	1,1	76
Dholica	Techelsberg	Celovec-D	10	0	2	5	0,3	250
Pliberk	Bleiburg	Velikovec	1690	1809	1537	1205	30,9	78
Železna Kapla	Eisenkappel	Velikovec	1784	1471	1180	1004	38,8	85
Bistrica pri Pl.	Feistritz a. B.	Velikovec	810	883	860	684	33,2	79
Globasnica	Globasnitz	Velikovec	890	837	804	683	42,1	84
Škocjan	St. Kanzian	Velikovec	574	691	572	539	13,2	94
Dobrla vas	Ebernsdorf	Velikovec	829	528	600	492	8,5	82
Žitara vas	Sittersdorf	Velikovec	826	422	411	411	19,7	100
Velikovec	Völkermarkt	Velikovec	306	232	296	277	2,5	94
Suha	Neuhaus	Velikovec	243	176	175	165	13,6	94
Galicija	Galizien	Velikovec	115	129	167	152	8,5	91
Ruda	Ruden	Velikovec	124	76	93	60	3,8	65
Djekše	Diex	Velikovec	64	88	105	59	6,9	56
Grebinj	Griffen	Velikovec	72	50	80	39	1,1	49

Vir: Volkszaehlungen 1971-2001. Umgangssprache Kaernten, Gemeinden und Ortschaften, Statistik Austria, Wien.

Preglednica 12: Naselja z več kot 10 odstotkov oseb s slovenskim jezikom ob popisu 2001 in primerjava s popisi v obdobju 1971 – 2001

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
slovensko	nemško				1971	1981	1991	2001
Sele Fara	Zell-Pfarre	Sele	Celovec-	237	87,1	87,6	93,2	92,8
Sele Šajda	Zell-Schaida	Sele	Celovec-	107	98,2	98,0	99,0	91,6
Sele-Borovnica	Zell-Freibach	Sele	Celovec-	178	97,1	96,1	92,5	84,8
Obirsko	Ebriach	Železna kapla	Velikovec	363	75,3	76,8	62,3	66,7
Lobnik	Lobnig	Železna kapla	Velikovec	129	88,2	69,2	82,0	64,3
Lepena	Leppen	Železna kapla	Velikovec	201	83,4	72,0	67,3	61,7
Blato	Moos	Pliberk	Velikovec	166	70,9	86,7	82,1	60,8
Radiše	Radsberg	Žrelec	Celovec-D	102	c	c	c	58,8
Večna vas	Wackendorf	Globasnica	Velikovec	152	58,6	50,0	57,3	58,6
Mala vas	Kleindorf	Globasnica	Velikovec	235	56,4	61,6	62,5	58,3
Nagelče	Nageltschach	Škocjan	Velikovec	124	32,4	35,5	41,1	50,8
Dob	Aich	Pliberk	Velikovec	167	55,2	69,7	63,9	50,3

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Cirkovče	Schilterndorf	Pliberk	Velikovec	169	59,6	65,7	56,0	49,7
Rute	Kreuth	Žrelec	Celovec-dežela	111	c	c	c	47,7
Želuče	Selkach	Bilčovs	Celovec-dežela	106	c	55,8	c	46,2
Podkraj	Unterort	Bistrica p.Pl.	Velikovec	133	45,5	63,3	52,9	45,9
Podjuna	Jaunstein	Globasnica	Velikovec	154	76,7	78,8	68,8	44,8
Bilčovs	Ludmannsdorf	Bilčovs	Celovec-dežela	171	52,6	64,4	48,7	44,4
Nonča vas	Einersdorf	Pliberk	Velikovec	284	50,6	46,6	41,3	43,7
Bela	Vellach	Železna kapla	Velikovec	336	55,3	56,7	50,7	41,7
Šteben	St.Stefan	Globasnica	Velikovec	267	58,7	36,2	51,3	41,6
Vogrče	Rinkenberg	Pliberk	Velikovec	282	54,0	70,3	67,1	40,1
Šmihel	St.Michael	Bistrica p.Pl.	Velikovec	369	54,0	56,6	54,0	40,1
Breška vas	Pirkdorf	Bistrica p.Pl.	Velikovec	107	59,6	c	c	39,3
Slovenji Plajberk	Windisch Bleiberg	Borovlje	Celovec-dežela	120	32,2	42,0	57,3	38,3
Letina	Lettenstaetten	Bistrica p.Pl.	Velikovec	103	c	34,6	44,6	37,9
Globasnica	Globasnitz	Globasnica	Velikovec	305	54,7	51,7	41,6	37,0
Libuče	Loibach	Pliberk	Velikovec	426	46,2	43,2	39,8	36,9
Bajtiše	Waidisch	Borovlje	Celovec-dežela	114	30,7	43,6	c	36,8
Dvor	Hof	Bistrica p.Pl.	Velikovec	218	31,3	47,0	57,8	35,3
Vidra vas	Wiederndorf	Pliberk	Velikovec	171	57,6	56,7	50,9	35,1
Poden	Bodental	Borovlje	Celovec-dežela	124	54,0	46,0	47,8	34,7
Tuce	Tutzach	Žrelec	Celovec-dežela	118	c	27,4	30,6	34,7
Šentprimož	St.Primus	Škocjan	Velikovec	153	c	49,1	37,9	34,6
Šentjanž	St.Johann	Bistric v R.	Celovec-dežela	236	47,6	39,4	41,9	32,6
Bistrica	Bistrica pri Pliberku		Velikovec	318	51,6	55,4	46,9	32,4
Velinja vas	Wellersdorf	Bilčovs	Celovec-dežela	127	51,1	58,0	30,4	32,3
Branča vas	Franzendorf	Bilčovs	Celovec-dežela	185	37,1	21,8	22,6	30,8
Grablja vas	Grabelsdorf	Škocjan	Velikovec	144	46,5	35,8	40,7	30,6
Mlinče	Muellnern	Žitara vas	Velikovec	126	66,0	35,0	38,1	28,6
Strpna vas	Traundorf	Globasnica	Velikovec	283	38,9	45,3	46,0	27,2
Psinja vas	Hundsdorf	Bistric v R.	Celovec-dežela	150	30,2	29,1	14,6	26,7

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Zgornja vesca	Oberdoerfl	Bilčovs	Celovec-dežela	128	34,9	28,2	22,3	26,6
Žvabek	Schwabegg	Suha	Velikovec	193	33,8	43,8	27,7	26,4
Suha	Zauchen	Železna kapla	Velikovec	114	32,9	17,6	14,7	26,3
Sreje	Srajach	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	126	49,5	22,6	32,7	25,4
Kozje	Kossiach	Žrelec	Celovec-dežela	46	c	c	c	c
Verovce	Werouzach	Žrelec	Celovec-dežela	40	+	c	c	c
Bilnjovs	Fellersdorf	Bilčovs	Celovec-dežela	59	c	c	c	c
Treblinje	Trieblach	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	82	c	c	c	c
Holbiče	Techelweg	Škofiče	Celovec-dežela	99	c	c	c	c
Sele-Zgornji kot	Zell-Obwerwinkel	Sele	Celovec-dežela	78	98,0	c	c	c
Pečnica	Petschitzen	Bekštanj	Beljak-dežela	68	c	c	c	c
Ravne	Raun	Rožek	Beljak-dežela	50	c	c	c	c
Leše	Lessach	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	86	56,9	c	c	c
Tešinja	Toesching	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	46	c	c	c	c
Komelj	Koemmel	Pliberk	Velikovec	78	c	c	c	c
Rinkole	Rinkolach	Pliberk	Velikovec	93	c	c	c	c
Rute	Ruttach	Pliberk	Velikovec	49	c	c	c	c
Šmarjeta	St.Margarethen	Pliberk	Velikovec	83	90,4	c	c	c
Mokrije	Mokriach	Dobrla vas	Velikovec	75	c	c	c	c
Koprivna sončni kraj	Koprein Sonseite	Železna kapla	Velikovec	41	c	c	c	c
Remšnik	Remschenig	Železna kapla	Velikovec	78	75,4	c	c	c
Korte	Troegern	Železna kapla	Velikovec	38	c	c	c	c
Dolinče	Dolintschitschach	Bistrica p.Pl.	Velikovec	57	c	c	c	c
Čepiče	Tschepitschach	Globasnica	Velikovec	73	c	c	c	c
Podgora	Unterbergen	Globasnica	Velikovec	47	c	c	c	c
Spodnja vas	Unterdorf	Suha	Velikovec	38	c	c	c	c
Gorce 1	Horzach 1	Škocjan	Velikovec	55	c	c	c	c
Gorce 2	Horzach 2	Škocjan	Velikovec	41	c	c	c	c
Gluhi les	Lauchenholz	Škocjan	Velikovec	82	c	c	c	c

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Mokrije	Moekriach	Škocjan	Velikovec	34	c	c	c	c
Žamanje	Obersammelsdorf	Škocjan	Velikovec	84	c	c	c	c
Sp.Vinare	Unternarrach	Škocjan	Velikovec	66	c	c	c	c
Vesele	Vesielach	Škocjan	Velikovec	80	c	c	c	c
Kršna vas	Kristendorf	Žitara vas	Velikovec	52	c	c	c	c
Pogerče	Pogerschitzen	Žitara vas	Velikovec	31	c	c	c	c
Polena	Polena	Žitara vas	Velikovec	35	c	c	c	c
Tihoja	Tichoja	Žitara vas	Velikovec	39	c	c	c	c
Sele-Srednji kot	Zell-Mitterwinkel	Sele	Celovec-dežela	80	92,7	95,8	c	c
Podljublej	Loibltal	Borovlje	Celovec-dežela	51	33,1	48,1	c	c
Zaplaznica	Blasnitzen	Železna kapla	Velikovec	49	24,5	21,8	c	c
Šentjurij	St.Georgen	Pliberk	Velikovec	38	c	c	b	c
Gradišče	Gradischach	Suha	Velikovec	39	c	c	b	c
Zagorje	Sagerberg	Žitara vas	Velikovec	58	c	c	b	c
Gorenja vas	Oberdorf	Suha	Velikovec	66	b	b	b	c
Zgornje vinare	Obernarrach	Žitara vas	Velikovec	56	a	+	b	c
Rute	Greuth	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	94	31,0	28,2	c	c
Črgoviče	Tscherberg	Bistrica p.Pl.	Velikovec	96	c	c	82,4	c
Šentpeter	St.Peter	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	95	54,3	60,6	65,1	c
Spodnje Borovlje	Unterferlach	Bekštanj	Beljak-dežela	80	22,7	10,9	38,8	c
Stranje	Strein	Bilčovs	Celovec-dežela	37	+	+	+	c
Podbreg	Podrain	Globasnica	Velikovec	95	53,1	-	-	c
Mlinče	Muehlbach	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	213	34,1	41,9	31,2	24,9
Hodnina	Kanin	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	101	15,3	c	13,7	23,8
Šentvid	St.Veit in Jauntal	Škocjan	Velikovec	132	36,9	36,6	24,8	23,5
Železna Kapla	Bad Eisenkappel	Železna kapla	Velikovec	1013	30,5	22,1	23,1	23,1
Proboj	Proboj	Žitara vas	Velikovec	116	31,1	12,3	21,9	22,4
Zahomec	Achomitz	Straja vas	Beljak-dežela	101	29,5	28,9	30,3	21,8
Encelna vas	Enzelsdorf	Galicija	Velikovec	129	14,9	21,6	21,2	21,7
Konovece	Gonowetz	Bistrica p.Pl.	Velikovec	308	33,1	19,6	22,2	21,4
Pugrad	Pugrad	Bilčovs	Celovec-dežela	166	c	c	19,7	21,1

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Kazaze	Edling	Bilčovs	Celovec-dežela	211	c	57,8	26,7	20,9
Šentjakob	St.Jakob	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	654	25,0	27,8	22,2	19,1
Breznica	Friessnitz	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	199	8,8	11,4	15,5	18,1
Rikarja vas	Rueckersdorf	Žitara vas	Velikovec	164	42,1	18,7	22,6	17,7
Mače	Matschach	Bistric v R.	Celovec-dežela	110	24,6	17,8	16,7	16,4
Reberca	Rechberg	Železna kapla	Velikovec	146	17,9	21,1	12,8	16,4
Pliberk	Pliberk	Pliberk	Velikovec	1205	18,9	15,6	14,8	16,1
Čahorče	Tschaschoritsch	Kotmara vas	Celovec-dežela	252	24,3	19,1	16,7	15,9
Apače	Abtei	Galicija	Velikovec	102	b	b	b	15,7
Sveče	Suetschac	Bistric v R.	Celovec-dežela	578	21,4	17,7	13,4	15,7
Žitara vas	Sittersdorf	Žitara vas	Velikovec	174	32,0	22,3	20,3	15,5
Deščice	Dieschitz	Vrba	Beljak-dežela	123	39,3	16,8	26,2	15,4
Sele	Sielach	Žitara vas	Velikovec	195	39,1	17,0	17,8	15,4
Lovanke	Gablern	Dobrla vas	Velikovec	276	42,3	22,4	22,6	15,2
Loče	Latschach	Vrba	Beljak-dežela	138	30,3	17,5	18,0	15,2
Plešerka	Plescherken	Hodiše	Celovec-dežela	211	42,2	25,1	22,3	14,7
Stara vas	Altendorf	Žitara vas	Velikovec	103	37,2	22,2	16,0	14,6
Goslinja vas	Goesselsdorf	Dobrla vas	Velikovec	625	15,2	11,8	12,1	14,4
Podgorje	Maria Elend	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	546	7,9	14,5	12,5	14,1
Svatne	Schlatten	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	409	18,5	14,7	14,1	13,9
Ponikva	Penk	Bistrica p.Pl.	Velikovec	205	12,4	19,4	17,0	13,7
Trabesinje	Trabesing	Kotmara vas	Celovec-dežela	162	16,5	14,2	14,4	13,6
Kokinje	Koecking	Dobrla vas	Velikovec	188	16,6	18,4	20,8	13,3
Bistrica	Feistritz	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	226	23,3	15,3	14,4	13,3
Sp.Vesca	Niederdoerfl	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	160	15,2	10,6	12,5	13,1
Šmarjeta	St.Margarethen	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	284	11,9	11,3	10,2	12,7
Kazaze	Edling	Dobrla vas	Velikovec	167	34,0	7,2	9,9	12,6
Sreje	Srejach	Škocjan	Velikovec	162	15,8	13,9	13,5	12,3

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Drveša vas	Ebersdorf	Pliberk	Velikovec	385	17,0	17,6	18,0	12,2
Drevlje	Dreulach	Straja vas	Beljak-dežela	127	2,9	2,7	3,1	11,8
Ločilo	Hart	Podklošter	Beljak-dežela	228	16,0	13,6	13,1	11,8
Podjerberk	St.Kathrein	Škofiče	Celovec-dežela	103	26,4	14,3	b	11,7
Plešišče	Plaschischen	Hodiše	Celovec-dežela	112	17,6	18,9	14,2	11,6
Dobrla vas	Eberndorf	Dobrla vas	Velikovec	1039	9,3	10,5	14,4	11,1
Velika vas	Laengdorf	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	200	26,0	15,8	14,5	11,0
Vovbre	Haimburgerberg	Djekše	Velikovec	157	10,8	6,9	19,8	10,8
Podgora	Unterburg	Škocjan	Velikovec	335	7,9	13,5	14,8	10,4
Dvorec	Hoeflein	Hodiše	Celovec-dežela	130	23,9	17,6	10,1	10,0
Lipice	Lipizach	Žrelec	Celovec-dežela	77	c	c	c	b
	Neusass	Kotmara vas	Celovec-dežela	59	c	c	c	b
Šentkandolf	St.Gandolf	Kotmara vas	Celovec-dežela	121	b	b	a	10,7
Plešivec	Ploeschenberg	Kotmara vas	Celovec-dežela	33	c	c	c	b
Gora	Rupertiberg	Bilčovs	Celovec-dežela	54	c	c	c	b
Žužalče	Susalitsch	Bekštanj	Beljak-dežela	99	c	c	c	b
Trebinja	Treffen	Vrba	Beljak-dežela	77	36,8	c	c	b
Replje	Replach	Pliberk	Velikovec	67	c	c	c	b
Borovje	Woroujach	Pliberk	Velikovec	79	c	c	c	b
Zalibič	Hinterlibitsch	Bistrica p.Pl.	Velikovec	50	c	c	c	b
Podlibič	Unterlibitsch	Bistrica p.Pl.	Velikovec	57	+	c	c	b
Dobajna	Dobein	Hodiše	Celovec-dežela	35	c	b	c	b
Mala gora	Grosskleinberg	Bilčovs	Celovec-dežela	54	c	b	c	b
Pulpiče	Pulpitsch	Vrba	Beljak-dežela	54	c	b	c	b
Drabunaže	Drabunaschach	Galicija	Velikovec	50	b	b	c	b
Borovnica	Freibach	Galicija	Velikovec	36	c	+	c	b

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Mošenice	Moschenitzen	Bilčovs	Celovec-dežela	100	c	c	b	b
Dvor	Hof	Dobrla vas	Velikovec	55	c	c	b	b
Trate	Tratten	Borovlje	Celovec-dežela	67	a	b	b	b
Sp.Glinje	Unterglainach	Borovlje	Celovec-dežela	42	+	b	b	b
Goriče	Goritschach	Bekštanj	Beljak-dežela	85	37,9	b	b	b
Spodnje Rute	Untergreuth	Bekštanj	Beljak-dežela	61	c	b	b	b
Breg	Froeg	Rožek	Beljak-dežela	79	14,8	b	b	b
Drevlje	Dreilach	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	61	a	b	b	b
Gorinče	Gorintschach	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	100	c	b	b	b
Belovče	Loibegg	Dobrla vas	Velikovec	94	a	b	b	b
Šentmarksen	St.Marrxen	Dobrla vas	Velikovec	80	a	b	b	b
Pecelj	Poelzing	Galicija	Velikovec	33	a	b	b	b
Potok	Bach	Velikovec	Velikovec	58	a	b	b	b
Melviče	Mellweg	Šmohor	Šmohor	45	a	a	b	b
Ilnica	Illmitzen	Suha	Velikovec	36	b	a	b	b
Kogelnik	Kogelnigberg	Suha	Velikovec	33	b	a	b	b
Male čape	Kleinzapfen	Žitara vas	Velikovec	72	c	a	b	b
Žmetiče	Sigmontitsch	Bekštanj	Beljak-dežela	81	10,6	16,2	b	b
Banja vas	Pfannsdorf	Žitara vas	Velikovec	86	c	16,0	b	b
Sp. Vesca	Niederdoerfl	Bilčovs	Celovec-dežela	97	13,5	11,1	b	b
Zg.Borovlje	Oberferlach	Bekštanj	Beljak-dežela	84	c	0,3	b	b
Robež	Robesch	Galicija	Velikovec	33	b	+	b	b
Kanare	Kanaren	Ruda	Velikovec	31	c	+	b	b
Ženek	Sonnegg	Žitara vas	Velikovec	36	c	c	a	b
Potoče	Potschach	Šmohor	Šmohor	62	b	b	a	b
Vrh	Gupf	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	81	b	b	a	b
Ratenče	Ratnitz	Bekštanj	Beljak-dežela	68	a	b	a	b
Podkrinj	Unterkrain	Galicija	Velikovec	64	a	b	a	b
Loče	Latschach	Šmohor	Šmohor	86	a	a	a	b

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Zasmoje	Kosasmojach	Žrelec	Celovec-dežela	36	a	a	a	b
Stari Podklošter	Altfinkenstein	Bekštanj	Beljak-dežela	81	b	a	a	b
Mala vas 2	Kleindorf 2	Škocjan	Velikovec	49	a	a	a	b
Orliča vas	Arlsdorf	Velikovec	Velikovec	41	b	a	a	b
Dobje	Unteraichwald	Bekštanj	Beljak-dežela	88	13,2	13,8	b	b
Dule	Dellach	Šmohor	Šmohor	95	9,7	17,8	16,7	b
Glinje	Glainach	Borovlje	Celovec-dežela	98	31,5	b	11,4	b
Sodraževa	Zedras	Bilčovs	Celovec-dežela	34	c	+	+	b
Brezje	Pirk	Galicija	Velikovec	42	+	+	+	b
Potoče	Bach	Bilčovs	Celovec-dežela	98	c	b	14,4	b
Dvorec	Schwarz	Žrelec	Celovec-dežela	161	b	b	11,2	9,9
Galicija	Gallizien	Galicija	Velikovec	242	11,6	9,3	10,1	9,9
Lukovica	Lukowitz	Bilčovs	Celovec-dežela	103	b	b	a	9,7
Klopinj	Klopein	Škocjan	Velikovec	247	9,7	12,4	14,1	9,3
Škocjan	St.Kanzian	Škocjan	Velikovec	254	23,8	31,2	9,9	9,1
Goriče	Goertschach	Borovlje	Celovec-dežela	204	2,6	10,0	8,8.	8,8
Loče	Latschach	Bekštanj	Beljak-dežela	487	13,9	12,4	11,6	8,8
Metlova	Mittlern	Dobrla vas	Velikovec	593	13,6	6,6	10,1	8,8
Pazrije	Passriach	Šmohor	Šmohor	142	15,0	8,2	0	8,5
Štriholče	Gattersdorf	Velikovec	Velikovec	214	9,3	10,9	12,4	8,4
Kočuha	Gotschuchen	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	210	12,7	8,8	9,5	8,1
Drašče	Draschitz	Straja vas	Beljak-dežela	200	4,5	13,6	8,3	8,0
Vernberk	Weinberg	Žitara vas	Velikovec	332	26,4	5,1	9,1	7,8
Bistrica v Rožu	Bistrica v R.	Bistric v R.	Celovec-dežela	1069	11,1	8,6	6,7	7,8
Djekše	Djekše	Djekše	Velikovec	370	5,3	12,5	10,0	7,8
Malenice	Malenitzen	Bekštanj	Beljak-dežela	245	10,9	4,0	1,8	7,8
Bistrica	Bistrica na Zilji	Bistrica na Zilji	Beljak-dežela	655	15,9	4,5	5,9	7,6

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Šentlenart	St.Leonhard bei Siebenbruennen	Podklošter	Beljak-dežela	239	21,3	15,1	11,8	7,5
Sv.Job	St.Job	Bekštanj	Beljak-dežela	135	22,2	12.6	10,6	7,4
Št.Ilj	St.Egyden	Vrba	Beljak-dežela	331	16,6	10,9	7,0	7,3
Kot	Winkl	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	226	3,7	1,4	14,8	7,1
Pertiče	Pertitschach	Hodiše	Celovec-dežela	182	c	8,5	13,3	7,1
Šentlambert	St.Lamprecht	Rožek	Beljak-dežela	216	9,1	c	7,8	6,9
Rove	Roach	Škofiče	Celovec-dežela	149	16,8	9,0	7,3	6,7
Spodnje rute	Untergreutschach	Grebinj	Velikovec	160	12,1	9,2	15,0	6,3
Šentmartin	St.Martin	Ruda	Velikovec	142	12,5	0	11,5	5,6
Paprače	Farrendorf	Škofiče	Celovec-dežela	150	32,2	14,5	7,6	5,3
Loga vas	Augsdorf	Vrba	Beljak-dežela	441	16,1	4,9	6,7	5,2
Rožek	Rosegg	Rožek	Beljak-dežela	412	12,6	12,9	6,3	5,1
Ležbe	Leisbach	Hodiše	Celovec-dežela	101	c	a	a	5,0
Klopce	Penken	Škofiče	Celovec-dežela	199	60,2	23,3	9,9	5,0
Zg.Vesca	Oberdoerfl	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	103	a	b	a	4,9
Rute	Rauth	Hodiše	Celovec-dežela	262	25,3	10,1	14,8	4,6
Selo	Seelach	Škocjan	Velikovec	255	8,9	11,7	3,8	4,3
Priblja vas	Pribelsdorf	Dobrla vas	Velikovec	264	11,9	7,0	10,6	4,2
Škofiče	Schiefling	Škofiče	Celovec-dežela	699	18,8	11,7	6,4	4,1
št.Radegunda	St.Radegund	Ruda	Velikovec	126	13,9	3,9	4,1	4,0
Krpiče	Korpitsch	Bekštanj	Beljak-dežela	259	46,5	16,2	8,1	3,9
Podlaz	Pudlach	Suha	Velikovec	330	10,4	3,3	6,2	3,6
Kneža	Grafenbach	Djekše	Velikovec	114	10,2	6,0	8,5	3,5
Šentpeter na Vašinjah	St.Peter am Wallersberg	Velikovec	Velikovec	349	6,9	5,6	10,1	3,4
Zgornja vas	Oberdorf	Vrba	Beljak-dežela	262	8,9	11,0	1,3	3,1

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Hodiše	Keutschach	Hodiše	Celovec-dežela	368	14,6	7,1	4,2	2,4
Lipa	Linden	Hodiše	Celovec-dežela	123	b	5,4	4,1	2,4
Goriče	Goritschach	Žitara vas	Velikovec	182	35,1	13,5	13,1	2,3
Humče	Humtschach	Dobrla vas	Velikovec	133	93,7	6,9	0,7	2,3
Zgornje sele	Obersielach	Velikovec	Velikovec	139	11,1	1,5	1,5	2,2
Pinja vas	Albersdorf	Škofiče	Celovec-dežela	111	13,2	4,3	1,4	1,8
Borovniče	Fahrendorf	Vrba	Beljak-dežela	132	11,5	5,9	1,9	1,5
Šentmartin	St.Martin	Rožek	Beljak-dežela	169	10,4	2,9	3,6	1,2
Trešiče	Droeschitz	Vrba	Beljak-dežela	205	17,1	0	0	1,0
Nove Mlinče	Neumuellnern	Bekštanj	Beljak-dežela	107	10,9	-	a	0,9
Sv.Nikolaj	St.Nikolai	Ruda	Velikovec	80	b	c	b	a
Šmarjeta	St.Margarethen	Kotmara vas	Celovec-dežela	65	a	b	b	a
Zabrdo	Saberda	Žihpolje	Celovec-dežela	35	a	b	b	a
Zavoze	Sabosach	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	47	a	b	b	a
Vudmat	Wudmath	Vernberk	Beljak-dežela	49	c	b	b	a
Ločilo	Hart	Suha	Velikovec	63	c	b	b	a
Rute	Berg	Žrelec	Celovec-dežela	76	39,2	a	b	a
Loka	Laak	Borovlje	Celovec-dežela	49	c	a	b	a
Zadole	Seidolach	Borovlje	Celovec-dežela	83	c	a	b	a
Šmarjeta	St.Margarethen	Hodiše	Celovec-dežela	79	c	a	b	a
Sv. Nikolaj	St.Nikolai	Hodiše	Celovec-dežela	66	c	a	b	a
Tolsti vrh	Grossenegg	Djekše	Velikovec	51	a	a	b	a
Tolsti vrh	Grossenegg	Grebinj	Velikovec	75	b	a	b	a
Ramoča vas	Rammersdorf	Velikovec	Velikovec	51	a	a	b	a
Hudi kraj	Boesenort	Djekše	Velikovec	83	4,6	4,3	b	a
Čežava	Gaisach	Kotmara vas	Celovec-dežela	49	+	+	b	a

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Strašna vas	Schreckendorf	Škocjan	Velikovec	95	b	c	a	a
Preblje	Preliebl	Kotmara vas	Celovec-dežela	71	c	b	a	a
Čreztal	Tschrestal	Kotmara vas	Celovec-dežela	54	a	b	a	a
Dule	Dullach	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	44	a	b	a	a
Zavrh	Hintergupf	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	34	c	b	a	a
Rode	Roda	Škofiče	Celovec-dežela	51	c	b	a	a
Dragosiče	Dragositschach	Šentjakob v R.	Beljak-dežela	58	a	b	a	a
Podkraj	Unterort	Železna kapla	Velikovec	65	b	b	a	a
Spodnji breg	Unterrain	Grebinj	Velikovec	74	a	b	a	a
Gora	Berg bei A.	Velikovec	Velikovec	64	b	b	a	a
Vodenica	Wandelitzen	Velikovec	Velikovec	50	c	b	a	a
Limarče	Fritzendorf	Šmohor	Šmohor	51	b	a	a	a
Voglje	Kohldorf	Žrelec	Celovec-dežela	71	b	a	a	a
Zg.Medgorje	Obermieger	Žrelec	Celovec-dežela	87	b	a	a	a
Gorje	Goeriach	Kotmara vas	Celovec-dežela	73	b	a	a	a
Rikarja vas	Riegersdorf	Štalenska gora	Celovec-dežela	70	b	a	a	a
Goriče	Goritschach	Škofiče	Celovec-dežela	64	c	a	a	a
Dolje	Duel	Rožek	Beljak-dežela	70	b	a	a	a
Sp.Goriče	Untergoritschach	Rožek	Beljak-dežela	51	b	a	a	a
Limberška gora	Limberg	Grebinj	Velikovec	34	b	a	a	a
Piskerče	Piskertschach	Škocjan	Velikovec	44	b	a	a	a
Jeriše	Jerischach	Žitara vas	Velikovec	40	b	a	a	a
Miklavčevo	Miklauzhof	Žitara vas	Velikovec	53	b	a	a	a
Dule	Dullach 1	Velikovec	Velikovec	58	b	a	a	a
Račiče	Ratschichach	Velikovec	Velikovec	88	b	a	a	a
Ribnica	Reifnitz	Velikovec	Velikovec	97	b	a	a	a
Vernce	Wernzach	Velikovec	Velikovec	31	b	a	a	a
Breza	Pirk	Rožek	Beljak-dežela	94	b	8,9	9,8	a

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Močula	Motschula	Suha	Velikovec	99	13,9	8,7	6,9	a
Gorje	Goeriach	Straja vas	Beljak-dežela	97	18,4	6,9	5,5	a
Spodnja vas	Untermitterdorf	Ruda	Velikovec	99	12,0	22,2	14,2	a
Bukovje	Buchbrunn	Dobrla vas	Velikovec	80	32,1	10,6	11,8	a
Suha	Zauchen	Škofiče	Celovec-dežela	98	c	b	1,0	a
Potoče	Bach	Suha	Velikovec	88	b	12,9	0,9	a
Pri krajcarju	Kreuzergegend	Pokrče	Celovec-dežela	97	a	b	0	a
Grablje	Grablach	Pliberk	Velikovec	30	c	c	c	+
Senčni kraj	Schattenberg	Pliberk	Velikovec	25	+	c	c	+
Mala vas 1	Kleindorf	Škocjan	Velikovec	22	+	c	c	+
Besnica	Wesnitzen	Suha	Velikovec	23	b	a	c	+
Ponikva	Penk	Velikovec	Velikovec	26	+	+	b	+
Dobrova	Dobrowa	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	26	c	c	a	+
Podlipa	Unterlinden	Velikovec	Velikovec	30	a	b	a	+
Ovšena	Outschena	Bekštanj	Beljak-dežela	26	c	a	a	+
Vata vas	Attendorf	Velikovec	Velikovec	30	b	a	a	+
Šentjanž	St.Johann	Rožek	Beljak-dežela	23	c	c	+	+
Belšak	Weissenstein	Pliberk	Velikovec	28	c	c	+	+
Smeriče	Stemeritsch	Žihpolje	Celovec-dežela	25	a	b	+	+
Selo	Seel	Šmarjeta v R.	Celovec-dežela	24	b	b	+	+
Spodnje Žamanje	Untersammelsdorf	Škocjan	Velikovec	28	a	b	+	+
Dračje	Ladratschen	Velikovec	Velikovec	27	b	a	+	+
Gruče	Grutschen	Ruda	Velikovec	14	+	b	+	+
Zablato	Sabuatach	Žrelec	Celovec-dežela	18	c	+	+	+
Vesca	Doerfl	Borovlje	Celovec-dežela	16	c	+	+	+
Zablate	Sabuatach	Grabštanj	Celovec-dežela	15	c	+	+	+
Humperk	Hollenburg	Kotmara vas	Celovec-dežela	3	b	+	+	+
Breg	Draurain	Pliberk	Velikovec	16	c	+	+	+
Homče	Homitzberg	Dobrla vas	Velikovec	14	c	+	+	+

Ime naselja		občina	okraj	število prebivalcev leta 2001	delež slovensko govorečih ob popisih			
Koprivna Peca	Koprein Petzen	Železna kapla	Velikovec	6	c	+	+	+
Zaplaznica	Blasnitzberg	Žitara vas	Velikovec	24	c	+	+	+
Breg	Rain	Žitara vas	Velikovec	25	c	+	+	+
Običe	Obitschach	Žrelec	Celovec-dežela	155	b	a	1,4	0
Vrdi	Wurdach	Kotmara vas	Celovec-dežela	117	c	b	12,7	0
Resnik	Ressnig	Borovlje	Celovec-dežela	248	13,2	6,9	7,1	4,0
Voglje	Kohldorf	Dobrla vas	Velikovec	88	11,9	b	a	a
Moste	Brugg	Šmohor	Šmohor	28	b	a	0	0

Vir: Volkszaehlungen 1971-2001. Umgangssprache Kaernten, Gemeinden und Ortschaften, Statistik Austria, Wien, April 2002

Opombe:
Zaradi avstrijskega zakona o varstvu osebnih podatkov so popisni rezultati v tabeli prikazani nekoliko drugače:
+ : naselja z manj kot 30 prebivalci. Število oziroma delež slovensko govorečih ni naveden
c: naselja s 30 do 50 prebivalci, od katerih je 25 % ali več slovensko govorečih
b: naselja s 30 do 50 prebivalci, od katerih je 10 do 25 % slovensko govorečih
a: naselja s 30 do 50 prebivalci, od katerih je manj kot 10 % slovensko govorečih

Leta 1991 so na Koroškem našteli 530.726, deset let pozneje pa 528.915 prebivalcev. Skupno število prebivalstva se je torej zmanjšalo za skoraj 2.000 oseb oziroma za 0.3 %. Po registru je konec leta 2020 v deželi živelo 561.390 prebivalcev, torej za pol odstotka več. Na to so vplivale predvsem priselitve ter nekoliko tudi spremenjeni algoritem spremljanja in registriranja prebivalstva. Sedaj se običajno beležijo rezidenti in to ne glede na državljanstvo. Le za malenkost je bilo s tem preseženo stanje iz leta 1981. V celoti gledano število prebivalstva v deželi stagnira. Razlike med občinami so kar občutne. Prebivalstvo obeh deželnih največjih mest rahlo, a stalno narašča z doseljevanjem ljudi. Še Beljak, ki je doslej vseskozi veljal za zelo dinamično in hitro rastoče mesto, je napredoval le za nekaj sto prebivalcev. Pač pa so demografsko močno pridobile občine v bližnjem zaledju obeh največjih koroških mest, kot so na primer Žrelec, Žihpolje, Štalenska gora, Hodiše in Rožek. Pozitivno rast so zabeležile tudi nekoliko bolj oddaljene podeželske občine, kjer je očitno prišlo do določenih učinkov suburbanizacije (na primer občini Škocjan in Galicija). Območje suburbanizacije se očitno širi, kar prispeva k večjemu vplivu obeh največjih koroških mest, čeprav se prebivalstvo od tam že odseljuje. Nekatere suburbanizirane občine, ki so še pred desetletjem bile med najhitreje rastočimi (na primer Kotmara vas, Vernberk) ne kažejo več tolikšne dinamike. V območje

s prevlado stagnacije prebivalstva sodijo predvsem podeželske občine, kjer se je dotedanji trend nazadovanja ustavil (zaradi doseljevanja iz mestnih in primestnih območij). Nazadovanje beležijo predvsem občine z velikim deležem goratega in hribovitega površja (na primer Sele, Železna Kapla, Djekše). Poselitveno območje slovenske manjšine zajema torej demografsko in socialno zelo raznolika območja, kar ima tudi pomembne učinke na številčni razvoj slovenske skupnosti.

Skoraj desetodstotno znižanje slovenske populacije (opredeljene po jeziku) je po drugi strani dobro zaznavno že s številom občin, v katerih je število slovensko govorečih nazadovalo. To so v prvi vrsti podeželske občine, ki sicer same beležijo stagnacijo ali nazadovanje celotnega prebivalstva. V skoraj vseh občinah na območju Karavank, Roža in Podjune je število slovensko govorečih nazadovalo. To so obenem tudi občine z gostejšo slovensko poselitvijo, kjer je slovenski živelj predstavljal znaten delež celotnega prebivalstva (le v Selah in Globasnici tudi večino). Pri tem gre glede na prej prikazana demografska in selitvena gibanja tako za posledice prešibke rodnosti pri koroškem prebivalstvu, za posledice selitev in tudi za navidezno (statistično) ali pa tudi dejansko opustitev slovenske jezikovne prakse oziroma asimilacijo. S tem je pojasnjeno tudi tako močno nazadovanje celotne slovenske populacije. Stagnacijo števila slovensko govorečih beleži le nekaj občin (Žitara vas, Žrelec, Bistrica na Zilji, Bistrica v Rožu), med katerimi je največ takih, kjer je tudi celotno prebivalstvo stagniralo. V tem primeru lahko sklepamo na vsaj začasno stabilizacijo etničnih razmer. Ni pa ravno zanemarljivo tudi število občin, v katerih je število slovensko govorečih naraslo (Čajna, Šmohor, Šentštefan na Zilji, Beljak, Dholica, Celovec, Bilčovs, Žihpolje, Šmarjeta v Rožu, Grabštanj, Pokrče, Štalenska gora). Število slovensko govorečih je v teh občinah sorazmerno majhno, z izjemo Celovca in Bilčovsa. Povečalo se je torej predvsem tam, kjer je priložnosti za komunikacijo v slovenskem jeziku na lokalni ravni zanesljivo manj kot v območjih z večjo (tradicionalno) slovensko prisotnostjo. V tem je navidezni paradoks, ki vrednost tovrstnih popisov postavlja malce na glavo. Če namreč popis ugotavlja rabo slovenskega jezika in ugotavlja njegovo povečanje predvsem tam, kjer so možnosti za rabo slovenščine zanesljivo skromnejše, se postavlja nekaj tehtnih vprašanj. V stadiju industrijske družbe na primer v osemdesetih letih si je bilo to težko predstavljati (Fischer, 1984, 33–35).

Število slovensko govorečih se povečuje v območjih, kjer ne predstavljajo pomembnejšega lokalnega dejavnika, ter v pretežno urbanem in suburbanem okolju. Obe lastnosti jim omogočata, da so v svojem okolju manj izpostavljeni. Tako čutijo manjši pritisk okolice. Ta psihološki dejavnik je v preteklosti igral zelo pomembno vlogo in jo očitno tudi danes. Obenem je treba upoštevati tudi socialno

strukturo slovenskega prebivalstva, ki se priseljuje v ta območja. Zaradi izobrazbe in socialnega položaja je bolj osveščena in samozavestna, in zato lažje kljubuje asimilacijskim pritiskom (spontanim in namernim) okolice (Flaschberger, Reiterer, 1979). Obe tem je treba upoštevati, da se je v procesu socializacije določeno število pripadnikov manjšine že asimiliralo. V celoti je teh asimilacijskih priložnosti več, zato je tudi prebivalstvo, ki jih uspešno prebije (se ne asimilira) potem jezikovno in etnično bolj žilavo. Slednjič je treba opozoriti tudi na način življenja v pogojih mobilne informacijski urbane družbe. Posameznik z najbližjim lokalnim okoljem vzpostavlja sorazmerno skromne stike, zato je tudi povratni vpliv nanj majhen. Pač pa si pogovorne partnerje v različnih medijih in ob različnih priložnosti lahko v večji meri izbira sam (Zupančič, 1999). Prav zaradi tega je povečevanje števila oseb s slovenskim jezikom razumljivo in celo nekoliko pričakovano. Še vedno pa je dejstvo, da popis s tem ugotavlja v čedalje večji meri zavestno odločitev za slovenščino, celo ne glede na to, koliko potem isti posameznik ta jezik tudi govori.

Primerjava števila slovensko govorečih ob popisih v zadnjih tridesetih letih daje zelo značilno podobo. Velika večina občin je imela največje število slovensko govorečih leta 1971, kasneje pa le tu in tam kakšna. Zanimivo pa je, da je imelo šest južnokoroških občin največje število slovensko govorečih ob zadnjem (2001) popisu, enako oziroma več kakor pa je bilo takih občin v letih 1981 (6) in 1991 (4). Med temi sta obe veliki mesti.

Stalno rast števila slovensko govorečih v obdobju 1971 do 2001 beleži le nekaj južnokoroških občin: Celovec, Žihpolje in Beljak. Sem bi lahko prišteli še občine zunaj območja klasične slovenske poselitve, kot so na primer Kriva Vrba, Gospa sveta ali Špital. Gre torej za urbana in suburbana območja, ki pridobivajo slovenski živelj predvsem zaradi doseljevanja. V nekaj občinah se je število slovensko govorečih v tridesetletnem obdobju le malo spreminjalo. Take občine so: Štalenska gora, Suha, Galicija, Otok in Bistrica na Zilji. V nekaterih občinah se je število oseb s slovenskim občevalnim jezikom najprej zmanjšalo, potem pa se ni več veliko spreminjalo. Torej gre za stabilizacijo na nižji ravni. V ta kontekst sodijo občine, kot so na primer Bilčovs, Žitara vas, Čajna in Straja vas. Primer Žitare vasi je zelo značilen, saj se je število najprej razpolovilo (z nad 800 na nekaj več kot 400), nato pa ostaja nekako na isti ravni. Po drugi strani pa imamo primer občine Bilčovs, v sedemdesetih letih še močno kmečke in podeželske, nato pa se je z naglo socialno preobrazbo spremenilo tudi število in delež pripadnikov manjšine. Je občina z zelo močno domačo slovensko kulturno srenjo, ki je verjetno tudi ključ do stabilizacije etničnih razmer na lokalni ravni. V največ občinah – več kot polovica – pa je število oseb s slovenskim občevalnim jezikom neprestano nazadovalo. To so predvsem občine

v Podjuni, Rožu in Karavankah, torej na območju močnejših slovenskih zgostitev. Nazadovanje je marsikje zelo občutno, tudi do polovice nekdanjega števila. Prav to je za manjšino najbolj boleče, saj tako izgublja priložnost za močnejše angažiranje na lokalni ravni (na primer v šolstvu, jeziku v uradih in cerkvi, pri krajevnih napisih in podobno). Na območju Velikovca in v Ziljski dolini pa smo priče zelo močnim nihanjem števila oseb s slovenskim jezikom od popisa do popisa. To je pojav, ki so ga predhodni kritiki – kot že prej omenjeno – opredelili kot dokaz o neverodostojnosti popisnih podatkov za določanje realnega številčnega stanja na dvojezičnem ozemlju. Gre torej za območje občin, v katerih so imeli zelo občutno vlogo različni lokalni dejavniki, začenši s samo tehniko izvajanja popisa in objavljanja rezultatov. Zelo močno vlogo pa ima pri tem tudi vzdušje, družbena atmosfera v okolju, zaradi katere so se očitno isti ljudje ob različnih popisih jezikovno različno opredelili. Pojav je prepogost, da bi ga smeli pri pretresu popisa kot takega postaviti vnemar.

Rezultati popisa 2001 so prinesli tudi podatke po naseljih; zaradi teh je zvezni statistični urad tudi pohitel s temi podatki in prvimi analizami. Hkrati s tem so na razpolago tudi ustrezni podatki za starejše popise, vse do leta 1971. V tabeli so navedeni vsi kraji na južnem Koroškem, ki so imeli ob popisih leta 1971, 1981, 1991 in 2001 vsaj enkrat več kot 10 % slovensko govorečih prebivalcev. Število teh – nad 330 skupaj – opozarja tudi na enega od možnih scenarijev postavitve dvojezičnih krajevnih napisov.

Prikazani podatki po naseljih kažejo v splošnem enake tendence številčnega razvoja, posamezna naselja pa še večja nihanja. Naselij s konstantno rastjo je le nekaj (6). Vendar je vzpodbudno, da se sploh pojavljajo. Značilen primer je manjša vas Nagelče v občini Škocjan, ki je od slabe tretjine slovenskega življa napredovala na polovico. Te situacije so precej izjemne. Odločno prevladujejo naselja s težnjami nazadovanja številčnosti manjšinske populacije. Med njimi je večina večjih naselij. Razmeroma veliko je tudi manjših vasi, ki izkazujejo stagnacijo. Gotovo so najbolj zanimiva naselja, kjer je število slovensko govorečih ob posameznih popisih sorazmerno močno nihalo. Čeprav jih lahko najdemo povsod po Koroškem, je opaznejša koncentracija teh naselij predvsem na območju Velikovca in v Ziljski dolini. Nihanja so bila zelo opazna. Najpogosteje ponavljajoča se kombinacija je tista, pri kateri je bil delež slovensko govorečih najvišji leta 1971, nato sledi v osemdesetih letih močan padec, ob popisu leta 1991 se znova dvigne, v zadnjem desetletju pa ponovno nazaduje približno na raven 70-ih let. Ta nihanja že sama po sebi demonstrirajo vprašljivost jezikovnega popisovanja in nakazujejo, da je treba iskati razloge za velike spremembe bodisi pri popisovalcih bodisi pri krajevnih okoliščinah. Značilen primer takega naselja je Grablja vas v občini Škocjan (enako kot so prej v

povsem drugačni luči omenjene Nagelče). Tam je bilo leta 1971 46.5 % slovensko govorečih, deset let dobrih 10 % manj, nato sledi ponoven dvig na skoraj 41 %, in končno ob zadnjem popisu na 30 %. Na robnih območjih slovenskega tradicionalnega prostora se statistično javlja le malo ljudi. Že v starejših obdobjih je tod prišlo do jezikovne asimilacije, kot na primer na Zilji (Janschitz, 1990).

Od okrog 800 naselij, kolikor jih je (približno) na južnem Koroškem,[80] jih je približno polovica takih, kjer je delež slovensko govorečih dokaj majhen (pod 10 %). V tem segmentu je tudi veliko manjših naselij z manj kot 50 ali celo manj kot 30 prebivalci. Tem po določilih avstrijskega zakona o varstvu osebnih podatkov ne moremo navesti odstotkov, temveč le ustrezno oznako, v kateri tip sodijo (a, b, c). Pregled naselij tudi nazorno pokaže na drobnonaselbinski sistem s številnimi majhnimi naselji in zaselki. Naraščanje števila malih naselij opozarja na nadaljevanje praznjenja podeželja, ki najprej in najbolj prizadene mala naselja. Veliko manj pa je krajev z višjim deležem slovenskega življa. Tako se je število krajev, ki imajo 25 do 50 odstotkov oseb s slovenskim pogovornim jezikom, v zadnjih tridesetih letih malodane razpolovilo. Prav tako se močno zmanjšuje število naselij s slovensko večino; sedaj sta le še dve občini taki: Sele (s prepričljivo večino) in Globasnica (malo nad polovico).

Preglednica 13: Število naselij glede na delež oseb s slovenskim jezikom ob popisih v obdobju od 1971 do 2001

leto	do 10 %	10.1 do 25.0 %	25.1 do 50.0 %	nad 50 %	drugo	SKUPAJ
1971	428	105	137	34	159	804
1981	407	118	91	25	165	801
1991	400	115	84	22	172	800
2001	367	103	82	12	175	800

Vir: Volkszaehlungen 1971–2001. Umgangssprache Kaernten, Gemeinden und Ortschaften, Statistik Austria, Wien, April 2002

Opomba: pod »drugo« sodijo naselja z manj kot 50 prebivalci in odstotek slovensko govorečih ni izrecno naveden.

Tudi pri zadnjem popisu (2001) so popisovalci ugotavljali število pripadnikov skupine »vindiš«. Skupno so jih našteli še 555, medtem ko jih je bilo pred desetletjem (1991) 888. Ta skupina, ki je dediščina nacističnega popisa leta 1939, je neverjetno hitro nazadovala. Od več kot 20.000 v prvih povojnih popisih je število rapidno

80 Prikaz dvojezične Koroške je v; Kattnig, Franz, Zerzer, Janko, 1982: Dvojezična Koroška, Mohorjeva, Celovec. Kljub že nekoliko odmaknjenem času izida je pregled še zelo aktualen.

padalo. Nazadovalo je torej mnogo hitreje kot primerjano slovensko prebivalstvo. Žal ne razpolagamo s podatki o razporeditvi oseb te kategorije po občinah (gotovo tudi ne zaradi varstva osebnih podatkov). Po prepričanju avtorjev, ki so se kritično lotevali »vindišarske« problematike, je ta skupina dejansko posledica in je še zmeraj sredstvo politike »divide et impera«, kot skupina prebivalstva pa je povsem neverodostojna (glej tudi v: Klemenčič V., 1990; Grafenauer, 1992 in Pleterski, 1999) .

Preglednica 14: Številčni razvoj oseb s slovenskim pogovornim jezikom in »vindiš« v obdobju 1939–2001 na avstrijskem Koroškem

leto popisa	pogovorni jezik »vindiš«	pogovorni jezik slovenski	skupaj	% od »vindiš« skupnega
1939	21.638	21.701	43.339	49,7
1951	19.728	23.672	43.400	45,5
1961	11.469	14.003	25.472	45,0
1971	3958	17.014	20.972	18,9
1981	2348	14.204	16.552	14,2
1991	888	13.962	14.850	6,0
2001	555	12.586	13.141	4,2

Vir: Volkszählungen 1971–2001. Umgangssprache Kärnten, Gemeinden und Ortschaften, Statistik Austria, Wien, April 2002

Po letu 1992 se je javila nova kategorija, vsaj kar zadeva navzoče prebivalstvo slovenskega izvora: čezmejni dnevni migranti. Mnogi so se zaposlovali tudi na črno. Zlasti na slovenskem Štajerskem se je po propadu številnih industrijskih podjetij sprostilo veliko delovne sile. Dnevno se vozijo na delo vse do Gradca in okolice. Ta oblika čezmejnega zaposlovanja je na Koroškem manj pogosta, ni pa neznana. V študijah leta 2002 do 2004 se je izpostavil naraščajoči trend tovrstnih selitvenih tokov. Pozneje, po letu 2004 (vstop Slovenije v EU) in še posebej po letu 2007 (vstop Slovenije v območje Schengenskega dogovora evropskih držav) so mnoge oblike prej bolj kot ne zaposlovanja na črno lahko postale legalne. Predvsem pa pretoka ni nihče zares nadzoroval in tudi interesa po študijah očitno ni bilo. Vendar je evidentno precejšnje povečanje teh tokov, saj je tudi gradnja velikega industrijskega kompleksa Magne Steyr pri Mariboru produkt v znatni meri prav obstoječih selitvenih tokov.

Vstop v EU in zlasti poznejša vključitev v Schengenski prostor sta zelo poenostavila medsebojno cirkulacijo tako delovne sile kakor tudi rezidentov. Poleg zaposlovanja so se javile tudi oblike dejanske preselitve, s tem da so se izseljeni v Avstrijo zadržali v Sloveniji (za vsak primer za potrebe koriščenja socialnih

ugodnosti ali šolanja). Ponudbe stanovanj so bile na Koroškem in Štajerskem celo ugodnejše, službe so bile na razpolago in določeno število slovenskih državljanov se je priselilo v Avstrijo. Okoliščine enotnega prostora EU so torej omogočile nove oblike slovenske navzočnosti. Ocenjuje se, da je v zadnjem desetletju v Avstrijo odšlo krepko prek 1000 slovenskih državljanov. Trend odseljevanja iz Slovenije se je v času velike gospodarske krize 2008 in dalje močno povečal, dosegel številko prek 30.000 Slovencev, od tega večinoma mladih (Lapuh, 2010), naraščal nekako do 2016, nato pa spet upadel. Ta novi tok je prišel tudi na Koroško in Štajersko, torej v obmejne predele, zlasti tam, kjer so obstajale možnosti intenzivne čezmejne dnevne komunikacije. Percepcija razdalje pa se je nedvomno zmanjšala.

3.1.5 Slovenci na avstrijskem Štajerskem

Slovenska manjšina na avstrijskem Štajerskem je manj znana in zapostavljena skupnost. Z avstrijske strani so se od te tematike leta in leta zavestno distancirali. Uradno stališče Slovencev ni priznavalo in ni dopuščalo nobenih oblik organizacije ali rabe jezika (Gombocz, 1994). Že tako maloštevilčna skupnost se niti ni imela možnosti ohranjati kot skupnost, ker jezik ni bil dopuščen niti v tradicionalno pomembnem zatočišču – cerkvi. Sekovska škofija je skrbela za to, da so narodno mešane kraje zasedali duhovniki, nenaklonjeni Slovencem (Trstenjak, 1994, 279). Celo s slovenske strani avstrijsko Štajersko poznajo bolj redki in znanstveno zanimanje za vprašanje Slovencev tod je bilo precej omejeno (Žunec, 1994).

Pomembnejši premiki v poznavanju skupnosti ter razmer so sledili v zadnji dekadi 20. stoletja (Vratuša, 1994). Odkrivanje njihove navzočnosti v zgodovini, jezikovnih značilnosti, kulturne dediščine (Trummer, 1997) in posebnosti etničnega preživetja (dejansko predvsem fragmentirano navzoče nematerialne dediščine (Križman, 1994)) je postavilo dotlej prezrti manjšini okvire prepoznavanja in možnosti razvoja (Zemljič Haberl, 1995). Sledila je nekakšna rehabilitacija skupnosti in po prizadevanju le manjšega števila avtorjev in zlasti Društva člen 7 je manjšina postopoma pridobila prepoznavnost, infrastrukturo (Zemljič Haberl, 1994) in glede na številčnost in dotedanje razmere spoštljiv obseg aktivnosti. Ta točka je postala Pavlova hiša v Potrni v Radgonskem kotu (Mulec, 2004).

Slovenci so po navedbah zgodovinskih virov (Trummer, 1997, 15–34) in etničnih statistik (Klemenčič M, 1979) zasedali območja precej severneje od današnje slovensko-avstrijske meje. Vendar je po podatkih že starejših statističnih virov slovenski jezik zamiral večidel že v drugi polovici 19. stoletja. Po starejših navedbah je bil

celoten obmejni predel od koroško-štajerske deželne meje na Košenjaku dalje proti vzhodu precej na široko še naseljen s Slovenci, čeprav niso bili v večini (Beg, 1905). To je pas od Sobot prek Ivnika in Arneža do Lučan in Šentilja, ki je v teku poznomonarhičnega obdobja skupne zgodovine bolj ali manj postal preteklost (Klemenčič M., Olas, 1994). Po razmejitvi so bile slovenske skupnosti jezikovno dejavne še na treh ločenih območjih, ki se sklenjeno držijo meje. Še sedaj jih označujemo tako. Območje je majhno in razdeljeno na tri med seboj ločena območja. Poleg tega razen v vaseh pri Radgoni novejši statistični podatki ne izkazujejo slovenske prisotnosti in je mogoče računati bodisi z asimilirano ali pa skrito skupnostjo. Ostali so spomeniki in sledovi, često že prekriti z novejšimi družbenimi usedlinami. Ostali so napisi v cerkvah ali na nagrobnih spomenikih ter ledinska in hišna imena, ki v izvirniku (sedaj so zapisana nemško) pričajo o nekdanjih slovenskih skupnostih. Materialna dediščina štajerskih Slovencev in tudi nesnovna kulturna tradicija je raznovrstna in bogata, tako da daje vtis sicer skrite, a še perzistentne skupnosti, ki je zanimiva bolj za zunanje opazovalce kot pa da služi kot identifikator skupnosti, kateri pripada (Weitlaner, Petrowitsch, 2005, 9–15). Lučanah in pri Radgoni nekaj več, pri Sobotah pa malo. Veliko bolj vitalno jedro slovenske skupnosti je v deželnem glavnem mestu Gradcu; a to je že povsem druga zgodba in drugačen kontekst. V Gradcu je sedež Društva člen 7, ki dejavno deluje na področju izobraževanja in kulture.

Največje je pri Radgoni (nem. Bad Radkersburg) z mestom Radgono in petimi bližnjimi vasmi (Slovenska Gorica, Žetinci, Dedonci, Potrna in Zenkovci). Drugo območje so Lučane, ki ležijo v bližnjem zaledju Maribora. Lokalno središče je kraj Lučane (nem. Leutschach), ki se po novem imenuje Lučane ob Vinski cesti. Naselja pa so Hrastnik, Klanci, Gradišče, Veliki Boč, Vrhovci, Kranje, Lučane, Remšnik ter čisto ob meji še Pesnica. Ledinska imena pa odkrivajo slovenske korenine še dalje proti severu. Vendar je to že postalo bolj ali manj etnična zgodovina.

Preglednica 15: Število oseb s slovenskim jezikom na Štajerskem ob različnih popisih

leto	avstrijski drž.	vindiš	niso avstrijski državljani	SKUPAJ slovenski jezik	OPOMBE
1880	1.959				samo Radgonski kot
1900				4.000	
1910				5.744	dežela; obmejno območje 2.470
1934	1.002		2.793	3.795	pripadnost kulturnemu krogu
1939		161		4.460	(nacistični popis)
1951	226	0	751	977	
1961	229	0	0	229	(Klemenčič M., Olas, 1994)
1971	1.684	0	1.485	3.169	

leto	avstrijski drž.	vindiš	niso avstrijski državljani	SKUPAJ slovenski jezik	OPOMBE
1981	842	28	588	1.458	
1991	1.659	2	2.848	4.545	
2001	2.193	3	2.058	4.250	

Viri: Ferenc, Kacin Wohinz, Zorn, 1974 (do 1939); Veiter, 1979 (za 1939); Klemenčič M., Olas, 1994 (za 1961), Statistik Austria (ÖSTAT) za 1951, 1971 do 2001.

Opomba: ÖSTAT navaja za leto 2001: 8.350 rojenih v Sloveniji, od tega 6.240 avstrijskih državljanov, 2.184 slovenskih državljanov; 224 oseb z dvojnim državljanstvom (https://www.statistik.at/fileadmin/publications/Volkszaehlung_2001__Hauptergebnisse_I_-_Steiermark.pdf)

Kakšen je prostor te skrite in v marsičem (delno) tudi reliktne skupnosti?

Radgona je mesto z dobro ohranjeno poznosrednjeveško tlorisno zasnovo ter nekaj novejšo arhitekturo. Čeprav je majhno (malo nad 2000 prebivalcev), se mesto lahko pohvali z antično preteklostjo. Sedanje staro mestno jedro se je razvilo na otoku sredi Mure. Bilo je živahno, a je ostalo majhno mesto. V drugi polovici 20. stoletja so uredili termalno kopališče in kraj je obogatil svoje ime: Bad Radkersburg. Okoliške vasi so gručaste. Ob Muri in Kučnici so razviti močvirni obrečni logi. Slovensko središče je Potrna (nem. Laafeld). Društvo Člen 7 iz Gradca je s pomočjo Slovenije kupilo in uredilo Pavlovo hišo, v kateri sedaj deluje kulturni in informacijski center ter knjižnica. V literaturi se najpogosteje navaja ime Radgonski kot.

Območje **Lučan** je zaokrožena dolina reke Pesnice in njenih pritokov, ki tu skupaj tvorijo naravni amfiteater, razdeljen na posamezne doline. Edino proti zahodu, kamor teče Pesnica, je dolina malenkost širša. Večji del površja pripada terciarnemu gričevju Slovenske gorice, ki tudi v Avstriji ohranja svoje ime. Kako bi tudi ne, ko pa je geološko povsem enotno s kraji med Dravo in Muro v Sloveniji. Terciarni svet gradijo v glavnem mehki peščenjaki in laporji. Na slabo sprijeti podlagi so pogosti plazovi. Naselitev je pretežno slemenska; tipično za Slovenske gorice. Večina življenja zato poteka po razglednih sončnih slemenih, niže so gorice z vinogradi in najnižje gozdovi. Med Šentiljem oziroma Muro ter Lučanami je izrazito vinogradniški predel, kjer poteka tudi Južnoštajerska vinska cesta (nem. Südsteirische Weinstrasse). Od glavne trase se vijejo stranske s svojimi posebnimi imeni. Južni del Lučan pa se naslanja na Kozjak, povsem drugačno geološko strukturo. Kozjak je podobno kot Pohorje na drugi strani Drave reliefno manj razčlenjeno, višje in predvsem geološko starejše sredogorje v višinah med 900 in 1050 m. Gradijo ga stare metamorfne kamnine, kot so blestnik, filit, gnajs in skrilavci. Ta geološka podlaga tvori tudi Golico (nem. Koralpe), na južnih pobočjih katere se nahaja tretji kotiček tradicionalne (avtohtone)

slovenske poselitve na južnem Štajerskem: **Sobote**. Območje je že visokogorsko, saj sežejo okoliški vrhovi že nad 1.300 m visoko, razložena poselitev je v obliki manjših zaselkov in samotnih kmetij, tako značilnih za predele Kozjaka in Pohorja v Sloveniji in marsikje tudi na avstrijskem Koroškem.

3.1.6 Socialne in gospodarske značilnosti Slovencev v Avstriji

Število in prostorska razmestitev slovenske populacije, kot jo prikazuje statistika, je po eni strani rezultat selitvene dinamike, po drugi pa odraz tudi spremenjenih izobrazbene in socialne sestave slovenskega življa. Želja po izobrazbi in primernem delovnem mestu, združena včasih še z osebnimi razlogi, je mnoge slovenske Korošce gnala proč od doma, v Gradec in še pogosteje na Dunaj. Mnogi so študijska leta v teh mestih podaljšali in se naposled tam za stalno naselili. Socialni preobrazbi so torej sledile selitve, ki so v nekaj desetletjih oblikovale današnja nova poselitvena jedra in ob tem nekoliko izpraznile območje avtohtone poselitve. Očitno obmejna, razmeroma slabo urbanizirana Koroška ni premogla dovolj ustreznih delovnih mest in s tem se je pospešilo odseljevanje. Slovencem je bilo v mnogih poklicih težje pričenjati poklicno kariero na Koroškem in so zato raje izbrali bolj tolerantno okolje Dunaja in drugih avstrijskih predelov. Na splošno večja prostorska in socialna mobilnost sta torej zaslužna za nastanek razpršenega slovenstva v Avstriji. Vendar sta bila prav izobrazba in temu ustrezen poklic tista, ki sta mnogim omogočila, da so tako v domačem okolju kot v povsem nemškojezičnih mestih zadržali slovenski jezik in identiteto.

Še v šestdesetih in sedemdesetih letih je slovenska manjšina na Koroškem veljala za pretežno delavsko-kmečko in obenem za podeželsko (Zupančič, 1998, 175). Leta 1981 so se že pokazale znatne spremembe, vendar je bilo kmečkega prebivalstva na Koroškem še nad 20 % (v deželi okrog %), medtem ko so bili ostali sektorji dejavnosti slabše zastopani kot pri večinskem prebivalstvu. Do socialne izenačitve je že tedaj prišlo v mestih, predvsem v Celovcu, saj je bil delež izobražencev med Slovenci enak in ponekod celo večji kot pri večinskem prebivalstvu (Zupančič, 1993, 115–123). Zadnji popis je pokazal precej drugačno sliko. Na Koroškem se je delež kmečkega prebivalstva znižal na okrog 12 % (v deželi okrog 7 %), pri vseh drugih dejavnostih pa je prišlo do praktičnega izenačenja. V zadnjem desetletju se je delež kmečkih gospodarstev še zmanjšal, tako da znaša sedaj pod deset odstotkov. Prišlo pa je do specializacije nekaterih kmetij v ekološko proizvodnjo ter v povečanje obratov. Razlike med mestom in podeželjem se spričo urbanizacije in modernizacije slednjega zmanjšujejo, vendar so še vedno znatne. Urbana območja imajo precej višji delež oseb s srednjo, višjo in visoko izobrazbo, medtem ko

na podeželju še marsikje prevladujejo tisti s poklicno ali samo osnovno šolo. Po izobrazbeni sestavi se od vseh močno loči Celovec, saj jih ima dobri dve tretjini slovensko govorečih vsaj srednješolsko izobrazbo, nad 80 % pa jih dela v različnih terciarnih dejavnostih. Podobno sliko je imelo mesto že leta 1981, od tedaj dalje se je ta trend še stopnjeval.

Skupine Slovencev po Avstriji izven Koroške se med seboj precej razlikujejo po izobrazbeni in socialni sestavi. V podeželskih območjih na Štajerskem, Zgornje- in Spodnejavstrijskem je še marsikje v prevladi delavsko prebivalstvo z osnovnošolsko in poklicno izobrazbo. V celoti kaže slovenska populacija poteze terciarne družbe, tako kot pripadniki večinskega naroda. Na Tirolskem in Salzburškem je izobrazbena sestava podobna prej naštetim območjem, le da je nekaj večji odstotek zaposlenih v terciarnih dejavnostih. Med slovenskim prebivalstvom na Predarlberškem pa industrijski delavci še vedno prevladujejo. Resda je Predarlberško najbolj industrializiran predel Avstrije, toda delež zaposlenih Slovencev v industriji je bistveno višji kot pri večinskem prebivalstvu. Slovenci na Predarlberškem so predvsem priseljenci iz Slovenije, ki so se sem priselili v šestdesetih in sedemdesetih letih, ter njihovi potomci. Le-ti so prepoznavni po izobrazbeni in poklicni sestavi, mlajša generacija pa praviloma dosega višjo izobrazbeno raven in je tudi v večji meri zaposlena v uslužnostnih dejavnostih. Zanimiva je zlasti populacija na Predarlskem (nem. Vorarlberg). Tam so navzoči skoraj izključno priseljeni iz Slovenije. Med zadnjima popisoma (1991 in 2001) je število le malo spremenjeno (nazadovalo), velika sprememba pa je pri državljanstvu. Državljanstvo so sprejeli, jezik se je večinoma zadržal. Po socialni sestavi je značilen prehod druge generacije (že rojene v Avstriji) med poklice in z izobrazbo, kot je značilno za avstrijsko družbeno okolje (Kern, 2016).

Po socialni in izobrazbeni sestavi posebej izstopa Dunaj z najbližjo okolico, ki v mnogočem spominja na strukturo Slovencev v Celovcu. Po izobrazbi prevladujejo tisti z višjo, visoko in srednješolsko izobrazbo, zaposleni pa so predvsem v različnih terciarnih dejavnostih. Slovenci na Dunaju so prisotni v sicer skoraj vseh poklicih, vendar po izstopajo predvsem poklici v umetnosti, znanosti, kulturi, trgovini, zdravstvu, bančništvu in sorodnih dejavnostih. Skupnost dunajskih Slovencev tvorijo tako koroški Slovenci kot priseljenci iz Slovenije. Znatno število izobražencev predvsem v gospodarskih dejavnostih ter v kulturi je tudi v Gradcu, čeprav po deležu ne izstopajo posebej. Zaradi številnih priseljencev iz Slovenije je bilo največ delavcev s poklicno, osnovnošolsko ter deloma še srednješolsko izobrazbo, kar je sicer dosti značilno za emigrantske kvote iz Slovenije (Gosar, 1987).

V celoti torej izstopajo tri pomembnejše zgostitve slovenskih izobražencev:

Celovec, Gradec in Dunaj, kar je odraz znatne urbanizacije avtohtonih, predvsem koroških Slovencev, toda obenem tudi odraz funkcij, ki jih ta mesta pomenijo za Slovence. Očitna je potreba po določenem številu slovensko govorečih, zlasti v gospodarskih poklicih, med zastopniki podjetij, pravniki, bančniki, trgovci, diplomati. Zaradi znanja jezika so iskani predvsem pri tistih dejavnostih, ki imajo več stikov s slovanskimi deželami v Srednji in Vzhodni Evropi.

Slednje se še posebej kaže pri osebah brez avstrijskega državljanstva. Medtem ko drugod po Avstriji prevladujejo tisti z nižjo kvalifikacijo in delajo kot delavci v proizvodnji in različnih storitvenih dejavnostih, so na Koroškem, v Gradcu in na Dunaju prisotni visokokvalificirani, ki delajo na področju trgovine, bančništva, zavarovalništva, kot prevajalci, pravniki, kar zelo nazorno dokazuje potrebnost slovenskega jezika v obmejnem prostoru in v najpomembnejših gospodarskih središčih. Ob koncu osemdesetih let je se je t. i. nakupovalni turizem enormno razširil. Kraji, kot so Pliberk, Labot, Lipnica in Radgona in za bolj zahtevne še Beljak, Celovec in Gradec, so dobili izjemno obširno čezmejno potrošniško zaledje v Sloveniji, na Hrvaškem in v Bosni. Tedaj so nakupovali zlasti blago široke potrošnje v velikih količinah, zato so se pojavile nagle potrebe po osebah z znanjem slovenščine (Zupančič, 2003, 7–16). V tem času so mnogi v avstrijskih bankah nalagali svoje prihranke ali sklepali zavarovalne pogodbe (Wastl Walter, Krutner, 1991). Nakupi elektronike, strojev, naprav, računalnikov, računalniške opreme in softwara so zahtevali kvalificirano delovno silo, veščo obeh jezikov, stroke in zakonodaje ter s poznavanjem navad in mentalitete na obeh straneh meje. Tehnični inženirji, ekonomisti, pravniki in prevajalci so postali iskani (Zupančič, 2005, 26–41). Domnevamo, da je bilo na črno tega dogajanja še več, vendar so tudi uradni podatki dovolj zgovorni. Klasično izseljenstvo se je tako predvsem v obmejnem prostoru spremenilo v pospeševalca čezmejnega sodelovanje in s tem pričelo prevzemati vlogo, ki je sicer pisana na kožo organizirani manjšini.

V istem obdobju se je povečalo tudi število dnevnih čezmejnih migrantov iz Slovenije, ki so poleg dela koristili različne bančne in zavarovalniške storitve (Zupančič, 2000), a sorazmerno malo sodelovali z manjšinskimi ustanovami, čeprav so jih imeli na razpolago (Zupančič, 2002). Ob tem bi skoraj prezrli, da je pri socialno-ekonomski emancipaciji manjšine odigral pomembno vlogo proces terciarizacije (ki se odraža s prevlado poklicev v storitvenih dejavnostih) že sam po sebi. Odločilno pa je bilo, da je bila slovenska manjšina spričo svoje organizacije, strokovne usposobljenosti in jezikovnih kompetenc ter izgrajenih socialnih omrežij zmožna hitrih prilagoditev na naglo spreminjajoče se razmere. Ocenjujemo, da so glavni prispevek k tej elastičnosti manjšine prispevale manjšinsko srednje in višje šole,

zlasti najstarejša med njimi, Slovenska gimnazija. Dvojezična trgovska akademija in zasebna Višja šola za gospodarske poklice sta vstopili v začetku devetdesetih let 20. stoletja in se hitro uveljavili s privlačno izobraževalno ponudbo. Šole so skupaj oblikovale sicer ne posebej številčen, toda strokovno dobro usposobljen, jezikovno kompetenten in kulturno dejaven sloj manjšine, ki je na splošno prevzel najpomembnejše funkcije v manjšinskem političnem, gospodarskem in kulturnem življenju ter v ugodnem trenutku ključno prispeval tudi k izkazani povezovalni vlogi »mostu« med Slovenijo in Avstrijo. To je bilo mogoče, ker je bila manjšina po zaslugi slovenskih višjih šol tedaj že terciarizirana in to celo nekoliko bolj kot deželna večina (Zupančič, 1997). Socialni razvij Slovencev je šel v smeri zmerne urbanizacije, ohranjanja na podeželju in prevzem urbanega načina življenjskega sloga z delnim ohranjanjem še tradicionalnih dejavnosti (kmetijstva) in udeležbe v turističnem gospodarstvu. Če upoštevamo, da je bila slovenska družba v šestdesetih letih 20. stoletja (pol stoletja nazaj) še pretežno kmečka (Makarovič, 1978) in je tak imidž o njej zadržala literatura še dolgo potem, ko to ni bilo več res, je preskok v industrijski (moderni) družbeni kontekst podobno hiter kot v Sloveniji; to pomeni v generaciji in pol[81] (Klemenčič V., 1971). Terciarizacija manjšinske skupnosti je statistično očitna, tako da so jo nekateri že imeli za elitizacijo (prim. Reiterer, 1996), kar pa je dvomljivo (Obid, 2020). Lahko pa govorimo o intelektualizaciji manjšine (Zupančič, 2021). Seveda pa so tudi tradicionalni sloji (kmetje in delavci ter obrtniki) seveda še prisotni, le razmerje med socialnimi kategorijami se je spremenilo.

Posebej je treba omeniti vsaj tri socialne skupine manjšinskega prebivalstva: kmete in polkmete na podeželju, vrsto samostojnih podjetnikov in svobodnih poklicev ter rastoče število upokojencev. Med zaposlenimi pripadniki manjšine jih je sicer največ v položaju nameščencev. Njihov dejanski položaj je močno odvisen od izobrazbe in kvalificiranosti ter delovnega okolja, v katerem delujejo. Zlasti na področju izobraževanja in medijev imajo že zaradi narave dela veliko priložnosti uporabiti slovenski jezik. Povsod pa seveda ni tako. Trgovina je po velikem »boomu« izza konca osemdesetih in začetka devetdesetih let 20. stoletja (Lokar, 1992) močno nazadovala. Večina malih trgovinskih obratov v obmejnem pasu in po manjših krajih je zaprla svoja vrata. Podobno se je zgodilo tudi z mrežo bančnih poslovalnic in prodajnih zadrug desetletje pozneje. To se je zgodilo v kontekstu velike finančne krize 2008–2010). Vzroki za to so različni.

Kmečki sloj se je v zadnjih sto letih skoraj nenehno številčno zmanjševal. Ob koncu osemdesetih let je bil njihov delež okrog 5 %, kar nekako ustreza značilnostim visoko razvitih družb. Kmečkih gospodarstev je med koroškimi Slovenci

81 To je zelo hitro. V Srednji in Zahodni Evropi je prehod trajal od dve do tri generacije.

sicer več (še v devetdesetih letih nad desetino). Večina tistih z manjšimi kmečkimi obrati je primarno odvisnih od dela na drugih področjih, kmetije pa jim predstavljajo dodatek ali pa celo hobi. Na nekaterih območjih je zanimiva dodatna dejavnost turizem na podeželju, ki s svojimi začetki sega še precej daleč nazaj v industrijsko dobo šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja. Kmetijstvo zato ostaja relevanten gospodarsko socialni steber, vendar se sedaj deli na ekonomsko samostojne večje kmetije in kmečke obrate, ki zaradi manjše posesti delujejo kombinirano in se posvečajo turizmu ter socialnim storitvam. V kontekstu manjšine pa je pomembno, da kmetje in polkmetje kot lastniki zemljišč ostajajo ključni dejavnik obstoja in razvoja kulturne pokrajine. Fizični prostor (naravna pokrajina z materialno dediščino, ki so jo skozi generacije oblikovali ljudje) ima za narodno identiteto izjemno pomembno in nenadomestljivo vlogo: dokazuje, da je slovenska skupnost doma na južnem Koroškem in je še sedaj in bo v prihodnosti nosilec prostorske komponente narodne identitete. Kmečki sloj je tudi med koroškimi Slovenci sedaj relativno skromen, njegov pomen pa zaradi vpliva na poselitveni prostor in izoblikovano kulturno pokrajino bistveno večji. V javni zavesti je koroško podeželje še močno prisotno (Medvešek, 2012) in zato simbolno pomembno.

Drugi zanimiv socialni sloj so samostojni podjetniki in osebe v svobodnih poklicih. Socialna neodvisnost in sorazmerna ekonomska moč jim daje družbeni ugled in tudi moč, najbolj uspešni dokazujejo tudi določen sociali prestiž. Zanje je izraz »elita« seveda ustrezen. Zaradi družbenega ugleda so pripadnikom manjšine v spodbudo in ponos. V zadnjih dveh desetletjih se krepi število žensk v teh poklicnih profilih.

Vse večji pomen v strukturi prebivalstva imajo upokojenci. V preteklosti je bila to socialna kategorija, ki je v analizah manjšinskih socialnoekonomskih struktur niso posebej obravnavali. Navadno so jih le omenjali kot obstoječi sloj. Z naraščajočim deležem starega prebivalstva (kar je na splošno prisoten trend v razvitih družbah po Evropi) pa je ta sloj vse bolj dejaven in vpliven ter zato tudi v kontekstu manjšine pomemben. Razpolaga s tremi ključnimi elementi: imajo čas, določeno ekonomsko moč in izkušnje. Za postmoderno družbo je značilno tudi to, da se del upokojencev aktivira kulturno in socialno, nekateri pa tudi ekonomsko. Ta sloj je dragocen zlasti zaradi posedovanja jezikovnih praks in izkušenj. Po drugi strani pa nastopajo kot uporabniki različnih storitev, tudi takih, kjer se zahteva znanje manjšinskega jezika.

Zadnji popis (2011)[82] je bil zaradi spremenjene metodologije povsem drugačen. Uvedli so registracijski način ugotavljanja in glavnino podatkov prikazali v presečnem trenutku. Podatkov o jeziku pa tako ni več. Demografski trendi izkazujejo za vse avstrijske dežele porast prebivalstva, in sicer večinoma zaradi priseljevanja. Izjema je Koroška, ki je zabeležila rahlo nazadovanje. Znotraj dežele imata trend izrazite rasti obe osrednji mesti Celovec in Beljak. Dosegli so ju trendi očitne reurbanizacije in rezultat spodbujanja selitve v mesto z različnimi ekonomskimi spodbudami ter stanovanjsko politiko. Mesto Celovec je prvič v svoji zgodovini preseglo znamko 100.000 rezidentov. Del tega gre tudi na rovaš spremenjene statistične metode. Registracijski popis je zajel vse prisotno prebivalstvo na delovni dan. Druge občine v pasu med obema največjima deželnima mestoma (urbano okolje) kažejo očitno demografsko rast zaradi suburbanizacijskih tendenc, ruralni koroški prostor pa precej očitno nazadovanje. Občine na goratem severu in tudi na jugu nižje od Drave ter v predelu Karavank beležijo torej že tretje desetletje nazadovanja in povečevanja deleža ostarelega prebivalstva. Slednje je deloma tudi rezultat selitve na podeželje po upokojitvi.

V socialni strukturi je zelo očiten premik k izrazito storitveni družbi. Delež kmečkega prebivalstva je v 21. stoletju povsod nazadoval pod 10 %. Razlike med severno- in južnokoroškimi predeli so minimalne, z izjemo Železne Kaple in Sel, ki jima ostaja primat v statistično najbolj agrarnih občin, kar pa še vedno pomeni, da se večino aktivnega prebivalstva ukvarja s storitvenimi dejavnostmi. V tem statističnem preseku je treba gledati tudi slovensko prebivalstvo, ki so jim dosedanje statistike za obdobje po 1981 pripisovale pot v izrazito terciarizacijo v celoti, povečevanje deleža izobraženih in s tem povezan sorazmerno ugoden socialni položaj. V teh poklicih narašča število samozaposlenih ali družinskih podjetij. Avstrijsko podjetniško okolje je tradicionalno znano kot spodbudno in predvsem stabilno, zato so iniciative na področju poslovnega udejanjanja laže uresničljive (Lokar, 1992). Precej podjetnikov je samozaposlenih v različnih oblikah storitev, analizah, svetovalnih agencijah in drugih oblikah. Precej jih dela za druga podjetja, ali pa delajo pogodbeno, kar pa je za njihov socialni položaj manj ugodno (Fassmann, 1995, 22). Razlike so velike. Podatki o diplomantih obeh slovenskih višjih šol z ekonomskim poklicnim profilom (Dvojezične trgovske akademija in Višje šole za gospodarske poklice) kažejo, da med njimi brezposelnih praktično ni in tudi njihovi poklicni dosežki so povsem spodbudni (Schellander, Perne, Müller, Male, 2008). Glede samostojnih podjetnikov in oseb v svobodnih poklicih še to, da je socialna neodvisnost, poklicna avtonomija in sorazmerna ekonomska moč

82 Kot večina evropskih držav je tudi Avstrija prešla k registracijskim popisom, ki pa so metodološko drugačni in zaradi izpuščanja podatkov o jeziku niso primerljivi za področje etničnih raziskav

njihova prednost; daje jim ugled in tudi moč v družbi, najbolj uspešni dokazujejo tudi določen socialni prestiž. Zanje bi bil izraz »elita« seveda ustrezen. Zaradi družbenega ugleda so pripadnikom manjšine v spodbudo in ponos. V zadnjih dveh desetletjih se krepi število žensk v teh poklicnih profilih. Vendar pa se po mikroštudijah (Zupančič, 2020) izkazuje le relativno ugodnejša socialna struktura, ki jo je treba ugotavljati ob dejstvu vse večjega deleža v tujini rojenega zaposlenega prebivalstva, ki se zaposluje v storitvah, te pa naraščajo tudi zaradi dokaj ugodnega socialnega položaja upokojenih, ki si različne storitve lahko privoščijo. Na tem mestu se kaže znova vrniti vsaj h komentarju teze o elitizacije manjšine, ki se je nekaj časa kazala kot realen učinek socialno-strukturnih sprememb v manjšinski populaciji, a je v končni (sedanji) konsekvenci vendarle mnogo manj elitna po položaju v družbi na Koroškem.

3.1.7 Slovensko manjšinsko šolstvo na avstrijskem Koroškem

V procesu modernizacije slovenske skupnosti na Koroškem so pomembno, če ne kar ključno vlogo odigrale slovenske šole. Takoj po drugi svetovni vojni zasnovani sistem dvojezičnega šolstva ni dolgo zdržal. Kljub hibam pa je bil model, ki bi vsaj po obsegu varoval raven slovenščine v šolski rabi (Klemenčič M, Klemenčič V, 2010, 96). Poznejši (in še sedaj veljavni) sistem dvojezičnih šol z načinom prijavljanja tega namreč ne zmore in je bil manjšini v zelo skromno podporo. Proti koncu osemdesetih let ter pozneje v devetdesetih letih 20. stoletja je nastalo več dvojezičnih vrtcev in zasebnih dvojezičnih šol (npr. Mohorjeva ljudska šola v Celovcu), ki stanje vendarle izboljšujejo. Spodbudno je povečevanje prijav k dvojezičnemu pouku, ki se ga udeležujejo tudi otroci iz jezikovno nemških ali drugih družinskih okolij. Pred šolske uprave in še posebej pedagoge pa postavljajo te nove šolske situacije vrsto izzivov, kako tak pouk učinkovito izvajati tako za pripadnike manjšine kakor za druge (Domej, 2001). Kolikor v takih razmerah lahko, je dvojezični pouk v ljudskih šolah prispeval k jezikovnim kompetencam.[83] Na modernizacijo in družbeno afirmacijo manjšine je vplival zelo omejeno. Večino učinkov k modernizaciji manjšine se zato pripisuje manjšinskim višjim šolam. Ljudske šole so se izboljševale le postopoma predvsem zaradi kadrovskih razlogov (Domej, 2000).

Pred pričetkom delovanja Slovenske gimnazije (1957) so mladi koroški Slovenci že pridobivali temeljno in temeljito popotnico za študij na avstrijskih univerzah na nekaterih gimnazijah, kot na primer na Plešivcu v Celovcu ali v Šentpavlu v

83 Zweisprächige Bildung in Kärnten / Dvojezično šolstvo na Koroškem, 2018: Land Kärnten, Klagenfurt.

Labotski dolini.[84] Bile so gotovo tudi druge, a je o tem bolj malo raziskanega. Slovenska gimnazija je po večdesetletnem delovanju ključno prispevala k oblikovanju ne posebej številčnega, a dovolj strokovno kvalificiranega in tudi v slovenskem jeziku kompetentnega sloja manjšine, ki je postopoma prevzemal različne javne službe v območjih poselitve Slovencev na južnem Koroškem. Mnogi so nadaljevali študij na avstrijskih univerzah ter prispevali s svojim poznejšim poklicnim delom k prepoznavnosti in ugledu slovenske skupnosti. Ni pretirana trditev, da je Slovenska gimnazija v precejšnji meri oblikovala in zadržala slovensko manjšinsko inteligenco, prispevala k ohranjanju slovenskega jezika in kulturne dejavnosti, dveh tako ključnih elementov vsake, pa seveda tudi slovenske manjšinske identitete na Koroškem (Zupančič, 1997). Šola je imela zaledje na celotnem poselitvenem ozemlju manjšine, jo dobro predstavlja in predvsem povezuje. Povezovanje narečno raznolikih delov »slovenske« Koroške v Avstriji je precej prezrt prispevek šole, katere začetki so bili spričo manjšini precej nenaklonjene družbene klime tudi precej težavni (Krištof, Wakounig, 1997). Poznejši razvoj je vodil v zelo zanimivo smer: medtem ko so uradna štetja dokazovala naglo številčno zmanjševanje manjšine, je vpis dijakov naraščal in se ni zmanjšal niti potem, ko sta v zadnjem desetletju 20. stoletja na prizorišče vstopili tudi Dvojezična trgovska akademija in Višja šola za gospodarske poklice. Obe sta se usmerili v doslej deficitarno področje gospodarsko-administrativnega izobraževalnega profila, vse tri pa pospeševale večjezikovno izobraževanje in se pri tem prebile na mesto vodilnih tovrstnih višješolskih institucij na Koroškem (Zupančič, 2020).

V modernizacijskem procesu je delovala samo slovenska gimnazija (Polanc, 1982), v postmodernizacijskem ciklu pa njeno vlogo dopolnjujeta in širita še obe drugi dvojezični (ali večjezični) šolski instituciji. Pregled diplomantov in njihovih poznejših delovanj razkriva, da je šola bistveno pripomogla k temu, da je v fazi oblikovanja moderne industrijske družbe manjšina ujela razvojni korak socialnih in prostorskih sprememb in pri tem zadržala svojo identiteto. Statistično se je manjšina nekako intelektualizirala, saj je bil delež akademsko izobraženih primerjalno višji kot pri večinskem oziroma pri celotnem prebivalstvu. Jezik in jezikovni položaj se je s tem spremenil – dejansko izboljšal – tudi na povsem intimni ravni, in sicer zaradi večje osveščenosti in samozavesti, čeprav je neke vrste strah še navzoč dolgo potem, ko so vsi formalni in dejanski razlogi občutka drugorazrednosti Slovencev na Koroškem že prenehali (Vavti, 2009, 68–70). Večjezičnost je dodala določeno mero kompetentnosti in ekskluzivnost govorca večjezikovnega znanja, demonstrirala tudi neke vrste multikulturno držo (Vavti,

84 100 Jahre Stiftsgymnasium St. Paul in Lavanttal in Kärnten.

2016, 76), vendar ni nujno, da bi multikulturni tek tudi dejansko reševal položaj manjšine. Taka prepričanja (prim. Vavti, 2009, 20) so sicer blagozvočna, nimajo pa prav veliko dokazov, da to v praksi tudi deluje. Na drugi strani je treba pojav odsotnosti slovenščine (skoraj) pri poklicih nižje ravni tolmačiti s pomanjkanjem šolskega stebra poklicnih in tehničnih šol. Ker jih ni bilo, so lahko dijaki teh profilov iz vrst manjšine razvijali le jezikovno dediščino iz domačega okolja. V besedišču so se ohranili arhaizmi, mnoge pa je preprosto zamenjalo nemško izrazje. Asimilacija je bila med temi očitno višja, še posebej v drugi generaciji, kjer so se slovenske jezikovne prakse zadrževanja jezika vsaj v družinskem okolju dostikrat prekinile. Zato je utemeljena domneva, da k statistični »elitnosti« manjšinske skupnosti veliko prispeva primanjkljaj ustrezne izobraževalne ponudbe za poklicna in tehnična področja. Drugi učinek šol je verjetno nekoliko povečano izseljevanje iz Koroške. Dunaj in Gradec sta mnoge zadržala, ali pa so poiskali svojim poklicnim ambicijam ustrezno mesto drugje v Avstriji ali tudi po svetu (Zupančič, 2011).

Sedaj delujejo med koroškimi Slovenci tri višje šole, ena zasebna ljudska šola in pet zasebnih dvojezičnih vrtcev ter javna mreža rednega avstrijskega primarnega šolstva, ki pozna dvostopenjski sistem šolanja: ljudske šole z namenom opismenjevanja in ustvarjanja podlage za vse so za vse enake ter obvezne, nato pa delitev na različno zahtevnost: to so glavne šole in nižje gimnazije. Glavne šole se sedaj imenujejo nove srednje šole in nižje gimnazije. Prve so nato popotnica predvsem interesentom za šolanje v poklicnih profilih. Nova srednja šola naj bi dala temeljito pripravo za uspešnost dijaka in pozneje delavca, obrtnika ali podjetnika. Slovenskega jezika v tej stopnji skoraj ni, čeprav so poskusi fakultativnega poučevanja obstajali in še vedno. Poseben poskus te vrste je bila uvedba gospodinjske zasebne šole šolskih sester v Šentpetru pri Šentjakobu v Rožu, iz katere je po letu 1991 nastala višja šola. Drugi primer je bil poskus kmetijske šole v Velikovcu, a tudi ta ni imel posebne sreče. V letu 2021 je delovalo skupno 76 šol, kjer je bilo kakorkoli prisotno dvojezično ali slovensko izobraževanje. To so bile tri višje šole (Slovenska gimnazija, Dvojezična trgovska akademija (obe v Celovcu) ter Višja šola za gospodarske poklice v Šentpetru pri Šentjakobu v Rožu), 16 novih srednjih šol, izobraževalni center v Železni Kapli in 56 ljudskih šol.[85] Število ljudskih šol oziroma se sicer spreminja in sicer večinoma krči zaradi zapiranja oddelkov v manjših podružničnih krajih, kar predstavlja potem tudi slabšo dostopnost šolarjev do dvojezičnega pouka ter izgubljanja delovnih mest. Po zakonu o dvojezičnem šolstvu iz leta 1959 naj bi šolska mreža zagotavljala vsem zainteresiranim staršem, da pošljejo otroka

85 Povzeto po: https://www.novice.at/intervju/spremenjene-strukture-omogocajo-nove-pristope. Po tej navedbi so te šole zaposlovale 1103 učitelje in izobraževale 8.578 učencev in dijakov.

v program dvojezičnega šolstva, kar pa je bilo veliko bolj na papirju kot v praksi (Domej, 2000). Še večji problem je bila kakovost izvajanja, kar pa je sistemski in sistematičen problem. Poleg slabše usposobljenosti učiteljskega kadra (v sicer kakovostnih avstrijski šolah) je bila poglavitna težava način prijavljanja otrok k dvojezičnemu pouku ter časovni razpored. Slovenščina je bila v praksi drugorazreden predmet in v marsičem velja to tudi za sedanjo šolsko mrežo, čeprav je v praksi prišlo do pomembnih izboljšav.

Jezikovni položaj kaže v zadnjem desetletju nekatere očitno drugačne poteze. Število prijavljenih k dvojezičnemu pouku v povprečju rahlo narašča ali stagnira, kar je zelo odvisno tudi od demografskih razmer po podeželskih občinah (Piko Rustia, 2019, 121–192). Iskalcev jezika je sedaj več in za različne namene, od simbolnega in identitetnega (kar se ujema z interesno sfero manjšinskega pogleda na jezik) in drugih, ki imajo do jezika vrednostno pozitiven ali nevtralen odnos (Zavratnik Zimic, 1998), niso pa nanj vezani kot na identitetno kategorijo (Vavti, 2009). Izkazani interes za učenje slovenščine pa dostikrat ni povezan z revitalizacijo slovenske zavesti, temveč odraža nove poglede na jezik kot vsebino prostora; njegovo kulturo in preteklost. Projekti iskanja in urejanja nesnovne jezikovne dediščine v obliki lokalnih toponimov, hidronimov, hišnih imen ter ledinskih imen so bolj kot ne izraz novih vrednot postmoderne družbe, ki v soočenju z globalnimi tokovi pričenja ceniti lastno, lokalno in specifično. Iskalci jezika so seveda lahko tudi osebe, ki jim pride znanje jezika praktično prav, ker ima jezik določeno komunikacijsko in s tem vsaj posredno tudi ekonomsko vlogo, obenem pa jim širi obzorja. Učenje torej samo po sebi predstavlja izziv. Manjšina ima od tega posredne in neposredne koristi, ker je slovenščina sprejeta, se emancipira v smislu socialno-kulturne kategorije, čeprav je ob tem jasno, da je vse manj opredeljena kot redna komunikacijska kategorija. Zato sedanji trendi niso nujno v celoti tako pozitivni, kot se včasih (sploh v manjšinskih krogih) razglaša ali tolmači. Vloga jezika se diverzificira (Kern, 2016), kar je vse bolj opazno tudi na Koroškem, v okoljih z doslej vsaj omejeno uveljavljeno rabo slovenščine (Obid, 2020).

Nezamenljivo vlogo v jezikovnem izobraževanju imajo zato vrtci, ker predstavljajo prvo organizirano in institucionalizirano ponudbo jezikovne vzgoje, ki pozneje (v ljudski šolo) preide v izobraževanje. Desetletja je bila to hiba jezikovnega izobraževalnega stebra, ker takih ponudb marsikje ni bilo (Domej, 1990, 144) in se je to poznalo tudi pri vstopnem jezikovnem znanju ter zlasti pri vpisu v ljudske šole (Ovsenik, 2010, 15–28). V osemdesetih letih in devetdesetih letih 20. stoletja se je pričela mreža ponudbe širiti s sicer redko, a zelo kakovostno ponudbo zasebnih

vrtcev. Izjemne pomoč je nudila katoliška Cerkev na Koroškem ter Mohorjeva, nato pa so to zasebno iniciativo in konkurenco pričeli dopolnjevati tudi javni dvojezični vrtci (Divjak Zalokar, 201).

Manjšinsko šolstvo na drugi strani vse bolj zadevajo problemi vstopnega neznanja ali skromnega znanja slovenščine ob vpisu otrok v šole, kar postavlja koncepte šolske pedagogike pred zahtevne izzive. Jezikovno izobraževanje se sooča z manj uspešnimi preteklimi praksami (ki ne morejo biti solidna didaktična popotnica) in tujimi predlogi ali vzori jezikovnega načrtovanja (Wakounig, 2020, 291–319). Realno bi potrebovali dokaj svoboden pristop z učiteljem v središču, ki lahko prilagaja pristope glede na jezikovno situacijo, a je na drugi strani vse več tudi administrativnih omejitev, ki učiteljevo učno samostojnost omejujejo (Vrbinc, 2020). Tretja kategorija v nekaterih (posebej mestnih) šolah so tujci, imigranti, ki imajo težave tudi z nemškim besediščem in nobenih asociativnih vezi do manjšine (ta bi jih lahko celo omejevala). Jezikovno učenje postaja v pomembnem delu širše kulturno in socialno prizadevanje. To je posebej očitno pri ljudskih šolah.

3.1.8 Organiziranost Slovencev v Avstriji

Slovenska manjšina v Avstriji sodi med dobro organizirane manjšinske skupnosti v Evropi. V stoletnem manjšinskem položaju treh avstrijskih držav je oblikovala čvrsto in razvejano, zato pa ne najbolj enotno organizacijo manjšine. Razvejanost manjšine je odraz političnih smeri in načina ter okoliščin organiziranja, kar pomeni dejansko določeno prilagoditev na razmere v državi na eni ter razmerja v manjšinski skupnosti. Med Slovenci v Avstriji so se oblikovale krovne manjšinske organizacije. Tak način je tudi med drugimi manjšinami precej pogost in uveljavljen. Razlike se pojavijo v stopnji manjšinske kohezije in enotnosti napram državnim strukturam. Sedaj imajo koroški Slovenci tri organizacije, Slovenci na Štajerskem pa so organizirani kot društvo, v obliki društva so organizirani tudi Slovenci na Dunaju in drugod po državi. Z manjšinskim življenjem pa niso povezani. Organizacije koroških Slovencev ostajajo tako po organizacijski strukturi kakor po vplivu in učinkih dejansko edini zares dobro delujoč organizirani manjšinski sistem. Leta in celo desetletja iskanja skupnega zastopstva manjšine ter modela manjšinske reprezentacije navzven doslej ni dala oprijemljivih rezultatov in zdi se da ta *status quo* po malem ustreza vsem: Koroški deželni vladi, Republiki Sloveniji in tudi slovenski manjšini sami (Wutti, 2017).

Po plebiscitu leta 1920 so bile razmere skrajno zaostrene in tudi po več letih je bilo oblikovanje samostojnega manjšinskega predstavništva praktično nemogoče.

Prizadevanje za dosego političnih ciljev manjšin na lokalni ravni je sem in tja nudilo nekaj priložnosti. Tako so realne možnosti nastopile šele po drugi svetovni vojni. Prva organizirana oblika tistega časa je bil Pokrajinski odbor OF za slovensko Koroško, organizacija, ki je bila po svojem ustroju in še bolj po namenih dejansko izpostava slovenske organizacije OF. Idejna in ideološka razhajanja so bila že v začetku tudi glede načina delovanja in ciljev slovenske skupnosti. 18. junija 1949 je bil organiziran Narodni svet koroških Slovencev s prvim predsednikom dr. Joškom Tischlerjem. Temeljil je na načelih slovenskih narodnih koristi, demokratičnih načel in krščanskih vrednot. Idejno bi bili še najbližje Avstrijski ljudski stranki, ki pa manjšine ni posebej upoštevala. S tem je bila zavrnjena idejno leva, v osnovi komunistična ideološka podstat, iz katere je bila pozneje, leta 1955 ustanovljena še leva struja, Zveza Slovenskih organizacij (ZSO). Ta je bila krovna v začetku, bila je torej zveza, ki je povezovala različne v praksi povezujoče slovenske skupine na lokalnih ravneh. Pozneje je podobno, a nikakor ne enako strukturo krovne organiziranosti pridobil tudi NSKS. Med njima je pomembna razlika v pogledu na politično predstavništvo in projicirano volilno sodelovanje s političnimi strankami. ZSO je favoriziral vključevanje slovenskih volivcev v avstrijsko socialistično stranko, ker naj bi bila ta manjšini bolj naklonjena,[86] odklanjala je samostojno politično nastopanje na lokalnih ravneh in na deželnozborskih volitvah. NSKS pa nasprotno zagovarja stališča samostojnega nastopanja vsaj na deželnozborskih in lokalnih volitvah ter pridobivanje občinskih mest, tako svetnikov kakor tudi županov, za delo na lokalni ravni, ker je tam tudi največ vitalnih področij za življenje manjšine. Oblikovana je politična stranka Enotna lista (EL), ki je bila nekajkrat zelo blizu vstopa v deželni koroški parlament (Jesih, 2014, 24). Z reorganizacijo volilnih enot in dviganjem vstopnega praga pa je bilo EL to v praksi preprečeno (Klemenčič M., Klemenčič V., 2010, 145–148). NSKS in ZSO združujeta nad 100 različnih društev, organizacij, odborov in iniciativ. Mnoge organizacije delujejo na lokalni ravni sinhrono in povezano. Politično predstavništvo je od leta 1999 bogatejše še za eno organizacijo: Skupnost koroških Slovenk in Slovencev (SKSS), ki je zastopniška, a ne tudi krovna organizacija. V svojem okviru ne združuje društev, klubov in drugih organizacijskih oblik. Je pa sogovornik na deželni in državni (zvezni) ravni v zadevah, ki se tičejo manjšinske politike in položaja Slovencev v Avstriji.

Obema krovnima organizacijama ustrezata dva stebra povezanosti in organiziranosti kulture in šolske dejavnosti. Razlogi so podobni kot pri politični organiziranosti. NSKS ima Krščansko kulturno zvezo (KKZ), ZSO pa Slovensko prosvetno

86 Avstrijski socialisti (SPÖ) so z manjšinskimi vprašanji sicer koketirali, velikih premikov na področjih, ki bi bile manjšini v korist (bili so v mnogih avstrijskih vladah) pa dejansko ni bilo. Seveda je manjšinska dilema, kaj je imela manjšina sploh na izbiro, ker je politično življenje in delovanje razširjeno na vsa področja in ne le specifično na manjšinska.

zvezo (SPZ). Športna društva teh razlik ne poznajo, skupaj so povezana v Slovensko športno zvezo (SŠZ). Razmeroma dobro je zastopan tudi medijski svet. Dolgo je bila medijska oskrba s tremi tedniki; obe politični krovni organizaciji (Koroški vestnik in Tednik) ter katoliški tednik »Nedelja« Krške škofije v slovenskem jeziku. Po 1999 so pri poskusih združevanja obeh krovnih organizacij združili tudi oba tednika v »Novice«, ki pa ne dosegajo prejšnjega števila naročnikov. Med elektronskimi mediji je radio Agora ter oddaje na javni avstrijski televiziji ORF (Vrečar, 2007). Nekaj, a ni veliko in ne pokriva vseh področij manjšinskega življenja. Mediji so bolj ali manj simboličnega značaja. A tudi to je pomembno. V zadnjem desetletju se je mnogo medijskega sveta preneslo na svetovni splet in marsikatero prej kritično vprašanje ali problem, kar se tiče medijske oskrbe, je potihem razrešila nova komunikacijska tehnologija.

Gospodarstvo manjšine je bilo na Koroškem dokaj močno in tudi dobro organizirano. Glede gospodarska organiziranosti je krovna organizacija Slovenska gospodarska zvez (SGZ). Zveza bank (ZB), je povezovala bančne institucije, vključena pa je bila v sistem vseavstrijske banke Raiffeisen bank. Poseben del organiziranega blagovnega sektorja so bile Zadruge, ki so bile zelo pomemben člen na lokalnih ravneh. Pokrivajo praktično celotno slovensko poselitveno ozemlje z mrežo poslovalnic. Glede na staro tradicijo, ki sega še globoko v monarhijo (1872), je bila neke vrste pionir tovrstne organiziranosti v celotnem habsburškem cesarstvu z lokalno integracijskimi učinki. Proti koncu 20. stoletja in še dalje so oblikovali vzdržen in pregleden sistem s precej široko mrežo poslovalnic na Koroškem. Sedaj je ta sektor v upadanju in tudi Zveza bank z Raiffeisen Bank je od gospodarske krize dalje povezana v širše bančne sisteme. Za gospodarstvo so pomembna tudi posamezna podjetja. Teh, zlasti manjših, je že precej. Med večjimi velja izpostaviti transportno podjetje Sienčnik in veletrgovca Rutar. Nenadomestljivo vlogo ima najstarejše slovensko podjetje na Koroškem: Mohorjeva. Njene korenine segajo v sredo 19. stoletja. To je precej posebna zgodba, danes pomembna zaradi vloge v manjšinskem kulturnem življenju ter zato, ker daje zavetje zasebnemu vrtcu in ljudski šoli. V sklopu Mohorjeve deluje tudi založba (ki je hkrati najstarejša in še vedno delujoča slovenska založba), s knjigarno in poslovanjem na več področjih. Druga založba je Založba Drava ter zasebna založba Wieser.

Raziskovalno in znanstveno poslanstvo vršita Slovenski znanstveni institut (SZI) ter Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik (SNIUJ), ki formalno sodi v okvir Krščanske kulturne zveze, ta pa v okvire Narodnega sveta koroških Slovencev kot krovne manjšinske organizacije.

Slovenci na Štajerskem so organizirani kot društvo (Kulturno društvo člen 7) s sedežem v Gradcu. Vendar je društvena organiziranost razvila zelo živahno dejavnost, in

sicer v Pavlovi hiši v Potrni (Laafeld) pri Radgoni. Razvila se je v kulturno institucijo z zelo širokim spektrom kulturnega delovanja in medkulturnega povezovanja.

3.2 Slovenci v Italiji

3.2.1 Uvodne opombe o Slovencih v Italiji

Slovenci v Italiji so tipična evropska etnična manjšina in hkrati manjšina presežnikov. Po velikosti ozemlja, številčnosti, notranji raznolikosti, raznovrstnosti zgodovinskih usod ter dinamiki politično-teritorialnih odločitev, po vpetosti v evropska manjšinska dogajanja in aktivnem delovanju v svojem regionalnem in državnem okviru, po povezanosti z državo matičnega naroda in obenem avtonomiji delovanja so Slovenci v Italiji vzorčna manjšina, študij katere nam razkrije večino značilnosti manjšin v teoriji in praksi, tudi zato, ker se je v več kot stoletju manjšinskega statusa nabrala zajetna količina različnih opisov in študij, kar jo uvršča med (naj) bolje proučene manjšine v Evropi. V slovenskem etničnem prostoru se izpostavlja kot najštevilčnejša slovenska manjšinska skupnost; več kot dve tretjini Slovencev v položaju manjšine živi v Italiji. Ta skupnost je v enem od svojih delov tudi po statusu najstarejša slovenska manjšina. S tem merimo na Beneško Slovenijo, ki je to postala po združitvi Italije leta 1866. O manjšinah sredi 19. stoletja še sploh ni bilo govora. Nacionalizmi so tedaj pričeli svoj pohod, Beneški Slovenci pa so na svoji koži doživeli ostrino začetne italijanske nacionalistične politike, ki je ustvarila državni teritorij in se lotila dolgotrajnega projekta stvaritve Italijanov (Del Boca, 2007, 13–40). In tudi še dobro stoletje pozneje ni bilo dosti bolje.

Poselitveni prostor Slovencev v Italiji leži na stiku velikih naravnih in družbenih enot. Alpski lok z obširnim pasom predalpskega hribovja, Furlanska nižina, Jadransko morje in dinarski svet se stikajo na razmeroma majhnem območju. Strateško najpomembnejši je stik morja in kopnega. Sredozemsko morje se s Tržaškim zalivom zajeda najgloblje v evropsko kopnino. Tu se je v moderni dobi oblikoval Trst, velika južnoevropska luka, pravo pomorsko okno Habsburške monarhije v svet. Prehodi v notranjosti so bili prek Matarskega podolja na Kvarner, prek Postojnskih in Ljubljanskih vrat proti Panonski nižini in na vzhod (pa tudi v Srednjo Evropo) ter po zahodnem robu Furlanske nižine, Kanalske doline na Beljaško vozlišče ter nato prek Alp v dežele Srednje Evrope.

Interes za obvladovanje severnojadranskih obal in še zlasti Trsta je bil v moderni dobi izjemen in prav zaradi tega je tudi zelo dobro proučen z različnih vidikov. Sedanji prostor poselitve Slovencev v Italiji je bil torej prepredžen s strateškimi silnicami, ki so Severni Jadran opazovale kot nujen služnostni prostor, bodisi z

vidika gospodarskih (predvsem prometnih) potreb, geopolitične ekspanzije (Volpe, 1943) ali pa zadnje črte obrambe (Burgwyn, 2009). V dobi vzpona italijanskega nacionalizma je bilo videti osvajanje prostora med Brdi, Krasom in Jadranom skoraj strateška nuja, in to tako vojaško – administrativno upravljanje kakor etnično (jezikovno) obvladovanje (Juvančič, 1960). Slovencem je to škodilo, godilo in koristilo hkrati. Pritiski, tudi asimilacijski so bili strateško motivirani bolj zaradi ozemlja kakor zaradi ljudi (čeprav so se ob razmejitvenih procesih radi sklicevali na etnični značaj območja)[87] in vselej močni (Jeri, 1960). Slovenci so imeli od tega tudi kolateralne koristi; območje je doživljalo hitro modernizacijo, bilo je v stiku s kulturnimi, političnimi in gospodarskimi tokovi. Kraji in njihove značilnosti (tudi v zaledju) so prej in bolj zasloveli. Biti na evropsko pomembnem stičišču je bila priložnost za emancipacijo in tudi za bolj drzne, ambiciozne cilje. Trst je doživljal silovit gospodarski in demografski razvoj v času, ko so se srednjeevropski narodi šele zares prebujali, se organizirali in formirali. Mesto je bilo po svojem poslovnem karakterju liberalno, po sestavi dejansko multikulturno, po legi mediteransko in po vlogi srednjeevropsko. V njegovi demografski substanci pa sta vendarle jasno dominirala dva konkurenta: italijanski v starem mestnem središču (ali ožjem Trstu) in slovenski, ki je imel svoje težišče v rastočem mestnem robu. Vasi na Krasu pa so bile skoraj izključno slovenske in to tudi tam, kjer se Kras sreča z morjem. Ob kulminaciji gospodarske moči sta si italijanski in slovenski etnos v mestu stala nasproti s polovico (Italijani) proti četrtini (Slovenci) (Bufon, 2020, 25–48). Takrat je bilo mesto z najštevilčnejšo slovensko mestno populacijo (blizu 60.000) kjerkoli na svetu. Trst je moderniziral in urbaniziral Slovence. Po prvi svetovni vojni je sledil radikalen zasuk. Nove meje in izguba večine zaledja so mu prekinile dotedanjo paradigmo multietničnega in v širni svet orientiranega središča, ki so ga nove (fašistične) oblasti skušale nadomestiti z načrtnim širjenjem industrije. Tudi univerzo so ustanovili. Razvoj mesta je bil podrejen italijanskim nacionalnim (in nacionalističnim) ciljem: postalo naj bi močno jedro italijanske jezikovno-kulturno sfere in izhodišče širjenja Italije proti vzhodu (Burgwyn, 2009). Namesto medkulturne tolerance in sodelovanja (ki je vsekakor bila prisotna v monarhičnem obdobju) se je uveljavljal koncept (italijanske) etnične ekspanzije. Mesto je v medvojnem obdobju doseglo demografski višek na račun doseljevanja Italijanov. Slovence tu in drugod po Julijski krajini so silili k izseljevanju, slovenski jezik zatirali in preprečevali kulturne dejavnosti (Pirjevec, 2008, 111–128). Slovenci so bili številčna manjšina, ki je zahvaljujoč prodorni inteligenci zelo dejavno posegla v manjšinske politike tudi na evropski ravni. Možnosti pa so bile zelo omejene.

87 Na etnični značaj teritorija so se pri razmejevanju sklicevali tako Slovenci oziroma jugoslovanska diplomacija kakor Italijani. Le argumentacije in opisi stvarnih dejstev so se pomembno razlikovali.

Po drugi svetovni vojni je bilo dogajanje na slovensko-italijanskem mejišču še posebej burno. Mesto z okolico je za skoraj desetletje postalo mestna paradržavica pod mednarodnim nadzorom, vse dokler je trajalo geopolitično rivalstvo zanj. To je bilo »Tržaško vprašanje« (Jeri, 1961). Takrat in še pozneje je postal vozlišče tudi tajnih politik in vezi. Doživljal je množične priselitve in odselitve (in enako tudi zaledje). Mesto je postalo deloma tudi italijanska istrska in dalmatinska travma (Volk, 2003). Postalo je območje, v zaledju katerega so razglasili »železno zaveso«, idejo zapore pred nevarnostmi komunizma, ki pa je tu niso nikoli zares uresničili. Geopolitični pritisk je polagoma popuščal, mesto se je obračalo k velikim projektom in kupcem iz Jugoslavije. Trst je postal nakupovalno mesto; a to je bilo praktično edino, kar mu je zares dobro uspelo. Velika zadržanost in zelo skromna komunikacija ter sodelovanje z zaledjem so Trstu odnesli prenekatero priložnost. Trst je postajal po starostni strukturi najstarejše evropsko mesto in demografsko je nazadoval (Zupančič, Pipan, 2012, 16–19).

V severnem delu poselitvenega območja je povsem drugačen manjšinski svet. Precej zaprte gorske doline so lahko dolgo kljubovale v svojem lokalnem miljeju. Ponekod, kot na primer v Reziji, se je občutek pripadnosti k slovenskemu narodu razvijal ne le počasneje in marsikdaj selektivno, ampak tudi specifično. Rezija in Beneška Slovenija nista bili nikoli vključeni v sisteme slovenskih institucij, kar je imelo dve pomembni posledici. Prvič: jezikovni razvoj je šel v smeri skoraj jezikovne avtonomije, pod vplivom katere je sem in tja knjižna (zborna) slovenščina delovala kot neznan ali celo tuji jezik. Identiteta pa se je temu prilagajala. Tak razvoj je do neke mere podpiral tudi kolektivni spomin na staro lokalno samoupravo vaških srenj,[88] ki pa v konkretnem sodobnem času nima prav nobene funkcije več. Drugič: tudi Italija je zgodovinsko in jezikovno-kulturno posebnost štela kot specifično okoliščino, zaradi katere Beneške Slovenije z Rezijo vred ni uvrščala med teritorije, naseljene s Slovenci in ji je zato odrekala manjšinske pravice (Zupančič, 2001). Ta problem naj bi reševal globalni zaščitni zakon. Preden je Italija kolikor toliko tudi v praksi uresničila poslanstvo tega zakona, je minilo skoraj pol stoletja. Že v eni generaciji življenja manjšine se marsikaj spremeni.

Gledano zgolj s slovenskega kulturnega vidika je poselitveni prostor Slovencev v Italiji predvsem zelo raznolik. Prej je bilo Trstu odmerjenih več besed, da bi poudarili posebnost tega mesta in položaja Slovencev v njem. Severni deli, ki jih sestavlja pretežno svet gorskih dolin (Kanalska dolina in Rezija) in nekaj južneje hribovij (Terske in Nadiške doline v sklopu Beneške Slovenije), se seveda krepko

88 Način organiziranja in delovanja teh vaških srenj je zanimiv tudi iz pravnih vidikov, saj je skupnost dejansko delovala dokaj avtonomno (Vilfan, 1996).

razlikujejo od razmer, ki jih ima slovenska skupnost na urbaniziranih območjih v Gorici in njeni bližnji okolici. Poleg tega tudi prostor osrednje Slovenije nima toliko izkušenj in pričakovanj do robnih predelov manjšinskih teritorijev. Medtem ko se za Tržaško, Goriško in Koroško resneje zanima vsaj del slovenske kulturne, gospodarske in politične srenje, so Beneška Slovenija z Rezijo, predeli na Hrvaškem, pri Radgoni in v porabskih vaseh dejansko v senci zanimanja slovenske javnosti in tako eksoti tudi za slovensko-slovenske odnose.

Slovenci v Italiji sodijo med pogosto in zato dobro proučene manjšine. Bili so deležni znanstvene pozornosti domačih in tudi tujih raziskovalcev. Bili so že kar takoj na začetku manjšina »par excellence«, primer za učbenike. Obstaja vrsta zajetnih raziskav od Rutarja (1893; 1899), Vošnjaka (1928) in Čermelja (1945)[89] še iz predvojnega obdobja ter pozneje (Čermelj, 1953 in 1965) prek Zwittra (1936; 1947; 1990), Jerija (1961), Venossija (1996) do Stranja (1992), Komaca (1993; 1995), Pirjevca (2008), Bufona (1992; 2020), Bajca (2004), leksikoni (posebej še Bufon, Kalc, 1990) in druga dela. Študij je veliko in ni mogoče omeniti, niti uporabiti vsega. Raziskovalna produkcija ustvarja vedno nove prispevke. Leta 1975 je izšlo obsežna monografija s celovitim prikazom strukture in položaja Slovencev v Italiji.[90] Svojo težo je dalo dolgoletno raziskovalno delo raziskovalcev SLORI v Trstu. Slovenci v Italiji so zato tudi v slovenskem okviru dali temu vprašanju nadpovprečno velik obseg in s tem tudi specifično težo. Najnovejše delo s področja proučevanja manjšin je zajetno projektno delo s knjižno realizacijo (2017–2019) »Mladi v slovenskem zamejstvu«.[91] Tudi vrsta tujih avtorjev (kot na primer Ganser, 2006; Steinicke, 1991 in Steinicke 1996) je primer te manjšine rada navajala kot primer zapletenosti manjšinskega vprašanja, in sicer dejansko v strateškem presečišču držav, katerih ambicije so bistveno presegle kapacitete okolja, po katerem so segale. To je manjšina na geopolitičnem vozlišču (Antonsich, Kolossov, Pagnini, 2001).[92] Po drugi strani je prav rivaliteta različnih sil skozi vsaj tisočletje postavljala ta prostor v strateško ospredje. V tem duhu manjšino in njeno vlogo dobro opisuje delo »Skupnost v srcu Evrope«, ki je poleg slovenske in italijanske in različice dosegla tudi angleško (Bogatec, Vidau, 2017; Bogatec, Vidau,

89 Gre za drugo, revidirano izdajo študije.

90 To je delo: Jeri, J., Kušej, G., Klemenčič, V., Polič, S. (ur.), 1975: Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, Založba Borec, Ljubljana. Delo je izšlo v letu sklenitve Osimskih sporazumov in po odmevni konferenci o manjšinah v Trstu (1974), kar ga postavlja med referenčna dela o slovenski manjšini. Sporočilo te knjige je jasno: celotna skupnost od Jadrana do Karnijskih Alp pripada istemu narodu in je enotna manjšinska skupnost.

91 To je zbirka štirih povezanih monografij, ki prinašajo rezultate projekta in s tem sodoben prerez, pridobljen s terensko raziskavo in povzetkov nekaterih dosedanjih študij in ugotovitev. To so: Splošni položaj mladih v slovenskem zamejstvu (2017), Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu (2018), Identitetne opredelitve mladih v slovenskem zamejstvu (2018), in Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu (2019). Knjige so delo štirih inštitutov in predstavljajo s svojimi izsledki bogat nabor različnih vsebin.

92 Delo povzema rezultate odmevne konference, med temami so bila tudi vprašanja identitete, političnih meja in manjšin.

2020), vprašanja Beneške Slovenije pa refleksivna študija o delu S. Rutarja in Beneški Sloveniji (Zuljan Kumar, Kolenc, 2021).

Slovenci v Italiji po statusu niso najbolj ekskluzivna manjšina v Italiji. Specifična moč zaledja je nemško (južnotirolsko) manjšino že pred desetletji postavila na položaj najbolje zavarovane skupnosti v Evropi. Južnotirolcem daje to skoraj ikoničen položaj, a hkrati razgalja, da imajo manjšine v vsakem primeru, celo ne glede na izbornost manjšinskih norm, določene težave z ohranjanjem identitete preprosto zato, ker so manjša skupnost (Peterlini, 2020, 345–368). Pri tem ne kaže prezreti, da se mora tudi manjšinska skupnost sama prizadevati za razvoj lastne identitete. Nemško govoreča južnotirolska skupnost je uspela s čvrsto osredotočenostjo in organiziranostjo v enotnem duhu in obliki ter je postavljala skupne interese manjšine na prvo mesto; tako je vzpostavila skoraj nedosegljivi status manjšine. Prav tako dobro zavarovana narodna skupnost v Italiji je francoska ali frankofonska v dolini Aoste. Po prepoznavnosti je mnogo bolj v medijski in politični senci, a kar zadeva posebnosti varstva, je to zanesljivo manjšina z dobro uveljavljeno teritorialno avtonomijo. Za Slovence v Italiji je zanimiva tudi zato, ker je po številu zelo primerljiva s Slovenci. Slovenci v Italiji tega statusa niso dosegli, kar pa niti ni stvar manjšinskih prizadevanj, pač pa dosežkov države. Med ključne dosežke bi se moral šteti krovni zaščitni zakon, ki naj bi pravno uredil doslej desetletja odprta oziroma povsem prezrta razvojna vprašanja slovenske skupnosti v celoti, namesto dotedanjih praks različnih partikularnih rešitev po pokrajinah. Krovni zakon je bil sprejet, uresničevanje gre počasneje in težje in manjšina ima od dobrih namer malo koristi.

Raziskovalce mora pritegniti raznolikost slovenske skupnosti, tako po jezikovni, družbeni, ekonomski ali antropološki plati, pa tudi po značaju prostora. Poselitveni prostor slovenske manjšine v Italiji je na etnolingvističnem, kulturnem, gospodarskem in političnem stičišču. Prav ta stičnost prostora je morda najpomembnejše generativno dejstvo, ki sproža številne posledice. Tako v geografskem kot v zgodovinskem kontekstu je to prostor, ki ga lahko vsaj v kontekstu manjšin brez pretiravanja opisujemo s presežniki. V južnem sektorju sodi med najbolj dinamična območja čezmejnih odnosov, na sredini je to prostor izolacije, v kateri so potekali procesi etnogeneze ločeno in predvsem znotraj lokalnih okvirov, medtem ko so na severu doživljali preraščanja ljudstva v narod v komunikacijsko odprti družbi, v jezikovno raznolikem okolju, a zaradi različnih razlogov na distanci do slovenskega narodnega gibanja.

Tudi Italija je država, ki je po merilih in izkušnjah tipična predstavnica »etničnih« držav, Italijani pa so značilen etnični narod oziroma etnonacija, ki je prehodila pot od naroda do države, a s to razliko, da je imela v tem procesu že na razpolago tudi določene teritorialne in celo državniške tradicije. Piemont je te teritorije od

Papeške države na jugu do teritorialne dediščine Beneške republike ter manjših državic srednje Italije z visoko razvito produkcijsko kulturo sredi 19. stoletja združeval in končno tudi združil (Croce, 1934). V novonastali Italiji, sestavljeni iz politično zelo raznolikih teritorijev, z različno splošno kulturo in poslovno mentaliteto so se odločili za Rim kot politično središče in s tem ustvarili tihi dualizem nove države: politična moč je naraščala v Rimu, medtem ko se je gospodarstvo na severu Italije zadržalo kot drugi (in neredko politično tudi prvi) pol Italije. Prostor med Torinom in Benetkami ni nikoli postal periferija, pač pa so se še naprej poglabljale težave nerazvitega *mezzogiorna.* Take okoliščine velikih regionalnih disparitet so verjetno inspirirale italijansko politiko k ukrepom poenotenja. Vse oblike drugačnosti, sploh pa etnične, jezikovne in kulturne, so bile moteče. Zatekanja k mitologiji antične rimske slave so bila naslednja postavka v nizu nacionalističnih percepcij italijanskega iredentizma (Beales, Biagini, 2014). Nerazviti italijanski jug, ki je prav v desetletjih italijanske svobode doživljal pravi eksodus s selitvami v ZDA in Južno Ameriko (Pagnini, 1972), je nekaj pozneje predstavljal tudi rezervoar delovne sile za italijanizacijo politično osvojenih teritorijev po prvi svetovni vojni. Želje pa so bile večje, kot je Italija spričo razvoja dogodkov lahko izvedla. Jedra politične moči v Italiji niso bila povsem usklajena. Italijanizacija Italijanov je bila naporna reč in pretvorba od državljanov v odgovorno nacijo še ni končan proces. Italijo bremenijo izjemno velike medregionalne razlike. Slovenski prostor je v italijanske interesne sfere vstopil, ko je Italija po zaključkih in diplomatskih peripetijah postala zmagovalka na strani zmagovitih antantnih sil v »veliki« ali prvi svetovni vojni. Tedaj je Italija dobila priložnost za realizacijo iredentističnih aspiracij. Trst je bil bolj kot prizorišče italijanske skupnosti strateški zalogaj: prostor stičišča kontinentalne Srednje in pomorske Južne Evrope (Burgwyn, 2009). V kontekstu Slovencev v Italiji se je težko izogniti geopolitični perspektivi njenega teritorija.

Poselitveni prostor Slovencev v Italiji je tudi prostor, kjer je fašistični družbeni red nasilno vstopal v etnikume tega prostora in skušal širiti italijansko nacijo. Zato so se v preteklosti zvrstili koncepti nasilne etnične homogenizacije nad slovenskim prebivalstvom. Avtentičnost slovenske narodne pripadnosti pa je tudi to, da se je tu prvič v Evropi rodil organiziran odpor proti fašizmu (Klabjan, Bajc, 2021). Je prostor, kjer je nastal pojem »železne zavese«, a je le nekaj desetletij pozneje na široko odprl vrata različnim oblikam čezmejnega povezovanja in sodelovanja. Evropi je predstavil koncept odprte meje in podčrtal tudi povezovalno vlogo manjšin v integracijskih procesih. Prav po zaslugi že omenjenih in še drugih avtorjev je primer slovenske manjšine v Italiji prišel v učbenike politične geografije, in sicer predvsem zaradi svoje mejnosti, spreminjanja geostrateške teže ozemlja zaradi različnih političnih dejavnikov in slednjič tudi zaradi družbene kontaktnosti tega prostora (Bufon, 2010).

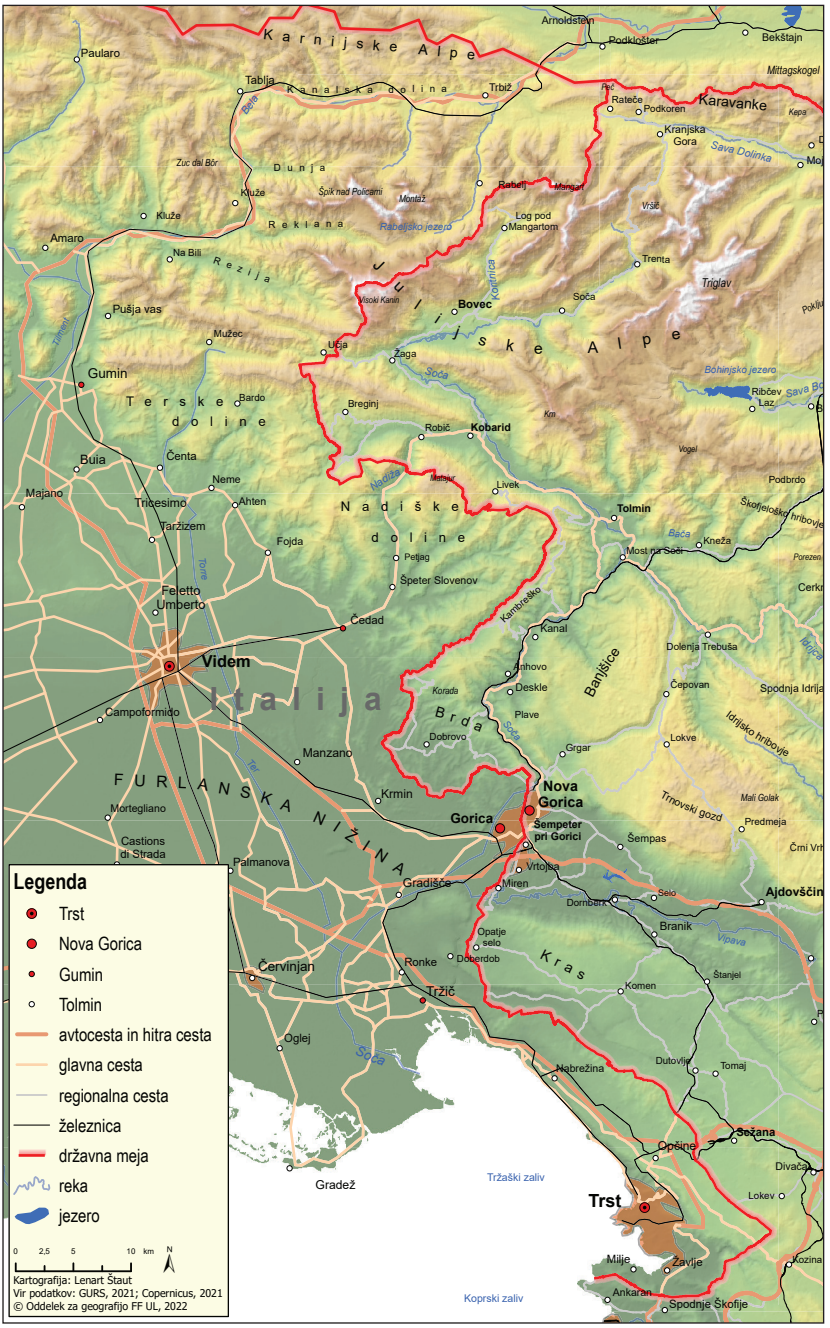

Karta 17: Območje poselitve Slovencev v Italiji

3.2.2 Poselitveni prostor Slovencev v Italiji

Poselitveno območje Slovencev v Italiji obsega razmeroma ozek obmejni pas ob slovensko italijanski meji. Skupno meri namreč dobrih 1.800 km^2. Ta številka opisuje predvsem območje tradicionalne poselitve, za katero se po različnih popisih, uradnih in drugih ocenah dokazuje prisotnost Slovencev. Zaradi precej prepletenega sobivanja Slovencev, Furlanov in Italijanov je treba vzeti to opredelitev le okvirno (Zupančič, 2001; Jagodic, 2017, 41–45). Po fizičnogeografskih lastnostih, kulturnih prilikah in gospodarskih značilnostih je ta prostor zelo raznolik. V celoti zaseda najbolj vzhodni del italijanske dežele Furlanije - Julijske krajine, ene od dvajsetih dežel Republike Italije. Furlanija - Julijska krajina je avtonomna dežela[93], in sicer prav zaradi sestave prebivalstva (prisotnosti slovenske narodne manjšine ter Furlanov). Deželo so do 2018 sestavljale štiri pokrajine: Tržaška, Goriška, Videmska ter Pordenone. Od tega je bila Videmska po površini zdaleč največja. Po reformi 2018 so uvedli 18 območnih medobčinskih zvez. Zaradi dolgoletne administrativne delitve na pokrajine pozna prebivalstvo delitev na Slovence Tržaške, Goriške in Videmske pokrajine. Na zgodovinsko kontinuiteto in tradicijo naslonjena delitev pozna območja Kanalske doline, Beneške Slovenijo z Rezijo, Goriško in Tržaško. Ta členitev je med Slovenci v Italiji in tudi v Sloveniji uveljavljena in še vedno uporabna. Po naravnogeografskih kriterijih ločimo štiri pasove. Najsevernejši del zavzema alpski del (Kanalska dolina in Rezija), sledi mu pas predalpskega hribovja (Beneška Slovenija), nato nizka Furlanska ravnina s spodnjesoško dolino ter nekaj gričevja proti Krasu in Goriškim brdom, najjužnejši del pa obsega Kras neposredno ob morju v Tržaškem zalivu in do državne meje s Slovenijo. Mesto Trst se nahaja na flišnem svetu – podobno je tudi z Miljskim polotokom. Pokrajinska pasovitost od goratega sveta Zahodnih Julijcev in Krnskih Alp prek predalpskega hribovja do Furlanske nižine in Krasa daje pokrajini značilno slikovitost in poseben značaj. Velike so tudi razlike glede na prometno odprtost in prehodnost, ker je močno vplivalo na življenje, izkušnje in mentaliteto ljudi v teh predelih. V družbenogeografskem pogledu velja izpostaviti temeljite razlike med tranzitnim predelom alpskega severa, perifernostjo beneškoslovenskega hribovja in centralnostjo urbanih jeder Gorice in Trsta.

Severni del obsega samosvojo, tipično alpsko pokrajino – **Kanalsko dolino**. Sestavljajo jo štiri občine: Trbiž (it. Tarvisio), Ovčja vas (it. Valbruna), Naborjet (it. Malborghetto) in Tablja (it. Pontebba). Skupno meri okrog 425 km^2 (Gams, Vrišer, 1998, 303). Okrog 22 km dolga dolina niti ni enotna. Sestavlja jo niz medsebojno

93 Poleg Furlanije Julijske krajine so avtonomne še dežele: Tridentinsko Zgornje Poadižje, Aosta, Sardinija in Sicilija (Natek, Natek, 2006, 78).

povezanih dolin v smeri vzhod – zahod. Vendar Prehodnost Kanalske doline omogočata preboj Ziljice pri Megvarskih vratih proti severu v dolino Zilje na avstrijsko Koroško, zložen prehod na Rateče in Zgornjesavsko dolino v Sloveniji proti vzhodu ter Železna dolina (it. Canale de Ferro) čisto na zahodu, ki poteka v smeri sever-jug in povezuje Kanalsko dolino z dolino Bele do Tilmenta proti jugu vse do Furlanske nižine. Kanalska dolina je z vseh strani obdana z gorami, vendar prometno zelo odprta in že od starejših zgodovinskih obdobij tradicionalno dobro povezana s svetom. Tod potekata izjemno pomembni železnica in avtocesta iz severne Italije (Benetke) prek beljaškega vozlišča proti Dunaju in naprej na vzhod ter proti Münchnu in v Nemčijo. Kanalska dolina slovi kot eden nižjih (le malo nad 800 m) in zato zelo ugodnih prometnih prehodov prek Alp, povezujoč pri tem Srednjo Evropo in Sredozemlje.

Kanalska dolina leži na stičišču treh gorskih verig. Geologija je precej zapletena, ker poteka tod blizu periadriatski šiv, spoj centralnih in južnoapeniških Alp. Na severu so Karnijske Alpe, zgrajene pretežno iz starejših paleozojskih kamnin, med katerimi je precej peščenjakov, skrilavcev in tudi nekaj apnencev. Zanje so značilna bolj obla širša slemena gorskih hrbtov. Na vršnih delih imajo ponekod planotast značaj.[94] H geološkemu obilju prispevajo peščenjaki in predvsem apnenci ter dolomiti triasne starosti. Tektonika jih je močno preoblikovala, nagubala in pretrla, kar je vplivalo tudi na izoblikovanost površja (Ramovš, Bufon, 1991, 4). Vse to je omogočilo večjo pokritost z gozdom na pobočjih in prostorne planine v višjih legah v dobi tradicionalnega kmetijstva, sedaj pa je ugodno za razvoj zimskošportnega turizma. Stara geološka struktura in poznejši tektonski procesi so prispevali k nastanku različnih rudišč, vendar nobeno ni posebej izdatno. Vzhodno od Megvarskih vrat se v isti smeri vzhod – zahod prične gorska veriga Karavank. V zahodnem delu je enovita in ozka, pozneje proti vzhodu pa se precej razširi. Celoten južni del zapirajo gorske gmote Zahodnih Julijskih Alp. Ker so grajene iz trdih in odpornih apnencev in dolomitov mezozojske starosti, so višje, strme in marsikje z visokimi prepadnimi stenami. Tu sta dva niza. Neposredno zapira dolino greben s Poldašnjo špico v večjem zahodnem delu ter Kamniti lovec vzhodno od Zajzere. Vrhovi le malo presegajo 2000 m višine. Za prave Zahodne Julijce štejemo le skupino Montaža, Viša in nekaj južneje ležečega Kanina ter seveda nekaj nižje sosedstvo na severu. Po višini prevladujeta Montaž (2753 m) in Viš (2666 m).[95] Predel Kanalske doline

94 Tak svet je zelo pripraven za urejanje smučišč, kot so na primer Mokrine (nem. Naßfeld).

95 Montaž ima tudi bolj opisno ime: Špik nad Policami (furl. Jôf di Montasio), kar dokazuje tudi etimologijo te gore. Police so (večinoma) travnate strmine, ki so jih v dobi tradicionalnega gospodarjenja uporabljali kot visokogorski pašnik. Obsežen predel na južnem pobočju gore se imenuje Police (it. in furl. Altiplano) in je pripadal srenji v Reklani. Prebivalstvo te doline je furlanizirano, nekateri toponimi pa so ostali kot nesnovna

in nadaljevanja proti dolini Save zapira na južni strani skupina Mangrta, Jalovca in Ponc. Kanalska dolina je ozka. Dolinsko dno redko presega kilometer širine. Proti severu in jugu sledijo večinoma manjše in ozke doline potokov. Kanalsko dolino lahko glede na vodno odtekanje delimo na zahodni del, ki ga odmaka Bela (it. Fella), in vzhodnega, ki ga odmaka Ziljica. Bela teče prek Železne doline proti Furlanski nižini in se izliva v Jadran, Ziljica pa odvaja vode v Dravo in dalje Donavo ter se na koncu izliva v Črno morje. Razvodje je med Žabnicami in Ovčjo vasjo. V Karnijske Alpe se zajeda veliko grap, ki so jih ustvarili kratki, a vodnati potoki z velikim strmcem. Proti jugu je drugače. Na zahodu je manjša dolina Zajzera, kjer vode potem odtekajo v Belo. Dolina je nekaj širša in prostorna v zatrepnem delu, zaradi visokega zaledja z Višem in Montažem pa izjemno slikovita. Jedro vzhodnega dela Kanalske doline je dolina Ziljice, ki se v to preimenuje potem, ko se najdaljšemu vodotoku Jezernici pridruži Mrzla voda. Slikovitost gorskega sveta Kanalske doline poudarjata dve jezeri: večje Rabeljsko in dve Mangrtski jezeri.

Kanalska dolina je v okviru slovenskega poselitvenega ozemlja v Italiji čisto samosvoja tudi po zgodovinskem razvoju. Tradicionalno je bila vezana na Koroško in deloma še na Gorenjsko. Predstavlja stičišče med tremi državami in štirimi etničnimi skupinami: avtohtonima slovensko in nemško ter dvema v novejšem času priseljenima skupinama: italijansko in furlansko (Bufon, 1992, 39). Kanalska dolina je zgodovinsko del dežele Koroške. Slovenska prisotnost je tu stara, od 6. stoletja dalje. V podrobnostih zgodovinskega razvoja je območje večkrat menjalo oblastnike (Grafenauer, 1990, 392). Pozneje so se zaradi dela v fužinarskih obratih ter rudnikih priseljevali Furlani ter Nemci. Teh je bilo več v Tablji, Naborjetu in Trbižu, pa tudi drugje. Delež Slovencev je v moderni dobi postopoma nazadoval, na začetku 20. stoletja jih je bilo še okrog petine (Stranj, 1992, 28). Na Koroško so bili navezani tudi prebivalci Fužin, čeprav so bili upravno pod Kranjsko. Gospodarski stiki s Koroško so bili pogosti zaradi povezanosti starih železarskih obratov v Fužinah z onimi na Koroškem. Tudi po jeziku oziroma narečju je okolica Rateč pripadala h koroški narečni skupini.

Prometna povezanost je nudila osnove za razmeroma zgodnjo družbeno modernizacijo, oddaljenost od pomembnejših slovenskih središč in način življenja pa nista omogočala močnejšega vključevanja v slovensko narodno gibanje. Možno je, da je bil življenjski ritem prebivalcev Kanalske doline spričo trijezičnih praks

dediščina stare slovenske prisotnosti v teh krajih. Montaž je sicer drugi najvišji vrh Julijskih Alp, za Triglavom. Značilno je, da imajo vrhovi tod slovensko, furlansko in nemško različico, ki se med seboj lahko pomembno razlikujejo glede na pomen. Staroselci različnih jezikov so imeli z gorami različne izkušnje. Drugi najvišji vrh je Viš (furl. Jôf Fuart). Z višino 2666 m je peti najvišji vrh Julijcev.

že v fazi oblikovanja narodne ideje ter pozneje proti koncu 19. stoletja zadržan prav zaradi do tedaj primernega sožitja. Slovenci tod so imeli izkušnjo, da so na etničnem robu, kar je narekoval skrb za jezik in nekoliko distanciralo od tesnejšega etničnega delovanja (Klemenčič V., 1996). Družbeni modernizaciji zato med Slovenci ni sledila tudi ustrezna narodna mobilizacija (Bufon, 1992). V okvire Koroške je bila Kanalska dolina vključena od leta 1077 in vse do razpada Habsburške monarhije 1918 (Grafenauer, 1990, 392). Takrat je prišla pod Italijo, skupaj z manjšim delom nekdanje Kranjske (Fužine). Po letu 1920 so se pričeli množično doseljevati Italijani zaradi uradniških in vojaških služb, privlačni pa so bili tudi rudniki v Rablju. Leta 1939 so po dogovoru Nemčije in Italije za nemško prebivalstvo na Južnem Tirolskem in v Kanalski dolini pričeli izvajati opcije za Tretji rajh. V Avstrijo je odšel večji del Nemcev in tudi nekaj Slovencev (Gariup, 2000). Vendar je dolina ohranila precej pestro jezikovno strukturo (Šumi, 1996, 177–191), ki jo simbolično lepo zrcalijo v srečevanju treh narodov na Višarjah. Slovencev je po ocenah sedaj približno petina. Glavna gospodarska panoga je sedaj predvsem turizem ter različne storitve. Rudarstvo, nekoč poleg prometa glavna gospodarska dejavnost, je že nekaj desetletij opuščeno, podobno kakor tudi večji del industrije. Trbiž je desetletja slovel kot znamenito nakupovalno središče.

Kanalsko dolino proti jugu zapira visoka gorska pregraja Viša in Montaža. Na južno stran sta dve dolini – Dunja in Reklana, ki jih ne uvrščamo v sklop tradicionalnih slovenskih poselitvenih območij. Območje je bilo še pred 19. stoletjem naseljeno s slovenskim prebivalstvom, a se je potem že razmeroma zgodaj asimiliralo v obdajajočo furlansko večino. Dolini sta majhni in s skromnimi naravnimi viri (Grafenauer, 1990, 393). O slovenski prisotnosti v preteklosti pričajo številni slovenski toponimi okrog Viša in Montaža, ki niso mogli nastati drugače kot z dolgotrajno navzočnostjo prebivalstva slovenskega govornega področja (Stranj, 1992, 28). Od tega danes ni kaj dosti ohranjenega v jeziku in zavesti ljudi, sicer pa so te doline demografsko močno izpraznjene. Po naravnih značilnostih in kulturnem ozadju dolini precej spominjata na južno ležečo dolino Rezijo. Vse tri si delijo podobne geološke prilike in so po zgodovinski tradiciji pripadale posestim Beneške republike. Ozke gorske doline imajo zato precej podobno stavbno dediščino, tlorisno zasnovo vasi z gosto pozidavo in značilno arhitekturo.

Rezija je naslednja geografska enota slovenskega poselitvenega teritorija v Italiji. Med vsemi predeli Slovencev v Italiji jo lahko mirno izpostavimo kot najbolj posebno celo v celotnem slovenskem kulturnem prostoru. Za začetek daje posebno impresijo že naravnogeografsko okolje. Rezija je zaprta gorska dolina v

Zahodnih Julijskih Alpah. Dolina se odpira proti zahodu do reke Bele prek ozke soteske, na vzhodu pa se konča v zatrepni dolini, obkroženi z gorsko gmoto Kanina, katerega zahodno sleme v celoti obkroža Rezijo na severni strani. Na jugu jo zamejuje nekaj nižji, a izjemno namočen greben Mužcev. Po nekaterih navedbah naj bi greben Mužcev prejel do 3.700 mm padavin, kar ga postavlja med najbolj namočene predele v Evropi (Gams, Vrišer, 1998, 304). Os doline poteka skoraj premočrtno v smeri vzhod-zahod skoraj 20 km, še malo več pa meri tok potoka Rezije; Rezijani imenujejo to reko Bila. Proti vzhodu vodi ozka dolina Učje proti dolini Soče. Visoko in dobro namočeno pogorje Kanina daje obilo vode, reka pa je zato izdolbla globoko strugo in nanesla veliko materiala in ga naložila v obliki teras. V dnu je dolina širša, zahvaljujoč manj odpornim peščenjakom. Slikovite vasi z zelo strnjeno tlorisno zasnovo so položene na višje terase v dolini, varne pred hudourniškim značajem Bile. Kulturna pokrajina rezijanskih vasi se nadaljuje višje po pobočjih Kanina, ki imajo neredko ime Police; ta izraz je med ledinskimi imeni precej pogost. V pašni sezoni je del prebivalstva živel višje. Naselja so v obliki manjših zaselkov, razloženih okrog glede na razpoložljive obdelovalne površine in ponekod z večjimi jedri. Med večje in strnjene vasi sodijo Bila, Ravanca, Osojane in Solbica (Melik, 1954, 308–314). Manj izdatni so gozdovi, ki so se ohranili na manj dostopnih pobočjih. V njih prevladujeta bukev in smreka. Gozdove je težko gospodarsko izkoriščati zaradi težke dostopnosti in varovalnega pomena gozdnih površin.

Površina Rezija znaša okrog 105 km^2 (Bufon, 1992, 41). Dolgoletna odmaknjenost te doline je dala Reziji poglaviten značaj in pripomogla k razvoju rezijanskega dialekta kot samostojne govorice. Narečje je zelo arhaično, a slovensko (Stranj, 1992, 28). V narodnem pogledu ni prišlo do razvoja nacionalne identitete rezijanskega prebivalstva, kakršnega so poznala ostala, danes Italiji priključena območja slovenske poselitve sredi 19. stoletja, po drugi strani pa tudi ne do vdora tujih etničnih elementov, ki bi bistveno preoblikovali rezijansko etnično in kulturno identiteto. Ta identiteta je zato tipičen izraz lokalne skupnosti, ki ni doživela nacionalnega gibanja, je pa izredno navezana na lastno kulturno specifiko, ki se izraža zlasti preko samosvoje »slovanske« dialektalne in folklorne dediščine (Bufon, 1992, 40). Precejšen vpliv je morala imeti tudi dolgoletna povezanost z Beneško republiko. Romanizacija priimkov in imen se je vršila bolj ali manj spontano od poznega srednjega veka dalje. Tudi za slovensko-slovensko komunikacijo je Rezija delovala dovolj posebno in tako rekoč eksotično. Dolgo je vanjo vodila ena sama pot, in sicer iz doline Bele. Zaradi tega so modernizacijski procesi zapozneli tukaj še bolj kot kjerkoli drugod na območju poselitve Slovencev. Izolacija je bila tako močna, da je izoblikovala najbolj svojski slovenski dialekt.

Zaradi posebnosti so ga dolgo imeli celo za neslovenskega, za nekak otok izolirane priseljene skupnosti (verjetno) zahodnih Slovanov (De Kurtené, 1876),[96] kar je ovrgel Rutar in poznejši avtorji. Stranj (1999) naglaša, da prihaja do zavedanja o slovenskem značaju teh območij šele v najnovejšem času. Območje je prizadel potres v Furlaniji 1976 in še povečal demografsko erozijo v obdobju že tako prevladujočega bega z dežele v mesto. Sledili so poskusi gospodarskega in kulturnega sodelovanja z dolino Soče (Likar, 2021, 159). Zdi pa se, da so industrijske in obrtne pobude prišle kako desetletje prepozno. Poleg lokalnih storitev je uspelo le podjetje za specialna rezila (svedre) v Solbici (Bufon, 1991, 192). Gospodarsko je Rezija popolna periferija, a v postmodernem kontekstu se ji odpirajo možnosti prav zaradi elementov, ki so skoraj stoletje zavirali razvoj teh krajev (Zupančič, 2021, 87).

Po legi osrednja, po politični zgodovini specifična in po prostorski strukturi periferna pokrajina Slovencev v Italiji je **Beneška Slovenija** ali tudi **Benečija,** okrog 600 km^2 obsežno območje med dolino Soče in Furlansko ravnino. V slovenskem okolju ime opozarja na preteklo zgodovinsko pripadnost Beneški republiki, v italijanskem (ital. *Slavia Veneta*)[97] pa na slovenski značaj njenega prebivalstva. Po naravnih značilnostih je to značilno predalpsko hribovje z veliko reliefno energijo in zelo razgibanim površjem. Po kulturnih značilnostih in tradiciji predstavlja Beneška Slovenija stičišče med slovenskim in furlanskim etničnim območjem. Starejša literatura je obravnavala Beneško Slovenijo kot celoto vseh območij z zgodovinsko dediščino Beneške republike (torej vključno z Rezijo; pa tudi Reklano in Dunjo[98]), kasneje so delali pomensko razliko z izpostavljanjem Rezije kot posebne enote (Beneška Slovenija z Rezijo), sedaj je bolj običajno imenovanje Beneške Slovenije in Rezije posebej.

96 De Kurtené, Boduèn, 1876: Rez'ja i rez'jane, Slavjanskij sbornik 3, Peterburg, 223–371. Delo, ki so ga precejkrat kritično obravnavali od slovitega S. Rutarja dalje, je postavljalo »teorijo« o slovanskem (zahodnoslovanskem) ali celo ruskem poreklu Rezijanov. Ideja (o resni teoriji je precej diskutabilno govoriti) gre v prilog panslovanskih razmišljanj v drugi polovici 19. stoletja in imanentnosti rusofilstva v njegovem ideološkem jedru. Mož s tem projektom ni nikjer uspel, je pa spodbudil različna razglabljanja o starih selitvah. Na idejo (teorijo) so pozneje stavili italijanski avtorji, dokazujoč čisto posebnost Rezije, ki da nima nobene povezave s Slovenci; narodom, ki živi okrog in okrog in se vrh vsega dokazuje z velikimi narečnimi razlikami. Rutar (1899) utemeljuje mnogo bolj logično in predvsem podprto mišljenje o tem, da je Rezija – slovenska Rezija. Oddaljene akademske diskusije so le skromno vplivale na zavest lokalnega prebivalstva, ki v pogledu identitetnih razmerij kaže značilno podobo prostorsko izoliranih skupnosti v južnoalpskem prostoru (Steinicke, 1991).

97 Po upravni reformi leta 2017 (2018), ko so nekdanje pokrajine nadomestile območne medobčinske zveze (ital. Unioni Territoriali Intercomunali), se forsira novo ime tudi za Beneško Slovenijo – *Slavia Friulana*. Ime je novo in se uveljavlja počasi. V slovenski različici se prevod v *Furlansko Slovenijo* ne »prime«, ker se nanj ne veže zgodovinski spomin.

98 Velja v zgodovinskem kontekstu; obe dolini sta se furlanizirali še pred pričetkom slovenskega narodnega gibanja in se jih zato ni vključevalo med »slovenske« teritorije.

Beneška Slovenija, kot jo obravnavamo v nadaljevanju, je torej ožji geografski pojem. Navadno se deli na Tersko Benečijo na zahodu in Nadiško Benečijo na vzhodu. Ali na kratko: na **Tersko Beneško Slovenijo** in **Nadiško Beneško Slovenijo**. Zahodni del sestavlja niz vzporednih ozkih dolin, usmerjenih proti furlanski ravnini. Naselja so se razvila večinoma na bolj prostornih slemenih, le v spodnjem delu dolin ob njihovem izteku v ravnino so se razvila manjša tržna in pozneje urbana središča (Stranj, 1992, 28). Terske doline sestavlja osem občin (Bardo, Tipana, Čenta, Ahten, Neme, Gorjani, Fojda in Tavorjana) s skupno površino 337 km^2 in okrog 21.000 prebivalcev. Nadiške doline na vzhodu so prav tako ozke in se pahljačasto širijo višje od Špetra Slovenov (it. St. Pietro al Natisone), blizu katerega je hidrografsko stičišče večine rečic in potokov z Nadiških dolin. Te doline so daljše in z bolj ozkimi slemeni, zato je tam poselitveni sistem še bolj slemenski in izrazito drobnonaselbinski. Dna dolin so za naselitev preozka in ne razpolagajo z zadostnimi površinami za kmetijsko obdelavo, zato so tam le posamezne hiše ter seveda prometnice. Nadiške doline obsegajo devet občin (Podbonesec, Sovodnje, Grmek, Dreka, Sv. Lenart, Srednje, Praprotno, Špeter in Čedad), ki merijo približno 254 km^2 in imajo okrog 20.000 prebivalcev, pri čemer je všteto tudi mesto Čedad (ital. Cividale del Friuli) (Bufon, 1992, 115–127).

Površje je precej strmo, ker ga sestavljajo večinoma mehke kamnine, ki hitro preperevajo. Ponekod so še slabo sprijete ali klastične in tam so geomorfološki procesi zelo dinamični. Številni zemeljski usadi in plazovi pričajo o precej burnem površinskem dogajanju. Po malem ga spodbuja tudi sorazmerna namočenost Benečije. Povprečje je nekje okrog 1.600 mm padavin, višje in bolj izpostavljene lege pa prejemajo letno tudi krepko čez 2.000 mm. Najbolj vodnati – kakor že prej omenjeno – so kraji na prvi visoki gorski pregraji ob Reziji, torej greben Mužcev ter seveda visoki Kanin. Beneški Sloveniji se pozna bližina in odprtost proti jugu. Nizka Furlanska in širše Padska nižina nič ne ovirata vplivov zračnih tokov iznad Jadrana in zahodnih delov Sredozemlja. Od klime Padske nižine se razlikuje po večji količini padavin in tudi (vsaj v višjih krajih) obilnejši zimski zasneženosti. Vendar snega še zdaleč ni toliko kot v Reziji. Tradicionalno Beneška Slovenija ni slovela po gozdnem bogastvu. Danes je gozdnih površin precej več in njihov delež se še naprej povečuje. Lesno zalogo le skromno izkoriščajo. V drevesni sestavi v višjih legah prevladujeta bukev in smreka, v nižjih pa je več pravega kostanja, belega gabra in hrasta in bliže naselij zlasti robinije.

Poselitev je neenakomerna: razmeroma gosta ob stiku ravnine in hribovja in redkejša v hribovitem zaledju. Prevladuje drobnonaselbinska struktura v obliki

številnih zaselkov. Lokalna središča so vsa na izteku dolin v Furlansko ravnino. Od zahoda si sledijo Ratenj (it. Artegna), Čenta (it. Tarcento), Neme (it. Nimis), Ahten (it. Attimis), Fojda (it. Faedis) ter najpomembnejši med njimi – Čedad. Vasi v Terskih dolinah na zahodu so vendarle nekaj večje. V Terskih dolinah so dolinska naselja praviloma vzdolžno razvlečena, a vseeno sledijo tlorisni zasnovi, tako značilni za celo Beneško Slovenijo. Pozidava je gosta, strnjena in naselja v celoti delujejo nekako stisnjeno, če ne celo utesnjeno. Brez dvoma gre pri tem za povsem kulturno potezo, dediščino stare zemljiško-posestne strukture in politike ter določene gradbene tradicije. Življenjski slog ljudi v gorskih območjih je potreboval sosedstvo ne le kot družabno okoliščino, temveč kot ekonomsko in organizacijsko nujo. Potrebovali so povezano sosesko. V hribovitem zaledju so vasi in zaselki po slemenih, a prav tako v značilnih gručah s tesno pozidavo. Končno tudi ni prav veliko prostora na razpolago in je strnjenost naselij tudi s tega vidika racionalna. Kulturno pokrajino označujejo značilne kulturne terase, s katerimi so za kmetijsko rabo usposobili mnoga strma pobočja in jih varovali pred erozijo. Slemenska poselitev je bila ugodnejša za obvladovanje različnih kmečkih opravil in predvsem bolj pripravna za obrambo. Slednje je igralo v zgodovini Beneške Slovenije pomembno vlogo.

Nadiške doline so zgodovinsko, jezikovno in kulturno jedro Beneške Slovenije. Nadiška Beneška Slovenija je veliko bolj homogena, enotna in povezana. Sestavlja jo niz dolin, ki se stekajo pahljačasto proti osrednji dolini Nadiže, ki povezuje Čedad s Soško dolino. Glavni kraj je Špeter Slovenov. Ta kraj se je že zgodaj razvil v središče Slovencev. Večja medsebojna povezanost tukajšnjega prebivalstva in razpoložljivost lastnega centralnega kraja je tako omogočila ohranjevanje oziroma porast nacionalnega čuta med tu živečimi Slovenci, ki za razliko od terskega območja niso bili vključeni v večje etnično nehomogene upravne enote, temveč so bili v beneškem obdobju celo združeni v enotno administrativno enoto s posebnimi pravicami. Poglavje zase predstavlja občina Praprotno, ki v upravnem in gravitacijskem pogledu sodi v čedajsko območje, po svojih fizičnih lastnostih, družbeni in etnični strukturi pa h krminskim Brdom. Na tem območju naj bi živelo po ocenah okrog 8.000 Slovencev (Bufon, 1992, 45).

Beneška Slovenija je geografsko precej homogena pokrajina. Na njenem ozemlju se stikata dve veliki tektonski enoti: alpski in dinarski gorski sistem. Ker leži na skrajnem severovzhodnem robu, so zlasti nižji predeli že prekriti z mlajšimi terciarnimi usedlinami, med katerimi prevladujejo peščenjaki, konglomerati in laporji. Beneška Slovenija je glede tega sorodna predelom grebena Kolovrata med dolino Soče in slovensko-italijansko državno mejo. Višje dele Beneške

Slovenije v nizu Stola gradijo predvsem apnenci. Sloji apnenca se nahajajo izolirano tudi ponekod v nižjih legah. Predel med dolino Tera in Karnahte je sploh večinoma zgrajen iz krednih apnencev. Apnenec je najbolj zastopana kamnina v grebenu Kolovrata in Matajurja. Proti vzhodu so ponekod navzoči tudi mlajši apnenci. V tem karbonatnem svetu so se razvili kraški pojavi. Med najbolj znamenitimi kraškimi objekti so podzemne kraške jame, delo razmeroma majhnih vodnih tokov. Najbolj je znana Landarska jama pri kraju Landar (ital. Antro) severno od Špetra. Okrog 500 m dolga kraška jama slovi po nizu jezerc, ki jih je oblikoval kratek in po vodnih količinah skromen jamski tok. Prepoznavnost Landarske jame dviguje zlasti svetišče v vhodnem delu jame: Sv. Ivan v Čele. V terskem delu so znane še tri jame: Viganti, Doviška jama in Nova jama pri Zavrhu; vse so daljše kot Landarska. Vendar ima samo Landarska jama tudi turistični pomen.

Doline so očitno igrale v življenju teh krajev zelo pomembno vlogo, ker je vsa komunikacija potekala prek njih. Dolinska naselja, še posebej tista ob izteku dolinic v ravnino, imajo vlogo lokalnih središč (Stranj, 1999, 133–139). Beneške griče so končno spoznavali prek dolin. Skupno daje Terska Beneška Slovenija vtis precej razgibane pokrajine, ki jo sestavljajo nizi vzporednih ozkih predalpskih dolin. Terska dolina, ki se spusti do Čente, Karnahtska dolina in dolina Lanje, ki se spustita do Nem, strma dolina Maline nad Ahtnom ter kratki dolini Brega in Bistrice nad Fojdo oziroma Tavorjano, poleg tega pa še vrsta dolin in pobočij, ki so jih na severu izoblikovali nadiški vodotoki (Bufon, 1992, 41). Znotraj prikazanega območja slovenske poselitve obstajata dva različna pasova: piedemontanski, etnično mešan pas, kjer živi slovensko prebivalstvo v neposrednem stiku z večinskim furlanskim prebivalstvom, in etnično bolj ali manj homogen hribovit pas s prevlado slovenskega prebivalstva. Prvi obsega večji del občin Gorjani, Čenta, Neme, Ahten, Fojda, Tavorjana, drugi pa le občini Bardo in Tipana. Izraz »doline« je splošen in zaradi pomena skoraj sinonim za predele Beneške Slovenije, ki ga sestavljajo prav doline.

Južni del poselitvenega območja Slovencev v Italiji imenujemo **Tržaško in Goriško**. Glede na številčnost, organiziranost in dejavnost sta to nesporni jedri Slovencev v Italiji. Tu je slovensko prebivalstvo najbolj kompaktno, številno, homogeno in organizirano. To je naravnogeografsko sicer raznolik, družbeno in politično pa zaradi zgodovinskega poteka precej enoten svet. Ozemlje nosi dediščino habsburških posesti skozi večji del zgodovine in je gravitiralo k širokemu zaledju Srednje Evrope, znotraj katere se je njegova obmorska lega ali pa bližina izkazovala kot ključna prednost prostora. Ta prostor je gosteje naseljen in večidel

urbaniziran ali pa nosi zaradi bližine večjih mestnih središč Gorice, Tržiča in Trsta očitne suburbane poteze in vplive. Ti kraji so dihali s širokim zaledjem, bili v svetovnem stiku. Še sedaj je to urbaniziran, razmeroma gosto naseljen in komunikacijam odprt svet, ki ga je močno zaznamovala gospodarska in družbena dinamika stičnega prostora Severnega Jadrana. Prek tega teritorija potekajo pomembne evropske prometne smeri v smeri proti vzhodu in jugovzhodu, pri Trstu in Tržiču pa prehajajo na morje in po njem v svet.

Najpomembnejši jedri slovenske prisotnosti sta v Gorici in Trstu, kjer predstavljata številčno, dobro organizirano in v lokalno okolje dobro vključeno manjšino, medtem ko je bližnje zaledje pretežno slovensko. Podeželski značaj je zaradi pomena in števila sicer nekoliko v ozadju, vendar nikakor ne nepomemben. Njegova vloga se zaradi suburbanizacije v zadnjih dvajsetih letih izrazito krepi, pač zaradi vse tesnejše povezanosti in interakcij znotraj urbano-ruralnega kontinuuma. Odlična prometna in strateška lega je botrovala naglemu gospodarskemu in prebivalstvenemu razvoju obeh mest, v katerem je poleg Slovencev iz bližnjega zaledja prihajalo tudi veliko Slovencev z vsega slovenskega teritorija ter tudi pripadniki drugih narodov. Tako sta obe mesti že v obdobju oblikovanja slovenskega naroda v 18. in 19. stoletju zaživeli kot izrazito večkulturni aglomeraciji, v katerih je bilo slovenstvo njun bistveni sestavni in konstruktivni element. Celo več: na etnično stičnem območju in hkrati na narodnem robu se je število Slovencev povečevalo, hkrati pa se je dvigala tudi socialna raven slovenskega prebivalstva. Obe mesti, še posebej pa Trst, sta v slovenski etnos vnašali svetovljansko dimenzijo. Bili sta zato »jedri« v pravem pomenu besede, saj sta na območju avtohtone poselitve omogočali srečevanje lokalne, regionalne in narodne komponente slovenstva na enem območju. Posebej Trst se je razvil v eno gospodarsko najbolj dinamičnih območij nekdanje habsburške monarhije, v katerega so se je zgrinjali vsi etnični elementi cesarstva. Od tod se je lahko odšlo v svet. Multietnično okolje je narodu v zaledju omogočalo etnično emancipacijo v času ekonomske in socialne kulminacije mesta.

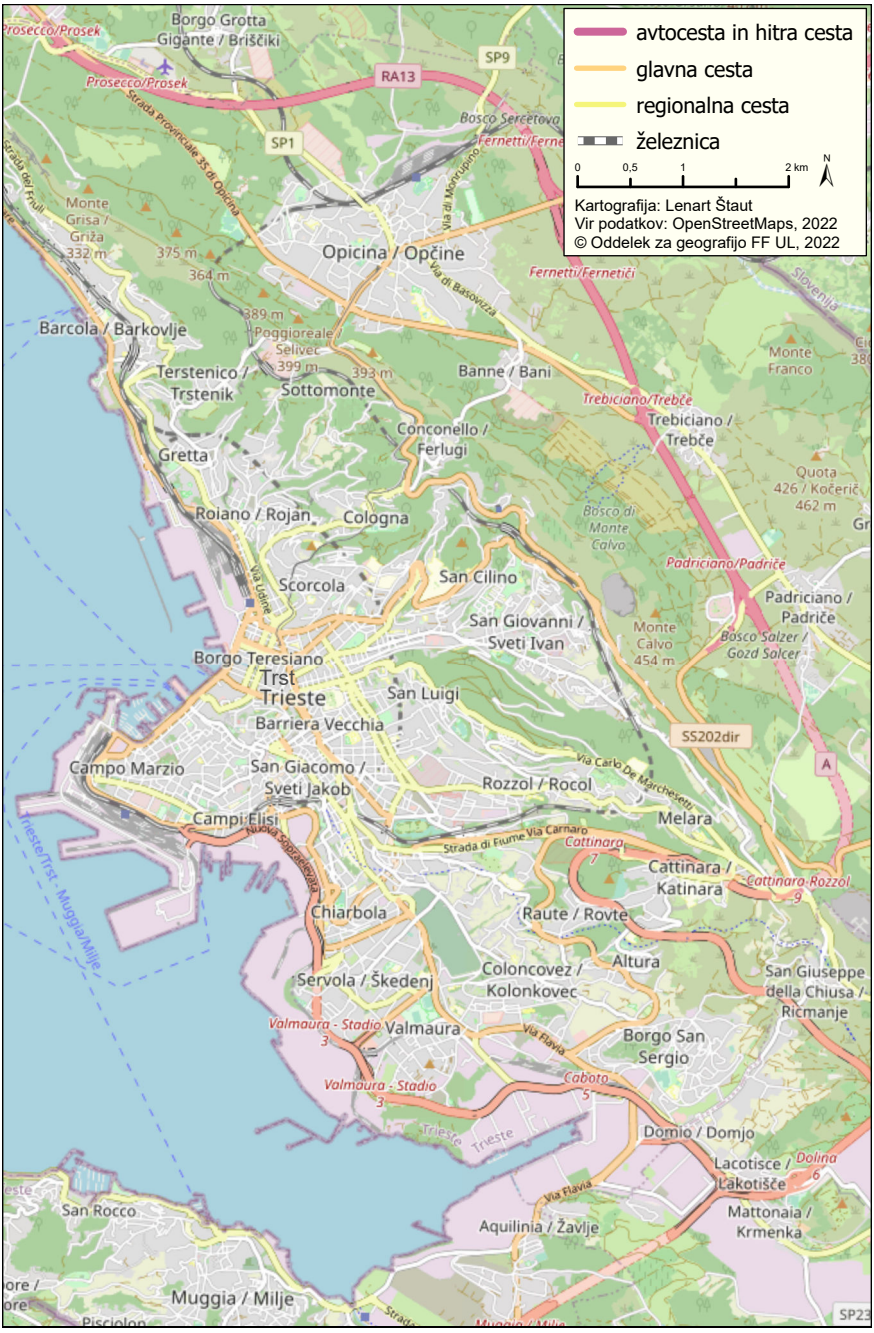

Karta 18: Trst

Goriški del poselitvenega območja obsega manj obsežen predel ob reki Soči z Gorico kot sorazmerno večjim urbanim jedrom ter ruralnim zaledjem na sever proti Goriškim Brdom in na jug proti Krasu. Brda so pokrajina nizkih a razmeroma razgibanih terciarnih gričev s prevlado fliša v kamninski podlagi. Potoki odtekajo proti Furlanski nižini podobno, kot je to pri Terskih in Nadiških dolinah, le da so krajši. Milo submediteransko podnebje ustvarja prijetne bivalne razmere in ob rodovitni zemlji tudi zelo ugodne pogoje za razvoj vinogradništva in sadjarstva. To so Brda; večji del je v Sloveniji (Brda ali tudi Goriška Brda), najnižji zahodni in južni deli pa v Italiji. Italijani jih imenujejo Collio. Sestavljajo jih manjše podeželske občine z večinoma slovenskim prebivalstvom (Stranj, 1992, 30). Značilna slovenska občina je Števerjan. Goriška ravnina predstavlja naravno križišče, politične spremembe po drugi svetovni vojni pa so tu oblikovale mejo. Slovenija je kljubovalno razvila povsem novo mesto – Novo Gorico, ki je prevzela mestne funkcije širokega zaledja, ki je pred drugo svetovno vojno in še prej gravitiral na Gorico. Goriški Kras sestavlja manjše gričevnato območje in obenem povezuje Gorico s Tržičem. Na tem območju se nahajata dve slovenski občini: Sovodnje ob Soči in Doberdob (Stranj, 1992, 30). Dalje se od kraške planote in Soče proti jugu nahaja ozek pas ozemlja, ki sega do Tržiča (Monfalcone) (Stranj, 1992, 30). To ozemlje meri okrog 190 km^2 in ima po ocenah okrog 17.000 Slovencev. Večina teh prebiva v mestu in tvori tam zelo pomemben demografski del Goričanov (Bufon, 1992, 48). Gorica je staro mesto ob izteku Soče na ravnino. Ugoden prometni položaj mu je zagotovil vlogo trgovskega središča. Ostalo je stvar zgodovine; na koncu tudi to, da je po drugi svetovni vojni postala čisto obmejno in dejansko razdeljeno mesto. Na slovenski strani so iz kljubovanja postavili Novo Gorico. Mesti sta danes precej povezani. Gorica ima sedaj blizu 40.000 prebivalcev, s somestjem v okolici vred pa okrog 70.000. Število Slovencev je ocenjeno na okrog 6.000. Nekatere okoliške občine, kot je Števerjan, so pretežno slovenske (Stranj, 1992). V Gorici deluje vrsta slovenskih kulturnih in gospodarskih ustanov in predstavlja zelo dinamično jedro manjšinskega delovanja.

Teritorialno ne posebej obsežen, demografsko pa zajeten in kar zadeva skupnost Slovencev v Italiji tudi očitno prevladujoč del je Trst, ki leži v obalnem loku Tržaškega zaliva in se vzpenja strmo na planoto Kras. Tržaško obsega nekaj nad 210 km^2 in ima po ocenah več kot 40.000 Slovencev, kar je 15 % celotnega prebivalstva tržaške pokrajine (Bufon, 1992, 51). Na skrajnem vrhu zaliva se nahaja izliv Timave, ki se iz kraških globin izliva skoraj neposredno v morje, in od koder se vleče slikovita kamnita obala od Devinskega do Miramarskega gradu ob vhodu v Trst. Od tu se kraški rob dviga nad mestom in ustvarja ozko visoko planoto, kjer je tradicionalno slovensko poselitveno ozemlje. Na tem območju se slovensko poselitveno

ozemlje skoraj v celoti (izjemo predstavlja le zahodni del občine Milje) pokriva z upravnopolitičnimi mejami tržaške pokrajine, ki je istočasno tudi gravitacijsko zaledje mesta Trsta. Trst ima izjemno barvito zgodovino. Če odmislimo antične rimske kolonije in poznejše peripetije nekajstoletnega životarjenja, se je mesto začelo naglo razvijati po pridobitvi posebnega statusa. Do sem je segla roka dunajske cesarske uprave, ki je uvidela koristnost tržaške luke, meščani pa priložnost, da se rešijo beneškega vpliva. V kraških občinah Zgonik, Repentabor in Dolina je slovensko prebivalstvo še večinsko, medtem ko se je v občini Devin-Nabrežina slovenska prisotnost od šestdesetih let dalje zmanjšala na tretjino celotnega prebivalstva tega območja (Stranj, 1992, 30–31). V južnem delu pokrajine, med kraškim robom in morjem, se nahaja širša dolina z imenom Breg, ki so ga do pred kratkim naseljevali v celoti Slovenci, danes pa je skoraj del mestnega in industrijskega tkiva glavnega mesta. Ta dolina predstavlja neke vrste povezavo med Krasom in Istro. Slednji pa pripada Miljski polotok, kjer poteka še zadnji del italijansko-slovenske meje (Stranj, 1992, 30–31).

Trst je bil do konca dobe monarhije propulzivno, hitro rastoče in ambiciozno mesto. Kot tipično južnoevropsko luko sta ga označevala velik pritisk na obalo in močan vpliv v zaledje. Promet, trgovina in zavarovalništvo so področja, kjer je našlo veliko ljudi delo in tudi veliko priložnosti. Zaledje je s Trstom sodelovalo na različne načine, dejansko pa je obstajala medsebojna povezanost in soodvisnost. Ko je Italija po Rapalski pogodbi dobila Trst, je sledila vrsta sprememb. Začela se je industrijska paradigma mesta, ki mu je nova država bolj nadela gospodarsko-industrijski pomen ter značaj vzhodnega urbanega bunkerja in ne jedra, vezanega na zaledje. Trst je postal odvisen od Italije in različnih spodbud. Po drugi svetovni vojni je sledila razmejitev in meja je prišla skoraj na rob mesta. To in pa ideološke razlike med kapitalističnim svetom Italije in socialistično jugoslovansko federacijo je mestu še kaki dve desetletji skušalo pomagati z vlaganjem v industrijsko paradigmo. A je tudi ta morala odnehati. Vrnila se je trgovina in storitve, posebej po izboljšanju odnosov med državama. Mesto je dobilo ekskluzivo nakupovalnega središča. Toda spremembe političnih meja so neizogibno zavrle njegovo rast, reducirale prebivalstvo in mesto naredile za izraziti prostor regresije, eno najbolj ostarelih in demografsko nazadujočih mestnih središč v Italiji in Evropi. Ko se proti Trstu oziramo kot velikemu in inovativnemu jedru, je treba poudariti, da to velja historično, če pa upoštevamo sodobne trende, so stvari precej drugačne.

Preglednica 16: Število prebivalstva na poselitvenem območju Slovencev v Italiji po občinah in območjih v letih 1951, 1961, 1971, 1981 in 2011

OBČINA OBMOČJE	število prebivalstva ob popisih				
	1951	**1961**	**1971**	**1981**	**2011**
Milje	12.632	12.638	13.104	13.939	14.241
Dolina	4.821	5.179	5.683	6.159	8.234
Repentabor	572	640	702	834	1.022
Zgonik	1.316	1.318	1.394	2.085	2.301
Devin-Nabrežina	5.149	6.151	7.542	8.255	9.012
Trst	272.522	272.723	271.879	252.369	198.021
TRŽAŠKO	**297.012**	**298.645**	**300.304**	**283.641**	**232.831**
Ronke	8.563	9.343	10.318	10.052	12.342
Doberdob	1.504	1.399	1.371	1.417	1.367
Sovodnje	1.890	1.788	1.724	1.747	8.561
Števerjan	1.041	924	818	884	723
Dolenje	1.178	961	701	597	511
Krmin	8.975	7.766	7.631	7.835	6.346
Zagraj					
Tržič	24.589	26.818	29.655	30.259	30.235
Gorica	40.627	42.187	42.778	41.557	34.428
GORIŠKO	**88.367**	**91.186**	**94.996**	**94.348**	**94.513**
Špeter Slovenov	3.088	2.842	2.331	2.060	2.897
Prapotno	2.036	1.536	1.190	1.065	872
Sv. Lenart	2.283	2.077	1.375	136	1.007
Dreka	1.392	1.128	599	397	234
Srednje	1.883	1.554	952	731	578
Sovodnje	2.077	1.741	1.226	1.029	767
Grmek	1.737	1.645	929	766	612
Podbonesec	3.735	3.306	2.237	1.832	1.234
Čedad	11.445	10.799	11.041	11.311	11547
NADIŠKE DOLINE	**29.676**	**26.628**	**21.880**	**20.427**	**19.748**
Bardo	2.228	2.228	1.140	949	697
Tipana	2.841	2.841	1.251	936	578
Gorjani	1.465	1.465	741	672	567
Čenta	11.687	11.687	9.207	8.883	8.567
Neme	4.369	4.398	2.868	2.953	2.912
Ahten	3.270	3.270	1.963	1.853	1.678
Tavorjana	3.404	3.404	2.352	2.267	2.234
Fojda	4.566	4.566	3.253	3.084	2.787

TERSKE DOLINE	**33.859**	**28.876**	**22.775**	**21.597**	**20.020**
BENEŠKA SLOVENIJA	**63.535**	**55.504**	**44.655**	**42.024**	**39768**
REZIJA	**3.350**	**2.830**	**1.805**	**1.547**	**1.031**
Tablja	3.931	3.561	3.013	2.502	2.023
Naborjet-Ovčja vas	1.512	1.436	1.212	1.069	899
Trbiž	6.438	6.845	6.468	5.985	6.089
KANALSKA DOLINA	**11.881**	**11.842**	**10.693**	**9.556**	**9.011**
ETNIČNO OZEMLJE	**464.145**	**460.007**	**452.453**	**431.116**	**377.154**

Vir: Bufon, 1992, 121 (za 1951–1981); za 2011 podatki ISTAT (Regioni in cifre); ur. JZ

Opomba: navedbe za občine Terske doline za leto 1961 so enake kot za 1961, v citiranem viru. Glede na seštevek gre verjetno za napako.

3.2.3 Poglavitne poteze zgodovinskega in prostorskega razvoja Slovencev v Italiji

Zgodovinski razvoj je bil zaradi izjemnega strateškega pomena tega območja vseskozi buren ter večinoma tesno povezan z dogajanji v slovenskem prostoru širše. To je bilo že prikazano v drugem poglavju, zato je v tem delu prikazan predvsem razvoj, ki se specifično nanaša na poselitveni prostor Slovencev v Italiji.

Zaradi prestižnega strateškega pomena je Severni Jadran v vsej zgodovini privlačeval različna ljudstva. Ta prostor je zato postal stičišče različnih jezikov in kultur, ki so v zgodovini sprožali zelo dinamičen razvoj, čigar odraz so bile nagle spremembe političnih meja, množične selitve in velik prebivalstveni pritisk na obalo predvsem zaradi politično-kulturnih in mnogo manj naravnih razmer. Največji urbani središči severnega Jadrana, Trst in Benetke, sta nastali v neugodni naravni legi: prvi pod strmim kraškim robom in druge na robu velike morske lagune. Veliko energije je bilo potrebno, da so v Trstu oblikovali dovolj primerne obale za pristajanje ladij, v Benetkah pa je celotno mesto nastalo na lesenih pilotih. Za pomorski promet so morali poglabljati morsko dno. Vzpon in zaton obeh mest so pogojevale razmere v širšem zaledju. Severni Jadran je kot prostor kulturnega stičišča imel vlogo mostišča, saj je navezoval nase široko zaledje in se razvijal predvsem pod njegovim vplivom. A obenem je bilo to tudi mejišče, torej prostor, ki je zaradi gospodarske in politične privlačnosti razmejeval in razdvajal. V pogojih premikanja političnih meja in merjenju moči zalednih sil so se pojavljale manjšine že stoletja nazaj.

Primerjava politično-teritorialnega razvoja območja severnega Jadrana kaže, da so imele politične razmere v ožji in širši soseščini bistven, celo prevladujoč vpliv na razvoj poselitve in oblikovanje kulturne pokrajine. Poleg vsega je severni Jadran stičišče dveh območij, ki sta večji del svojih zgodovinskih obdobij preživeli kot politična periferija. Tako v zahodnem (sedaj italijanskem) kakor v vzhodnem (sedaj slovenskem in hrvaškem) delu so bile prisotne manjše in zato šibkejše politične enote, ki so bile zato hitro tarča zavojevalskih teženj v zaledju. Politične meje so nasploh imele zelo pomembno vlogo in so bistveno vplivale ne le na kulturno pokrajino, temveč tudi na prebivalstveno strukturo tega območja (Zupančič, Pipan, 2013).

Pomembna sidrišča so nastala že v antiki. Rimski imperij je segal s svojimi vzhodnimi mejami daleč proti vzhodu. Antični Oglej, nastal na robu med kopnim in lagunskimi močvirji, je bil več stoletij poglavitno mestno središče širokega zaledja. Njegov razvoj so prekinili vdori Hunov, malo pozneje pa še Obrov in Avarov (Zgodovina Slovencev, 1979, 100–105). Veliko se jih je zateklo v bolj varne Benetke in jih s tem okrepilo. Opustošeni in zapuščeni Oglej se pozneje ni obnovil v nekdanji moči, postal pa je cerkveno središče za pomemben del slovenskega ozemlja. Bizantinci so se pred vdori Obrov in Slovanov branili s sistemom utrdb, postavljenih na vzhodnem robu Furlanske nižine. Pozneje so jih proti koncu 6. stoletja prevzeli Langobardi, ki so tedaj politično obvladovali severnoitalijansko ravnino. Dodatno utrjeni sistem je dobil ime »langobardski limes« (Crowley, 2013). Zadržal je nadaljnji prodor prednikov Slovencev in morda prispeval k sorazmerno gosti poselitvi v gričevnatem zaledju in tudi h koncepciji naselij. Slovenska poselitev dlje proti zahodu tradicionalno ni segla. Etnična meja je ostala na robu med gričevjem in ravnino. Konec 7. stoletja se je pričela vzpostavljati nova politična enota, ki se je do 9. stoletja razvila v Beneško republiko. Ta je iz omejene mestne države prerasla v regionalno, predvsem pa pomorsko silo. Njen obstoj ni oblikoval le meje med furlansko nižino in beneškoslovenskim gričevjem, temveč tudi vsa romanska oziroma pozneje italijanska mestna jedra v obalnih mestih s Trstom vred. Zanimivo, da so bile skozi stoletja teritorialne spremembe etničnih skupin na tem območju sorazmerno majhne, politične pa precej velike.

Beneška republika je bila do začetkov 17. stoletja poglavitni dejavnik v Severnem Jadranu. Posreden vpliv so zaradi gospodarskih vezi in izobraževanja nudile tudi severnoitalijanske mestne države. Postopoma se je pričel uveljavljati glavni konkurent – Habsburška monarhija. Prodori proti obalam Jadrana so bili strateška silnica države, ki je imela največje možnosti širjenja predvsem v Panonski nižini in proti Balkanu potem, ko je pričela omagovati moč Otomanskega imperija.

Poseben položaj na območju današnjega manjšinskega ozemlja Slovencev v Italiji je imela Goriška. Kot posebna enota se je oblikovala v 12. stoletju, sicer je sodila v okvire Svetega rimskega cesarstva, po letu 1500, ko je rodbina goriških grofov izumrla, je posest prešla pod Habsburžane. Goriško ozemlje je bilo zaradi fevdalnih vezi s habsburškim dvorom vključeno v tokove in povezave s prostorom nemških dežel in Srednje Evrope. Meja med beneškimi posestmi in goriško grofijo se je naslonila na razvodnico med Sočo in rekami, ki tečejo v Furlansko nižino; približno tam je danes slovensko-italijanska meja. Razvoj tega teritorija ni bil čisto premočrten; vmes je nastala tudi grofija Gradiška, ki so jo 1754 spet združili v enoten teritorij. Napoleonske vojne so njen teritorij razdelile na avstrijski in italijanski del, po propadu Ilirskih provinc leta 1813 pa se je grofija spet poenotila in dobila tudi posesti na jugu vse do morja proti Trbižu in Gradežu, ki so prej sodila pod Beneško republiko. Tri leta pozneje (1816) so ta del vključili v Kraljestvo Ilirija (s sedežem v Ljubljani), kar je ostalo do pretresov v letu 1848 oziroma formalno do 1849, ko je sledila naslednja teritorialna reforma z oblikovanjem dežele Avstrijsko Primorje. Združevalo je ozemlja prejšnje Goriške grofije, Trst z zaledjem ter Istro (Rutar, 1899). Tako je ostalo do konca prve svetovne vojne in sklenitve Rapalske pogodbe. Tedaj je geografski pojem »Primorja« postal Primorska in z več spremembami obsega (ker se je spreminjal potek mejne črte) ostal do danes.

Medtem ko se je uveljavljal pojem Avstrijskega Primorja, se je z delovanjem italijanskega nacionalnega gibanja (*rissorgimento*) oblikovati Kraljevina Italija. Leta 1866 so izvedli plebiscit glede pripadnosti Beneške Slovenije, ki je šel gladko v italijansko korist. Beneški Slovenci so dejansko[99] postali prva slovenska manjšina (Banchig, 2021, 108).[100] Nove oblasti so hitele z ukrepi, ki jih z današnjega zornega kota opredeljujemo kot tipično protimanjšinske (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 17), oziroma z metodami kulturne prevlade (Komac, 1993, 125–128).[101] Slednje je mogoče interpretirati tudi kot šovinistična stališča »kulturno višjih« nad »nižjimi« Slovani. Naslednje stoletje je taka miselnost krojila politiko do Slovencev na celotnem teritoriju, ki je bil pod upravo Italije.

99 O statusu manjšin tedaj ni bilo govora, čeprav je italijanska propaganda pred plebiscitom razglašala določene obljube glede rabe jezika (Banchig, 2021, 95).

100 V Beneški Sloveniji je bilo do Avstrije razširjeno negativno razpoloženje in so v Italiji videli naslednico Beneške republike. Vendar je že ob pripravah na plebiscit in med izvajanjem tega moralo biti jasno, da Italija ni niti približno predstavnica idealizirane podobe zgodovinskega mita o Beneški republiki. Italijanski iredentizem je bil dovolj opazen, kot je na primer nastop proti (slovenskim) duhovnikom kot predstavnikom proslovenske (Slovenci so 1848 že oblikovali narodni program!) in proavstrijske propagande (Banchig, 2021, 107).

101 Kar se manifestira z geslom »Questi slavi Bisogna eliminarli« (Te Slovane je potrebno eliminirati) (Komac, 1993, 126).

V okvire Habsburške monarhije je prišel tudi Trst.[102] Mesto je bilo dotlej eno od mest na vzhodni jadranski obali, celo ne najbolj imenitno. Po razglasitvi za svobodno luko (1719) je sledil hiter gospodarski vzpon. V stoletju in pol je postal Trst velika sredozemska luka, okno Avstrije v svet in s tem tudi prostor mnogih političnih aspiracij. Ko je pridobil ekskluzivo cesarskega pristanišča, je to pospešilo razvoj mesta in ga kontinentaliziralo, navezalo na široko zaledje. Politična odločitev je botrovala seriji prostorskih, gospodarskih, socialnih in kulturnih sprememb, ki so Trst povsem predrugačile. Staro italijansko mestno jedro se je demografsko širilo in obenem zadrževalo italijansko etnično večino v njem. Vse več je bilo priseljenih iz različnih predelov predvsem Habsburške monarhije. Njihov delež se je povečeval. Slovenci so bili okoliško prebivalstvo in Trst je bil primarno središče priseljevanja iz bližnjega, pa tudi bolj oddaljenega zaledja. Slovenski delež se je povečeval praktično ves čas demografskega in gospodarskega vzpona mesta (Bufon, 2020). Trst je postal tudi eno od dejavnih jeder slovenskega narodnega gibanja. Zaledje je doživelo zgodnjo socialno preobrazbo, vendar je zaradi moči slovenstva v obeh mestih večinoma zadržalo ali celo okrepilo svoj slovenski značaj. Zelo pomembna je bila široka ozemeljska in seveda tudi dobra prometna povezanost z ostalimi območji slovenske poselitve. Ta prostor je bil v zgodovini vedno tudi stičišče ali celo presečišče italijanskih in avstrijskih – nemških strateških interesov in teženj. Italiji je pomenil mostišče proti vzhodu in obenem neke vrste sidrišče. Avstriji (v dobi monarhije) pa je bil predvsem okno v svet, izhodišče oziroma tudi končni cilj. V tej smeri so uresničevali svoj »pohod proti jugu«. Slovensko prebivalstvo je bilo tem načrtom v napoto in so skušale oblasti nadzorovati etnične procese. Seveda je bil v napoto tudi italijanski iredentizem. Zanje je bila vse bolj multietnična sestava Trsta dokaz o podjarmljanju Italijanov, Slovani (in v tem okviru zlasti Slovenci) pa so predstavljali pri tem primarno etnično grožnjo, po nekaterih stališčih celo orodje avstrijske imperialne politike. Trst je bil sicer prostor liberalne urbane kulture, a hkrati tudi odraz živahnega kulturnega vrvenja multietnične monarhije. Nemara je prav križanje teh strateških silnic ob sorazmerno znatni ekonomski in kulturni moči slovenskega življa temu omogočal preživetje in tudi rast. V Trstu so doživljali kategorijo uspeha in napredka tudi na področju narodne emancipacije (prim. Bufon, 2020, 235–250) morda precej bolj kot na primer na Koroškem, kjer so bili soočeni le z nujo narodne obrambe. Tržaško kulturno in etnično dogajanje je imelo drugačen značaj kot drugod, čeprav je bilo del istega emancipacijskega procesa Slovencev.

102 Trst se je boril z Benetkami. Leta 1382 so zaprosili Habsburžane za podporo (in varstvo), a so potem ostali vsaj 300 let praktično povsem avtonomni. Podelitev statusa svobodnega pristanišča leta 1719 je stvari zelo spremenila, ker je prišel razglas v času začetkov prve industrije, manufaktur in razvoja prometa.

Po krajšem francoskem upravnem obdobju Ilirskih provinc so se tudi Slovenci vključili v tokove nacionalnih gibanj leta 1848 in v vsa dogajanja, ki so sledila v naslednjih letih. S slovenskim narodnim prebujanjem so se v Gorici in Trstu razvijala društva in organizacije različnih vrst. Številne čitalnice so bile prave delavnice kulturnega in političnega življenja Slovencev. Ko sta leta 1866 kot prvi prešli pod italijansko državo Beneška Slovenija in Rezija, je to globoko zaznamovalo jezikovni, kulturni in družbeni razvoj tudi v okolju Avstrijskega Primorja. Italijanska država ni tolerirala, kaj šele podpirala razvoj slovenskega jezika in kulture v teh krajih. Današnje ozemlje Tržaške in Goriške je vse do leta 1918 ostalo pod avstro-ogrskim cesarstvom. Poleg narodne se je utrjevala tudi deželna identiteta (Primorska) ter specifično tudi urbana slovenska identiteta. Do tega so imeli tudi čisto formalen argument, ker je imelo mesto v deželi zaradi svojega pomena poseben status.[103] Sklicevanje na to, da so v tem prostoru najstarejši ter dejanski nosilci kulture tega prostora, je imelo precej odmeva (Cervani, 1968). Tržaški Slovenci so bili tako Slovenci, Tržačani in Primorci. Prišlo je vsaj posredno prav, ko je po razkroju po prvi svetovni vojni celotno ozemlje Avstrijskega Primorja postalo del Italije.

V slovenski nacionalni zgodovini je poudarjen vstop Trsta v okvire Italije in vsaj kar zadeva protislovensko nastopanje nove države proti Primorskim Slovencem. Takrat se je začelo obdobje ostre polarizacije, dejansko etnični konflikt, ki so ga sprožale izključno italijanske organizacije (Čermelj, 1945). Italija je imela velike aspiracije po ozemljih na vzhodni strani Jadrana, na evropski ravni pa vsaj začasno (med obema vojnama) tudi zaveznike, Veliko Britanijo in (manj) Francijo (Calic, 2019), Obdobje med dvema svetovnima vojnama je zaznamovala agresivna in nasilna raznarodovalna politika, ki je dosegla vrh v fašističnem režimu. Že kmalu po sklenitvi Rapalske pogodbe in več let preden je fašistični režim prevzel popolno oblast, je v Trstu leta 1920 zgorel Narodni dom, center političnega, kulturnega in umetniškega življenja Slovencev (Juvančič, 1960). Do začetka druge svetovne vojne so si sledila leta naraščajočega nasilja vseh vrst do slovenskih ustanov, društev, inštitucij in ljudi, kar je globoko prizadelo vse življenjsko pomembne slovenske strukture in ustanove (Klabjan, Bajc, 2021). S koncem tridesetih let prejšnjega stoletja so se Slovenci začeli upirati v obliki ilegalnega antifašističnega gibanja, ki je bilo prvo take vrste na evropski ravni (Ferenc, Kacin Wohinz, Zorn, 1974). Po pričetku druge svetovne vojne, in sicer predvsem po kapitulaciji Italije,[104] se upor nadaljeval v okviru narodno osvobodilnega boja (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000).[105]

103 Poseben status Trsta je še bolj odgovarjal italijanskemu nacionalnemu gibanju, ker se je zlahka tolmačilo kot posebnost tudi zaradi najštevilčnejše etnične skupine v njej – Italijanov.

104 8. septembra 1943.

105 Politična razmerja med slovenskimi političnimi strujami so bila dokaj zapletena tudi v Trstu. Ni točno, da so bili Slovenci patrioti samo na strani komunistične struje. Slovenci v Italiji so imeli zaradi dvajsetletnih izkušenj v

O tem, kako je potekala druga svetovna vojna na slovenskih tleh in kakšne so bile posebnosti na najbolj robnih predelih slovenske poselitve, je povsem samostojna tema. Bili so tudi poskusi začasnega vzpostavljanja slovenskih institucij v Beneški Sloveniji (Ferenc, Kacin Wohinz, Zorn, 1974). V Trstu so delovale različne mestne gverile, ker je bilo mesto pravo vohunsko vozlišče. Potem ko so mesto po kapitulaciji Italije prevzeli Nemci, je to veljalo še bolj (Vauhnik, 2017). V Kanalski dolini je bil razvoj bolj v znamenju načrtovanih in izvedenih načrtnih selitev Nemcev, pri čemer se je preselilo tudi manjše število Slovencev (Gariup, 2000).

Po drugi svetovni vojni je bil zaradi nerešenega razmejitvenega vprašanja med Italijo in Jugoslavijo del Primorske in del Julijske krajine razdeljen na cono A in cono B. Slovencem na Tržaškem in Goriškem, ki so živeli v coni A, je anglo-ameriška uprava priznala določene pravice, medtem ko teh niso bili deležni Slovenci na Videmskem, ki so ostali pod Italijo. Leta 1947 je na podlagi Pariške mirovne pogodbe nastalo Svobodno tržaško ozemlje, tako da so tudi Slovenci na Goriškem prešli pod Italijo. Problematika razmejitve med Italijo in Jugoslavijo se je uredila leta 1954 z Londonskim memorandumom, ko je bila skoraj celotna cona A priključena Italiji. V Posebnem statutu so bile določene tudi osnovne manjšinske pravice za Slovence, ki so ostali na italijanski strani. Vprašanje razmejitve med Italijo in Jugoslavijo je bilo dokončno potrjeno v Osimskih sporazumih leta 1975 (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000). Slovenci na Tržaškem, Goriškem in Videmskem so se tako znašli pod isto italijansko državo, a z drugačnim pravnim položajem. Medtem ko so na Tržaškem in Goriškem Slovenci uživali določene pravice (Komac, 1995), so Slovenci na Videmskem ostali nepriznani vse do leta 2001, ko je bil odobren zaščitni zakon 38/2001. V praksi pa ostaja težava z začetki izvajanja in operacionalizacije malenkostne politične volje na strani Italije.

Na območju Beneške Slovenije je bil položaj poseben zaradi delovanja ilegalne organizacije »Gladio«, ki so jo dopuščali celo širše v okviru NATO struktur zaradi domnevne komunistične nevarnosti (Ganser, 2006, 109–140). Podobne strukture so delovale tudi drugje po Evropi. Za Italijo je bil absolutno najbolj zanimiv Trst, ki so ga zaradi njegove zgodovine in sorazmerne velikosti in izdelanih gverilskih pristopov med drugo svetovno vojno opredeljevali kot posebej zanimivo točko. Trst je imel posebno vlogo tudi v geopolitičnem pomenu. Svet je po koncu druge svetovne vojne že začel drseti v hladnovojno konfrontacijo med socialističnimi in kapitalistični državami. Trst je imel kot največje urbano središče Severnega Jadrana

Italiji bolj izostren čut za narodno vprašanje kot prebivalci Ljubljanske pokrajine (Griesser Pečar, 2005). Vendar so imeli tudi izkušnje zastraševalnih metod in likvidacij s strani slovenskih komunistov, ne glede na to, da so bili ti protifašistični borci (Možina, 2020). Razkol je bil ideološki, a je bil tudi taktične narave in rezultat regionalnih okoliščin. Taktiziranja je bilo več kot je o tem doslej poročalo zgodovinopisje (Pirjevec, 2020).

vlogo mostišča med Jadranom in Srednjo Evropo. Jugoslavija je želela Trst zaradi deklariranih narodnih razlogov, a bila je socialistična država in v stališčih angloameriških začasnih oblasti, stacioniranih v Italiji, neželena opcija.[106] Jugoslavija je po odklonitvi sovjetske koncepcije socializma leta 1948 in sledečemu sporu sicer zapustila sovjetski blok, a bila je v položaju šibkejšega prav zaradi grožnje sovjetske vojaške intervencije (Lowe, 2012, 249–259). V optiki hladnovojnega razmišljanja je bila manjšina zlasti z italijanske strani razglašana kot dejavnik tveganja (Ganser, 2006), kar pa so pozneje veliko bolj uveljavljali v Benečiji. Tam je bila obramba italijanstva v Benečiji zasnovana na domačem kadru, po miselnosti neposrednih in posrednih dedičih fašistične ideologije. Italija ni izvedla nikakršne lustracije ideoloških postulatov totalitarne ideologije (NAZ, 1998). Nasilje je bilo sistemsko in sistematično ter usmerjeno proti manjšini v celoti (Komac, 1998).[107]

Poznejši razvoj je prinesel postopno liberalizacijo odnosov med Jugoslavijo in Italijo. Od začetkov sedemdesetih let je postala javna atmosfera kljub ideološkim bremenom vendarle bolj naklonjena in tolerantna, čeprav ni mogoče govoriti o preseženosti protimanjšinskih ideologij. Verjetno je to treba prej pripisati splošnim spremembam v evropski družbi kot pa rezultatom zavestnega delovanja v smeri izboljšanja medetničnih odnosov. Leta 1974 je bila v Trstu odmevna konferenca o manjšinah. V Helsinkih je istega leta potekala konferenca o varnosti in sodelovanju v Evropi. Jugoslavija in Italija sta v precejšnji tajnosti pričeli urejati medsebojne odnose z Osimskimi sporazumi, ki so najprej formalni zaključek druge svetovne vojne in ureditev mejnih vprašanj, na kar pa se navezujeta tudi status in položaj manjšin v obeh državah (Pirjevec, Klabjan, Bajc, 2006). Osimski sporazumi so tlakovali pot dobi sodelovanja in povezovanja. Postopoma in to razmeroma hitro, se je oblikoval koncept odprte meje z mnogimi lokalnimi prehodi za dvolastnike. Kljub različnemu družbenemu sistemu je slovensko italijanska meja postala vzor odprte meje v Evropi (Klemenčič V., 1987).

Čezmejni promet je naraščal, manjšina je imela od tega vsaj nekaj koristi. Trst in Gorica sta se sčasoma razvili v nakupovalni središči za kupce iz Slovenije in Jugoslavije, kar je v takratni dobi zelo spodbudilo vrednotenje slovenskega jezika v italijanski javnosti. Poleg tega so spremembe tudi v deželi Furlaniji - Julijski krajini ter v Severni Italiji obče prispevale h gospodarskemu dvigu tudi teh obmejnih predelov. Vmes je nekoliko vplivala tudi naravna katastrofa. Potres v Furlaniji je

106 Komunistično gibanje je bilo v Italiji precej močno prisotno in je pri angloameriških zaveznikih vzbujalo vsaj nelagodje. Zaradi geografskega položaja Italije (in tudi Grčije) je bilo stališče vlad ZDA, Velike Britanije in Francije, da razvoja socializma v obeh državah ne dovolijo tudi za ceno vojaške intervencije. Ob tem je bila zadržanost za jugoslovanske teritorialne pretenzije s te strani razumljiva (Lowe, 2013).

107 Komac tu podrobneje analizira organiziranih oblik protislovenskega delovanja ali t. i. »trikolorizma«.

zlasti Beneško Slovenijo zelo prizadel. Slovenska skupnost je posebej v obeh mestih močno pridobila na ekonomski moči. Tržaška kreditna banka je bila med velikimi bankami v Italiji. Slovenija je po furlanskem potresu pa tudi sicer spodbujala uvedbo mešanih industrijskih obratov, v katerih so dobili nekateri delo in s tem posredno tudi povečali komunikacijo v slovenskem jeziku. Nakupovalna središča so nastala tudi drugje, v Miljah, Krminu, Čedadu in zlasti v Trbižu v Kanalski dolini, ki se je razvil v znamenito nakupovalno središče, eno redkih, ki je to dejavnost zadržalo do danes.

Po letu 1989 je s koncem socialistične družbenopolitične ureditve in z razpadom Jugoslavije sledila določena kriza. Mnoge dejavnosti čezmejnega nakupovanja so v kratkem času prenehale, ker je predele, od koder je prihajalo precej kupcev (Hrvaška in tudi Bosna in Hercegovina) zajela vojna. Minila je tudi industrijska paradigma in vsi industrijski obrati, ki jih je Slovenija postavila v obmejnem pasu v osemdesetih letih, so zaprli svoja vrata. Manjšino je najbolj prizadela izguba Tržaške kreditne banke ter Kmečke banke (Bernard, 1996). Finančni zavodi so bili med temelji gospodarske moči manjšine. Potreben je bil hiter preobrazbeni tok, ki je uspel poiskati nove poti združujoče se Evrope. Evrointegracijska miselnost je oblikovala spremenjeno družbeno klimo večje medetnične sprejemljivosti, tlakovala je pot odpiranju političnih meja in sprožila številne čezmejne iniciative. Dobi čezmejnih nakupov je sledila doba čezmejnih projektov, dobro spodbujenih in podprtih tudi s strani EU (Zupančič, 2008, 82–88).

Razpad Jugoslavije, osamosvojitev Slovenije in širjenje EU so obmejnim območjem dali kar nekaj gospodarskega poleta. Po letu 2004 in z vstopom Slovenije v EU (Italija je bila ustanovna članica Evropske skupnosti za premog in jeklo in je torej prisotna v evrointegracijskih tokovih in procesih od začetkov) so nastopile številne možnosti čezmejnega delovanja, sodelovanja in povezovanja, kar je bilo manjšini zelo pogodu. Manjšina je zahvaljujoč dobri organiziranosti izkoristila prednosti odprtih meja in priložnosti novih družbenih okoliščin ter miselnosti. Po vstopu Slovenije v Schengenski prostor Evrope je sledilo nekoliko bolj umirjeno, a še vedno dosti zanimivo sodelovanje. Spodbujeno je bilo tudi na območju Beneške Slovenije, kjer je bilo pred tem razmeroma šibko zaradi pomanjkanja iniciativ (Rutar, 2006). Manjšinske organizacije so se dobro prilagodile na nove izzive in izrabile svoje adute, kot so večjezičnost, poznavanje kultur, gospodarstva, prava in politike (Zupančič, 2005, 33–34). Odpirale so se tudi možnosti sodelovanja s Furlani kot pomembno regionalno komponento v Videmski pokrajini (Gliha, 2006). Slovenci v Trstu in Gorici so bistvena gospodarska komponenta tega prostora, iniciator in nosilec dejavnosti v mreženju čezmejnih vezi (Čavdek et. al, 2018).

Manjšina za svoj nesporen prispevek s strani Italije sicer ni bila posebej stimulirana ali nagrajena. Po drugi strani pa to navsezadnje zelo dobro naglaša njeno avtonomijo delovanja in subjektiviteto obstoja (Zupančič, 2006), ki je uspela hitro prilagoditi način svojega delovanja v spremenjenih pogojih čezmejne komunikacije (Bufon, 2008). Ambicije držav in želje ljudi ob meji so bile precej večje, posebej po letu 2004, ko je EU postala večja za deseterico večinoma prej socialističnih držav. Panevropske emocije so iskale nove priložnosti. Žal so prezrle izkušnjo stoletij, da je treba lastno zgodovino konzumirati, sicer se napake preteklosti manifestirajo kot gradnik prihodnosti.

3.2.4 Številčni razvoj in demografske značilnosti Slovencev v Italiji

Slovenci v Italiji so avtohtona narodna manjšina, ki strnjeno poseljuje ozek obmejni pas Furlanije - Julijske krajine. Na tem okrog 1.800 km^2 obsežnem območju živi približno 430.000 prebivalcev, od katerih je po slovenskih ocenah med 83.000 in 100.000 Slovencev, po uradnih ocenah pa 52.000. Poleg tega živi okrog 10.000 Slovencev tudi v Furlanski nižini, kamor so se preselili v zadnjih desetletjih. Skupaj predstavljajo okrog 20 % celotne populacije na območju. Vse te ocene so stare nekaj desetletij. Italija že vsaj pol stoletja ne popisuje več po narodni pripadnosti, jeziku in veroizpovedi, sedaj pa so (podobno kot že v marsikateri evropski državi) popisi le registracijski. Zato so ocene neogibni način, kako si oblikovati predstavo o številčnosti manjšine. Na številčnost manjšinske populacije vplivajo nekateri splošni dejavniki, kot so rodnost in smrtnost ter različni demografski dogodki (priselitve in odselitve), ter posebni etnični procesi, ki pri dani demografski kvoti vplivajo na jezik, kulturo in identiteto ljudi. Ta dejavnik je bistven in marsikdaj odločujoč, a slabo merljiv in očitno tudi težko obvladljiv: asimilacija.

Asimilacija je proces, ki je prisoten tudi na narodno oziroma etnično mešanem območju dežele Furlanije Julijske krajine. Odnos do tega pojava je s stališča slovenske manjšine v Italiji negativen, medtem ko k njemu večina in državne institucije pristopajo pragmatično in z veliko razumevanja, ali pa asimilacijo celo spodbujajo. Razmerje med tem, kdaj je asimilacija pričakovan »naravni« pojav, lasten vsem manjšim skupnostim, ali pa na drugi strani patološki in prikrojen potrebam (še vedno) nacionalnih (ali celo nacionalističnih) politik, je težko dokazati. Ni pričakovati, da je asimilacijo mogoče povsem izkoreniniti, lahko pa bi jo oblasti vsaj omejile (Susič, Sedmak, 1983). Med raznimi skupnostmi vladajo namreč nesorazmerja v moči na političnem, gospodarskem in komunikacijskem področju. Asimilacijo lahko v takih okoliščinah upoštevamo kot neko družbeno danost. Vendar je skoraj

nemogoče ugotoviti, kolikšna je njena razsežnost in s kolikšno intenzivnostjo deluje na pripadnike manjšinske skupnosti. Teoretično lahko to rečemo tudi za obraten proces, ki ga lahko opredelimo kot de-asimilacijo; o njej govorimo tedaj, ko posameznik, deloma že asimiliran v večinsko družbo, postane zopet pripadnik izvorne manjšinske skupnosti (Susič, 2003, 246). Identifikacija manjšin je z naraščanjem pluralnosti družb (kar še posebej velja za Trst) soočena s precej izzivi. Manj se lahko naslanja na slovenske jezikovne prakse in več mora staviti na oblike in načine povezanosti skupnosti (Grgič, 2016). Postmoderni življenjski način sicer vleče k vse večji jezikovni diverzifikaciji, a po drugi strani ponuja tudi nekatera komunikacijska ugodja oziroma olajšave (že samo zaradi tehnike komunikacije). Več je mogoče, a to pomeni tudi ustrezne jezikovne vsebine oziroma zanimive sogovornike, kjer se jezik lahko uporablja. Komunikacija pripadnikov manjšin v svojem jeziku sedaj ni več le vprašanje situacij in priložnosti (ali okoliščin) temveč vse bolj tudi primernih vsebin oziroma tematik; tu pa se običajno potrebuje ustrezno kultiviran jezik, z ustrezno terminologijo in besediščem (Grgič, 2019).

Asimilacija je povezana z delovanjem socializacijskih dejavnikov, pri katerih prihaja do učinkovanja na področje komunikacije, jezika in na široko področje kulture. Socializacija nastopa v vseh komunikacijskih priložnostih ob udejanjanju različnih družbenih funkcij, v katere vstopa posameznik zaradi interesov realizacije teh funkcij in ne primarno z namenom komunikacije. Toda komunikaciji se ne more izogniti; na tak ali drugačen način mora uporabljati jezik, mora komunicirati in se (vsaj posredno in široko pojmovano) tudi kulturno angažirati (Zupančič, 1998, 256–263). Zlasti mladi so bolj izpostavljeni identitetnim spremembam, ker se pogosteje srečujejo z različnimi okoliščinami, ki lahko predstavljajo socializacijski vpliv. Poleg tega si identiteto oblikujejo predvsem v mladosti, zavestno iščejo identitetne vzore, ki ustrezajo njihovim preferencam. Jezik je pomemben, a zdi se, da ne več tako ključen dejavnik neposrednega vpliva (Kosic, 2012). Dejansko gre za opravljanje človekovih socialnih funkcij, ki naj jih posameznik opravlja na določenih (izbranih ali pa tudi ne) mestih oziroma krajih. Zato je posameznik povezan s temi območji: to je njegov funkcijski prostor (Zupančič, 2017, 178). Socialnogeografsko koncepcijo opazovanja razmerja med človekom in prostorom (ali okoljem) lahko postavimo v konkretno manjšinsko okolje. Priložnosti in situacije, kot so na primer družina, delovno mesto, šola, oskrba, mediji, družabni dogodki, preživljanje prostega časa, rekreacija ali politično dogajanje ipd. imajo v primeru etnično mešanega območja, kot je okolje slovenske manjšine v Italiji, lahko različen narodnostni ali etnični predznak. Manjšinska izkušnja je, da posamezni stiki nikakor niso usodni v smislu asimilacijskih prilagoditev, ponavljajoče se situacije istih prostorov, enakih situacij in morda tudi enakih (istih) človeških skupin pa postanejo močan

dejavnik. Ljudje prilagodijo komunikacijo in druge oblike vedenja tako, da bi imeli čim enostavnejši dostop do storitve (Susič, 2003, 247).

Tipična socializacijska situacija pripadnika slovenske manjšine v Italiji je naslednja: prijatelji so lahko tako Slovenci kot Italijani, delovno okolje je lahko tako slovensko kot italijansko, družina je iz slovenskega ali mešanega zakona, šola je slovenska, večina množičnih medijev spada v večinski italijanski svet. Pripadniki manjšine so torej v vsakodnevnem življenju v stiku tako z lastnimi kot z večinskimi oziroma dominantnimi socializacijskimi dejavniki, med katerimi naj bi nujno vladalo neko ravnovesje. V nasprotnem primeru, če torej ni vsaj približnega ravnovesja med temi dejavniki oziroma če so manjšinski dejavniki popolnoma odsotni, je zelo verjetno, da bosta v posamezniku počasi izginjala čut pripadnosti in etnična identiteta (Susič, 2003, 248). Seveda je mogoče opredeliti situacijo tudi iz pozitivne perspektive: taka komunikacijska situacija lahko predstavlja za posameznika izvor različnih izkušenj, ki ga osebnostno bogatijo in celo utrdijo njegovo zavest (Zupančič, 1999), obenem pa krepijo njegove komunikacijske zmožnosti in kompetence na osebni, psihološki ravni kot tudi na družbenem in gospodarskem področju (Susič, 2003, 247). Asimilacija načeloma ni nuja, temveč možnost oziroma izbira. Vendar je proučevanje identitetnih značilnosti privedlo do povzetka o sorazmerno visoki korelaciji med komunikacijskimi frekvencami (pogostost ali količina komunikacije v določenem jeziku) in identitetnimi opredelitvami (Vavti, 2009, 68–80).[108] Zato je izbirnost komunikacije najprej omejena in drugič pogojna: Odvisna je tudi od drugih, zlasti vrednostnih sodb o določenem jeziku, njegovem ugledu in neformalnem (in tudi formalnem!) statusu (Steinicke, 1996, 105–109). Jezikovne situacije ne odločajo le količinsko, temveč tudi vrednostno oziroma percepcijsko, in sicer v kritičnih življenjskih obdobjih (zlasti v mladosti in sklepanju družinskih statusov) (Novak Lukanovič, 2019) in kritičnih socialnogeografskih stadijih na transformacijskem prehodu (na primer iz agrarne v industrijsko družbo) v kritičnih območjih; to pa so zlasti manjšinske periferije, kot so na primer Kanalska dolina, Beneška Slovenija ali Ziljska dolina (Moritsch, 1996, 77–88), povsem podobno situacijo bi našli tudi v Porabju ali v vaseh Radgonskega kota (Haberl Zemljič, 2012). Manjšini manj naklonjeno družbeno atmosfero večina sproža največkrat povsem namerno.

Na drugi strani Susič ugotavlja, da se pri posamezniku, ki se asimilira v dominantno večino, kmalu spremeni etnična identiteta s tem, da se postopoma in največkrat v nekem zaporedju spreminjajo socializacijski dejavniki, ki posredujejo kulturne prvine. Manjšinske dejavnike, kot sta družina in šola, ki so vplivali v neki začetni

108 Po izkušnjah gre za precej univerzalen princip, ki le naglaša po svoje usodnost količine in vrste jezikovne komunikacije.

dobi, na primer s časom popolnoma zamenjajo večinski (Susič, 1998, 112–122). Splošni problem Slovencev v sosednjih državah pa je prav sorazmerno nizka lokalna etnična gostota. Ker manjšina nima lokalne večine, izginejo mnoge jezikovne priložnosti in asimilaciji dajo prosto pot, tudi če je družbena klima do manjšine strpna ali celo naklonjena (Klemenčič M., 2010). V konkretnem primeru Slovencev v Italiji je jezikovna pokrajina prevladujoče italijanska, kar spodbuja predvsem interakcije v tem jeziku (Mezgec, 2016). Pričakovati je, da bodo pripadniki manjšine v večini okolij skoraj izključno pod vplivom italijanskih socializacijskih agensov in ne bodo več pod vplivom družine, šole, prijateljev (torej slovenskih socializacijskih dejavnikov) ki jih je še imela sedaj že starejša generacija. Potem se prične vršiti tudi določen pritisk od znotraj skupnosti, se pravi od pol- asimiliranih in sicer zaradi pogostosti ali morda celo lagodnosti jezikovnih situacij (Susič, 2003, 247). Na Koroškem je tega opaziti še več, čeprav je mentaliteta in s tem odnos do jezika v nemškem govornem okolju rahlo drugačna (Obid, 2019). Krnitev sporazumevalnih možnosti, ki nastopajo spričo preredke rabe in zgolj omejenih komunikacijskih kanalov in situacij, kjer se slovenščina uporablja, postopoma vodi k določeni jezikovni okornosti ali celo omejeni kompetenčnosti. Posamezniki se jim izognejo z umikom v večinski jezik, v poslovnem svetu pa v angleščino (Melinc Mlekuž, 2019).

Glede demografskih trendov lahko le predpostavimo podobno demografsko vedenje kot pri večinski oziroma celotni populaciji v deželi Furlaniji - Julijski krajini. Krčenje števila pripadnikov slovenske manjšine v Italiji je namreč v določeni meri vezano na proces asimilacije, delno pa tudi na splošen proces upadanja prebivalstva in števila rojstev, ki je v primeru manjšinske skupnosti še bolj občuten. V deželi Furlaniji - Julijski krajini je trend upadanja naravnega prirastka ter staranje prebivalstva prisoten že vsaj zadnje tri desetletja. Na Tržaškem je ta proces še posebno močno prisoten. Tako kot pri večini so tudi znotraj manjšine opazni nekateri družbeni pojavi, vezani na družinsko okolje. Mladi se poročajo vedno pozneje in ženske imajo navadno otroke po 30. letu starosti. Več je tudi primerov samskih oseb in nepopolnih družin. Družinsko življenje doživlja oblike diverzifikacije, kar v končni posledici vodi k nadaljnjem zniževanju rodnosti (Jagodic, 2019, 67–69). Demografski trendi in družinska vedenja so sicer nekoliko pogojena od državnih socialnih politik in politik na področju trga dela. Tu je manjšina lahko dovolj prilagodljiva in fleksibilna, in sicer zaradi mreže čezmejnih stikov. Vendar je pozivanje zgolj na oblike in načine čezmejne komunikacije kot socialnega ventila ali pa delovanja v evropskih okvirih lahko tudi določena časovna past. Včasih to med mladimi ustvarja negotovost in otežkoča družinsko načrtovanje, še predvsem med zaposlenimi ženskami. Pomembno vlogo pri spodbujanju materinstva imajo tudi primerne socialne politike in družbene strukture v podporo družinskim politikam.

Manjšina je pri tem soočena z določenim stresom, ker je za dosego želenega kroga komunicirajočih potrebno več napora, časa in stroškov. Vse te razmere je potrebno predočiti pri pregledu demografskega razvoja manjšine, ki povzema splošne trende v širšem regionalnem okolju Italije. Čedalje več je tudi mešanih zakonov, kjer se vloga slovenščine praktično znižuje, čeprav ostajajo družinski člani povezani z manjšinsko skupnostjo (Bogatec, Bufon, 1999, 6–23).

Kanalska dolina obsega tri občine (Tablja, Naborjet-Ovčja vas, Trbiž) in meri skupno okrog 425 km², tu pa živi od 1.000 do 2.000 Slovencev, od katerih pa približno le tretjina materinščino tudi uporablja (zlasti starejše generacije). V Reziji, ki obsega istoimensko občino s površino okrog 105 km², živi okrog 1.400 oseb slovenskega etničnega izvora (Bufon, 1992, 41). V Terskih dolinah s površino okrog 335 km² živi okrog 5.000 oseb slovenskega porekla in jezika, ki pa so precej pod močnim vplivom prevladujočega furlanskega elementa (Bufon, 1992, 43). V Nadiških dolinah je njihovo število večje, saj se na dobrih 200 km² nahaja okrog 8.000 oseb. Na območju Beneške Slovenije, ki je manj razvito in periferno območje, je prišlo do izrednega krčenja demografskega potenciala. Od tod je prebivalstvo zaradi ekonomske stiske po prvi svetovni vojni, še zlasti pa po zadnji vojni, bilo prisiljeno emigrirati, sprva v prekomorske dežele, nato v evropska rudarska središča in končno, z industrializacijo Furlanije, v bližnje, naglo razvijajoče se nižinske centre v trikotu Čedad – Videm – Špeter Slovenov. Praznjenje[109] tradicionalnega poselitvenega ozemlja je tako povzročilo, da živi danes zunaj tega ozemlja že večina iz Beneške Slovenije in Rezije izhajajočega prebivalstva, od teh pa velik del (ok.10.000 oseb) v navedenem nižinskem območju. V ta pas se slovensko prebivalstvo ni koncentriralo le z neposredno emigracijo iz avtohtonega ozemlja, ampak tudi posredno s povratnimi selitvenimi tokovi iz imigracijskih dežel Evrope in sveta (razmerje med neposredno in posredno imigracijo znaša približno 40:60). Po neobjavljeni vladni oceni za leto 1983 živi danes slovensko prebivalstvo v Videmski pokrajini že v 14 občinah, kjer leta 1910 niso zabeležili prisotnosti Slovencev in kjer je njihov sedanji delež v skupnem prebivalstvu ocenjen med 5 in 10 % (v občinah Čedad in Mojmak celo 30 %, sicer pa naj bi Slovenci tvorili celo v Vidmu in okolici do 3 % celotne populacije) (Bufon, 1992, 58). Na Goriškem, ki vključuje 10 občin in meri okrog 190 km², naj bi po ocenah živelo ok. 17.000 Slovencev. Po ocenah SLORI naj bi na tržaškem območju, ki meri ok. 210 km², živelo ok. 40.000 Slovencev oziroma 15 % celotnega prebivalstva tržaške pokrajine.

109 Za praznjenje Beneške Slovenije je v precejšnji meri zaslužna neuspešna regionalna politika in oblike sistematične pomoči v času popotresne prenove.

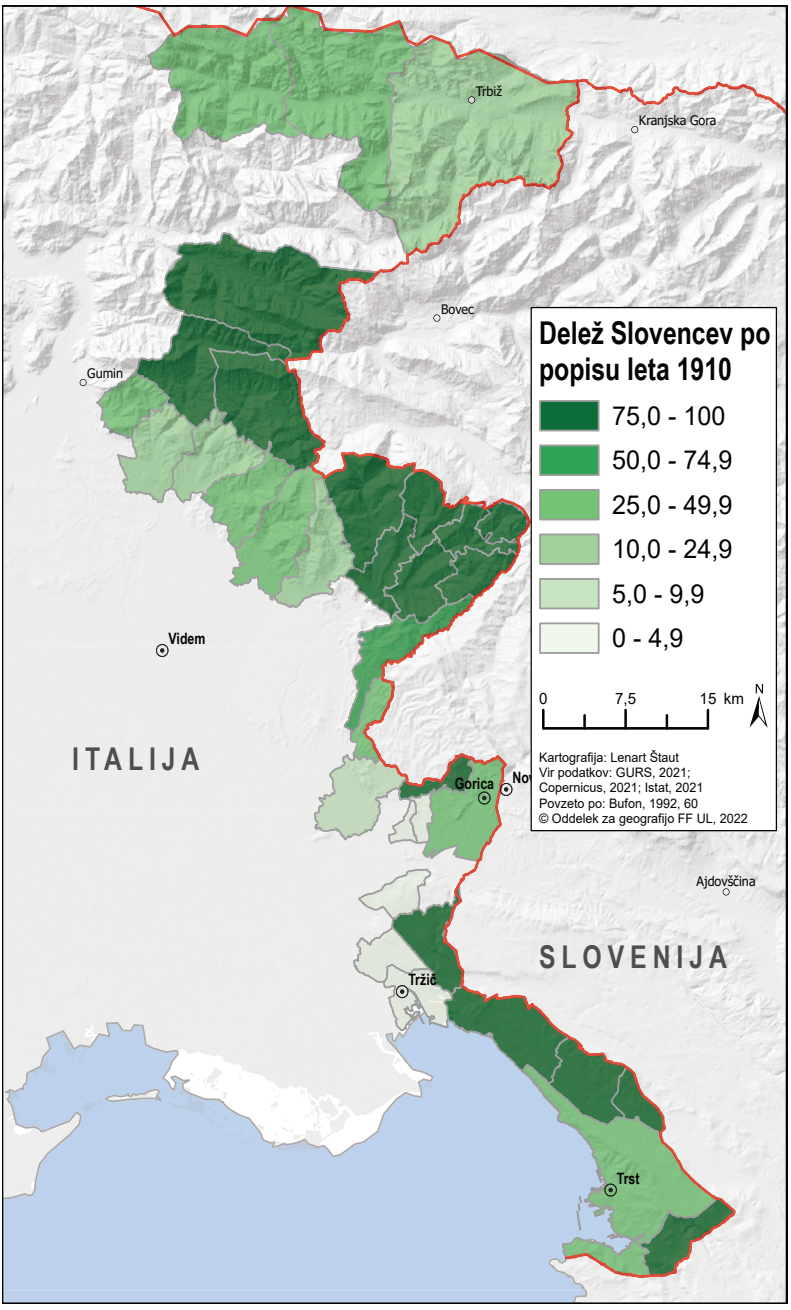

Karta 19: Prostorska razporeditev Slovenci v Italiji na začetku 20. stoletja

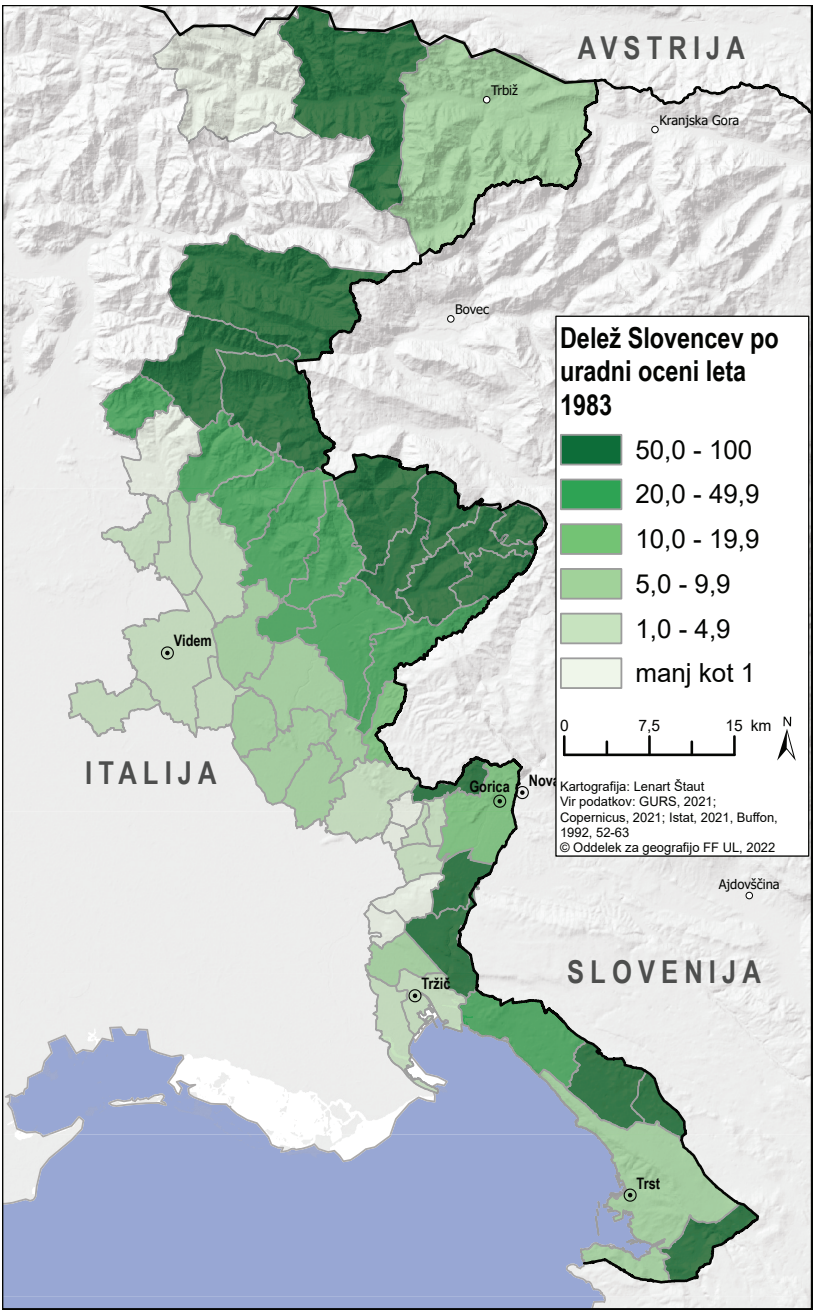

Karta 20: Poselitev Slovencev v Italiji ob koncu 20. stoletja

Preglednica 17: Podatki statističnih popisov in ocen števila Slovencev v Italiji od 1880 do 2000. Pregled po območjih

Leto / opomba	Kanalska dolina	Rezija	Terske doline	Nadiške doline	Goriško	Tržaško	pojasnilo
1880 popis	2.482				11.480	35.944	popis
1890 popis	2.487				12.976	37.753	popis
1900 popis	2.160	3.592	9.998	15.844	14.540	35.798	V BS 1901
1910 popis	1.682	4.671	12.986	18.521	20.624	68.718	Trst revidiran
1921 popis	1.101	2.796	14.350	16.789	15.591	37.030	tajno štetje
1936 popis	1.155				11.463	36.147	Dolhar
1951 ocena	1.516	3.358	8.167	14.769	10.984	39.145	Valussi
1975 ocena	1.268	2.199	4.666	8.888	10.531		vladna ocena
1981 ocena	1.200	1.471	4.500	7.892	11.000	25.000	vladna ocena
1981 ocena	1.500	1.500	5.000	8.000	17.000	40.000	ocena SLORI
2000 ocena	1.500	1.500	5.000	8.000	17.000	40.000	ocena SLORI

Viri: Bufon, 1992, Stranj, 1999, Dolhar, 1984. Priredil J. Zupančič

Po podatkih zadnjega statističnega popisa v Habsburški monarhiji leta 1910 so na tem teritoriju našteli okrog 129.600 oseb s slovenskim jezikom (Pirjevec, 2000); Bufon (1992) navaja, povzemajoč Stranja, sorodne številke. Pozneje so se v nekaterih tekstih omenjale tudi ocene slovenskih raziskovalcev do 140.000 Slovencev, kar pa je vprašljivo. Morda izhaja iz napake pri seštevanju vseh slovanskih elementov ali pa gre preprosto za povečevanje številk. Za področje Beneške Slovenije so na razpolago ocene Čermelja, ki je različne statistične vire kritično pretresal in ugotavljal podobne manipulativne prakse kot na avstrijskem Koroškem, čeprav deželi ali območji nista bili niti najmanj povezani. Čermelj (1953) navaja kot najnižjo 33.932; podatek vključuje tudi Rezijo. Musoni navaja višje številke, od 35.000 pa vse do 50.000 ali celo 60.000. Slednja številka ni posebej gotova, ker gre že za omejitve sploh navzočega celotnega prebivalstva (Rutar, 1899). Nove oblasti so skušale na različne načine diplomatsko osvojeni teritorij pokoriti tudi etnično; ga torej italijanizirati. Ko je v dvajsetih letih 20. stoletja prišel na oblast fašistični režim Benita Mussolinija, so se nasilni poskusi etnične homogenizacije stopnjevali. Slovenska manjšina je bila tedaj zelo številčna: po nekaterih ocenah je imela celo okrog 550.000 pripadnikov[110] (Ferenc, Wohinz, Zorn, 1974). Posebej zavrto je bilo šolstvo, raba jezika, kulturno delovanje, da ne govorimo o politični organiziranosti. Zaradi gospodarskih in političnih pritiskov je vsaj okrog 100.000 Slovencev in Hrvatov zapustilo svoja

110 Upošteva se prisotnost Slovencev na ozemlju Italije v mejah po Rapalski pogodbi.

območja in se podalo v čezmorske dežele. Veliko je bilo tudi posamičnih selitev v notranjost Italije.

Do višjih ocenjenih števil je prišlo po letu 1945 in začetih oziroma obnovljenih procesih razmejevanja, ko so posamezni avtorji – verjetno tudi v ehu mejnih razprav – dokazovali višje številke kot prej. Pogosto se omenja ocena 120.000 pripadnikov; to številko omenjajo tudi v publikaciji Die Minderheiten (1994) in izhaja iz gradiv Delovne skupnosti Alpe-Jadran. Pirjevec piše o 99.000 do 101.000 in se pri tem naslanja na statistično ekstrapolacijo iz razmerij med popisi od 1910 do sodobnejših, s tem da upoštevajo mere naravne rasti, ugotovljivo selitveno bilanco in predpostavko, da se narodna in jezikovna pripadnost po izrekanju ni bistveno spremenila (Zupančič, 2001, 104–107).

Leta 1981 je italijanska vlada izvedla uradno oceno števila pripadnikov manjšin, in sicer na podlagi kombiniranih jezikovnih kriterijev in ugotovila na tradicionalnem ali zgodovinskem ozemlju prisotnosti 52.000 Slovencev ter po reviziji dodala tudi obstoj okrog 9.000 Slovencev zunaj teh območij, a še v Furlaniji - Julijski krajini; skupno naj bi slovenska manjšina tako lahko računala na 62.000 pripadnikov. SLORI je na podlagi praktično enakih meril dosegel višje ocenjeno številčnost – 83.000 Slovencev. Če se je ob tem upoštevala kategorija znanja jezika, je ocena revidirana na okrog 90.000 ali do 100.000 (Bufon, 1992, 62). Te številke so se pozneje pojavljale kot najpogostejše, in sicer na podlagi predpostavke o relativni stabilnosti manjšinske populacije in stagnaciji prebivalstva v celoti, ki se v zadnjih desetletjih giblje okvirno na 430.000 prebivalcih. Če upoštevamo še deleže, je – ob uradni oceni – Slovencev na poselitvenem ozemlju med 12 % in 17 % (ocena SLORI) ali pa celo do 23 % ob upoštevanju najvišje segajočih ocen. Razlike v ocenah so največje v mestnih okoljih, kjer je tudi ugotavljanje najtežje in zato spremljano z nekaterimi sistematičnimi napakami, obenem pa je tam največja tudi dinamika. Suburbanizacija delno posega tudi v primestni prostor, a manj dramatično kot na primer na Koroškem. Razlog je politična meja v bližini, ki te procese precej zamejuje prostorsko. Drugo območje večjega raziskovalnega rizika je področje Beneške Slovenije, ker so zaradi jezikovnega položaja zadeve težje preverljive. Dejstvo pa je, da so po ocenah mnoge podeželske občine še z zmerno večino Slovencev, v mestih pa so Slovenci v lokalni manjšini, to je med 10 in največ 30 % (Stranj 1999, 180).

Preglednica 18: Slovenci v Italiji po občinah in območjih. Ocene in statistični podatki za leta 1910, 1981 in ekstrapolacija za 2011

občina / območje	1910 (popis)		1981 (ocena)		število prebivalstva (2011)	število Slovencev ocena 2011
	število	delež	število	delež		
Milje	1.257	13,4	682	5,2	14.241	690
Dolina	4.629	99,8	4.176	74	8.234	4.200
Repentabor	561	98,1	675	95,1	1.022	750
Zgonik	1.460	99,1	1.200	86,9	2.301	1.200
Devin-Nabrežina	3.978	89,5	2.992	48,6	9.012	3.000
Trst	56.833	29,8	15.564	6,3	198.021	15.000
TRŽAŠKO skupaj	**68.718**		**25.289**		**232.831**	**24.840**
Ronke	42	1,1	600	5,8	12.342	700
Tržič	78	1,2	918	3,0	30.235	1.000
Doberdob	1.282	99,8	1.320	96,7	1.367	1.300
Sovodnje	1.871	99,1	1.680	97,1	8.561	2.000
Števerjan	1.450	99,9	750	95,1	723	700
Dolenje	380	28,8	100	15,0	511	100
Krmin	481	7,0	203	2,6	6.346	220
Zagraj	41	2,3	25	1,0		
Gorica	14.878	42,3	5.984	13,7	34.428	6.000
GORIŠKO skupaj	**20.503**		**11.580**		**94.513**	**12.020**
Čedad					11.547	300
Špeter Slovenov	3.515	100	2047	98,0	2.897	2.600
Prapotno	1.230	54,8	317	27,1	872	300
Sv. Lenart	2.623	100	1175	98,0	1.007	990
Dreka	1.424	100	343	98,0	234	220
Srednje	2.005	100	688	98,0	578	560
Sovodnje	1.871	99,1	1680	97,1	767	930
Grmek	1.676	100	722	98,0	612	700
Podbonesec	4.000	100	1712	98,0	1.234	1.180
NADIŠKE DOLINE	**18.344**		**8.684**		**19.748**	**7.780**
Bardo	2.942	100	873	98,0	697	670
Tipana	3.693	100	931	98,0	578	560
Gorjani	777	36,6	172	25,1	567	160
Čenta	1.572	11,8	60	0,7	8.567	60
Neme	1.305	20,8	727	25,0	2.912	730
Ahten	1.897	44,8	458	25,0	1.678	450
Tavorjana	802	22,9	576	25,0	2.234	570
Fojda	1.570	30,9	756	25,0	2.787	750

TERSKE DOLINE	**14.558**		**4.553**		**20.020**	**3.950**
REZIJA	**4.671**	**100**	**1.471**	**98,0**	**1.031**	**1.000**
Tablja	325	25,3	30	1,0	2.023	30
Naborjet-Ovčja vas	631	38,8	560	53,3	899	560
Trbiž	726	12,7	606	10,0	6.089	600
KANALSKA DOLINA	**1.682**		**1.196**		**9.011**	**1.190**
FJK SKUPAJ	**128.476**		**52.773**		**377.154**	**59.780**

Vir: Bufon, 1992, 52; priredba in ekstrapolacija na sedanje stanje

Opomba: registracijski popis 2021 je bil izveden po spremenjeni metodologiji in podatki niso povsem primerljivi. Upoštevali so prisotno prebivalstvo, kar pa v nekaterih krajih precej spremeni sliko.

Preglednica 19: Število Slovencev po popisnih podatkih in ocenah v Kanalski dolini v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)

LETO	OBČINA				
	Tablja	Naborjet - Ovčja vas	Trbiž	SKUPAJ	OPOMBE
1880	366	1.060	1.056	2.482	popis
1890	352	946	1.189	2.487	popis
1900	322	867	971	2.160	popis
1910	325	631	726	1.682	popis
1910	471	917	1.991	3.379	zasebno štetje
1921	62	556	483	1.101	popis
1936		658	497	1.155	popis tujerodnega prebivalstva
1950	107	490	1.163	1.760	ocena dekanije Trbiž
1960	410	585	900	1.895	ocena T. Veiter
1972	70	333	865	1.268	ocena Venossi
1971	30	119	1.739	1.888	ocena skupine Alpina
1981	30	560	606	1.196	vladna ocena

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 84–107.

Bufon, Milan, 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji Julijski krajini, SLORI, Trst. (za 1981)

Preglednica 20: Delež Slovencev po popisnih podatkih in ocenah v Kanalski dolini v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)

LETO	OBČINA				
	Tablja	Naborjet - Ovčja vas	Trbiž	SKUPAJ	OPOMBE
1880	33,8	55,3	21,1	31,0	popis
1890	32,5	53,9	25,0	32,7	popis
1900	28,4	52,0	18,6	27,0	popis
1910	25,3	38,8	12,7	19,5	popis
1910	39,9	73,2	45,1	49,4	zasebno štetje
1921	6,0	39,5	8,4	13,4	popis
1936		41,9	7,3		popis tujerodnega prebivalstva
1950	10,6	31,2	18,2	19,6	ocena dekanije Trbiž
1960	11,5	40,7	13,1	16,0	ocena T. Veiter
1972	2,3	27,5	13,4	11,9	ocena Venossi
1971	1,0	10,0	27,0	17,8	ocena skupine Alpina
1981	1,0	53,3	10,0	12,5	vladna ocena

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 84–107.

Bufon, Milan, 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji Julijski krajini, SLORI, Trst. (za 1981)

Preglednica 21: Število Slovencev v Beneški Sloveniji z Rezijo po popisnih podatkih in različnih ocenah od 1901 do 1983

OBČINA	leto popisa ali ocene								
	1901-a	1901-b	1911-c	1921-d	1951-e	1971-f	1975-g	1981-h	1983-i
Špeter	3.240	3.151	3.515	2.977	2.340	1.170	466	1.307	2.047
Praprotno	1.317	1.144	1.230	950	974	570	317	380	256
Sv. Lenart	2.639	2.464	2.623	2.465	2.038	1.227	452	904	1.175
Dreka	1.389	1.199	1.424	1.343	1.330	575	450	273	348
Srednje	1.805	1.617	2.005	1.748	1.650	854	227	507	688
Sovodnje	2.078	1.633	2.048	1.905	1.914	1.121	1.158	755	946
Grmek	1.570	1.435	1.676	1.617	1.380	871	780	594	722
Podbonesec	3.779	3.201	4.000	3.748	3.143	1.894	444	1.118	1.712
Čedad							100		3.356

NADIŠKE DOLINE	**17.817**	**15.944**	**18.521**	**16.753**	**13.572**	**8.282**	**4.394**	**5.838**	**11.250**
Bardo	2.568	2.579	2.942	2.672	1.976	974	855	596	873
Tipana	3.112	2.970	3.693	3.228	2.624	1.139	812	804	931
Gorjani	615	616	777	320					172
Čenta							60		
Neme			1.305	1.885	154	99	310	60	727
Ahten	1.690	1.622	1.897	1.791	651	393	397	300	458
Tavorjana	690	671	802	774	1.652	1.277	276	232	576
Fojda	1.661	1.540	1.570	1.413	1.110	784	422	597	756
TERSKE DOLINE	**10.336**	**9.998**	**12.986**	**12.083**	**7.867**	**4.666**	**3.132**	**2.599**	**4.493**
REZIJA	**3.592**	**5.923**	**4.671**	**2.796**		**2.199**	**1.594**	**1.340**	**1.471**
BENEŠKA SLOVENIJA	**31.745**	**31.865**	**36.178**	**31.632**	**21.439**	**15.147**	**9.120**	**9.777**	**17.214**

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 180.

Opombe: a-popis 1901, b-1901 Fracasetti po reviziji popisa; c-popis 1911; d-popis 1921; e-italijanska ocena za 1951; f-ocena Valussi za 1971; g-ocena študijske skupine Alpina za 1975; h-ocena Steinicke po popisu 1981; i-vladna ocena za leto 1983.

Preglednica 22: Delež Slovencev v Beneški Sloveniji z Rezijo po popisnih podatkih in različnih ocenah od 1901 do 1983

OBČINA	leto popisa ali ocene								
	1901-a	1901-b	1911-c	1921-d	1951-e	1971-f	1975-g	1981-h	1983-i
Špeter	97,8	97,3	100	88,5	75,9	75,9	20,0	61,2	98,0
Praprotno	58,6	58,6	54,8	42,8	47,9	47,9	27,1	37,5	25,0
Sv. Lenart	100	99,8	100	99,9	89,2	89,2	33,0	76,7	98,0
Dreka	100	100	100	99,6	96,0	96,0	77,1	91,9	98,0
Srednje	100	100	100	100	89,7	82,7	25,1	77,6	98,0
Sovodnje	100	99,3	100	100	92,0	92,0	95,9	82,7	98,0
Grmek	100	100	100	100	93,8	93,7	84,4	86,3	98,0
Podbonesec	100	99,3	100	100	84,6	84,6	20,0	66,8	98,0
Čedad							0,9		30,0
NADIŠKE DOL.									
Bardo	97,1	96,9	100	100	86,4	86,4	75,0	70,4	98,0
Tipana	95,6	96,4	100	95,6	92,9	92,9	65,0	89,8	98,0
Gorjani	28,4	28,4	36,6	15,9					25,1
Čenta							0,7		

Neme			20,8	34,2	3,5	3,5	10,9	2,1	25,0
Ahten	45,8	45,8	44,9	44,0	20,0	20,0	20,6	16,6	25,0
Tavorjana	21,9	21,9	22,9	22,3	48,6	54,3	10,7	10,0	25,0
Fojda	35,8	35,8	30,9	27,8	24,2	24,2	13,0	19,9	25,0
TERSKE DOL.									
REZIJA	**100**	**94,4**	**94,8**	**100**		**81,4**	**90,1**	**90,1**	**98,0**
BENEŠKA SLOVENIJA	**47,9**	**48,0**	**47,9**	**44,4**	**34,5**	**33,5**	**19,7**	**22,9**	**40,0**

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije –Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 180.

Opombe: a-popis 1901, b-1901 Fracasetti po reviziji popisa; c-popis 1911; d-popis 1921; e-italijanska ocena za 1951; f-ocena Valussi za 1971; g-ocena študijske skupine Alpina za 1975; h-ocena Steinicke po popisu 1981; i-vladna ocena za leto 1983.

Preglednica 23: Število Slovencev ob popisih in ocenah v obdobju od 1880 do 1981 na Goriškem (po območjih)

LETO	OBMOČJE						
	Brda	Goriški kras	Laško	vzhodna furlanska ravnina	Gradež	Gorica	SKUPAJ
1880-a	1.976	2.658	150	130	1	6.565	11.480
1890-b	2.196	3.002	194	181	6	7.397	12.976
1900-c	2.107	2.963	172	330	23	8.945	14.540
1910-d	2.366	2.960	166	261	1	14.870	20.624
1921-e	2.254	2.438	671	45	0	10.183	15.591
1936-f	1.693	3.275	922			5.573	11.463
1953-g	1.562	3.062	699	55	35	5.571	10.984
1974-h	1.249	2.796	836	50	39	5.561	10.531
1975-i	1.210	3.000	1.572	0	0	5.984	11.766
1981-j	1.075	2.980	475			4.671	9.201

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije –Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 327-338. (1880-1971).

Bufon, Milan, 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji Julijski krajini, SLORI, Trst. (za 1981)

Opombe: a-popis 1880; b-popis 1890; c-popis 1900; d-popis 1910; e-popis 1921; f-tajni popis 1936; g-po oceni italijanske vlade; h-ocena Valussi 1974; i-ocena skupine Alpina 1975; j-po oceni italijanske vlade 1981.

Preglednica 24: Delež Slovencev ob popisih in ocenah v obdobju od 1880 do 1981 na Goriškem (po območjih)

LETO	OBMOČJE						
	Brda	Goriški kras	Laško	vzhodna furlanska ravnina	Gradež	Gorica	SKUPAJ
1880-a	16,0	98,8	1,1	1,2	0	25,9	16,9
1890-b	16,7	98,8	1,2	1,6	0,2	27,6	17,5
1900-c	14,6	99,1	1,0	2,7	0,6	28,5	17,7
1910-d	15,2	99,5	0,7	1,9	0	48,0	21,2
1921-e	15,0	98,0	2,4	0,3	0	29,2	15,7
1936-f	11,2	95,5	3,8			13,7	13,8
1953-g	9,8	90,3	1,4	0,4	0,4	13,0	8,1
1974-h	9,0	90,3	1,4	0,3	0,4	13,0	7,4
1975-i	8,8	96,9	2,7	0	0	13,7	8,2
1981-j	12,4	93,5	4,7			11,3	14,5

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 327-338. (1880-1971).

Bufon, Milan, 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji – Julijski krajini, SLORI, Trst. (za 1981)

Opombe: a-popis 1880; b-popis 1890; c-popis 1900; d-popis 1910; e-popis 1921; f-tajni popis 1936; g-po oceni italijanske vlade; h-ocena Valussi 1974; i-ocena skupine Alpina 1975; j-po oceni italijanske vlade 1981.

Preglednica 25: Število Slovencev v popisnih podatkih in ocenah na Tržaškem v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)

LETO	OBČINA						
	Milje	Dolina	Repentabor	Zgonik	Devin Nabrežina	Trst	TRŽAŠKO SKUPAJ
1880-a	1.225	4.208	465	1.321	2.512	26.213	35.944
1890-b	1.003	4.398	499	1.426	2.767	27.660	37.753
1900-c	1.458	4.376	555	1.407	3.395	24.607	35.798
1910-d	1.257	4.629	561	1.460	3.978	56.833	68.715
1921-e	868	4.556	545	1.443	3.195	26.423	37.030
1936-f	879	4.547	537	1.175	1.094	27.915	36.147
1945-g	2.000	4.115	518	1.216	2.999	46.516	57.364
1948-h	3.718	4.836	596	1.330	3.469	21.968	35.917

1949-i	3.000	4.500	700	1.300	3.500	50.000	63.000
1953-j	1.435	4.821	572	1.316	3.476	27.525	39.145
1961-k	972	4.137	514	1.148	2.992	15.819	25.582
1971-l	623	4.009	543	1.138	2.869	15.564	24.706
1981-n	682	4.176	675	1.200	2.992	15.564	25.289

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 327-338. (1880-1971).

Bufon, Milan, 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji – Julijski krajini, SLORI, Trst. (1981)

Opombe: a-popis 1880 b-popis 1890 c-popis 1900 d-popis 1910 e-popis 1921 f-tajni popis 1936 g-popis PNOO (pokrajinski narodno osvobodilni odbor) h-po oceni ZVU (zavezniške vojaške uprave) 1948 i-po oceni ZVU 1949 j-po oceni italijanske vlade k-popis 1961 popis 1971, n-po oceni italijanske vlade 1981.

Preglednica 26 : Delež Slovencev v popisnih podatkih in ocenah na Tržaškem v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)

LETO	OBČINA						
	Milje	Dolina	Repentabor	Zgonik	Devin Nabrežina	Trst	TRŽAŠKO SKUPAJ
1880-a	22,1	99,5	100	99,3	89,5	18,1	22,6
1890-b	15,7	99,1	99,8	100	80,3	17,6	21,8
1900-c	19,7	99,2	98,4	99,2	89,3	13,8	18,3
1910-d	12,7	98,7	97,9	99,1	82,5	24,8	27,4
1921-e	12,4	97,7	98,2	99,0	81,8	11,1	14,5
1936-f	12,7	92,9	97,5	85,3	24,6	11,1	13,4
1945-g	29,3	98,0	100	96,8	82,9	18,1	21,0
1948-h	29,0	97,0	99,0	99,0	73,0	8,0	12,0
1949-i	20,3	100	100	100	42,7	17,9	20,4
1953-j	11,4	100	100	100	76,5	10,1	13,8
1961-k	7,7	79,9	80,3	87,1	48,6	5,8	8,6
1971-l	4,8	70,5	77,4	81,6	37,5	5,7	8,2
1981-n	5,2	74,0	95,1	86,9	48,6	5,2	8,9

Vir: Stranj, Pavel, 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst, 327–338. (1880–1971).

Bufon, Milan, 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah. Primer Slovencev v Furlaniji – Julijski krajini, SLORI, Trst. (1981)

Opombe: a-popis 1880; b-popis 1890; c-popis 1900; d-popis 1910; e-popis 1921; f-tajni popis 1936; g-popis PNOO (pokrajinski narodno osvobodilni odbor); h-po oceni ZVU (zavezniške vojaške uprave) 1948; i-po oceni ZVU 1949; j-po oceni italijanske vlade; k-popis 1961; popis 1971; n-po oceni italijanske vlade 1981.

3.2.5 Socialne in gospodarske razmere med Slovenci v Italiji

Manjšinska družba je doživela izdatno modernizacijo v svojem severnem delu znatno pozneje kot v južnem. Na Goriškem in Tržaškem so bili zaradi odprtosti, urbanega značaja, etnične pomešanosti in visoke stopnje družbene dinamike tudi pripadniki manjšine primorani nenehno prilagajati svojo družbeno strukturo trenutnim razmeram in trendom. Precej agrarna struktura pa se je obdržala v Beneški Sloveniji vse tja do sedemdesetih let. Furlanski potres leta 1976 je povzročil v tem predelu veliko materialno škodo in tudi človeške žrtve, vendar je obenem pospešil tudi družbeno in gospodarsko preobrazbo teh predelov. Območje Furlanije je dobilo znatne subvencije, uveljavil se je tudi koncept malih podjetij. Istočasno je zaradi novih možnosti, ki so jih prinesli Osimski sporazumi, nastala vrsta mešanih podjetij ter podjetij, ki so se usmerila v različne dejavnosti čezmejnega sodelovanja. Manjšinska skupnost se je začela terciarizirati in se uveljavljati v trgovini, turizmu, gostinstvu, bančništvu, zavarovalništvu in drugih storitvenih dejavnostih. Nova gospodarska dinamika je pospešila medsebojno komunikacijo in posredno začela krepiti tudi narodno zavest in identiteto manjšine. Vendar je po drugi strani pospešila tudi družbeno integracijo pripadnikov manjšine in s tem njihovo postopno asimilacijo. V tem obdobju se je pričelo množično preseljevanje iz hribovitih predelov Beneške Slovenije na furlansko ravnino. Oblikovalo se je novo jedro slovenske poselitve, ki se sicer drži starega (avtohtonega) in ima z njim še vrsto stikov in zvez, vendar v njem že prevladuje razpršen model poselitve in večje število mešanih zakonov, v gospodarski strukturi pa mala podjetja s storitvenimi ponudbami (Jagodic, 2019).

Gospodarstvo slovenske manjšine v Italiji temelji na bogati podjetniški tradiciji Trsta s terciarnimi poslovnimi dejavnostmi na področju bančništva, zavarovalništva, ladjarstva, trgovine in tudi oskrbnih verig, ki so jih imela podjetja sklenjena v času Habsburške monarhije v zaledju Trsta po Krasu in okolici (Pahor, 2004). Največja je bila Jadranska banka (2004, 67–80), ki je bila ob še nekaterih podobnih ustanovah v ekonomskem vrhu (Pahor, 1996) in garancija za mnoge kulturne in prosvetne aktivnosti. To tradicijo so nadaljevale slovenske banke v času po 1954, ko je območje dokončno ostalo v Italiji (se omenja posebej, ker so bile banke locirane predvsem v Trstu, poslovalnice pa so bile tudi drugje po deželi. To velja posebej za Tržaško kreditno banko (TKB), ki je bila v obdobju zlasti sedemdesetih in osemdesetih let 20. stoletja vodilna podporna ustanova za kulturo, šport, založništvo in medije (Pahor, 1998).

Po padcu socialističnih režimov v Vzhodni Evropi, nastanku novih nacionalnih držav in splošnem odpiranju meja se je čezmejni tranzit izjemno povečal. Logično je bilo pričakovati, da se bo vloga slovenske manjšine v obmejnem prostoru

povečala in odnosi države do nje izboljšali. Manjšina je tedaj razpolagala z dobro organizacijo in sorazmerno močno gospodarsko strukturo, ki si jo je izoblikovala v obdobju osemdesetih let 20. stoletja, potem ko je koncept odprte meje (Klemenčič V., 1987) prinesel tudi konkretne gospodarske učinke. Oblikovalo se je veliko manjših podjetij in uspešno delovalo v obmejnem prostoru (Bufon, 1995). V začetku devetdesetih let se je močno dvignil pomen trgovine in različnih storitev nižje ravni. Toda obenem je prišlo do propada skoraj celotnega kompleksa mešanih industrijskih podjetij in do ukinitve večjega števila trgovskih podjetij. Tudi Tržaška kreditna banka, ki je bila najpomembnejši oporni steber slovenske skupnosti v Italiji, je prešla v tuje roke. Podobno se je godilo še nekaterim drugim denarnim zavodom. S tem so se zamajali temelji gospodarske moči in socialnega položaja manjšine (Jazbec, 1995). Njihov položaj so še poslabšali pritiski desnosredinskih vlad. Območje slovenske poselitve v Italiji je posledično dosegla neke vrste etnična recesija. Zato so bila precej velika pričakovanja po pomoči iz Slovenije, ki pa se je v začetnem stadiju tranzicijskih procesov sama otepala z vrsto ekonomskih težav. Poleg tega vsi predstavniki slovenskih vlad tudi niso bili vselej naklonjeni manjšini, posebno v času, ko se je Slovenija pričela pogajati za vstop v EU in ji je Italija postavljala kar nekaj ovir.

Vključevanje Slovenije v Evropsko unijo in odpiranje nekdanjih socialističnih trgov je v zadnjem desetletju spremenilo tudi strukturo in položaj slovenske manjšine v Italiji. Čeprav ni mogoče zanikati izrazito protimanjšinskega nastopa italijanskih oblasti, je treba vzeti v ozir tudi strateške težnje močnih italijanskih lobijev. Močna italijanska podjetja so skušala zajeti čim večje število mešanih podjetij, ki so bila večinoma namenjena čezmejni trgovini in so bila v večinski slovenski lasti. Ta nekdanja mešana podjetja so imela vrsto sodelavcev in sodelavk, ki so bili vešči dveh jezikov, kultur, pravnega reda in mentalitete. Razpolagala so torej s primernimi kadri. Po nekaj letih so vzpostavili že relativno dobre odnose tudi v državah Srednje Evrope in zlasti na Balkanu. S prevzemom mešanih podjetij so si tako velika podjetja zagotovila širjenje v obmejnem prostoru in ustvarila strateške možnosti prodora na tržišča, ki so jih prej obvladovala mešana podjetja in njihovi slovenski partnerji. Poleg tega so poiskali nove partnerje v Sloveniji in drugih državah. Manjšina se je zato zdela čedalje manj privlačna z vidika delovne sile. Globalizacija je torej na lokalni ravni privedla do osipa manjšinskega gospodarstva, posledice pa so opazne tudi pri zavesti, kulturi, jeziku in identiteti manjšine. Ta je tako postala žrtev lastne modernizacije. V širšem zaledju Srednje in Vzhodne Evrope je prišlo do bistvenih sprememb vrednotenja ozemlja, ki ga naseljuje slovenska skupnost. Če je bilo to poprej predvsem obmejna cona, se sedaj povečuje predvsem tranzitna vloga tega območja.

Gospodarstvo slovenske manjšine v Italiji je v zadnjih letih 20. stoletja doživelo korenite spremembe. Pogojevale so jih najprej politične okoliščine po razpadu Jugoslavije, na katero so bile manjšinske ekonomske strukture precej navezane. Povezava je bila tudi v zavesti, ker je bilo več desetletno navajanje na kulturo povezanosti z jugoslovanskim prostorom stvar, ki so jo navajali kot slovensko politično paradigmo. To je mogoče gledati tudi s perspektive iskanja dovolj velikega zaledja. Jugoslavija je bila vsaj po teritoriju primerljiva z Italijo; Slovenija pač ni. Zato so bile nagle spremembe ob zapletanju jugoslovanske krize in zdrs v notranje konflikte, vojne in končno razpad določen šok, ekonomski in kulturni. Nove okoliščine so bile s strani Italije sprejete pozitivno, niso pa v ničemer reševale ekonomskih težav, s katerimi se je manjšina srečevala že nekaj let poprej. Na ravni skorajšnje socialne izenačenosti dveh narodnih skupin je tudi proces asimilacije oslabel (Jazbec, 2001, 181). V kritičnem trenutku so se poleg asimilacije v istem trenutku ustavili tudi motorji, ki so v skupnosti zagnali razvoj, tako da je manjšina izgubila tako sredstva kot ustanove ter tudi pridobljeno znanje (Jazbec, 2001, 181). Kriza je bila po eni strani strukturne narave in je zajela predvsem zunanjetrgovinsko dejavnost in pomemben del bančnega sektorja, to je dejavnosti, ki smo jih kot monokulture gojili skoraj vse povojno obdobje, izjemno intenzivno pa v drugi polovici sedemdesetih let ter vsa osemdeseta leta. Obenem so se spremenile geopolitične razmere na severnem Jadranu, kjer so nove državne tvorbe nastajale v ozračju politične nestabilnosti in vojnih razmer in je razpadlo jugoslovansko tržišče (Jazbec, 1999, 36).

Kombinacija obojega, se pravi strukturne neustreznosti pomembnega dela gospodarskega potenciala skupnosti, poleg tega pa pomanjkanje interesa matice za ohranitev slovenskih gospodarskih ustanov v njenem neposrednem sosedstvu, je povzročila, da so Slovenci v Trstu in Gorici ponovno, kot že nekajkrat doslej, v odnosu do neposrednega okolja, v katerem živijo, v gospodarskem zaostanku (Jazbec, 1999, 36). Izpostavlja se pomemben simbolični vidik gospodarstva v slovenskem manjšinskem okolju in ocenjuje, da je skupnost danes prizadeta predvsem na simbolni ravni in zato tudi omajana v svoji kolektivni zavesti. Nadaljuje še z ugotovitvijo, da »se to dogaja v okoliščinah, za katere brez pretiravanja lahko trdimo, da so za perspektivo manjšine pomembni meddržavno sodelovanje, združevanje pod skupno evropsko streho ter odpiranje Trsta svojemu naravnemu zaledju. Manjšina je po teh lastnostih dolga leta stremela. Prav v takih okoliščinah je manjšina družbeno in gospodarsko obnemogla ter psihološko demoralizirana in se dejansko nahaja sredi hudih gospodarskih težav ter je pretežno usmerjena v njihovo razreševanje, premalo pa v trasiranje poti, ki naj nas popelje v novi razvojni ciklus« (Jazbec, 1999, 37). Manjšina mora po pretresu, ki ga je doživela z razpadom Tržaške kreditne banke,

zgraditi »novo strukturo na novih načrtih, na novih temeljih, z močnejšim cementom, ki je konkretno kapital, da bo bolj protipotresna in bo vzdržala tudi v možnih krizah v naslednjih letih« (Peric, 2002). Tak načrt je bil ambiciozen in odraža tudi določeno katarzo ob uvidevanju, da so bile manjšinske gospodarske ustanove precej vezane na strukturo obmejnega prostora ter so vključevale tudi segmente v Jugoslaviji; ta kapital pa je imel rizično naravo in izvor tudi v povsem političnih agenturah. Da je temu dejansko bilo tako in je bila manjšina dejansko poligon za tudi povsem zasebne ekonomske ambicije predstavnikov slovenskih tajnih služb, dokazuje obširno v svoji analizi Pezdir (2021). S temi področji manjšinske ekonomije se bo potrebno v prihodnosti še podrobneje posvetiti.

Gospodarska mreža Slovencev v Italiji je danes izredno dinamična, živa in široko razpletena, članstvo v tej mreži pa je lahko zelo številno ali pa tudi zelo omejeno, odvisno je od tega, koga upoštevamo kot sestavni del slovenskega gospodarstva v Italiji. Peric v svojem poročilu ugotavlja, da je logika, po kateri spadajo v slovensko gospodarsko mrežo v Italiji samo podjetja, ki so v lasti pripadnikov slovenske skupnosti v Italiji, omejevalna. Upoštevati moramo širšo stvarnost, v katero je ta vključena in s katero je povezana. Navaja naslednji primer: bančna struktura, ki izhaja iz nekdanje Tržaške kreditne banke in deluje v okviru Banca Antoniana Popolare Veneta ni več v slovenski lasti, vendar ostaja izrednega pomena za manjšinsko gospodarstvo in v njej so zaposleni pripadniki manjšine. Gospodarstvo slovenske manjšine je namreč sestavni del italijanskega okolja. Tu sta dva osnovna elementa mreže manjšinskega gospodarstva. Prvi so tisti, ki se prepletajo in povezujejo v mrežo preko podjetja, podjetniki, menedžerji, posamezniki, ki se ukvarjajo z gospodarstvom, skladi, gospodarske zveze, servisne ustanove ali bančne inštitucije. Nadalje ugotavlja, da delujejo manjšinske gospodarske strukture tudi v funkciji drugih, splošnih interesov, in sicer v funkciji interesov nacionalne skupnosti, ki se med seboj križajo in prepletajo in skupaj simbolizirajo povezanost gospodarskih subjektov v mrežo, ki deluje za potrebe in v interesu slovenske skupnosti v Italiji (Peric, 2002).

Manjšinske gospodarske strukture je potrebno gledati v celotni globini ozemlja, na katerem delujejo. Značilno je, da se ti gospodarski subjekti ne omejujejo na državne meje, temveč jih presegajo in vzpostavljajo določeno mrežo. Manjšina je najbolj ekonomsko učinkovita v prostoru, kjer ima sicer tudi ostale oblike mrežne povezanosti, denimo kulturne in športne. Potemtakem bi se tudi slovenski nacionalni interesi morali ozirati na slovenski kulturni prostor in povezovati dejavnike v njem, ki se lahko odzivajo ekonomsko in širše kulturno tudi zaradi tega, ker mrežne strukture spodbujajo gospodarsko delovanje znotraj te mreže. Peric opozarja na

pomembno dejstvo, da morajo v nacionalni interes slovenskega naroda samoumevno spadati tudi, kar se dogaja na čezmejnih območjih, na katerih živijo Slovenci, to je od Trsta, Gorice in Čedada v Italiji do Koroške in Madžarske (Peric, 2002). Taka definicija prostora je posebno pomembna v kontekstu možnosti skupnega ekonomskega prostora v EU.

Slovenci v Italiji imajo gospodarske strukture v lasti ali v solastništvu z drugimi v obmejnem gospodarskem prostoru in te predstavljajo tiste osnovne dejavnosti, s katerimi se lahko pripadniki manjšine dnevno srečujejo pri svojih opravilih na celotnem območju poselitve Slovencev v Italiji. Peric navaja primere podjetij kot del slovenske gospodarske mreže, ker so v njem zaposleni pripadniki manjšine. Na kmetijskem področju se splošen interes manjšine skupnosti pojavlja tudi kot dvojezična etiketa (Peric, 2002). Bančni sektor se je v osemdesetih letih močno okrepil in bil za manjšino izjemno pomemben, ker je kot sponzor pomagal k delovanju zlasti kulture in športa. Po krizi v devetdesetih letih se je vsaj del tega segmenta v nekoliko drugačni postavitvi obnovil. Prisotne so naslednje bančne institucije: Zadružna kraška banka in Doberdobsko-sovodenjska kreditna banka, ki sta zadružniškega tipa in sta vključeni v vsedržavni sistem zadružnih bank; del banke Banca Antoniana Popolare Veneta, ki posluje pod oznako Nova TKB; v okviru čedajske banke struktura nekdanje Kmečke banke, ki posluje pod istim imenom. Ne glede na to, če so Slovenci v Italiji lastniki teh dveh bančnih struktur ali ne, ostaja njuno delovanje pomembno za slovensko skupnost. V Trstu posluje tudi izpostava Nove Ljubljanske banke. V okviru finančnih dejavnosti navaja Peric dve finančni strukturi v Gorici, in sicer Medias in finančno družbo KB1909 (nastala iz Kmečke banke), ki imata pomembno kapitalsko dimenzijo in poslovno vlogo. Omenja še druge družbe, kot so lahko nepremičninske družbe, Založništvo tržaškega tiska, PRAE, ki poslujejo na kapitalski osnovi, imajo svojo specifično lastniško referenco in poslujejo v interesu širše skupnosti (Peric, 2002).

V zadnjih letih prejšnjega stoletja je gospodarstvo Slovencev v Italiji doživelo iz različnih razlogov globoko krizo, ki pa je najmanj prizadela osnovne gospodarske dejavnosti, ker so te organsko povezane s prostorom in trgom, na katerem poslujejo, so del gospodarske realnosti goriškega, tržaškega in beneškega področja in imajo v letih boljše ali slabše rezultate, vendar so vključena v gospodarske dinamike tega področja. Povezovalni element večjega dela teh podjetnikov in podjetij sta Slovensko deželno gospodarsko združenje (SDGZ) in Slovenska gospodarska zveza (SGZ). Kriza je prizadela predvsem gospodarsko raven, ki je vezana na akumulacijo kapitala. Nivo premoženja celotne slovenske skupnosti je trenutno relativno majhen. To pomeni, da je omejen kapitalski zalogaj posameznikov – vlagateljev,

ki bi jih lahko prepričali, da del lastnega premoženja investirajo v gospodarske projekte.

Tretje tisočletje lahko označimo kot čas zmerne obnove gospodarstva manjšine, čeprav je bila vmes (2008 do 2010 ali 2011) svetovna finančna in gospodarska kriza, ki tudi manjšinskemu gospodarstvu ni prizanašala. Utemeljena je zlasti na treh glavnih smereh oziroma področjih. Prvega predstavljajo dejavnosti, ki so v slovenskem manjšinskem okolju delovale že prej in so so s tem le nadaljevale v novih razmerah poenotenega tržišča EU. Sem sodijo tako uspešni kmetje (s poudarkom na vinarstvu) v vinorodnih območjih okrog Gorice in na Krasu. Obnovitev delovanja bank je tem in seveda tudi finančnim ustanovam samim omogočila nadaljnjo eksistenco in razvoj. Del tega so zlasti soritvene dejavnosti večinoma v obliki malih podjeti. Drugi steber predstavljajo različne oblike čezmejnega dela. Čeprav še sedaj očitno prevladujejo oblike zaposlovanja (začasno in vse bolj tudi za stalno) slovenskih državljanov v Italiji kot obratno, je vendarle kar nekaj tudi teh drugih primerov. Delna selitev proizvodnih kapacitet podjetja Pipistrel iz Ajdoviščine (sedaj je v ameriški lasti) je komu omogočila tudi delo, predvsem pa deluje spodbudno kot trend. Tretja oblika gospodarskih perspektiv so čezmejni projekti. Če so preprostejše projektne oblike z nekajletnim trajanjem navezovale stike in urejale infrastrukturo, je delo Slovenskega deželnega gospodarskega združenja z razvejano organizacijo zajela podjetja v deželi in širše v Italiji in Sloveniji in tudi izven tega območja. S tem je vključeno večje število zaposlenih s primernim dohodkom in kvalifikacijo, kar stabilizira socialno podlago manjšine. Bistvenega pomena je zlasti mrežni učinek tako v Italiji kot v Sloveniji in drugje. Združenje deluje praktično v vsem prostoru naseljenem s slovenskimi manjšinami (v vseh štirih državah in Sloveniji) in je primer učinkovitega manjšinskega ekonomskega delovanja.[111]

Med vsemi manjšinami v sosednjih državah so Slovenci v Trstu in Gorici v najboljši maniri učinkovitega čezmejnega povezovalca kapitalizirali tako prednosti dvo- ali večjezičnega prebivalstva oziroma človeški kapital, kakor tudi priložnosti obmejnega prostora s tako dinamično kulturno in politično zgodovino (oziroma prostorski kapital). Težko je tehtati, kaj ima večjo težo oziroma večji vpliv. Na prvi pogled prostor definira ljudi. Toda prostor so naredili ljudje (Zupančič, 2016, 231–232).

3.2.6 Šolstvo Slovencev v Italiji

Za manjšine so izobraževalni sistemi vselej pomembni zaradi pridobivanja splošnega znanja, poklicnih kvalifikacij in jezikovnega usposabljanja in afirmacije.

111 SDGZ: www.sdgz.it

Šolska situacija v Italiji ima uveljavljen sistem vertikale od vrtcev, državnih šol s slovenskim učnim jezikom na ravni primarnega izobraževanja, določeno mrežo poklicnih šol ter liceje (gimnazije) na srednji ravni. Na univerzi v Trstu so tudi lektorati za slovenski jezik. Šole s slovenskim učnim jezikom v Italiji so sestavni del italijanskega državnega šolskega sistema in delujejo po istih načelih in pravilih, ki veljajo za državne šole večinskega naroda. Slovenske šole se razlikujejo od italijanskih po učnem jeziku (knjižna slovenščina) in predmetniku (poleg maternega jezika se poučuje tudi jezik okolja). Spričevala in diplome šol s slovenskim učnim jezikom so veljavne po vsej državi (Bogatec, 2004). Med šolami v obmejnem pasu, se prav zlasti na Krasu in ob Soči se šole precej povezujejo s šolami v Sloveniji, čeprav o tem ne obstaja posebna s strani ene ali druge države ponujena iniciativa (Požrl, 2013).[112]

Dediščina primorskih učiteljev je bogata, zgodovina dolga in raznolika. Slovensko učiteljstvo v Italiji temelji na dolgi zgodovini prosvetnega dela. To kar je danes, se je oblikovalo na izkušnjah preteklega stoletja in pol ter se prilagodile na formalne okvire, ki jih ponuja Italija v svoji shemi državnega izobraževalnega modela (Lavrenčič Pahor, 1994). Izobraževalni programi so vrsto let potekali po dvostopenjskem modelu. Primarni je obsegal predšolsko usposabljanje (vrtec) in osnovnošolsko stopnjo, to je otroke od drugega do tretjega leta pa do 11. leta starosti. Drugi ciklus je zajemal otroke in mladostnike od 11. do 19. leta starosti, kar so bile v praksi nižje gimnazije, strokovne in poklicne šole ter liceji (gimnazije). Pred leti je bila izvedena reforma, po kateri se je nekdanja višja srednja šola delila na sistem licejev in sistem poklicnih šol. Poklicne šole trajajo po novem štiri leta in nudijo poklicno usposobljenost, ne pa tudi možnosti nadaljnjega študija na univerzi. Za to je potrebno dodatno leto. Vse to velja seveda tudi za šole s slovenskim učnim jezikom. Na Tržaškem in Goriškem obstajajo šole s slovenskim učnim jezikom vseh vrst in stopenj.

Otroški vrtci in osnovne šole so po teritorialnem ključu združeni v didaktična ravnateljstva. Didaktična ravnateljstva in nižje srednje šole se združujejo v večstopenjske šole. V nekdanji tržaški pokrajini deluje pet didaktičnih ravnateljstev, pet nižjih srednjih šol (z dvema podružnicama) in štiri avtonomne višje srednje šole (znanstveni in klasični licej, družboslovni in pedagoški licej, trgovska šola z oddelkom za geometre ter poklicni zavod za elektroniko, mehaniko in kemijo-biologijo). V nekdanji goriški pokrajini je eno osnovnošolsko ravnateljstvo, ena večstopenjska šola, ena nižja srednja šola ter dva avtonomna višješolska centra, humanistični

112 Določene podatke je mogoče dobiti na / v: Regione in cifre, 2005: Trst, Dežela Furlanija-Julijska krajina, Splošna direkcija, Služba za statistiko in SISTAN-Sistema Statistico Nazionale.

(družboslovni, tehnološki in klasični licej) in tehnični (zunanja trgovina, trgovska poklicna smer in informatika) (Bogatec, 2004).

Beneška Slovenija do osemdesetih let 20. stoletja praktično ni imela šol s slovenskim učnim jezikom, niti jezik ni bil prisoten v šolski sferi. Interesenti so morali iskati slovensko šolo zunaj teh območij, kar spričo nenaklonjenosti Slovencev v javni sferi ni bilo povsem enostavno. Beneški Slovenci so morali slovensko izobraževanje iskati drugje (Ruttar, 2000). V (nekdanji) videmski pokrajini so se s podporo celotne slovenske manjšine v Italiji leta 1984 ustanovili zasebni dvojezični vrtec, dve leti pozneje, leta 1986 pa še osnovno šolo v Špetru Slovenov. Po programu sta italijanščina in slovenščina enakovredna učna jezika. Uveljavili so didaktični model ena oseba – en jezik. Šola je zanimiva in unikatna zaradi izvajanja jezika v domačem beneškoslovenskem narečju. Njen razvoj je spremljalo veliko dvomov in tudi nasprotovanj (tudi iz vrst manjšine). Šola je od skromnih začetkov obdržala, z leti napredovala, v šolskem letu 1997/98 je dosegla priznanje enakovrednosti z državnimi šolami. Leta 2001 je dobila status državne šole in s tem polno financiranje. Po ocenah se v njej šola približno polovica otrok iz območja Nadiških dolin (Bogatec, 2004). V šolskem letu 2007/2008 je začela delovati tudi srednješolska stopnja in didaktično ravnateljstvo se je spremenilo v večstopenjsko šolo. Vpis nekoliko niha, kar je odvisno od velikosti razpoložljivih populacij šolarjeva. Območje Beneške Slovenije je je demografsko nazadujoče in to se pozna tudi pri vpisu. Šola v Špetru je vsekakor primer uspešnega oživljanja jezika v okolju s posebnostmi. Podporni sistem šolski mreži predstavlja samostojen urad za slovenske šole, ki deluje v okviru Deželne šolske uprave. Z novo upravno razdelitvijo dežele leta 2017 se spreminja tudi upravljanje šol, vključno s slovenskimi.

Na področju glasbenega šolstva je vse od leta 1945 vrzel, ker posebno šolanje za to v slovenskem jeziku ni bilo predvideno. To vrzel uspešno zapolnjujejo zasebne ustanove, kakršni sta Glasbena matica v Trstu, Gorici in Benečiji ter Glasbena šola Emil Komel v Gorici. S tem je bilo zagotovljena osnovna glasbeno-izobraževalna infrastruktura Slovencev v Italiji. Precej so si pomagali tudi z usposabljanjem v Sloveniji. V celem ta mreža omogoča sposobnim glasbenikom kvaliteten glasbeni študij različnih instrumentov po vsedržavnih merilih in jih pripravljajo za zaključni državni izpit, ki pa ga morajo opraviti kot samoplačniki na državnem konservatoriju. Ideja o ustanovitvi slovenskega odseka Državnem konservatoriju v Trstu (Bogatec, 2004) dlje od zamisli ni prišla. Do neke mere si lahko posamezna društva pomagajo tudi z učitelji iz Slovenije.

Različne izobraževalne in poklicne tečaje v slovenskem jeziku organizira Slovenski deželni zavod za poklicno izobraževanje s sedeži v Trstu, Gorici in Špetru Slovenov

s podporo dežele Furlanije - Julijske krajine. Število interesentov za učenje slovenščine je na splošno v porastu zadnji dve desetletji. Za manjšino in predvsem njen izobraževalni del je to precejšen didaktični izziv, ker je predznanje skromno tudi pri osebah, ki sicer imajo slovenski izvor, a so jezik zaradi različnih razlogov opustili. K jezikovnemu položaju, s katerim se mora soočati celotna manjšinska skupnost, sodi tudi položaj in vloga slovenščine v javni komunikaciji. Ta je večidel omejena le na pripadnike manjšine, ker med večinskim prebivalstvom le redko kdo zna slovensko dovolj za sporazumevanje; to je sicer značilno za vse slovenske manjšine v vseh štirih državah (Jagodic, 2019, 70–75). Stanje je slabše na podeželju, zlasti v bolj odmaknjenih predelih Kanalske doline in Beneške Slovenije (Lük Nećak, 1996, 133), ker zaradi oddaljenosti niti ponujenih opcij pomoči iz Slovenije na področju prosvete in kulture ni vedno mogoče uresničiti.

Pomemben prispevek k jezikovnemu opolnomočenju je tudi jezikovno izobraževanje za odrasle. Za formalno izobraževanje odraslih so pristojna območna središča za permanentno izobraževanje, ki prirejajo tečaje različnih stopenj za odrasle, ki niso dokončali obveznega šolanja. Teritorialnih centrov s slovenskim učnim jezikom ni in nobena višja srednja šola s slovenskim učnim jezikom ne prireja večernih tečajev za pridobitev diplome, namenjene zaposlenim odraslim (Bogatec, 2004). Področje poklicnega izobraževanja je pod okriljem deželnih uprav. Slovenski deželni zavod za poklicno izobraževanje nudi pester izbor slovenskih tečajev raznih stopenj na Tržaškem, Goriškem in Videmskem, finančna sredstva za prirejanje poklicnih in izpopolnjevalnih tečajev prejema od deželne uprave in deloma iz evropskih sredstev (Bogatec, 2004). V sklopu dejavnosti ljudskih univerz, univerze za tretje življenjsko obdobje in univerze svobodnih let potekajo tudi tečaji slovenskega jezika za neslovenske govorce, kjer pa slovenščina ni učni jezik. Določen prispevek na tem področju prirejajo tudi društva in sicer prek izobraževalnih tečajev. Poljudno in neformalno izobraževanje je manj strukturirano in večinoma prepuščeno zasebnim pobudam posameznih društev in ustanov (Bogatec, 2004). Pri tako raznolikih jezikovnih učnih situacijah nastopi tudi vprašanje primernih učnih gradiv v slovenščini in zanjo. Institucionalno delovanje le do neke mere zapolnjuje potrebe, veliko pa je tudi na vodstvu posameznih šol in vodij tečajev (Brezigar, Zver, 2019).

Za izpopolnjevanje učnega osebja so pristojne šole, univerze in ministrstvo za šolstvo. Slovenski šolniki imajo možnost in pravico, da se izpopolnjujejo tudi v Sloveniji na ustreznih študijskih programih. Slovenija organizira vsako leto dva izpopolnjevalna tečaja, enega v poletnem terminu v Sloveniji in drugega jeseni v Trstu ali Gorici. Izpopolnjevalni tečaji so oblika dopolnilnega kontinuiranega

izobraževanja, ki naj slušateljem (učiteljem slovenskih šol v Italiji) omogoči jezikovne kompetence v slovenščini. Razmere na šolskem področju se precej spreminjajo, sploh po upravni reformi. Med pomembne novosti in tudi priložnosti sodijo tudi čezmejno delo učiteljev. To je pomembno za šole: če ne morejo zagotoviti stalnih delovnih mest oziroma zaposliti učiteljev s primerno kvalifikacijo, zaposlujejo iz Slovenije (Mezgec, 2019).

Čezmejno učiteljsko delo je dosti bolj razvito na Goriškem, kjer je zaradi urbanega značaja območja tik ob meji ter že desetletja zelo dobre medsebojne povezave prišlo tudi do delne ali celotne selitve čez mejo in to v obe smeri. Otroci potem lahko obiskujejo šole s slovenskim učnim jezikom, kar je nova didaktična in vzgojna situacija tudi za učitelje. Za razvoj slovenskih jezikovnih kompetenc so take situacije dokaj spodbudne, ker povečujejo mero komunikacije med sošolci v slovenščini (Baloh, Bratož, 2019). Obmejni prostor na Krasu, Gorici in v Brdih kaže sedaj največjo mero interaktivnosti, medsebojne povezanosti in tudi soodvisnosti (Bandelj, Pahor, Rupel, 2010).

3.2.7 Organiziranost slovenske manjšine v Italiji

Slovenci v Italiji sodijo med zelo dobro organizirane in povezane manjšine. Manjšinske organizacije pokrivajo celoten teritorij in imajo model dvojne krovne manjšinske organiziranosti z regionalno distribucijo (Premelč, 2012, 13) in idejnim razlikovanjem. Slednje je posledica idejne (tudi ideološke, nazorske in politične) pripadnosti pripadnikov manjšine in ima za seboj politično zgodovino, ki se vleče predvsem od druge svetovne vojne vse do danes. Sedaj razpolagajo z bogato mrežo dejavnosti, društev in organizacij, ki se ukvarjajo predvsem s kulturno-prosvetno in umetniško dejavnostjo, publiciranjem, mediji in športom. Večino teh dejavnosti koordinirata dve krovni organizaciji, ki v svojem okrilju združujeta različne aktive, organizacije, društva, zveze in klube ter spodbujata, usmerjata in koordinirata njihovo delo, posebej če in ko gre za urejene sisteme financiranja bodisi iz Italije bodisi iz Slovenije. Vsaka krovna organizacija je organizacijsko samostojna in vrhovna. Ti dve organizaciji sta Slovenska kulturno gospodarska zveza (SKGZ) s sedežem v Trstu, Gorici in Čedadu in Svet slovenskih organizacij (SS0) s sedežem v Trstu, Gorici in Čedadu (Sussi, 2005). Značilno je, da so v lokalnem okolju ljudje bolj povezani in kljub različnim krovnim organizacijam dobro sodelujejo ali pa so sploh organizacijsko poenoteni skupaj v enem društvu. Sicer sta tudi obe krovni organizaciji na vrhu zelo dobro sodelovali v korist manjšinske skupnosti.

Čeprav se sprva ustvarja vtis, da je celotna vertikala povezanosti in organiziranosti manjšine stvar predvsem razvoja in delitev po drugi svetovni vojni (neposredno to sicer je!), je raznoliki nabor različnih dejavnosti vendarle dedič vsaj stoletne bogate tradicije. Kot je rasel Trst, je rastla in se razvejala tudi raznolika dejavnost, ki je pokrivala praktično vse pore družbenega življenja od ljubiteljske ljudske kulture do vrhunske ustvarjalnosti in mednarodne konkurenčnosti. Značilno je, da se je ves čas naslanjala na politični in gospodarsko-socialni steber. V svojih aktivnostih je zajemala tudi interese in potrebe tudi drugih slovanskih narodov (Hrvatov, Srbov, Čehov, pa tudi Poljakov in Slovakov ter celo Rusov) v Trstu; že zaradi sorodnosti jezika in še bolj zaradi enotnosti položaja ter interesa, da postavijo učinkovito protiutež italijanskim poskusom obvladovanja mesta. Od štiridesetih let 19. stoletja dalje se je s prepleteno družbeno piramido tekmovalo med slovenskim (ali tudi slovanskim) in italijanskim polom. Bogato podlago so močno zavrle politične spremembe po prvi in drugi svetovni vojni, a povsem prekinile jih vendarle niso (Pahor, 2004).

Nekatere ustanove, organizacije in društva so, lahko rečemo, nosilni temelji kulturnega življenja Slovencev v Italiji. Razdelimo jih lahko na tiste z institucionalnim značajem (Slovensko stalno gledališče (SSG), Narodna in študijska knjižnica (NŠK), Odsek za zgodovino, Slovenski raziskovalni inštitut (SLORI), Kinoatelje) in krovne kulturne ter športne organizacije: Zveza slovenskih kulturnih društev (ZSKD), Slovenska Prosveta (SP) in Zveza slovenske katoliške prosvete (ZSKP). Med institucionalizirane oblike kulturne ponudbe sodijo tudi muzeji. Ta segment kulture je manj poznan, a vsebuje zelo dragocene zbirke, ki jih proučujejo, razstavljajo in promovirajo in ponujajo izobraževalne vsebine. Za identiteto naroda in oblikovanje njegovega kulturnega spomina je zbrana in ustrezno interpretirana kulturna dediščina izjemnega pomena, nudi pa tudi nekaj delovnih mest (Sketelj, 2003).

Razčlenjenost slovenske organizirane dejavnosti na kulturnem, verskem, umetniškem, pevskem, glasbenem, folklornem in gledališkem področju se zrcali tudi v razširjenosti društev, večnamenskih centrov, kulturnih domov, župnijskih dvoran in podobnih središč (Bratuž, 1990). Zveza slovenskih kulturnih društev šteje 81 včlanjenih društev in skupin (Sussi, 2005). Razporejene so po celotnem teritoriju naselitve Slovencev, praviloma se vežejo na občine, v okviru katerih tudi delujejo. Pomembno vlogo imajo tudi katoliške župnije, čeprav ne dosegajo vsega prebivalstva v svojem okolju. Navadno razpolagajo s prostorskimi kapacitetami in imajo že urejeno mrežo delovanja, tako da je slovenska kulturna dejavnost njihov dodatek, za manjšino pa je zelo dragocena (Sosič, Kafol, Cossutta, 2017, 117–134).

Večina športnih društev Slovencev v Furlaniji Julijski krajini je včlanjenih v Združenje slovenskih športnih društev v Italiji (ZSŠDI), ki združuje 55 športnih in rekreacijskih združenj, ki se delijo v 85 sekcij in krijejo 29 športnih panog. Od leta 1995 je priznano od CONI-ja in se v njegovo dejavnost vključuje s svojimi športniki (Peterlin, 2002). Športna dejavnost je pomembna zaradi treh razlogov: zaradi pomena športa in rekreacije v sodobnem življenju sama po sebi, drugič zaradi interesnega združevanja in povezovanja, ki navadno uspe presegati siceršnje klišeje in idejne okvire ljudi in tretjič zaradi promocije slovenske organiziranosti na splošno. Dejavnost društev je raznolika in odvisna od interesov ljudi v domačih okoljih, odvisno pa je seveda tudi od trenerjev in kadrov, ki skrbijo za tehnično-organizacijske stvari. Posebno vprašanje so tudi sponzorstva. Poleg večjih so posebej na lokalni ravni pomembni mali sponzorji in pobudniki in podporniki manjšinskih organizacij. Na splošno sicer te organizacije vključujejo tudi pripadnike večine, če posamezniki imajo tak interes. V okviru ZSŠDI deluje v obliki rekreativne vadbe, sekcij za tekmovalce, pa tudi trenerje, promotorje in druge, ki so posredno in neposredno vključeni v delo športnih dejavnosti. Ocenjuje se, da je na ta način povezanih med 7.000 do 8.000 oseb (Verč, 2017, 135–146). Na rekreacijskem področju ima največ članov Slovensko planinsko društvo. Skrb za mlade skavte in tabornike (razlike med obema so tudi v pristopu in načinu dela) pa Slovenska zamejska skavtska organizacija, taborniki pa so organizirani v Taborniško organizacijo Rodu modrega vala (Sussi, 2005). Poleg tega je pomembno tudi delo za promocijo tako športa in kulture kakor prosvetnega dela, predvsem med mlado in šolsko populacijo (Obid, 2018).

Področje političnega življenja kaže značilne poteze manjšinskih pristopov. To pomeni najprej skrbno taktiziranje med političnimi ponudbami v Italiji in še posebej v Furlaniji Julijski krajini na deželni in državni ravni ter nekoliko bolj prilagojene načrte na lokalni ravni. Druga plat medalje je slovenska politična polariziranost, ki ostaja nekakšna stalnica v sicer veliki dinamike italijanske politične scene (Vidau, 2017, 167–180). Ponudbe je precej, a manjšini ni vse v fokusu, ker ima italijanski zemljevid političnih strank skoraj stalno na razpolago tudi opcije, ki manjšini izrecno nasprotujejo. Politično angažiranje je nujno, ker mora manjšina demonstrirati svoj obstoj in potrebe. Pripadniki manjšine so v deželi bolj aktivni od svojih večinskih sodržavljanov (Brezigar, Vidau, 2018, 44–66). Slovenci v Italiji politično sledijo različnim ideološkim usmeritvam in so politično dejavni bodisi v večinskih strankah (Levi demokrati, Slovenski in italijanski komunisti, Komunistična prenova, Severna liga). Politični predstavniki manjšine so redno izvoljeni v različne upravne organe in politična telesa: v italijanski senat, v deželni svet Furlanije - Julijske krajine ter v pokrajinska in občinska telesa (Vidau, 2017, 23–39). V Italiji

je zavezništvo manjšine z levim političnim polom dalo več rezultatov. Italijanska krščanska demokracija manjšini ni naklonjena in je slovenske organizacije niti odprto ne obravnavajo kot zaveznika. Edina slovenska stranka je Slovenska skupnost (SS), ki uspešno tekmuje na lokalnih ravneh in imajo v svoji bogati politični zgodovini kar precej uspeha. Občine imajo v Italiji sorazmerno veliko upravno moč, kar je v okoljih, kjer uspejo Slovenci zagotoviti primerno zastopanost v občinskih svetih ali pa prevzeti tudi županske položaje, zelo pomembno. Podlaga[113] za to je avtonomija lokalnih uprav. Slovenski politični predstavniki na različnih upravnih ravneh niso zakonsko zagotovljeni (Sussi, 2005).

Posebej bogato je tudi manjšinsko publicistično delo ter mediji. Osrednji medij v tiskani (in tudi internetni) obliki je Primorski dnevnik, ki ima sedež v Trstu in redakcijo tudi v Gorici. Dnevnik ima zanimiv historiat, ki sega še v čas druge svetovne vojne, ko je ilegalno deloval edini dnevnik v celinski Evropi, ki ni bil pod posrednim in neposrednim nadzorom okupacijskih sil osi (razen Pirenejskega polotoka, Švice in Švedske, ki v vojni neposredno niso sodelovale) (Pahor, 2014). Vloga dnevnika ima za manjšino skoraj neprecenljiv pomen, ker zagotavlja dovolj temeljito informiranje manjšine o njej sami, o okolju in svetu v medijskem jeziku (Brezigar, 1990). Omenimo še naslednji tisk: Novi glas s sedežem v Gorici in redakcijo v Trstu; politični tisk kot Novo Delo in Skupnost; v Videmski pokrajini Novi Matajur in Dom, ki objavljata tudi v slovenskem beneškem narečju; mesečnik Mladika, revijo Škrat ter otroški reviji Galeb in Pastirček (Sussi, 1998; Sussi, 2005). Obstaja še široka paleta publikacij, ki jih urejajo šole, stranka Slovenske skupnosti, nekatere ustanove kot knjižnica ali gledališče, društva in župnije. Omenimo naj še tri redno izhajajoče almanahe: Jadranski koledar, Koledar Goriške Mohorjeve družbe in Trinkov koledar (Sussi, 2004). V okviru deželnega sedeža RAI deluje oddelek v slovenskem jeziku, Radio Trst A, ki oddaja približno 12 ur dnevno. Deli se v programski in novinarski oddelek (Sussi, 1998 in 2004). Od leta 1995, in sicer 20 let po odobritvi zakona, v katerem je bila previdena ustanovitev, se je začela produkcija in oddajanje slovenskega televizijskega programa na državnem omrežju. Žal pa krajši dnevni program ni viden na celotnem območju tržaške in goriške pokrajine, čeprav je to predvideno po zakonu in posebni konvenciji (Sussi, 2005).

Živahno razvita je tudi založniška dejavnost. Po propadu na manjšinske bančne strukture in gospodarsko moč v devetdesetih letih se je založniška dejavnost postopoma obnovila. Založniška dejavnost tiska je sedaj stanje sicer skromnejše, a po paleti dejavnosti razvito in pokriva večji del potreb manjšinske skupnosti.

113 Statuti krajevnih uprav in slovenska manjšina / Gli statuti degli enti locali e la minoranza slovena, 1992 Trst..

Na založniškem področju je prisotna množica subjektov: Založništvo tržaškega tiska, Mladika, krožek Virgil Šček, Slori, Mohorjeva družba, Zadruga Novi Matajur z Galebom, društvo Bianchini. Poklicnih založniških struktur pa ni (Mermolja, 2003).

3.3 Slovenci na Madžarskem

3.3.1 Posebnosti položaja in statusa Slovencev na Madžarskem

Med vsemi slovenskimi manjšinami so porabski Slovenci najmanj številčna in dostikrat tudi s slovenske strani spregledana skupnost; prav kakor da bi želeli namesto smele ambicije slovenskega vključevanja in povezovanja raje izpostavljati večstoletno zgodovinsko usodo perifernosti. Življenje ob meji v različnih državnih sistemih je skozi stoletja utrjevalo občutke odmaknjenosti in celo zapuščenosti. Tudi s strani Slovencev je bilo do Porabja čutiti določeno distanco, spoštovanje posebnosti do mere, da je bila s porabske strani razumljena skoraj kot previdno odrekanje pripadnosti k slovenskemu etničnemu telesu. Taka občutja so posplošena izkušnja polstoletne izoliranosti od etničnih, jezikovnih in kulturnih procesov večine slovenskega naroda. Brez dvoma je življenje za železno zaveso vtisnilo pokrajini in ljudem močan pečat, ki kot pretežno negativna dediščina v gospodarski, socialni in demografski strukturi usmerja nadaljnji razvoj Slovencev ob Rabi. Ta skupnost je etnično močno ogrožena. Iz osrednje Slovenije pozna Slovensko Porabje le malo ljudi (Pleša, 2006). To je manjšina, ki živi tudi v slovenski medijski senci.

Območje ob srednjem toku reke Rabe na Madžarskem, naseljeno s Slovenci, se imenuje Slovensko Porabje. Izraz je – podobno kot Prekmurje – relativno mlad. Je dedič posledic političnih delitev izpred stoletja, ko so se oblikovale nove politične meje. Obe regionalni oznaki izražata odnos etničnega jedra do etničnega roba, a z razliko, da je za Prekmurje ustrezno razumevanje »pokrajine onkraj Mure« (torej od »nas« vstran), za Slovensko Porabje pa je odločujoč pridevnik »slovenski«.[114] Pred prvo svetovno vojno geografski pojem (slovenskega) Porabja še ni obstajal. Ozemlje med Muro in Rabo, ki so ga naseljevali Slovenci, so sami imenovali Slovenska krajina ali tudi (redkeje) Slovenska okroglina. Ime »Porabje« in »porabski Slovenci« se je uveljavilo po drugi svetovni vojni. Prej so jih imenovali »rabski Slovenci« ali pa skupaj z ostalimi Prekmurci »ogrski Slovenci«.

114 Tako tudi v publikaciji: Naši onstran meje, 1933, samozaložba. V tistem času je še obstajala dilema, kako najbolje poimenovati predel, ki je pozneje dobilo ime Slovensko Porabje.

V madžarski javnosti in uradnih dokumentih je bil za današnje Prekmurje s Porabjem vred uveljavljen izraz »Vendvidek«, ki je pred Trianonsko pogodbo označeval celotno današnje Prekmurje in Porabje. Tudi uradna statistika je Slovence označevala za Vende. Izraz je sicer starejši in se je pojavil že v času, ko narodna pripadnost še ni imela posebnega pomena. Vendsko teorijo lahko vzamemo za madžarsko inačico bolj znane »Vindišarske teorije«, razširjene v Avstriji. Skupino Slovencev s prekmurskim narečjem so imeli za Madžare, ki govorijo »vendsko«. Izraz »Vend« se je pri statističnih popisih obdržal do leta 1981. Potem so se mu odrekli. Takrat je županijski svet Železne županije s posebnim odlokom odpravil izraz »Vend« v madžarskih statistikah in v javni rabi ter uvedel naziv »Slovenec«. Ukrep je bil torej narejen še v času trajanja »železne zavese«. Nanj je verjetno močno vplivala spodbujena nova politična atmosfera v Evropi: kultura medregionalnega povezovanja znotraj Delovne skupnosti Alpe-Jadran, ki je zajela različne države in njihove regije na prostoru Severnega Jadrana, Alp in zahodnih delov Panonske nižine. Narodnim manjšinam so v tem obdobju pričeli naklanjati nekaj več pozornosti.

Dosedanje razprave o Slovencih na Madžarskem so se osredotočale skoraj izključno le na območje avtohtone poselitve v Slovenskem Porabju. Zato se je razseljeni del avtohtonih skupnosti pogosto znašel v nekem statističnem vakuumu in nerazpoznavnosti. Notranja slovenska diaspora na Madžarskem je bila v študijah skoraj prezrta, tudi politične, gospodarske in kulturne podpore skoraj ni bila deležna. Le redke študije so omenjale tudi prisotnost slovenskega prebivalstva v drugih predelih zunaj območja tradicionalne poselitve, čeprav so ves čas obstajale vezi med Porabjem, Budimpešto in drugimi kraji slovenske urbane prisotnosti. Slovensko populacijo na Madžarskem poleg avtohtone manjšine sestavljajo tudi preseljeni porabski Slovenci ter slovensko prebivalstvo, ki se je na Madžarsko priselilo od drugod in tam obstajajo kot neteritorialna skupnost, pogosto razpršena ali celo individualizirana. Njihovo poznavanje je pomembno že zaradi funkcij, ki jih lahko take razpršene skupnosti opravljajo v pogojih informacijske družbe in novih komunikacijskih možnosti, ki jih nudi pravni, politični, gospodarski in kulturni okvir združene Evrope. Koncept enotne in celovite znanstvene obravnave slovenskega prebivalstva ne zanika ključnega pomena avtohtonih manjšin, ki tudi teritorialno zaokrožajo slovenski kulturni prostor. Območje tradicionalne, avtohtone poselitve je najpomembnejše izhodišče, v smislu identitete pa prostor, s katerim se istovetijo razseljeni pripadniki avtohtonih manjšin tudi v drugi generaciji, ko z izvornim prostorom nimajo nobene funkcionalne povezave več.

Proučevanje Slovencev na Madžarskem nudi zanimiv metodološki izziv. Pri ugotavljanju številčnosti in strukture manjšin so raziskovalci dostikrat soočeni s pomanjkanjem primernih podatkov ter s tem, kaj podatki sploh prikazujejo Pri Slovencih na Madžarskem pa imamo za daljše časovno obdobje kar tri popisne kriterije: po maternem jeziku, po narodni pripadnosti ter po znanju jezika. Pri tem nikakor ne gre zametovati vpliva popisovalcev ter njihovega individualnega razumevanja popisnih meril na eni ter družbene klime, odražene z odnosi večine do manjšine, na drugi strani. Oboje namreč lahko močno spremeni etnično podobo v določenih območjih. Vprašanje popisnih meril, načina in metodologije popisa je zelo podrobno proučeno za primer Slovencev na avstrijskem Koroškem (prim. Klemenčič V., 1990; Grafenauer, 1990). Oba avtorja namreč poudarjata neustreznost kategorije »občevalni« ali zborni jezik, ker ni dovolj natančno določen in ga respondenti ali pa popisovalci beležijo neenotno. Oba navajata, da je kategorija »maternega jezika« boljša. Madžarski popisi to kategorijo imajo, a še vedno ni garancije, da je statistični izkaz najbolj verodostojen odraz realnosti. Tudi domnevno bolj precizno kategorijo »maternega jezika« je mogoče razumeti različno. Tako se je pokazalo tudi na Madžarskem (Šiftar, 2016) in potrdilo domneve, da so jezikovne kategorije (materni, pogovorni jezik, znanje jezika) z naraščanjem večjezične jezikovne komunikacije, v katere so določene socialne ter poklicne skupine vse bolj vključene, v čedalje manjšin meri merodajne za presojo na primer vpliva jezika na identiteto (Kern, 2016). Vendar so tudi ti, čeprav metodološko včasih vprašljivi podatki, vendarle pomembna informacija. V avstrijskem primeru smo tako lahko določili nov način in območja poselitve. Popisni kriterij »občevalnega jezika« se je pokazal sicer kot strog, saj zajame približno tretjino dejanske slovenske populacije. Tako smo tudi s pomočjo popisnih podatkov ugotovili nova jedra slovenske poselitve ter znaten delež »razpršene« manjšine (Zupančič, 2000, 127–137).

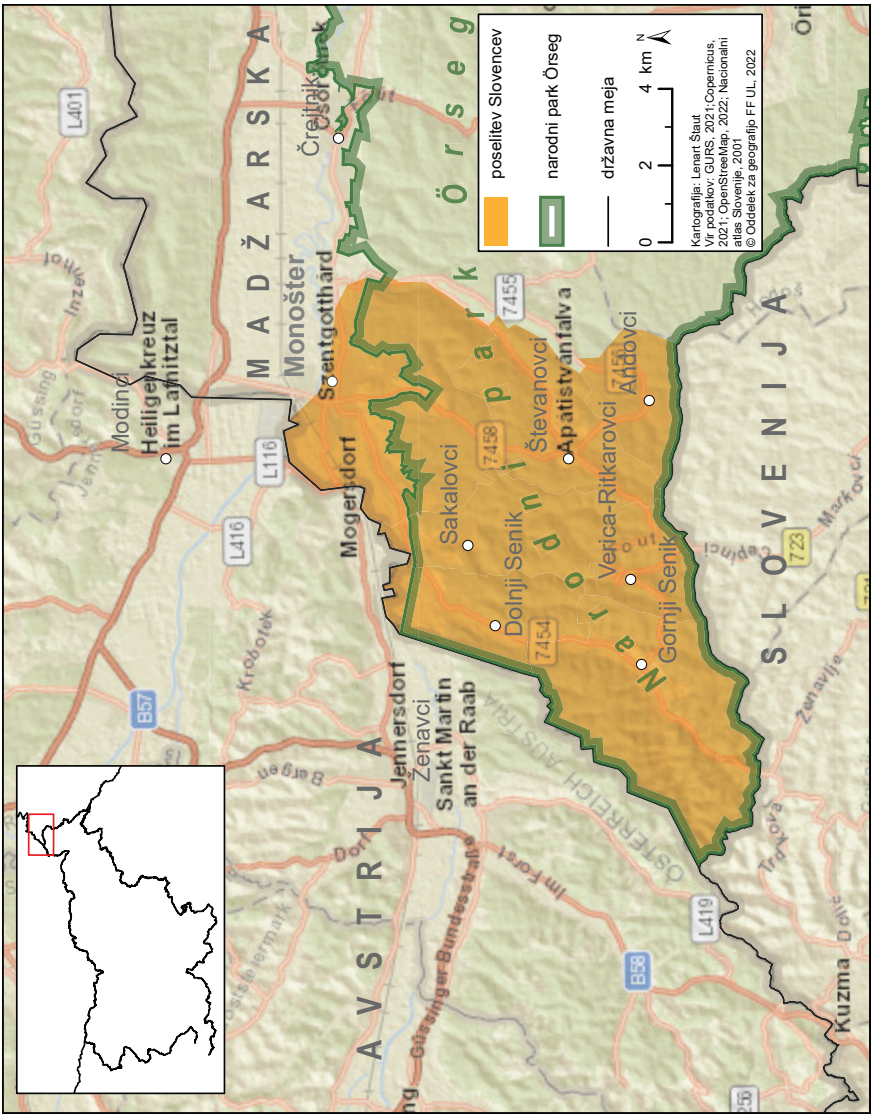

Karta 21: Manjšina v narodnem parku: poselitveno območje Slovencev na Madžarskem

Tudi pri Slovencih na Madžarskem moremo ugotoviti opazen delež prostorsko razpršenih. Porabski Slovenci so torej samo največji, najbolj prepoznaven, najbolj kompaktno naseljen in proučen del slovenske skupnosti v tej državi. Predvsem primanjkuje obširnejših terenskih raziskav, s pomočjo katerih bi lahko kritično

pretresli tri popisne kategorije. Za prvo rabo in določitev vsaj okvirnih številčnih, strukturnih in prostorskih razmerij o Slovencih na Madžarskem pa je to vendarle dovolj. Kriterij maternega jezika je po prepričanju vidnih raziskovalcev s tega področja sicer najprimernejši oziroma najbolj objektiven. Praviloma ga interpretirajo kot jezik primarne komunikacije (Susič, Sedmak, 1983), vendar ni izključena tudi razlaga o etničnem poreklu. Popisovalci bi se v tem primeru ravnali po etničnem poreklu matere ali staršev.

V uvodnem delu smo že opozorili na pojav »vendske« teorije kot poskusa opredeljevanja Slovencev kot »posebnih« Madžarov »vendskega« jezika. Zgodbo o tem je zaključila madžarska uprava sama leta 1980. Posledice v zavesti in spominu so med prebivalstvom verjetno ostale. Kako so starejši prebivalci, navajeni pri prejšnjih popisih na jezikovno opredelitev »vendski« (Olas, 1973), svoj lastni jezikovni položaj ter izvor opredelili ob novejših popisih (kategorija »rabe ali znanja jezika«), vendarle ni tako premočrtno in jasno (Zupančič, 2000, 28–29).

Kriterij narodne pripadnosti sodi med najpogosteje uporabljene. Je metodološko jasen: osebe se subjektivno opredelijo za določeno narodno oziroma etnično skupnost. Na socializacijo v tujem okolju močno vplivajo različni dejavniki iz okolja, ki utegnejo močno oslabiti zavest in tudi objektivne elemente narodne identitete, zato se posebej v pogojih razpršenosti mnogi opredelijo po svojem etničnem in kulturnem okolju in ne po poreklu, čeprav so še vedno nosilci objektivnih elementov izvorne etnije. Manjšinci živijo manjšinsko življenje (npr. v šolstvu, politiki, kulturi itd.) in so celo njeni nosilci, a se k manjšini subjektivno ne prištevajo. Šiftar je to pojasnjeval s specifičnim odzivom oseb, vključenih v široko paleto madžarskih uradnih struktur, med katere se šteje tudi šolstvo. Značilno pogosto se namreč javljajo reakcije istovetenja z državo prej kot pa z narodno skupnostjo ali katerimkoli atributom, ki je v javnosti prepoznan drugače kot madžarski (Šiftar, 2016, 82–87). Pri tem niti ne gre za pritisk madžarskih državnih struktur, temveč prej za način razmišljanja v slogu, da se »ne spodobi biti Slovenec v madžarski državni službi«. Tak odziv je podoben spontani jezikovni reakciji na primer na Koroškem, kjer vidni predstavniki manjšine na prireditvah ob vseh prevajalskih možnostih uporabijo nemščino. S tem pojavom so bili soočeni tudi Slovenci v Porabju; po rezultatih popisa leta 1990 v Monoštru ni bilo Slovencev po narodni pripadnosti, čeprav živi tam kar nekaj učiteljev in kulturnih delavcev (Olas, 1991). Utemeljeno je mogoče domnevati, da je še več podobnih primerov v mešanih družinah ter pri Slovencih, razpršenih po vsej Madžarski. Ta pojav je pogostejši v območjih in obdobjih močnejših pritiskov na manjšino.

Tretji kriterij, ki ga uporabljajo madžarski popisi, je znanje jezika. Na Madžarskem je mogoče največje število Slovencev ugotoviti prav na podlagi znanja slovenskega jezika pri popisu v vseh obdobjih. To gotovo preseneča, saj je številčno šibka slovenska skupnost na Madžarskem premalo prepoznavna, da bi sama po sebi motivirala učenje slovenščine. Obenem je posebno za pripadnike večinskega naroda ta kriterij najbolj enostaven instrument dokazovanja visoke stopnje etnične homogenosti. Če znanje jezika enačimo z narodno pripadnostjo, potem zlahka vključimo v etnični korpus tudi večino pripadnikov avtohtonih manjšin; pripadniki manjšin so skoraj v celoti dvojezični, zanesljivo pa obvladajo jezik večine. Pri Slovencih drugod po Madžarskem spričo njihove razpršenosti in maloštevilčnosti so jezikovne prakse povsem drugačne oziroma večinske. Najverjetneje je treba med osebami, ki so se pri popisu opredelile za znanje slovenščine in obenem niso navedle ostalih dveh kriterijev (maternega jezika, narodne pripadnosti), iskati osebe delno ali v celoti slovenskega etničnega porekla, ki zaradi družinskih ali/in poklicnih prilik izražajo določeno distanco do slovenstva, a ga v celoti nikakor ne odklanjajo. Glede na sorazmerno veliko število teh oseb v daljšem obdobju je treba podčrtati precejšnjo etnokulturno raznolikost slovenskega prebivalstva na Madžarskem in tudi njihovo etnično vitalnost, v nasprotju z izrazitimi asimilacijskimi tendencami, značilnimi samo za porabske Slovence.

3.3.2 Poselitveni prostor Slovencev na Madžarskem

Slovenci živijo kot avtohtona narodna manjšina v **Porabju**, ki upravno spada pod Železno županijo (Vas megye). Njihovo poselitveno ozemlje obsega skrajni jugozahodni del Madžarske, stisnjen ob tromejo med Avstrijo in Slovenijo. Poleg tega tudi drugod po Madžarskem živijo Slovenci in so razseljeni skoraj po vseh županijah, največ pa jih je v Budimpešti ter v županijah Győr-Sópron in v Šomodski županiji (Szomogy megye), in sicer v okolici Taranya. Slovensko Porabje meri okrog 100 km^2[115] in obsega območje sedmih (prej devetih) vasi. To so: Gornji Senik, Dolnji Senik, Sakalovci, Verica-Ritkarovci, Števanovci, Otkovci in Andovci. Vasi Verica in Ritkarovci so v osemdesetih letih uradno združili v Dve dolini (madž. Ketvolgy), Slovensko ves pa priključili mestu Monošter. Monošter je zaradi mestnega položaja in različnih upravnih in poslovnih funkcij dejansko središče slovenskega Porabja, čeprav se za sedež Slovenskega Porabje šteje tudi največje in do sedaj še pretežno slovensko naselje – Gornji Senik.

115 V literaturi se pogosto navaja, da je obseg Slovenskega Porabja 94 km^2, vendar se pri tem ne upošteva Monoštra in njegove okolice. Mesto je vendarle poselitveni prostor tudi Slovencev. Zaokrožitev na 100 km2 predstavlja prav vključitev tudi Monoštra.

Slovenske vasi so imele na začetku 19. stoletja tudi nemško manjšino (največ v Dolnjem Seniku – okrog tretjine), to je okrog 8 %; zaselek Janošev breg (madž. Janoshégy) je bil sploh pretežno nemški (Naši onstran meje, 1933). V okolici Monoštra še sedaj živi poleg Madžarov tudi nekaj Nemcev. Zaradi ekonomskega vpliva in celo doseljevanja njihov delež celo narašča, predvsem pa se povečuje vloga nemščine v vsakdanji komunikaciji.

V začetku 20. stoletja so Slovenci živeli tudi v Monoštru in okolici (Trošče, Mala vas, Čretnik, Žida) in v Farkašovcih. Danes so te vasi etnično že povsem madžarske (Kozar - Mukič, 1984). Naselitveno ozemlje Slovencev je bilo v prejšnjih stoletjih znatno širše in je obsegalo še vsaj deset vasi na današnjem avstrijskem Gradiščanskem, ki so jih po Trianonski pogodbi leta 1920 priključili Avstriji. Do prevlade nemškega jezika je tam prišlo večinoma že v 19. stoletju. Najjužnejši del te avstrijske zvezne dežele[116] je bil v preteklosti naseljen s Slovenci. To so: Dobra, Grič, Gruškova ves, Sveti Martin ob Rabi, Modinci, Stankovci, Suhi mlin, Velika, Toka, Strgarjevo ter tudi trga Borinje ter Ženavci. Po navedbah nekaterih raziskovalcev je bila v 18. stoletju v Örsegu (Stražna pokrajina) v 18 vaseh še vsaj četrtina Slovencev. Na nekdanjo slovensko prisotnost opozarjajo krajevna, ledinska in vodna imena očitno slovenskega izvora. Izven Slovenskega Porabja so prebivali Slovenci strnjeno še v Šomodski županiji (madž. Szomogy megye), predvsem okrog Taranya, kamor so se naselili v 17. stoletju v času protireformacije. Ta kolonija je čisto posebna zgodba in sodi v okvire versko-političnih dogajanj v času reformacije in protireformacije. V Surdu so imeli faro in cerkveno šolo. V 19. stoletju je bilo na omenjenem območju še vsaj 16 naselij s slovenskim prebivalstvom (Pahor, 1976, 103–107).

Po zelo grobih ocenah je historično ozemlje slovenske poselitve v Porabju, vključujoč tudi predele današnje južne Gradiščanske v Avstriji, obsegalo do 230 km^2, precej več kot meri danes. V dobršnem delu teh območij je slovenska prisotnost ostala le zgodovina z nekaterimi ostalinami nesnovne dediščine v lokalnih topografijah ter sem in tja v cerkvah in na pokopališčih. Zaradi poteka zgodovinskih usod tega prostora, skoraj trajno vezanega na različne položaje mejnih situacij, je razumljivo, zakaj stoji slovenska skupnost v porabskih vaseh ter Monoštru pred izzivi etničnega in kulturnega preživetja. Kot prikazano v nadaljevanju pa ravno Porabje izkazuje izredno prilagodljivost in obenem vitalnost, kljub maloštevilčnosti, maloobsežnosti, perifernosti in s pritiski obremenjenim kolektivnim spominom. Ali pa morda prav zaradi tega.

116 Gradiščanska (nem. Burgenland) je postala zvezna dežela Republike nemške Avstrije po sklenitvi Trianonske mirovne pogodbe in je s tem najmlajša avstrijska zvezna dežela. Prej je območje sodilo v okvire ogrske krone znotraj Avstro-Ogrske.

Slovensko Porabje je geografsko zelo enovit, vendar nikakor ne enoličen svet zahodnega roba Panonske nižine. Osnovna geografska os je reka Raba, ki teče od zahoda proti vzhodu in tvori že v Avstriji razmeroma široko in ravno dolinsko dno. Raba izvira v Centralnih Alpah na avstrijskem Štajerskem. Vendar reka pri Monoštru nič več ne kaže svojega alpskega izvora. Zaradi značilnega meandrastega toka, prevlade drobnega gradiva in visoke ravni podtalnice je dolina mokrotna v skoraj celotnem toku. Naselja so se zato oblikovala na robu, obsežna področja so melilorirali in usposobili za kmetijske površine, del pa je zadržala narava v svojem močvirnem objemu. Podobno so oblikovane tudi stranske doline manjšin potokov, ki pritekajo z juga in se izlivajo v Rabo. Ti pritoki so Seniški potok, Sakalovški potok, Grajka, Žida, Haršaš in Husas. Slovenske vasi so skoraj vse v dolinah teh pritokov. Porabje zato v celoti opraviči ime, ker je reka s pritoki vsaj v naravnogeografskem pogledu poglavitni in tudi generativni element v pokrajini. Porabje je pravzaprav dolinski svet; to mu dajejo življenjske priložnosti in na koncu seveda tudi določajo prostorsko identiteto. Dolina Rabe se prav v predelu Slovenskega Porabja na široko odpre proti vzhodu in vtis ravne, nizke Panonske nižine prevlada.

Slovensko Porabje je svet nizkega, bolj valovitega in v grobem precej uravnanega gričevja v nadmorskih višinah med 230 m in 390 m. Po izoblikovanosti in geološki sestavi spominja na Goričko v Sloveniji, s katerim si izvorno deli tudi skoraj isto narečje. Danes ni več tako, ker je stoletje ločenosti pustilo vtise v pokrajini in ljudeh (Zupančič, 2009, 22). Porabje je zgrajeno iz mehkih in marsikje slabo sprijetih mladoterciarnih sedimentov. Na površju so nanosi iz kremenovega peska in peščene gline, ponekod pa tudi proda (Melik, 1957, 174). Ponekod so miocenski in pliocenski sedimenti tudi zelo debeli, do 800 m in še čez. Večinoma so slabo sprijeti ali pa sploh klastični in zato zelo neodporni na vplive zunanjih dejavnikov. Tam so imeli tudi majhni vodotoki pri eroziji lahko delo. V mehke sedimente so potoki zarezali grape, pobočni procesi so poskrbeli za sprotno zniževanje in uravnavanje površja. Prevlada silikatnega gradiva je na površju omogočila razvoj sicer debelih, a slabo rodovitnih prsti. Tako Goričko na slovenski strani kakor Porabje, ki pripadata isti geološki enoti, delujeta umirjeno in skladno, prava podoba naravne meje zahodnega roba Panonske nižine (Perko, Orožen Adamič, 1998, 546–553). Občutek reliefne umirjenosti dopolnjuje nadpovprečna gozdnatost. To pa je element, ki je veliko bolj antropogenega nastanka kot odraz naravnih razmer, čeprav bi ustanovitev narodnega parka tod rada prepričala v nasprotno (Zupančič, 2008, 340–341).

Porabje je za madžarske razmere zelo gozdnato območje. To ter obilje močvirnih habitatov (ki pa jih ima tudi ostala Madžarska zares na pretek) sta bila med

poglavitnimi argumenti za oblikovanje parkovne ureditve. Na to so se sklicevali v Budimpešti, ko so razglasili narodni park Örseg (Stražna pokrajina). Zavarovanje narave je lepa reč, a za manjšino, ki se je po vseh dogajanjih desetletij življenja v gospodarsko skoraj mrtvem kotu države in ob železni zavesi nadejala liberalizacije in razvojnih spodbud, manj ugodna okoliščina. Parkovna ureditev je domačemu prebivalstvu prinesla bolj kot ne le vrsto omejitev, niso pa razvili ne sistema nadomestnih gospodarskih ukrepov, ne spodbud in niti ne promocije območja.[117] A bi lahko. Gozdovi se pokažejo v najlepši luči v majhnih zatrepnih dolinah povirnega dela Seniškega potoka; tudi ozke grape so slikovite. Drugod je gozd ponovno prišel do današnjih razsežnosti z zaraščanjem kmetijskih površin. V gozdnih sestojih namreč marsikje prevladujejo iglavci; poleg rdečega bora, znanilca skromnih talnih razmer, je veliko tudi smreke, za Panonsko nižino tuje drevesne vrste. Med listavci sta tu doma hrast, beli gaber in jelša. Porabje je med redkimi predeli Madžarske, kjer kolektivizacije in oblikovanja velikih zemljiških kosov niso izvedli, male razdrobljene kmetije pa niso omogočale primernega preživetja. Ljudje so odšli in gozdovi so ponovno prevzeli svoje mesto. Že samo ime parka priča, da so na njegovo oblikovanje veliko bolj vplivale zgodovina in politične okoliščine kot pa razpoložljivost naravnih spomenikov ter ohranjenost različnih habitatov. Vseeno pa razpolaga ta prostor tudi z nekaj zanimivostmi, če ima obiskovalec smisel za podrobnosti.

Parkovno ureditev je smiselno videti v luči širše zasnovane iniciative. Narodni park Örseg (Stražna pokrajina) je del trilateralne ureditve zavarovanih območij na stičnem prostoru Slovenije, Avstrije in Madžarske. Na slovenski strani ga predstavlja Krajinski park Goričko, v Avstriji je naravni park Raba (nem. Naturpark Raab) in na Madžarskem že omenjeni Örseg. Örseg je med večjimi zavarovanimi območji na Madžarskem in je opredeljeno kot občutljivo (Kocsis, Schweitzer, 2009, 74–77). Parku dajejo te opredelitve še poseben pomen. Ustanovitev parka je – tako kot tudi oblikovanje čezmejnega industrijskega parka za podjetje Opel – rezultat povsem nove družbene klime po odprtju meja in vstopu vseh treh držav v EU. Medtem ko ima v Avstriji in Sloveniji parkovna ureditev razmeroma blag režim in izpostavlja tudi kulturno dediščino kot bistveno vsebino parka, je ureditev na Madžarskem precej strožja in izpostavlja predvsem ohranjene naravne habitate. Zaradi parkovnih omejitev so bile velike težave pri urejanja cestnih povezav med slovenskimi naselji v Porabju (Zupančič, 2017, 34).

117 Oblikovanje nadomestnih (kompenzacijskih) ukrepov, dajanje spodbud, subvencij in oblikovanje promocijskih oblik (na primer parkovne znamke) puščajo prebivalcem v parku možnosti oblikovanja določene prostorske identitete in posredno krepijo tudi njihov gospodarski položaj. Priložnosti seveda so in to ne ravno skromne. V Örsegu niso doslej na tem področju naredili nič (prim. Šiftar, 2016).

Ime parka – Örseg (Stražna pokrajina) povzema zgodovinsko dediščino stare lokalne obrambne organizacije še iz 11. in 12. stoletja, pozneje pa še enkrat iz časa bojev proti Turkom. Stražne vasi so bile skrajni zahodni rob srednjeveške Ogrske, njeni branilci. Historicizem tu povzema staro madžarsko nacionalno zgodovino in vsaj simbolično s parkovno ureditvijo in imenom prekriva manjšinsko bistvo. Ti kraji so bili ob višku turške moči neposredno soočeni s pretečo turško nevarnostjo (ki je imela v Veliki Kanjiži (madž. Nágykanizsa) – ne tako daleč od tod – sedež uprave in seveda vojske) in so manjši oddelki turške vojske pogosto vdirali sem. Mejaši so imeli poleg obrambnih dolžnosti tudi nekaj posebnih pravic. Razen imena pa ni ostalo skoraj ničesar. Do neke mere del te tradicije povzema in prikazuje manjši muzej na prostem v zaselku Pyterszer, ki je del Szalafò (Glava Zale), čezmejni sosed Hodoša. Nedaleč stran je namreč tudi Črna mlaka, močvirni predel, iz katerega izvira reka Zala. Območje je zanimiv in bogat močvirski habitat, dejansko vreden pozornosti in zaščite. Bolj aktualizirano moderno zgodovino ponuja muzej železne zavese v Števanovcih. Opozarja na čas od 1948 do izteka socialistične dobe, ko so bile meje Madžarske utrjene s sistemom neprehodne, dobro zastražene in varovane meje; pravzaprav mejnega pasu, ki je s sistemom nadzora, žičnih ovir in minskih polj preprečeval prehode. Tudi številne stražnice v bližnjem zaledju so bile del mejnega obrambnega sistema (Klemenčič V., Hajdu, 1987). A to je že zgodovina, ki pa je imela – tako starejša kot novejša – velik vpliv na oblikovanje in življenje porabskih slovenskih vasi.

Naselja so gručastega tlorisa in se marsikje lagodno razširijo po dolinah in oblih slemenih, čeprav o razpršeni poselitvi ni mogoče govoriti. Med slovenskimi naselji v dolinah se v preteklosti niso oblikovale cestne povezave. Pozneje, v času modernizacije, jih niso zgradili zaradi mejnega značaja območja, ki je potrebovalo dostop do meje. Vse je bilo usmerjeno k Monoštru. Povezovalno cesto so zgradili po velikih prizadevanjih šele v tretjem tisočletju. Poleg Monoštra je največje naselje Gornji Senik, kljub robni legi središče manjšinskega življenja v Porabju. Glavni je seveda Monošter, mesto z blizu 9.000 prebivalci, postavljeno skoraj neposredno ob avstrijsko-madžarsko mejo.

Za razvoj Monoštra ima nemalo zaslug stari cistercijanski samostan iz 12. stoletja. Monošter se je razvijal kot lokalno središče, sprva zaradi svojih centralnih funkcij, kasneje pa predvsem zaradi industrije. Ključna je bila izgradnja železniške proge med Sombateljem in Gradcem. To je spodbudilo razvoj industrije (tobačna, proizvodnja igrač, tovarna ur, tekstilna na bazi predelave svile, tovarna kos). Ko je Monošter leta 1921 postal obmejno mesto, ga je reševala predvsem industrija. Ta je ostala temelj preživetja vse do izteka socialistične dobe.

Industrializacija in slabe socialne razmere na premajhnih kmetijah so povzročile pravo erozijo delovne sile in s tem predvsem mlajšega in bolje kvalificiranega prebivalstva. Povsem na mestu je govoriti o praznjenju tega prostora in pričetku razpadanja kulturne pokrajine. K temu so precej prispevali tudi različni planski ukrepi madžarskih oblasti, ki so zaradi namočenosti (okrog 900 mm padavin letno) in slabe rodovitnosti spremenili Slovensko Porabje v gozdnato pokrajino (Olas, Munda Hirnök, 1995, 148). Sedaj je najpomembnejši obrat avtomobilske industrije. Po odprtju meje je podjetje Opel namreč odprlo velik industrijski obrat, in sicer skupaj z občino Heiligenkreuz na avstrijski strani. Bilateralni industrijski park je sedaj zdaleč najpomembnejši zaposlovalec na tem območju. Poleg upravnih in izobraževalnih ustanov je perspektivna panoga turizem, in sicer z izgradnjo termalnega kopališča.

Za povezovanje porabskih Slovencev s Slovenijo desetletja socialistične dobe skoraj ni bilo nobene možnosti. Madžarska je bila proti zahodu in jugu dokaj zaprta, izmenjava med temi državami skromna, meje pa strogo nadzorovane z obsežnim sistemom varovanja: železno zaveso. Sorodniki niso imeli možnosti srečevanj, pa tudi sicer gospodarsko pasivno območje na Goričkem v Sloveniji ni spodbujalo gospodarske izmenjave. Ljudje so se na skoraj neprehodno mejo navadili (Olas, 1973). Šele po letu 1991 so odprli mejni prehod proti Gornjemu Seniku. Sedaj povezujejo Porabje in Goričko trije prehodi. Idejo o železniški povezavi je zaviral zelo skromen madžarski interes, blokirala pa parkovna ureditev skoraj celotnega območja slovenske poselitve v Porabju; ureditev, ki je zavirala tudi druge infrastrukturne projekte. Za komunikacijo med porabskimi vasmi je bila življenjskega pomena prečna povezovalna cesta, ki so jo zgradili po precej dolgih usklajevanjih (Šiftar, 2016, 120).

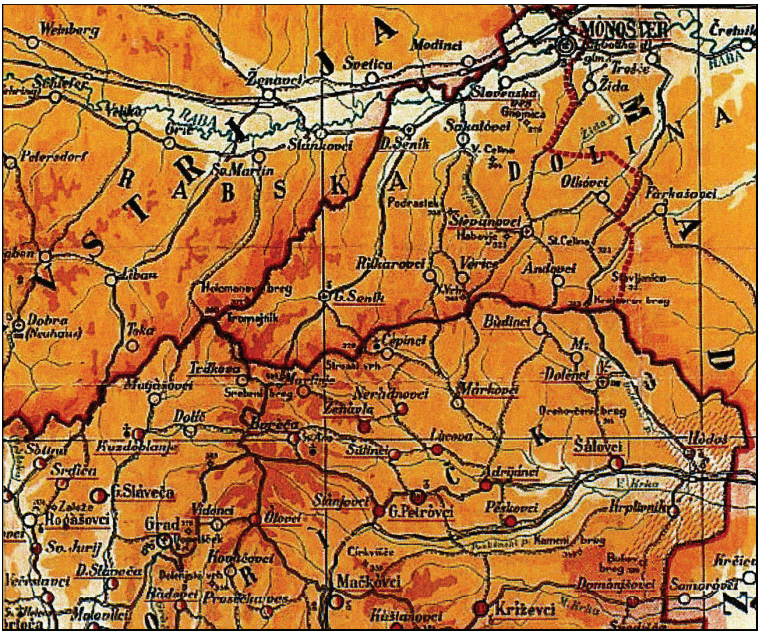

Karta 22: Slovensko Porabje po kartografski upodobitvi Maučeca

Vir: izsek iz karte J. Maučeca (1926)

Karta 23: Prostorska razporeditev Slovencev v Porabju na Madžarskem

3.3.3 Zgodovinska izkušnja in dediščina Slovencev na Madžarskem

Območje Porabja je bilo v svojem starem (precej večjem) obsegu zgodovinsko vezano največ na madžarske teritorije, v okviru katerih se je nahajalo skoraj tisočletje. Le v starejši zgodnjesredneveški in antični zgodovini je bilo drugače. A že v antiki so bili ti kraji precej na meji. Tod mimo je potekala varovana in vojaško dobro utrjena linija t. i panonskega limesa, po reki Rabi pa so Rimljani pluli (Molnar, 2001).

Slovenska prisotnost v zahodnopanonskem prostoru je izpričana za drugo polovico 6. stoletja. To je bil čas, ko se je rimski imperij poslavljal pod naleti različnih ljudstev, tudi prednikov Slovencev. V 9. stoletju je območje postalo del Pribinove in pozneje Kocljeve kneževine, ki je segala na jug do Drave, sedež pa je imela v Blatenem Kostelu. Kocelj je spodbujal pokristjanjevanje, ki so ga vršili učenci Cirila in Metoda. Spodnja Panonija je bila nekaj časa (po letu 870) cerkveno samostojna. Po knezu Koclju je prišlo območje pod frankovsko nadoblast. Soliden gospodarski razvoj so od 9. do začetkov 10. stoletja prekinjali vse pogostejši vpadi Madžarov, ljudstva ugrofinskega jezikovnega izvora s širokih območij današnjega Povolžja v Rusiji. Skoraj stoletje so povzročali v Evropi precej težav. Ko so jih Bavarci leta 955 porazili, so se v Panonski nižini ustalili, sprejeli krščanstvo, fevdalni red in oblikovali prvo madžarsko kraljevino. Od leta 1000 dalje štejejo Madžari dežele krone Svetega Štefana za svoje (Natek, Natek, 2006, 95). Porabje je bilo mejno območje madžarske države in od nekako 11. stoletja dalje izvira tudi pojem »stražne pokrajine«. Leta 1183 je bil ustanovljen cistercijanski samostan v Monoštru, ki je naseljeval kmete – Slovence iz Prekmurja. Življenje na meji je zahtevalo žrtve. Naseljevali so jih tudi na posesti Batthyanyev, Széchyjev in Nádasdyjev na območju Gornjega in Dolnjega Senika, Verice in Ritkarovcev (Kozar Mukič, 1984, 5–6). Kmete so pripeljali celo s Koroške in Štajerske. Slovenske vasi nekdaj širšega Porabja so se v glavnem oblikovale med 13. in 16. stoletjem. Kraje so v 13. in 14. stoletju pustošili Mongoli (Molnar, 2001). Prebivalci obrambnega pasu – Stražne pokrajine so imeli v zameno za opravljanje obrambnih dolžnosti nekaj posebnih pravic. Stražna pokrajina[118] je prišla še enkrat prav v dobi turških vpadov. Turki so zavzeli večji del današnje Madžarske. Porabje je bilo prav na meji in zato izpostavljeno roparskim turškim vpadom. Leta 1664 so bili Turki pri Modincih[119] pri Monoštru hudo poraženi in vpadi so prenehali.

Sredi šestnajstega stoletja se je protestantizem razširil tudi na Madžarskem. Sprejeli so ga fevdalci in sprejeti so ga morali tudi slovenski podložniki. V Porabju se

118 Madž. Őrseg.

119 Kraj (nem. Mogersdorf) je sedaj v Avstriji, tik za mejo pri Monoštru.

je protestantizem precej razširil. Za jezikovni razvoj Slovencev je nova vera nudila možnost učenja branja in pisanja v slovenščini, še posebej potem, ko so se morali nekateri protestanti iz Kranjske in Štajerske umakniti pred protireformacijskim preganjanjem. Na Goričko in v Porabje je prišlo nekaj Trubarjevih in Dalmatinovih knjig. Kasneje so prekmurski protestanti sami poskrbeli za svojo književnost (Premk, 2005). Porabski Slovenci so bili v zgodnji fazi narodnega razvoja povezani z razvojem slovenskega knjižnega jezika v današnji osrednji Sloveniji. Za jezikovni razvoj Slovencev na Ogrskem je bila književna dejavnost protestantov, v 18. stoletju pa tudi katoliška, izjemnega pomena. Uveljavila je prekmursko različico slovenskega knjižnega jezika (Jesenšek, 2005, 74–80) in s tem utrdila temelje slovenske identitete (Šiftar, 2016, 68–70). V času protireformacije so obnovili cerkve v baročnem slogu. Najbolj izpostavljen spomenik te vrste je bila cerkev v Monoštru v sklopu cistercijanskega samostana. Po letu 1732 (tolerančni patent Marije Terezije) je protestantizem lahko ostal. Porabske vasi so po protireformaciji ostale večinoma katoliške (Kozar Mukič, 1998,73).

Madžarski nacionalizem se je pričel stopnjevati sredi 19. stoletja. Čeprav se postavlja kot mejnik ostrejšega madžarizacijskega pritiska leto 1867 (oblikovanje dvojne cesarsko-kraljeve monarhije Avstro-Ogrske po avstro-ogrski nagodbi), so korenine madžarskega nacionalizma nekaj starejše in segajo v leto 1848. Za mnoge (tudi Slovence) je to leto »pomlad narodov«, na Madžarskem pa tudi razvoj bolj radikalne revolucije Lajosa Kossutha. Med zgledovanjem po francoskih revolucionarnih vzorih je bilo tudi oblikovanje enotnega madžarskega naroda, tudi na prisilen način. Madžarsko revolucijo je vojaško zatrla ruska intervencija (Molnar, 2001). Vendar so naziranja o velikem madžarskem narodu ostala in po slabih dveh desetletjih je oslabljena monarhija reševala svoj status in obstoj z nagodbo. Pot do uveljavljanja madžarske nacionalne paradigme v okviru dežel Svetega Štefana (uradno Kraljevine Ogrske v okvirih dvoje Avstro-Ogrske) je bila odprta (Hobsbawm, 1996). Če se do nagodbe jezikovno vprašanje na Ogrskem ni posebej izpostavljalo, se je po njej to močno spremenilo.

Slovenska krajina, kakor se je imenovalo ozemlje s slovenskim prebivalstvom v okvirih Ogrske, je bila gospodarsko in kulturno skromno povezana s Štajersko, Kranjsko in Koroško, po številu in moči nedvomno jedru Slovencev. Narodno gibanje v 19. stoletju je bilo v primerjavi z razvojem v drugih slovenskih pokrajinah razmeroma šibko. Ovirala ga je načrtna madžarizacija, ki je v 19. stoletju ob pomoči uprave in šolstva postopoma krčila slovensko populacijo. Madžarske oblasti so preprečevale razvoj slovenskega šolstva in celo širjenje slovenskih knjig (npr. od Mohorjeve družbe) (Grafenauer, 1961). Za narodni razvoj je pomembno delovanje

duhovnika Jožefa Košiča. Duhovniki so bili v tistem času praktično edina institucija, ki je lahko nudila določeno zaslombo rabi slovenščine, pa tudi njen razvoj (Dolinar, Mahnič, Vodopivec, 1989, 55–60).

Nekoliko presenetljivo, a vendarle stvarno podporo so k razvoju širše slovenske narodne zavesti med Slovenci Slovenske krajine prispevala selitvena gibanja. V drugi polovici 19. stoletja je zaradi demografske rasti precej Porabcev in Prekmurcev iskalo svojo priložnost v tujini. Mnogi so odhajali na sezonska dela v notranjost Madžarske ter v slavonske gozdove na kmečka in gozdna dela (Munda Hirnök, 1992). Pri tem so se srečevali tudi z drugimi Slovenci. Skoraj identične izkušnje so pridobili tudi izseljenci po rudarskih krajih Pensilvanije v ZDA (Küzmič, 2001). Jezik je pri tem ostal intakten, še posebej v izseljenstvu prve generacije, zavest o jezikovni sorodnosti in narodni enotnosti pa se je postopoma prebijala v zavest ljudi. Izkušnja jezikovne povezanosti in kulturne širine se je do neke mere vračala tudi nazaj v porabske vasi (Munda Hirnök, Vodopivec, 2016, 835–838).

Po razpadu Habsburške monarhije po prvi svetovni vojni so 26. 7. 1921 s Trianonsko mirovno pogodbo med Madžarsko ter antantnimi silami določili današnjo mejno črto na južni razvodnici Rabe. Osem vasi s tedaj še vsaj nekoliko slovenskim prebivalstvom so vključili v Avstrijo (Maučec, Novak, 1945). Pričel se je ločen gospodarski, politični, kulturni in narodni razvoj Porabja. Slovenski jezik je varovala na lokalno raven in družinsko okolje omejena komunikacija. V obdobju med obema svetovnima vojnama je bila čezmejna komunikacija skoraj nemotena. Porabski Slovenci so ohranjali svoj jezik v domačih kmečkih okvirih, kar je prispevalo k zadrževanju arhaičnih jezikovnih oblik in postopoma povečevalo razlike do prej sicer enotne govorice Slovencev nekdanje Slovenske krajine (Just, 2009).

Meja je ostala enaka tudi po drugi svetovni vojni, čeprav je bilo napisanih več zahtev po priključitvi Porabja Sloveniji. Resolucija Informbiroja leta 1948 je imela za maloštevilno slovensko skupnost v Porabju drastične posledice. Zatrla je skromen začetek manjšinskega šolstva, nasilno razselila precej Slovencev širom po Madžarski (zlasti v precej odljudni Hortobágy na vzhodu Madžarske) in za nekaj desetletij skoraj povsem zaprla državno mejo (Stipkovics, 1994). V petdesetih letih je veliko ljudi zbežalo zaradi strahu pred nasiljem Rákocsijevega režima (Munda Hirnök, 2013). Manjšina je doživljala zelo trde čase in tudi različno fizično nasilje (Olas, 1973). Šele proti koncu petdesetih let je pritisk popustil, meja pa je ostala bolj ali manj zaprta. Socialistično gospodarstvo in družbena ureditev nista dopuščala skoraj nobene iniciative in šele spremenjena ustava leta 1972 je dala manjšini vsaj formalno varstvo in možnost rabe slovenščine. Organizacijski okvir delovanja v sklopu Demokratične zveze Južnih Slovanov jim sicer ni omogočil praktično

ničesar (Kozar Mukič, 1998, 74). Jugoslovanska diplomacija je sicer spremljala stanje manjšin, a so bili v odnosih z Madžarsko dokaj omejeni. Država je bila dokaj zaprta in raven gospodarskih odnosov nizka, čeprav sta si zaradi ideološke pripadnosti socialistični ureditvi nazivali »prijateljska« ali celo »bratska« (Stanovčić, 1990). V praksi so bile možnosti slovenskega kulturnega delovanja znotraj te zveze zelo omejene.[120] Manjšina je bila več desetletij praktično brez organiziranih oblik delovanja in brez manjšinske infrastrukture.

Po osamosvojitvi Slovenije so se odnosi med Madžarsko in Slovenijo razvijali dobro, kar je imelo na manjšino pomemben posredni vpliv. V prvem desetletju je Madžarska naredila velike korake v smeri odpiranja meja in sodelovanja s sosednjimi državami. Za slovensko manjšino je bilo posebej pomembno sprejetje meddržavnega sporazuma[121] glede manjšin v obeh državah. Akt je predstavljal sidrišče mnogih dejavnosti, podprl neposredne diplomatske konzularne odnose in postavil možnosti slovenske gospodarske pomoči manjšini. Dokument je dobil v zadnjem desetletju nadgradnjo, kar je v praksi predvsem povečalo delež financiranja dejavnosti slovenske manjšine s strani Madžarske (in Slovenija še naprej madžarsko manjšino v Prekmurju). Odnosi med državama z upoštevanjem tudi manjšinskih tematik na obeh straneh predstavlja solidno podlago za nadaljnje korake pri porabskih Slovencih (Komac, Vizi, 2018).[122] Slovenija je imela potem možnost dajanja določene infrastrukturne pomoči. Zgrajen je bil kulturni center in oblikovan slovenski generalni konzulat v Monoštru. Čezmejno prepletanje se je pričelo. Odprli so se mejni prehodi, stekla je komunikacija, projekti in iniciative EU (Šiftar, 2016).

3.3.4 Številčni razvoj in demografske značilnosti Slovencev na Madžarskem

Periferni položaj Porabja je močno vplival na prebivalstveni razvoj območja. Podobno kot drugje v Slovenski krajini je bila pred stoletjem tudi za to območje značilna visoka rodnost. Po naravni poti je število prebivalstva hitro naraščalo, ker je bila družba tedaj v fazi prvega demografskega prehoda. Zaradi agrarne prenaseljenosti, majhnih kmetijskih obratov in skromnih možnosti zaposlitve v nekmetijskih

120 Popov, Vratuša (ur.): 1991: Po več poročilih izhaja, da sta imeli tudi hrvaška in srbska manjšina na splošno slabe pogoje za delovanje, deloma zaradi porazne ekonomije na Madžarskem v osemdesetih letih 20. stoletja in še bolj zaradi zavestnega zanemarjanja manjšin. Vtis je, da so bile manjšinske zadeve norma »pro forma« in brez resnega namena po varovanju jezika in razvoju manjšinskih kulturnih dejavnosti.

121 Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji, 1992, Razprave in gradivo, 26–27, 330-342.

122 Podrobneje je to pojasnjeno v delu: Komac, Miran, Vizi, Balázs (ur.) 2018: Bilateralni sporazumi kot oblika urejanja varstva narodnih manjšin: primer Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji, l'Harmattan, Budapest.

dejavnostih v domačem okolju so se demografski viški prelivali v druga območja tedanje Habsburške monarhije ter v tujino. Domača industrija je zaposlila le manjši del razpoložljive delovne sile, kljub spodbudnemu zagonu nekaterih industrijskih obratov v Monoštru. Porabje s Prekmurjem sodi med najbolj emigracijsko intenzivne slovenske pokrajine. Posebna oblika migracij je bilo sezonsko zaposlovanje, ki je zajelo predvsem vaški proletariat, katerega število se je močno povečevalo predvsem v obdobju demografskega prehoda pred prvo svetovno vojno. Sezonci iz Porabja so se usmerjali zlasti v različna kmečka dela na posestvih na zahodnem Madžarskem ter v Slavoniji. Sezonstvo je bilo pomemben sestavni del načina življenja večjega dela kmečkega prebivalstva (Munda Hirnök, 1992). V nekaj manjši meri so se te sezonske selitve odvijale tudi v obdobju med obema vojnama, med ciljnimi območji pa je bila tudi Francija (Munda Hirnök, 2004).

Številčni razvoj Slovencev v Porabju je zato treba gledati tako v luči demografskih sprememb kot skozi prizmo etničnih procesov. Porabski Slovenci so značilen primer narodne skupnosti, ki je zaradi sorazmerne izoliranosti od političnih in kulturnih tokov pri glavnini slovenskega naroda doživljala poseben razvoj. Primerjamo jih lahko s Slovenci v Ziljski dolini, Reziji ter Beneški Sloveniji. Vendar omenjeni trije primeri niso nikjer razvili svojega narečnega knjižnega jezika, medtem ko je imela prekmurska protestantska in pozneje tudi katoliška književnost bogato dediščino. Izoblikovala je razmeroma čvrsto, a močno regionalno obarvano narodno identiteto.

V demografskem razvoju Porabja ločimo tri značilne faze: fazo naraščanja števila prebivalstva v 19. stoletju, padec in ponovno naraščanje v obdobju med obema svetovnima vojnama ter močno nazadovanje po drugi svetovni vojni. Ta tendenca je prisotna za vasi Slovenskega Porabja, medtem ko mesto Monošter beleži konstantno rast števila prebivalstva v zadnjem stoletju. Demografska gibanja razkrivajo globoke socialne spremembe na Madžarskem v drugi polovici 20. stoletja.

Nekateri starejši zapisi govore o 11.000 Slovencih, od katerih jih je bilo okrog 8.000 v Železni županiji in 2.000 v Županiji Zala (Erjavec, 1940, 20–21). Tudi starejši popisi (resda bolj sporadično) omenjajo kar opazno število Slovencev zunaj Porabja; teh glede na značilnosti poselitve ne moremo uvrščati med »porabske« Slovence. Leta 1900 naj bi jih bilo okrog 3.000 (Pahor, 1976); vir pa ne navaja, za katera območja se to nanaša. Za leto 1941 je navedeno število 9.400,[123] kar je več, kot navajajo viri v preglednici. Uvodoma smo že omenili precej obsežnejše območje avtohtone slovenske poselitve v Porabju in širše Örsegu. Priložena tabela kaže nekaj teh podatkov tudi za danes že povsem pomadžarjena naselja okrog

123 https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Hungary.

Monoštra, ki so izkazovala slovensko manjšino še vse do popisa 1980 (Farkašovci, Trošče, Žida, Čretnik). Manj znani pa so podatki popisa iz leta 1900 za 10 vasi na današnjem Gradiščanskem v Avstriji. Naselje Borinje statistični ni izkazovalo slovenske prisotnosti. Naselja so imela tedaj po nekaj deset Slovencev, ki statistično niso izkazani ne prej ne pozneje.

Pred prvo svetovno vojno je število prebivalstva konstantno naraščalo tako na vaseh kakor v Monoštru.[124] Zaradi visoke rodnosti in zmanjšujoče smrtnosti se je ob sorazmerno močnem izseljevanju število prebivalstva povečevalo do preloma stoletja, nato pa je zaradi izseljevanja nekoliko nazadovalo do prve svetovne vojne. Ta je na koncu prinesla nove državne meje in Porabje je postalo še bolj kot prej periferna pokrajina, ki ni mogla tekmovati z ostalimi območji na Madžarskem, kljub v povprečju višji rodnosti kot v državi. Vendar je močno agrarni značaj še zadržal zmerne tendence rasti vse do druge svetovne vojne. Obdobje po drugi svetovni vojni je treba označevati kot fazo demografskega praznjenja območja, ki sta ga prizadela tako slab gospodarski položaj ob leta 1949 nastali »železni zavesi« kakor tudi delna razselitev v času neposredno po drugi svetovni vojni in po resoluciji Informbiroja. Socialistični družbeni ustroj Porabja ni zaobšel s svojimi posledicami, čeprav je ta predel ohranil za Madžarsko precej nenavadno lastniško strukturo. Kolektivizacija kmečke zemlje v tem predelu skoraj ni bila izvedena in se je ohranila precej arhaična socialno-posestna struktura s prevlado malih kmetijskih obratov in veliko parcelno razdrobljenostjo. Male kmetije zaradi svoje razdrobljenosti niso zagotavljale zadostnih sredstev preživetja. Že stoletje nazaj so zato Porabci iskali priložnosti drugje .

Razseljevanje Slovencev iz Porabja in Prekmurja je že relativno star proces, ki je do sedaj ohranil bistveno več slovenskega etnosa, kot smo bili prepričani doslej. Od popisa do popisa je število po posameznih popisnih kriterijih sicer precej nihalo, vendar je evidentno, da se od petine do tretjine Slovencev nahaja v različnih predelih Madžarske. Tja so se izselili še v času nekdanje monarhije, sprva kot sezonci ali zaradi različnih poklicnih dolžnosti (kar dokazuje sorazmerno velika razpršenost po madžarskih županijah). Močnejše razseljevanje je sledilo zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni, kjer pa je treba omeniti dva tipa: prebivalce, ki so jih madžarske oblasti izselile iz Porabja v času takoj po Informbiroju leta 1948 ter poznejše, predvsem ekonomske migrante, ki so zapustili Porabje zaradi dela, izobraževanja in drugih razlogov. Med prvimi je treba gotovo iskati nekoliko bolj narodno osveščen del, saj je bilo tedaj zunaj Porabja skoraj 3.000 oseb slovenskega jezika. Politični pritisk na manjšine se kaže tudi v številu oseb, ki znajo slovensko, a ga niso navedle kot svoj materin jezik. Po popisu 1949 jih

124 Monošter se je širil tudi s pridruževanjem vasi Slovenska vas, Žida in Trošče.

je bilo skoraj 3.500; tej številki se ni približal noben popis in prav to kaže, da je med popisanimi treba iskati tiste, ki so zaradi strahu ali pa tudi drugih razlogov prikrili slovensko poreklo. Po drugi strani pa bi pričakovali, da bo število slovenskega prebivalstva po kateremkoli popisnem kriteriju tedaj manjše zaradi manjšini izrazito nenaklonjene družbene klime, vendar je praktično med vsemi popisi najvišje. Odnosi med temi kategorijami niso tako enostavni, kot je videti na prvi pogled.

Preglednica 27: Gibanje števila prebivalstva v Porabju v obdobju od 1869 do 2011

LETO	Gornji Senik	Dolnji Senik	Sakalovci	Verice Ritkarovci	Števanovci	Andovci	SKUPAJ
1870	1169	573	464	345	830	292	3.673
1880	1.178	681	460	398	766	311	3.794
1890	1.238	726	630	423	833	340	4.235
1900	1.398	723	680	431	898	364	4.494
1910	1.456	687	558	399	753	288	4.141
1920	1.476	711	579	400	777	281	4.224
1930	1.497	713	579	390	779	259	4.217
1941	1.612	726	642	385	779	263	4.407
1949	1.603	717	655	369	794	253	4.391
1960	1.361	567	549	319	710	200	3.706
1970	1.212	582	529	303	629	150	3.405
1980	1.003	522	480	232	533	104	2.874
1990	793	474	414	166	465	79	2.391
2000							
2011	572	369	356	105	364	61	1.827

Vir: 1990. Évi népszámlálás. 20. Vas mégye adatai; 2011. Évi népszámlálás. Vas mégye adatai. Kozar Mukič, M. 1989: Porabski Slovenci, ES, 12, Mladinska knjiga, Ljubljana, 74.

Opombe: (1) naselji Verice in Ritkarovci sta šteti kot Dve Dolini (Ketvolgy); (2) naselje Otkovci je prišteto k Števanovcem (formalno vključeno 193); (3) naselje Slovenska ves je vključeno v mesto Monošter in tu ni prikazano.

Po letu 1921 oblikovani trianonski meji je Porabje ostalo na Madžarskem, ločeno od ostalih predelov slovenske poselitve. To se je zgodilo še preden se je družbena modernizacija zares pričela. Tako je jezik kot najpomembnejši atribut narodne pripadnosti ohranil precej arhaične oblike kmečke družbe in ni imel pravih priložnosti razviti tudi drugih oblik jezikovne komunikativnosti in se ne ustrezno modernizirati. Zaradi tega je spremljanje medijev iz Slovenije za znaten del prebivalstva še vedno nekoliko težavno (Munda Hirnök, 1996). Zato so – podobno kot v Beneški Sloveniji v Italiji – bolje sprejeti časopisi oziroma mediji v narečju

(Sukič, 1992). Asimilacija je zato tem bolj uspešna, ker se zgolj na narečje in pretežno lokalno – regionalno zavest oprta identiteta težko upira učinkovitim asimilacijskim pritiskom, ki jih prinaša proces socializacije. Zunaj domačega okolja ima slovenščina premajhen vpliv, zato se zlasti šolajoča mladina hitreje oprime na različnih ravneh dostopne in zaradi modernosti privlačne madžarščine. Nazadovanje števila slovenskega prebivalstva po vseh treh popisnih kriterijih je zato logična posledica teh procesov posebej v območjih intenzivnejših prostorskih, družbenih in gospodarskih sprememb. Zato ne čudijo navedbe v tabelah, da je delež slovenskega prebivalstva v sto letih nazadoval od okrog 95 % na sedanje tri petine.

Preglednica 28: Število Slovencev v Porabju v obdobju 1890–1990 po narodni pripadnosti

Naselje	1890	1900	1920	1930	1941	1949	1960	1980	1990	2011
Gornji Senik	1214	1340	1407	1417	1359	1500	1235	825	701	417
Dolnji Senik	444	425	149	488	245	199	164	149	186	65
Sakalovci	597	652	489	485	511	124	386	243	296	148
Verice	205	216	176	172	182	170				
Ritkarovci	164	199	224	215	202	186				
Dve dolini							302	210	143	75
Andovci	330	353	279	248	259	234	172	92	62	29
Otkovci	276	287	246	249						
Števanovci	528	573	471	476	707	624	601	400	368	236
Slovenska ves	684	841	725	759	774	501	539	398		
Monošter	46	66	97	83	79	45	157	295		639
Žida	12	11	52	22		1	1	1		
Farkašovci	42	42	21	10	9	22	22	13		
Čretnik		3	3	1	2	1	1	3		
Trošče		10	2	1						
Dobra		15								
Modinci		20								
Ženavci		58								
Št. Martin		34								
Stankovci		46								
Sv. Križ		49								
Velika		10								
Kradanovci							4			
Grič		11								
SKUPAJ	4542	5261	4341	4626	4329	3607	3584	2629	1756	1.609

Viri: Kozar Mukič, M., Slovensko Porabje, Enciklopedija Slovenije, 12, MK, Ljubljana, 1998, 74; Zupančič, 2000, 132; 2011. Évi népszámlálás. Vas mégye adatai.

Opombe: (1) Slovenska ves in Žida sta od 1983 združeni z Monoštrom, Trošče pa že od leta 1950; (2) Otkovci so od 1937 združeni s Števanovci; (3) Verice in Ritkarovci sta od 1950 združeni v Dve dolini (že 1944–46 sta bili združeni v Vashegyaljo, 1946–50 ločeni v Ritkarovce in Vashegyaljo (Verice)). (4) za mesto Monošter v popisnem letu 1990 ne navajajo podatkov o prisotnosti Slovencev po narodni pripadnosti.

Po ocenah raziskovalcev (Kozar Mukič, 1998) je za ugotavljanje številčnosti od popisnih podatkov najbolj primeren kriterij maternega jezika, ker je med vsemi najbolj stabilen. Je generacijski ali celo medgeneracijski pokazatelj. Precej je bilo odvisno tudi od popisovalcev. Največ Slovencev je bilo po kriteriju maternega jezika leta 1920, in sicer 5.182 v Železni županiji. To je mogoče razlagati tudi kot upravičeno stališče o 5.000 porabskih Slovencih v porabskih vaseh in skoraj 200 še drugje, kar navajajo pisci iz časa po prvi in tudi še po drugi svetovni vojni. Popis leta 1932 jih je naštel še 4.732, tik pred začetkom druge svetovne vojne pa 4.455. Leta 1970 jih po tem kriteriju navajajo še 3.009 in 1980 (tedaj prvič z imenom Slovenci) 2.764 Slovencev. Za isto popisno leto naj bi jih bilo po popisnem kriteriju narodne pripadnosti občutno manj: le 1.565 (Olas, Munda Hirnök, 1995, 147). Število je potem nekoliko fluktuiralo, v splošnem pa kaže trend nazadovanja. Leta 1990 so po maternem jeziku našteli 2.252 oseb in po narodni pripadnosti 1.633. Popis leta 2001 je prinesel določeno presenečenje. Po narodni pripadnosti so našteli 3.040 oseb, nekaj več – 3.187 oseb pa je bilo po maternem jeziku (Munda Hirnök, Novak Lukanovič, 2017, 153). Ob zadnjem popisu 2011 (s spremenjeno metodologijo popisa)[125] je bilo po maternem jeziku na vsem Madžarskem še 1.723, po narodni pripadnosti pa 2.820 Slovencev; samo v Železni županiji 1.894 ter v Porabju 1.609 oseb. V vsej državi so tedaj našteli 1.723 oseb s slovenskim maternim jezikom, skoraj ravno toliko (1.745) oseb pa je javilo slovenščino kot pogovorni jezik v komunikaciji z bližnjimi. Kljub metodološkim spremembam gre verjetno del sprememb pripisati tudi spremenjenim gledanjem na narodno in jezikovno pripadnost, to je da je del neopredeljenih verjetno izvira tudi iz siceršnjih manjšinskih kvot (prim. tudi Munda Hirnök, 2014).

125 Madžarska je popis leta 2001 prvič izvedla leta 2001 (in ne 2000). Znanje jezika je opuščeno, jezik rabe pa je opredeljen kot jezik v komunikaciji z bližnjimi (družina, sorodstvo ipd.). Ključna sprememba pa je možnost, da se respondenti na rubrike narodne pripadnosti, jezikovnih kategorij in verske pripadnosti oziroma praks niso opredelili. Medtem ko se leta 2001 to niti ni zelo poznalo (število Slovencev se je celo povečalo), je to možnost abstiniranja uporabilo celo več kot 15 % vseh pri popisu.

Preglednica 29: Primerjava števila slovenskega prebivalstva na Madžarskem v obdobju 1941–1990 po znanju jezika, maternem jeziku in narodni pripadnosti. Pregled po županijah.

županija	1941	1941	1941	1941	1949	1949	1949	1949	1980	1980	1980	1980	1990	1990	1990	1990
	zna slov. jezik	materni jezik slov.	ni materni jezik	narodna pripadnost	zna slov. jezik	materni jezik slov.	ni materni jezik	narodna pripadnost	zna slov. jezik	materni jezik slov.	ni materni jezik	narodna pripadnost	zna slov. jezik	materni jezik slov.	ni materni jezik	narodna pripadnost
1	5192	4455	737	1945	5198	3704	1494	36	3362	2764	498	1565	2984	2252	732	1633
2	184	42	142	16	268	75	193	51	64	25	39	12	86	26	60	18
3	51	16	35	2	78	14	64	18	99	47	52	15	135	71	82	27
4	41	11	30	3	82	28	54	15	59	24	35	11	63	23	40	12
5	36	19	17	6	50	17	33	26	42	25	17	8	47	13	34	17
6	477	99	378	43	665	174	491	160	259	76	183	46	270	82	188	71
7	43	10	33	2	145	34	111	15	109	24	85	11	86	32	54	36
8	28	13	15	6	134	12	122	20	42	16	26	7	35	7	28	6
9	21	8	13	4	18	4	14	3	14	9	5	2	7	3	4	3
10	895	52	843	7	708	242	466	178	45	11	34	5	126	34	92	26
11	118	61	57	12	129	37	92	19	67	18	49	4	67	13	54	26
12	12	7	5	1	20	8	12	4	27	17	10	4	29	10	19	8
13	10	2	8	0	58	11	47	11	68	29	39	8	105	17	88	8
14	17	6	11	5	50	24	26	9	28	15	13	10	35	10	25	10
15	3	0	3	0	19	4	15	7	10	3	7	5	10	1	9	3
16	8	2	6	1	61	25	36	21	27	21	6	6	23	9	14	6
17	4	0	4	1	40	12	28	10	18	2	16	4	20	8	12	1
18	6	2	4	1	24	4	20	5	10	4	6	1	13	3	10	5
19	19	11	8	3	110	36	74	50	28	10	18	7	21	6	15	13
20	1	0	1	0	64	8	56	8	9	2	7	0	13	7	6	1
SKUPAJ	***7166***	***4816***	***2350***	***2058***	***7921***	***4473***	***3448***	***666***	***4287***	***3142***	***1145***	***1731***	***4193***	***2627***	***1566***	***1930***

Vir: 1990. Évi népszámlálás Magyoroszag nemzetisegi adatai megyenkent, Budapest, 1992.

Opombe: Oznaka za županije 1–20: zahodne Madžarske (1-Vas (Železna županija), 2-Zala, 3-Gyor-Sopron, 4-Veszprem), osrednje Madžarske (5-Komarom-Esztergom, 6-Budimpešta, 7-Pešta, 8-Fejer, 9-Nograd), južne Madžarske (10-Šomodska županija (Szomogy), 11-Baranja) in vzhodne Madžarske (12-Tolna, 13-Bacs-Kiskun, 14-Csongrad, 15-Jasz-Nagykun-Szolnok, 16-Bekes, 17-Hajdu-Bihar, 18-Heves, 19-Borsod-Abauj-Zemplen, 20-Szabolcs-Szatmar-Bereg).
(1) Popisna metodologija se je 2001 in 2011 spremenila; jezika in narodne pripadnosti prebivalcem ni bilo treba javiti.

Preglednica 30: Primerjava popisnih podatkov o številu slovenskega prebivalstva po različnih kategorijah in območjih poselitve

leto	območje	znanje slovenskega jezika	slovenski materni jezik	znajo slovensko, a ni njihov materni jezik	Slovenci po narodni pripadnosti
1890	Porabje				4582
1900	skupaj				7922
1910	skupaj				6915
	Porabje				4928
	drugje				2928
1920	skupaj		6087		
	Porabje		4341		
	drugje		1746		
1930	skupaj		5464		
	Železna županija		4742		
	drugje		722		
1941	skupaj	7166	4816	2350	2058
	Železna županija	5192	4455	737	1945
	drugje	1974	361	1613	113
1949	skupaj	7921	4473	3448	666
	Železna županija	5198	3704	1494	36
	drugje	2723	769	1954	630
1970	skupaj		4205		
	Železna županija		3347		
	drugje		858		
1980	skupaj	4287	3142	1145	1731
	Železna županija	3262	2764	498	1565
	drugje	1025	378	647	166
1990	skupaj	4193	2627	1566	1930
	Železna županija	2984	2252	732	1633
	drugje	1209	375	834	297

Vir: 1990. Évi népszámlálás, 3. Osszefoglalo adatok, Budapest, 1992;

Kozar Mukič, M., 1998: Enciklopedija Slovenije, 12, Mladinska knjiga, Ljubljana, 147.

Razmerje med jezikom in narodno pripadnostjo je v Porabju naslonjeno predvsem na narečje. Temu ni botrovala zgolj izolacija, temveč tudi tradicija protestantskega in pozneje še katoliškega pismenstva v narečni obliki. Izobraženci so bili redki, zaradi odsotnosti družbenih institucij z možnostjo rabe slovenskega jezika pa je bilo delovanje tudi te male narodove elite omejeno. Na jezik v cerkvi se Slovenci v zadnjih desetletjih niso mogli dosti opirati, ker duhovnika z voljo po slovenski

komunikaciji niti niso imeli. Sedaj je na razpolago pomoč iz Prekmurja (Munda Hirnök, Medvešek, 2017). Knjižni in zborni slovenski jezik se pri izobražencih uveljavljata šele v zadnjih desetletjih. Dosedanje raziskave odnosa med jezikom in narodno pripadnostjo (Nečak Lük, 1995) kažejo, da je upoštevanje tako knjižnega slovenskega jezika kakor njegove narečne oblike smiselno upoštevati tudi med Slovenci, ki živijo naseljeni razpršeno na območju celotne Madžarske.

Pri vseh popisih in vseh območjih velja, da je največ slovenskega prebivalstva mogoče ugotoviti po kriteriju znanja jezika, nato sledi število oseb s slovenskim maternim jezikom in temu še število oseb s slovensko narodno pripadnostjo. Ob zadnjem popisu leta 2011 je prišlo do zanimivega obrata (zelo verjetno je to tudi zaradi spremenjenega pristopa oziroma metodologije!): največje število je bilo po kriteriju narodne pripadnosti.[126] V Porabju je bilo razmerje pred prvo svetovno vojno nekako tako, da so bile od vsega prebivalstva opredeljene za Slovence štiri petine po kriteriju maternega jezika in dve petini po narodni pripadnosti. Podobno razmerje je bilo tudi leta 1980, medtem ko je delež leta 1990 nazadoval pri maternem jeziku na 75 % in se povečal pri narodni pripadnosti na 55 %. Leto 1949 je v tem pogledu izjemno in pravzaprav vzorčni primer močnega vpliva družbene in politične klime na rezultate etnične statistike. Tedaj je bilo število oseb s slovenskim maternim jezikom znižano na 70 %, za Slovence po narodni pripadnosti pa se je opredelil vsega 1 %. Med razpršeno slovensko populacijo se jih je leta 1941 za slovenski materni jezik opredelila slaba petina, nato pa je ne glede na politični razvoj in klimo zrasla na okrog tretjine. Prav tako je opazna tendenca povečevanja deleža oseb, ki se opredelijo za Slovence po narodni pripadnosti. Zmanjševanje števila slovenskega prebivalstva po vseh popisnih kriterijih kaže na napredovanje asimilacijskih procesov tako na območju avtohtone poselitve kakor zunaj njega. Zmanjševanje razlik med različnimi popisnimi kriteriji pa je znamenje določene stabilizacije, nastajanja stabilnejšega slovenskega etničnega jedra v madžarski družbi. Poglavitni prispevek je k tem oživljanju najverjetneje prispevala čedalje boljša izobrazbena sestava in odprtost ter komunikativnost, ki omogoča večjo povezljivost tudi s Slovenijo in drugimi območji slovenske poselitve in etnokulturne biti.

3.3.5 Slovenci na Madžarskem zunaj Porabja

Pri načinu poselitve upoštevamo tudi etnično sestavo madžarske družbe v celoti. Panonska kotlina z Madžarsko v osredju je znana po veliki etnični raznolikosti in še posebej po razpršenih narodnih skupnostih. Teritorialno razpršene manjšine so

126 2011 Évi népszámlálás, 3. Országos adatok. Dostopno: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf

v povprečju manj številčne. Nasprotno so madžarske manjšine v sosednjih državah Madžarske tako teritorialne, ki so sklenjeno naseljene, kakor one v oddaljenih naselitvenih otokih, prevladujejo pa številčno dokaj močne skupnosti (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998). Razpršene manjšine so značilnost madžarske družbe in načina poselitve manjšin. Slovenci sodelujejo pri tem v obeh oblikah: kot kompaktno naseljena manjšina s sklenjeno poselitvijo v odnosu do Slovenije ter kot notranji preseljeni deli manjšine, ki večinoma izvira iz Porabju.

V celoti živi zunaj območja avtohtone poselitve pomemben del slovenske narodne skupnosti na Madžarskem. Notranje izseljenstvo se je oblikovalo v daljšem časovnem obdobju in iz različnih razlogov; tako ekonomskih kot političnih. Tudi po regionalnem izvoru je razseljena skupnost dokaj raznolika, čeprav prevladujejo med njimi porabski Slovenci. Tako jih je med osebami z znanjem slovenščine slaba tretjina, po maternem jeziku in narodni pripadnosti okrog 15 %, med osebami z znanjem slovenščine, ki ni njihov materin jezik, pa več kot polovica. Glede na navedene podatke pri prejšnjih popisih je mogoče ocenjevati število prostorsko razpršenih Slovencev krepko nad 2.000. Statistične vrednosti za zadnji popis 2011 so sicer manjše, a je glede na primerjavo tudi v drugih okoljih in pri drugih priložnostih sklepati na nekaj večjo etnično substanco, kot pa jo vsakič pokažejo popisi.

Preglednica 31: Razmerje med številom Slovencev po različnih popisnih kriterijih med letoma 1941 in 1990 ter po območjih poselitve

kriterij	1941 Železna županija	1941 drugje	1949 Železna županija	1949 drugje	1980 Železna županija	1980 drugje	1990 Železna županija	1990 drugje
znanje jezika	100	100	100	100	100	100	100	100
materni jezik	85,8	18,3	71,3	28,0	84,7	36,9	75,5	31,0
narodna pripadnost	37,4	5,7	1,0	23,1	48,0	16,2	54,7	24,6

Vir: 1990. Évi népszámlálás, 3. Osszefoglalo adatok, Budimpešta, 1992.

Opomba: podatki so izraženi v %. Lepo je razvidno razmerje med kategorijami popisov. Za leto 2000 in 2011 so metode popisa spremenjene in primerjava ni smiselna.

Jedro slovenske poselitve na Madžarskem je v Slovenskem Porabju v Železni Županiji. Zahodna Madžarska, kamor sodi sicer tudi Železna Županija, je drugo večje prizori šče prostorsko razpršenih Slovencev. Leta 1990 jih je bilo okrog 300 (znanje jezika) oziroma 150 (materni jezik). Prisotnost v tem območju je že tradicionalna, saj so se sem pogosto odseljevali zaradi dela. Najpomembnejše jedro slovenske razpršene poselitve je območje osrednje Madžarske z Budimpešto. V štiridesetih letih so statistike dokazovale nad 1.000 oseb z znanjem slovenskega

jezika. Pozneje je v mesto zanesljivo prišlo in tam ostalo večje število Slovencev iz Porabja. Leta 1990 jih je bilo blizu 400, leta 2000 okrog 450 in ob popisu 2011 še okrog 380.[127] To je verjetno tudi najbolj intelektualiziran del slovenske skupnosti ter obenem precej pisan tudi po regionalnem poreklu. Podatki kažejo na določeno številčno ustalitev. Vsekakor je treba šteti Budimpešto za pomembno jedro slovenske prisotnosti, ki sicer ni posebej vidna, utegne pa biti pomembna in celo vplivna zaradi svoje izobrazbene in socialne strukture ter mobilizacijskih možnosti v okviru madžarske družbe (Kovacs, 2007). Opaziti pa je tudi zanimivo podrobnost: skoraj ni razlike v številu oseb s slovenskim maternim jezikom in številu oseb slovenske narodne pripadnosti.

Tretje jedro razpršene slovenske populacije je v dveh županijah južne Madžarske: Šomodski županiji in županiji Baranja. Prva izstopa tudi zaradi nekdanje, po novejših navedbah že izginule slovenske naselitve okrog Taranyja (Kozar Mukič, 1984). Leta 1941 je bilo v obeh županijah še nad 1.000 oseb z znanjem slovenskega jezika, a samo skromnih 19 oseb s slovensko narodno pripadnostjo. Velika večina jih je uvrščenih med osebe, ki znajo slovensko kot svoj drugi jezik. Leta 1990 je bilo le še okrog 200 oseb z znanjem slovenščine, le 52 pa se jih je opredelilo za Slovence.

O četrtem razpršenem jedru pravzaprav ne moremo govoriti, kajti vzhodna polovica Madžarske je s Slovenci zelo redko naseljena. Vendar jih je popis leta 1949 izkazal 449 in leta 1990 še 269. Leta 1941 jih je bilo sorazmerno malo. Očitno je med temi treba iskati precej po drugi svetovni vojni razseljenih porabskih Slovencev, ki pa so se obdržali tudi v razmerah velike prostorske razpršenosti. Večji del oseb z znanjem slovenščine je navedlo slovenščino kot drugi jezik.

Med razseljeno slovensko skupnostjo se javlja tudi čedalje pomembnejše vprašanje mešanih zakonov, v katerih na etnične opredelitve slovenskih partnerjev vpliva vrsta drugih dejavnikov. V mešanih družinah se zaradi sorodstvenih interakcij razvijejo jezikovni odnosi s partnerjevim delom sorodstva in znanstva. Tu so še šolska in delovna okolja, stalne prostočasne dejavnosti in družbeno angažiranje sodobnega človeka na različnih področjih. Vsekakor je mogoče pojasnjevati sorazmerno velik delež oseb, ki slovenščino obvladajo in ni njihov materni jezik, tudi z mešanimi zakoni, sodeč po primerljivih jezikovnih situacijah[128] v manjšinskih okoljih (Nećak Lük, 2000, 8; 136–139).

Po popisu leta 2011 je bilo od 2.820 opredeljenih po narodni pripadnosti kot Slovencev v Porabju navzočih 1.609, v Železni županiji pa 1.869; 260 jih je bilo torej

127 Mesto Budimpešta in obdajajoče županije Pešta; samo v mestu 275.

128 Temu seveda ni nujno vedno tako in ne velja kot splošni vzorec, je pa dovolj pogosto, da je sklepanje kot zgoraj upravičeno.

zunaj Porabja. Razlika 1.211 oseb s slovensko pripadnostjo je bilo po Madžarskem razporejenih takole: zahodna Madžarska (Vas (Železna županija) 260, Zala 105, Gyor-Sopron 111, Veszprem 32; v osrednji Madžarski pa v županiji Komarom--Esztergom 26, Budimpešta 271, Pešta 107, Fejer 57, Nograd 11; na južnem Madžarskem v Šomodski županiji (Szomogy megye) 30 in Baranji 34, v županijah vzhodne Madžarske pa jih je bilo v županiji Tolna 8, Bacs-Kiskun 28, Csongrad 17, Jasz-Nagykun-Szolnok 8, Bekes 44, Hajdu-Bihar 4, Heves 6, Borsod-Abauj--Zemplen 17 in Szabolcs-Szatmar-Bereg 10). Tako navajajo podatki popisa 2011, pri čemer je treba upoštevati spremenjen pristop k popisu in tudi metodologijo.

3.3.6 Gospodarske in socialne razmere med porabskimi Slovenci

Slovensko Porabje sodi med periferna območja, kar je regijam z dolgotrajnim mejnim položajem in gospodarskim zapostavljanjem s strani centralistično vodenih regionalnih politik skoraj neogibno. Odpiranje meja in liberalizacija čezmejnih odnosov je prinesla nekatere nove možnosti, spodbudila je čezmejno sodelovanje in s tem vezi s slovenskim okoljem tudi gospodarsko. Železne zavese ni več, ostala pa je dokaj problematična gospodarska in demografska struktura območja. Slovensko Porabje je zaradi štirih desetletij trajajoče zaprte meje gospodarsko pasiven prostor. Tudi po treh desetletjih prizadevanj je težav še veliko. Kot je bilo že uvodoma omenjeno, se je prebivalstvo zaradi neugodnih življenjskih razmer, predvsem agrarne prenaseljenosti, odseljevalo v industrijsko razvite dežele Evrope in v prekomorske dežele, po drugi svetovni vojni pa v večji meri v notranjost Madžarske. Razmere za kmetovanje so slabše kot drugod na Madžarskem, zato tukaj niso izvedli kolektivizacije kmetijstva. Zemlja je ostala večinoma v privatnih rokah. Prevladuje izrazito drobnoposestna struktura, ki je posledica delitve po ogrskem dednem pravu. Večina lastnikov ne premore več kot 1–3 ha zemlje (Turk, Olas, 1986, 77–79). Oblasti so pospeševale ogozdovanje tega predela, ki spada med najbolj namočene na Madžarskem. Razen v Monoštru v vaseh Slovenskega Porabja izven kmetijstva praktično ni delovnih mest, ki bi zaposlovala domačo delovno silo in zavrla odseljevanje. Večina mlajšega prebivalstva se je po končanem šolanju odselila v notranjost Madžarske, daleč izven območja avtohtone poselitve. Na slovenskem podeželju se je izoblikoval kmečki in kmečko-delavski sloj, medtem ko je izobražencev zelo malo. Prav tako praktično ni obrtnikov in podjetnikov (Klemenčič V., Hajdu, 1987, 234–260). Leta 1992 so odprli meddržavni mejni prehod Gornji Senik-Martinje, kar pa ne zadošča. Poleg tega je gospodarska, socialna in demografska struktura na obeh straneh meje podobna in – problematična. Središče manjšinskega kulturnega življenja je v Gornjem Seniku, čeprav imajo društva, organizacije in domove tudi

po drugih vaseh in v Monoštru. V slednjem je gimnazija, kjer imajo dijaki možnost učenja materinščine (Kozar Mukič, 1998).

Starostna sestava prebivalstva slovenskih vasi je precej problematična; leta 1990 je bila najbolj številčna skupina ostarelega prebivalstva (nad 60 let), ki jih je bilo 32,4 %, mladih do 14 let pa je bilo le 6,8 %. Dve desetletji pozneje je demografska slika cele Železne županije še skromnejša, v Porabju še toliko bolj. Naravni prirastek je skromen, ker mladi odhajajo iz vasi. Veliko število in delež ostarelih prispeva k upadu celotnega števila prebivalstva in seveda tudi števila Slovencev (Munda Hirnök, 2017, 151–153). Zaradi prevelike ostarelosti in slabe socialne strukture (prevlade kmečke in kmečko delavske strukture) je položaj slovenske manjšine v celoti slab. Ekonomsko situacijo pomembno izboljšujejo zaposlitvene možnosti v podjetju Opel (Monošter) ter vse večje število dnevnih migrantov, ki iščejo delo v sosednji Avstriji. Le manjše število jih opravlja delo, ki je povezano z uporabo slovenskega jezika oziroma imajo možnosti komunikacije v slovenščini v katerikoli različici (Šiftar, 2016).

Od devetdesetih let dalje se povečuje število in vrsta gospodarskih in kulturnih stikov s Slovenijo. Skupne čezmejne projekte sofinancira EU, ustvarjajo vzhodno tromejo kot območje intenzivnejših stikov, ki lahko premostijo nezavidljivo dediščino polpretekle dobe. Največ podpore med prebivalstvom Goričkega v Sloveniji in Porabju na Madžarskem imajo prizadevanja za oživljanje bio-kmetijstva, predvsem sadjarstva. Precej močno podporo nudi tudi generalni konzulat RS, ki se pojavlja tudi v vlogi spodbujevalca lokalnih dejavnikov. Leta 2006 je bila ustanovljena Razvojna agencija Slovenska krajina. S podporo Slovenije je bila oblikovana vzročna kmetija (2015) in obrat za predelavo sadja. Poleg gospodarsko-socialnih učinkov so pomembni tudi vse pogostejši stiki s kmeti v Prekmurju in povečevanje jezikovne (narečne) komunikacije (Šiftar, 2016).

Načrtovana izgradnja ter modernizacija obstoječe infrastrukture med Prekmurjem in Porabjem ima velik stvarni in simbolični pomen. Čezmejni stiki so sicer pogostejši, vendar še zdaleč ne dosegajo razsežnosti čezmejno komunikativnih regij (Mejak, 1996). Pričela so delovati podjetja, ki služijo izrazito čezmejnim komunikacijam (banke, zavarovalnice, menjalnice, posredništvo, trgovina, lokali, prometne in druge storitve). Vendar je veliko ovir še vedno v relativno slabem poznavanju območja na drugi strani. V nekem smislu je Porabskim Slovencem Slovenija še vedno tuja (Mejak, 1998) in sicer zaradi še ne povsem premaganega občutka jezikovne enotnosti (Zupančič, 2000) ter tudi čisto miselnih ovir, ki jih je skozi desetletja utrjevala madžarska socialistična uprava (Šiftar, 2016).

Ohranjanje in razvoj slovenskega jezika, kulture in narodne identitete ima lokalno pomembno podporo tudi v novem kulturnem centru v Monoštru ter delovanju obeh političnih organizacij Slovencev na Madžarskem: Zvezo Slovencev na Madžarskem in Slovensko državno samoupravo. Omeniti je treba tudi kulturno dejavnost Slovencev v Budimpešti, Györu in Mosonmagyaróváru (Kozar Mukič, 1998).

3.3.7 Organizacija Slovencev na Madžarskem

Slovencem formalno zagotavlja manjšinske pravice šele nova madžarska ustava iz leta 1990. Na tej podlagi so 27. oktobra 1990 na Gornjem Seniku ustanovili Zvezo Slovencev na Madžarskem. Temelj sedanjega organizacijskega ustroja manjšinske organiziranosti pa je bil leta 1993 sprejeti Zakon o pravicah narodnih in etničnih manjšin na Madžarskem. Omogočil je oblikovanje manjšinskih samouprav po vaseh in tudi zunaj Porabja. Leta 1995 se je tudi na podlagi tega zakona organizirala Državna slovenska samouprava s sedežem na Gornjem Seniku ter predstavniškim uradom v Budimpešti. Slovensko manjšinsko samoupravo so oblikovali tudi v Sombotelu. V Budimpešti deluje slovensko društvo in prav tako v Sombotelu (Slovensko kulturno društvo Avgust Pavel). Organiziranost manjšine je bila s tem v glavnem končana.

Kljub maloštevilčnosti je slovenska skupnost kulturno zelo dejavna in ustvarjalna. Pomemben mejnik je izgradnja Slovenskega kulturno informacijskega centra, ki je bil dokončan leta 1998 s financiranjem skoraj izključno slovenske vlade. Tu je sedež slovenskih organizacij: Zveza Slovencev na Madžarskem, medijsko središče (uredništvo časopisa Porabje, radio Monošter) (Sukič, 1992) ter Razvojne agencije Slovenska krajina (ustanovljena 2006). Center ima tudi hotel z restavracijo ter konferenčno dvorano. V Monoštru je tudi Štajerska hiša z Muzejem Avgusta Pavla. Na Gornjem Seniku je Slovenska vzorčna kmetija (ustanovljena leta 2015), ki jo upravlja Razvojna agencija Slovenska krajina. Čeprav ne sodi med manjšinske ustanove, je zaradi lokacije, vsebine in pomena lahko potencialno tudi za manjšino pomembnejši Muzej železne zavese v Števanovcih.

Slovenska manjšina v Porabju je sicer maloštevilna, a živi na sklenjenem in enovitem teritoriju z nekaj posebnostmi. Izoblikovala je organizacije, s katerimi povezuje skupnost in odpira sodelovanje zlasti s Prekmurjem, tako zaradi geografske kakor jezikovne (narečne) bližine ter navsezadnje skupne starejše zgodovine.

3.4 Slovenci na Hrvaškem

3.4.1 Kulturno-zgodovinska ozadja in posebnosti Slovencev na Hrvaškem

Slovenci na Hrvaškem se v dosedanjih delih navadno niso pojavljali pod oznako narodne manjšine. V političnih razpravah o slovenski manjšinski politiki[129], ki je izpostavljala tri kategorije (zamejci, izseljenci in zdomci), so bili Slovenci na Hrvaškem očitna zadrega. Statistične analize so izkazovale prevladujoče priseljensko poreklo, politični historiat pa izkazuje tudi druge razsežnosti, ne nazadnje tudi prepletanje teritorialnega razvoja Slovenije in Hrvaške in obeh narodov na teh teritorijih, kar bi dovoljevalo (vsaj v primeru Kranjske, ki je do napoleonskih vojn segala v Kvarner in Istro) kategorizirati Slovence v tem predelu kot »klasično« avtohtono manjšino, a z opombo, da je teritorialni značaj take skupnosti prenehal, še preden so se Slovenci na evropskem političnem zemljevidu pojavili kot organizirana skupnost (z oblikovanjem narodnega programa). Leta 2006 so izvedli kompromisno rešitev: Slovence v sedmih obmejnih županijah in mestu Zagrebu se obravnava kot tradicionalno (avtohtono), drugje pa kot izseljensko skupnost (Pajnič, 2018).[130] Tudi organiziranost Slovencev v obliki društev izkazuje podobne pristope, kot so razširjeni v slovenskih diasporah po svetu. Vendar sama organiziranost sploh ni in ne more biti odločilni predmet presoje o avtohtonosti oziroma zgodovinskosti določene skupnosti. Oblike organiziranosti so prilagojene možnostim, ki jih določene države nudijo svojim državljanom.

Narodne skupnosti kot specifične interesne skupnosti morajo ustrezati organizacijskim merilom in normam, če hočejo v teh družbah delovati. Posebnosti Slovencev na Hrvaškem so v primerjavi s tistimi na Madžarskem, v Italiji ali Avstriji v evoluciji obeh narodov in ne le v taktičnih pristopih Slovencev do Hrvatov (in seveda obratno) v obdobju zadnjih dveh stoletij, ki jih lahko štejemo za čas organizacije in končno tudi konstituiranja obeh narodov. Danes ni prav nobenega dvoma, da so Slovenci in Hrvatje vsak svoj narod s svojo nacionalno državo in posledično tudi manjšinami. Oba narodna jezika imata v celoti izgrajen jezikovni komunikacijski sistem in oba imata široko razvejano paleto kulturnih dejavnosti oziroma imata razvito svojo nacionalno kulturo. V 19. stoletju pa ni bilo tako enostavno in enoznačno.

Slovenci se po jeziku jasno ločijo od Italijanov in Furlanov, katerih pripadnost široki družini romanskih jezikov ustvarja jasno razliko med govorcema teh dveh

129 Slovenci v zamejstvu in po svetu, DZRS, 2004, 17–24.

130 Vir se sklicuje na Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja, 2006, dostopno: http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4387 .

skupnosti in govorcem slovenskega jezika. Enako je v odnosu do govorcev nemškega in madžarskega jezika. Sleherno približevanje Slovencev k italijanskemu, nemškemu ali madžarskemu jezikovnemu korpusu se je skozi novejši zgodovinski razvoj opredeljevalo kot stopnjo asimilacije in s tem posledično izginevanje slovenske identitete. Niso znani poskusi jezikovnega zbliževanja med Slovenci in zahodnimi, severnimi in vzhodnimi sosedi, čeprav si z njimi Slovenci delijo več kot tisočletno znano zgodovino in so z mnogimi preživeli stoletja sožitja v istih politično-teritorialnih enotah. S hrvaškim jezikovnim korpusom (pa tudi srbskim, vsaj deloma) je bilo drugače. Zaradi naraščajočih asimilacijskih pritiskov zlasti (veliko)nemškega in madžarskega nacionalizma in (v manjši meri zaradi omejenosti ozemelj) tudi italijanskega so bila v okvirih habsburškega cesarstva razmišljanja slovanskega dela v smeri povezovanja sorodnih etničnih skupnosti. Ilirizem je bilo kulturno, po zalednem motivu pa predvsem politično gibanje, kakor je bil nekaj pozneje trializem kot opcija ustavne in politično-upravne reforme Avstro-Ogrske po 1867 (po Avstro-Ogrski nagodbi) (Zabukovšek, 1908). To so bile ideje, ki so proti izteku monarhije vodile k izoblikovanju jugoslovanske ideje. Taktično sodelovanje in različne ideje o nujnosti političnega poenotenja so vsebovale tudi možnost in za nekatere celo nujnost etničnega zlivanja (Zajc, 2006, 55–57). Ti poskusi so bili težak preizkus za slovensko narodno gibanje in še bolj za razvoj slovenskega jezika. Zato je slovensko manjšinsko vprašanje na Hrvaškem vsaj v svojem historičnem smislu obsežnejše in tudi bolj zapleteno.

Vprašanje slovensko-hrvaških medetničnih odnosov sega po svoji vsebini še nazaj v 18. stoletje, politično oziroma organizacijsko pa je okupiralo večino 19. stoletja. Obsežnost tematike nikakor ne dopušča podrobnejšega prikaza posameznih idejnih konceptov, razlik med njimi in pomenov, ki bi jih morebiti imeli na posamezna poselitvena jedra Slovencev. Poudariti pa je treba, da sedanja slovenska etnična in jezikovna samobitnost ni tako samoumevna, kot to sodimo in doživljamo danes. V odnosih slovensko-nemških, slovensko-italijanskih in slovensko-madžarskih jezikovnih, kulturnih in političnih odnosov je skoraj ves čas skupne in povezane zgodovine obstajal slovenski koncept (na različne načine, ustrezno času in možnostim seveda) obrambe pred temi sosedi in sopotniki. Pri odnosih s hrvaškimi (in pozneje tudi srbskimi, pa tudi hrvaško-srbskimi) etničnimi in jezikovnimi razmerji so bila razvojna vprašanja bistveno drugačna; lahko bi jih opredelili kot globoko interna razmejevanja znotraj širokega kompleksa slovanskega sveta. Ta podmena pa ne izhaja prvenstveno iz političnih koncepcij razvoja Slovanov (če jih skupaj imenujemo tako) v Evropi poznega 18. in v začetku 19. stoletja, temveč posega po teoriji razumevanja pomena jezika za oblikovanje političnih skupnosti.

Za pojasnitev teh okoliščin je treba seči k J. F. Herderju, slovitemu filozofu, ki je postavil idejo o jeziku kot družbenem pojavu. Skupnost (narod) se manifestira predvsem s skupnim jezikom (Zajc, 2006, 21). Filologije so bile tedaj v silovitem zagonu. Slavistika, tedaj še mlada akademska disciplina na srednjeevropskih univerzah, je izhajala iz predpostavke o enotnem slovanskem jeziku, ki se je zaradi družbenih okoliščin (ali zgodovine) razdelil na različna narečja. Herderjeva filološka stališča so vplivala na Schölzerja, avtorja podrobnejše opredelitve o skupnem slovanskem jeziku z devetimi narečji, in sicer ruskim, poljskim, polabskim, lužiškim, češkim, vindskim, hrvaškim, bosanskim in bolgarskim. Kot vidimo, tu ni ne srbskega, ne slovaškega, slovenski pa je imenovan kot vindski. Schölzerjeva naziranja je prevzel J. Doborovský, ki pa je vindski jezik smatral za del hrvaškega. Tako interpretacijo je negiral J. Kopitar, tisti čas velika akademska figura dunajske univerze, kar je utemeljeval tudi oziraje se na tedaj že izdelano gramatiko slovenskega jezika. Skliceval se je na dela slovenskih protestantov, ki so s svojimi deli *de facto* oblikovali standarde slovenskega knjižnega jezika že lepo sredi 16. stoletja (Humar, 1980). Trubar je skupnost, ki slovenski jezik v različnih narečjih govori, tudi imenoval: Slovenci.

Slovenski obstoj je Linhart v 18. stoletju pojasnil tudi z zgodovinskim orisom, omenjal pa tudi druge južne Slovane (Linhart, 1981). Pozneje je tudi slovensko zgodovinopisje to sozvočje bližine južnoslovanskih ljudstev rado razlagalo kot začetke jugoslovanske ideje (prim. Zwitter, 1990, 128–140), ki so jo sicer imenovali »ilirsko« gibanje. Pojem ilirizma se je pozneje javljal še skoraj celo 19. stoletje, čeprav so ga različno razumeli. Kopitar, pobudnik in zastopnik mišljenja o karantanskem jedru slovanske populacije v predelih južno od Donave, je razvil tezo o nekdaj enotni skupnosti, katere jezik naj bi po delovanju Cirila in Metoda postala starocerkvenoslovanščina. Teorijo so pozneje imenovali karantansko-panonsko in je bila predmet temeljitih razhajanj med Kopitarjem in Dobrovským. Hrvati naj bi bili po teh razlagah etnografsko pravzaprav Slovenci (Zajc, 2006, 29–31). Razlaga ni imela politične premise; bila je produkt zelo dejavnega intelektualnega vrvenja v prvi polovici 19. stoletja, ki pa je deloma vendarle upoštevala tudi politične realnosti jezikovnega zlivanja oblikujočih se evropskih nacij tistega časa, nemara vendarle pod vplivi francoske velike revolucije in oblikovanja enotne francoske nacije, ki je to postala dejansko s političnim aktom oblikovanja enotne unitarne francoske republike. Francoski primer pa je imel precej posnemovalcev (prim. Albrow, 1998, 67–85). Nemci, Francozi ali Italijani so imeli navsezadnje tudi sorazmerno opazne jezikovne razlike, a so vseeno pristali v poziciji enotnih držav in knjižnih jezikov.

Vendar ni mogoče enoznačno trditi, da so bili našteti (in še drugi) slovanski filologi sledilci političnih idej dobe. Slovanski filologi so iskali skupne jezikovne poteze Slovanov. Zajc (2006, 30–36) smatra, da so bile podmene o enovitosti Slovanov različnih plemen bolj produkt teoretičnih zamisli in tudi terenskih opažanj, vključujoč pri tem tudi tolmačenja o poteku zgodovinskih dogajanj. Vsekakor je bilo oblikovanje narodov in njihovih jezikov vse prej kot enostaven in vsekakor ne premočrten proces (Kosi, 2013, 15–29). Poznejše eminence na slavističnem področju, kot so zlasti Kollár ter Šafárik ter ne nazadnje tudi Karadžić, so iskali večje skupine »plemen« domnevno skupnega slovanskega naroda. Slovenski oziroma hrvaški etnični obstoj ter razmejevanje med njima pa so bili večkrat predmet razprav in polemik. Medtem je slovenski jezik dosegel pomembne premike na terenu. Ko je napredovala pismenost in je bila z uvedbo slovenskega jezika v elementarno izobraževanje kot eden od ukrepov terezijanske modernizacije habsburških dežel v drugi polovici 18. stoletja (Schmidt, 1963) dosežena tudi večja družbena mobilizacija, so bili dani pogoji tudi za jasnejše profiliranje skupnega slovenskega besedišča, kar pa je bilo za razvoj slovenske narodne ideje zelo pomembno (Kosi, 2013, 94–113).

Hrvaška nacionalna ideja je postala slovenski konkurenčna predvsem z delovanjem Ljudevita Gaja, začetnika ilirizma kot političnega gibanja. Po ilirskih nazorih o Slovencih ni mogoče govoriti; so le eno od plemen ilirskega naroda. Gajeva teorija je bila (nasprotno kot stališče zgodnjih slovanskih filologov, npr. Dobrowskega) že v začetku politična in podlaga za poznejšo hrvaško nacionalno ideologijo integracijskega značaja. Iliristi, ne samo Gaj, so povzemali tudi nekaj starejše teze o prebivalcih Kranjske in Koroške kot o »Alpskih Hrvatih« (Zajc, 2006, 40). Politično dimenzijo naj bi ilirizmu dajal predvsem Drašković. Vendar je končno vseeno: za prebivalstvo slovenskih dežel je imelo gibanje slabe posledice. S prevzemom enotnega ilirskega jezika, utemeljenega kompromisno na hercegovski štokavščini, se je predvidevala odpoved slovenskemu jeziku. Ilirizem je zato vnel precej razprav, a nobenega večjega posnemanja. Tudi Vrazovo spogledovanje z ilirsko idejo je imelo povsem drugačen, pravzaprav kulturno-literarni značaj; nikakor pa ni predvideval odpovedi dosežkom slovenskega knjižnega jezika do sredine 19. stoletja.[131] Gaj je ilirsko idejo izgrajeval in tudi precej spreminjal. Spomnimo naj le, da je od razmeroma zgodnje podmene o trojni strukturi ilirskega naroda (dejansko slovenski, srbski, hrvaški) prešel pozneje na le srbsko-hrvaško sestavo Ilircev (Zajc, 2006, 42–54).

131 Ilirizem, Enciklopedija Slovenije, 1990, 4, Mladinska knjiga, Ljubljana, 107–108. Opominja se na starejši izvor pojma »ilirski« v različnih rabah. Že Trubar naj bi bil »rodoljub ilirski«, Francozi so oblikovali Ilirske province in tudi slovenski razsvetljenci od Pohlina dalje so imeli izraz »ilirski« precej udomačen. Vodnik je v gloriji francoskim okupatorjem postavil »Ilirijo oživljeno«. Ilirizem je z imenom dejansko povzemal in morda zaradi všečnosti politično koketiral s pojmom, dovolj širokim, da bi lahko postal neke vrste krovni pojem tega, kar so malo pozneje imenovali južnoslovanska ideja.

Čeprav Zajc v podrobnem prikazu posebej ne izpostavlja, je na popularnost srbske note v ilirskem gibanju verjetno vplivala tudi srbska politična zgodovina, potem ko je po brutalnih preizkušnjah dveh srbskih vstaj proti Turkom Beograjski pašaluk začel postajati Kneževina Srbija.

Živahno akademsko vrvenje slovenske kulturne elite je dočakalo burna štirideseta leta 19. stoletja, konec katerih je označilo leto 1848 – gibanje, ki so ga hitro poimenovali »pomlad narodov« (Britovšek, 1970, 2–9).[132] Oblikovali so se nacionalni programi mnogih evropskih narodov, tudi Slovencev. Prej je nekaj desetletij zorel slovenski knjižni jezik in dosegel z delovanjem staro- in mladoslovencev in likom F. Prešerna kulturno kulminacijo. Že po teh dosežkih bi bil zdrs v amorfno knjižno enotnost Južnih Slovanov bolj kot ne iluzija. V ospredje so polagoma stopila pragmatična politična razmišljanja o povezavah s Hrvati. Majarjev program Zedinjene Slovenije je terjal administrativno združitev s Slovenci poseljenih območij v okvirih Habsburške monarhije v enoto, s slovenskim jezikom v uradni rabi. Drugo pričakovanje pa je bila povezava s Hrvaško, čeprav je bilo slednje manj razdelano (Prunk, 1986, 7). Ideja je bila politično pravzaprav dosti drzna, glede na to da slovensko prebivalstvo ni razpolagalo z instrumenti ne pravne, ne ekonomske ali vojaške moči. Lahko trdimo, da se je slovenski narod s tem organiziral, manifestiral in emancipiral. Bila je projekcija interesa, a dovolj izgrajena, da so jo lahko kot temelj povzemali tudi naslednjih sto petdeset let, ko je ob zatonu 20. stoletja postala realnost z osamosvojitvijo Slovenije.

V jeku nastopajočih nacionalizmov je bilo kulturno in jezikovno vprašanje že zaradi možnega uvajanja jezikovnih praks v administrativno ali/in širšo uradno rabo predmet temeljitih razprav. Po naročilu Dunajskega dvora je Czörnig v petdesetih letih na podlagi terensko izvedene ankete pripravil etnografsko statistiko; nastal je dokument, ki je kljub metodološkim nedoslednostim ostal vsaj pol stoletja dokument, na katerega so se sklicevali tudi pri poznejših statističnih popisih. Habsburška monarhije jih je vodila od 1880 dalje. Czörnig je imel pri razmejevanju hrvaških in slovenskih predelov težavo, ki jo je pragmatično rešil, in sicer je precej obsežen del sedanjega Zagorja na Hrvaškem imenoval »Sloweno-Kroaten« (Zajc, 2006, 103–107). Spomnimo se razprav, kdo obstaja in kako se imenuje glede na stališča velikanov srednjeevropske slovanske filologije. Isto statistiko je na podlagi lastnega preverjanja na terenu drugače označil P. Kozler v svojem »Zemljovidu slovenske dežele« z vrisanimi etničnimi mejami. Po tej statistiki je mejo na severu naslonil na štajersko-hrvaško mejo, pri Posavju odstopil skoraj do Kostanjevice,

132 Delo je sicer namenjeno liku A. Füstra kot revolucionarja, po malem idejnega sopotnika Marxa in Engelsa, ter revolucionarnim idejam in ideologiji, ki so jo pozneje imenovali marksizem.

prav tako tudi v Beli krajini. V opisu zemljevida ne manjkajo pojasnila o prežemanju slovensko-hrvaškega jezikovnega stika, kar pa ima (tako Zajc, 2006, 102) tudi ideološko ozadje. V bistvu gre za neko obliko vljudnega medsosedskega taktiziranja. Tudi Kozlerju ni bilo neznano, da je zagorski govor bližje slovenskemu kot hrvaškemu.

Sredi 19. stoletja so bile razmere v Habsburški monarhiji, ki so jo pretresali nacionalizmi njenih številnih narodov, stremečih po vsaj avtonomiji, vse prej kot enostavno rešljiv problem. Cesarstvo je namesto federalističnega ustroja (o čemer se je premišljalo) krenilo k modelu etnične aglomeracije, prekrite z velikonemškim nacionalizmom (Taylor, 1956, 106–120). Etnična razmerja pa niso več dovoljevala obnove teritorialnega obsega Svetega rimskega cesarstva (nemške narodnosti). Nemci so lahko uveljavili (pravzaprav) minimalistični velikonemški Schwarzenbergov projekt – oblikovanje Nemškega cesarstva leta 1871. Njegovo demografsko in gospodarsko jedro so bile dežele in kneževine v Porenju, Vestfaliji ter bivša Kraljevina Bavarska, vojaško jedro pa je tvorila Prusija (Seton-Watson, 1980, 104–108). Prusija pa je bila le drugi ali severni »Piemont«; idejo nacionalne države je v šestdesetih letih (dokončno 1866) uresničila Italija (Volpe, 1943), vključno z osvojitvijo sedanje Beneške Slovenije. Habsburško cesarstvo se je 1867 reorganiziralo kot dvojna cesarsko-kraljeva enota (dvojna monarhija) Avstro-Ogrska. S tem pa so bile podane tudi meje med Slovenci in Hrvati na večini mejnega stika. Poznejše ideje in programi političnega trializma so bili prisoten, a dejansko nikoli uresničljiv politični načrt.

Nadaljnji etnični razvoj v monarhiji je stopnjeval pritiske Madžarov in Nemcev proti slovanski skupini narodov v monarhiji. Obrambni odgovor je bilo oblikovanje trializma, političnega programa, po katerem bi Avstro-Ogrsko upravno razdelili na tri dele: nemškega, madžarskega in slovanskega. Do tega nikoli ni prišlo. Slovensko-hrvaški stik je tudi v drugi polovici 19. stoletja zaradi občutkov ogroženosti iskal povezovanje ali celo združevanje južnoslovanskih narodov v enoto. Vendar so bile vsaj pri nekaterih avtorjih prisotni ne le pragmatizmi (združevanje zaradi zavezništva) temveč tudi idejno ali ideološko, torej z namenom zlivanja slovanskih ljudstev v enoten narod. Hrvaško narodno gibanje (prim. Starčević, Strossmayer in Rački) je bilo glede tega bolj drzno in nekoliko odločnejše. V zadnjem desetletju obstoja monarhije se je javilo novoilirsko gibanje. Njegov pristaš F. Ilešič je obžaloval, da pred desetletji ni prišlo do spoja Slovencev in Hrvatov (Petre, 1939).

Pregled kulturne zgodovine Slovencev in Hrvatov priča o številnih poskusih idejnega jezikovnega, književnega in tudi političnega združevanja in povezovanja. Zato je morda laže razumeti, zakaj se ni nikoli oblikovala jasna ideja, da na Hrvaškem

Slovenci obstajajo kot etnična skupnost (manjšina) s svojim jezikom in kulturo. V praksi pa so ljudje pragmatično oblikovali organizacijske oblike povezovanja v društva glede na slovenska jezikovna obeležja oziroma slovensko etnično zavest. Na Reki in v Zagrebu so se z rastjo teh mest z dinamično razvijajočimi se pristaniškimi in industrijskimi dejavnostmi oblikovale skupnosti priseljencev, katerih interes pa je očitno bil povezovati se na podlagi jezika in kulture. Začela so nastajati slovenska kulturna društva, očiten pomnik, da je bilo narodno zavedanje tedaj že jasno tudi širokim množicam. Narodna ideja torej ni bila več le domislica ozke kulturne elite. Za manjše lokalne skupnosti ob meji se niso zmenili ne narodni voditelji in še manj literarni ustvarjalci, verjetno tudi zaradi ocene, da bi s tem srednjeročno ogrozili širšo jugoslovansko idejo.

Po prvi svetovni vojni sta nastopili dve spremembi, ki sta bistveno spremenili status Slovencev in Hrvatov na splošno, obenem pa so doživeli tudi neposredne izkušnje manjšinstva. To je bilo oblikovanje skupne nacionalne države ter nastanek skupne številčne manjšine v Italiji. Po razkroju dvojne monarhije je bila formalno ustanovljena 29. oktobra 1918 (Granda, 1999). Državna ureditev dejansko konfederalnega tipa je bila kratkotrajna; že 1. decembra 1918 se je združila s Srbijo (in Črno goro) v Kraljevino SHS. Slovenci so s tem aktom postali državotvoren narod, ki je kasneje v kraljevini[133] praktično izgubil večino atributov državnosti, lahko pa so omejeno razvijali nacionalne institucije. Odločitev so narekovali širši geopolitični razlogi in premisleki, predvsem strateški. Italija, največja konkurentka, je bila antantina zaveznica, Država SHS pa dedič poražene Avstrije. Če ne proti Italiji, so zlasti Slovenci računali več na vojaško pomoč v nastopu na severni (koroški) meji (Ude, 1977). Tudi z vstopom v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil konstitutivni prispevek Slovencev formalno izkazan. S preureditvijo in preimenovanjem v Kraljevino Jugoslavijo pod srbsko dinastijo Karađorđevićev pa je zavel unitaristični veter. Vzdrževanje zadev, pomembnih za razvoj Slovencev, vključno s skrbjo za slovenske manjšine v sosednjih državah, je postalo mogoče le z veščim taktiziranjem med hrvaškim in srbskim etnosom v jugoslovanski monarhiji. Generaciji slovenskih politikov so bile v prid predhodne upravne in politične izkušnje iz časov habsburške monarhije, tudi zaradi tega, ker je bila avstrijska administracija v primerjavi s kraljevino Srbijo precej bolj urejena (Lončar, 1921). Korošec, čeprav pogosto kritiziran, je pokazal precej taktičnih političnih veščin. Očitno je predhodna kariera v dunajskem parlamentu koristila (Bister, 1992) Ni bilo ravno malo navdušencev nad oblikovanjem skupne države (Vošnjak, 1928), a je ta mnoge hitro in korenito razočarala tako med Slovenci kot Hrvati. Zato ni naključje, da so se

133 Formalno gledano se je to zgodilo že čez mesec dni, ko je prišlo do združitve in imenovanja v kraljevino. Ta akt je bil sicer bolj politični pragmatizem kot idejno podprta zasnova Slovencev in Hrvatov.

kmalu javile oblike političnega taktiziranja ter poskusi medsebojnega tekmovanja in izigravanja (Klemenčič M., Žagar, 2004, 124; 146–147). Slovenska povezovanja s Srbi so bila pogostejša,[134] kar pa je praktično izničilo kakršnekoli možnosti iskanja modusa jezikovnega in kulturnega varstva Slovencev na Hrvaškem, čeprav je bila skupnost zlasti v Zagrebu dokaj številčna in verjetno v vsej zgodovini mesta z največjim deležem. Meja v Beli krajini se je nekajkrat malo spremenila, o kakem modelu varstva lokalnih manjšin tam pa si v politični atmosferi tistega časa ni bilo mogoče niti zamisliti.

Drugi skupni slovenski in hrvaški problem je nastopil z oblikovanjem Rapalske meje, ko je območje zahodno od nje prišlo pod Italijo. Slovenci na območju današnje zahodne Slovenije ter Hrvati v Istri in Kvarnerju so tam postali številčna manjšina (ali manjšini). Jugoslovanske oblasti so jih smatrale za enoten manjšinski korpus. Manjšini sta bili pod ostrim pritiskom italijanizacijske politike, sploh potem, ko je v Italiji zavladal fašizem. Istra je imela nekaj posebnosti že prej (Janko, 1997) in sicer zaradi močne regionalne identitete,[135] povezane z zgodovinsko pripadnostjo Beneški republiki (Zupančič, 1997, 309), kar pa istrskih Italijanov tam ni niti najmanj oviralo pri agresivni protislovanski[136] politiki (Milanović, 1973). Tako stanje se je na vsem teritoriju, poseljenem s Slovenci in Hrvati pod Italijo, vlekel v sredo druge svetovne vojne (Radetić, 1944) in naprej. Vendar pa je spričo slovensko-hrvaške povezanosti v skupni manjšinski usodi iz obdobja, ko je bila Istra in Primorska pod Italijo, napak domnevati, da do slovensko-hrvaških razhajanj ni prihajalo, posebej potem ko je bilo po 1954 jasno, da je Jugoslavija Trst dokončno izgubila in je morala Slovenija sama poskrbeti za svoje pomorske možnosti (Kunej, 2006).

Naslednja priložnost urejanja hrvaško-slovenskih odnosov je prišla po drugi svetovni vojni – v desetletnem razmejitvenem procesu, ki je politično kulminiral s »Tržaško krizo«. Razmejitveni proces je z jugoslovanske strani izpostavljal predvsem etnično načelo, čeprav je ob tem jasno, da je bila za njim evidentno tudi ozemeljska kalkulacija (Novak, Zwitter, 1945). Etnično načelo je namreč zagovarjala tudi Italija, le stanje na terenu je tolmačila sebi v prid, Trst s svojo etnično statistiko pa so sploh jemali kot ključni adut (Gustinčič, 1945). Končalo se je z razmejitvijo, kot jo

134 Kulundžić (1973: Politika in korupcija v Kraljevini Jugoslaviji, Založba borec, Ljubljana) šteje slovenska politična manipuliranja s Stojadinovićevo vlado kot primer zelo nenačelnega političnega delovanja in boja za »narodne drobtinice«, a tudi za svoj žep.

135 Prebivalstvo Istre je izkazovalo različna stališča do narodne identitete. Nekatere študije so velike razlike med popisi pripisovale manipulacijam popisovalcev, a se zdi, da so pri tem premalo upoštevali zelo močno regionalno identifikacijo, ki pa je naslonjena nekoliko na beneški historicizem in ne nujno najprej na jezik (Zupančič, 1997, 307–316).

136 Italijani in italijanske organizacije niso razlikovale med Slovenci in Hrvati, kar gre pripisati dolgoletni vzgoji v duhu italijanske kulturne večvrednosti.

imamo še sedaj, z vmesno epizodo Svobodnega Tržaškega ozemlja vred.[137] Večina Italijanov iz Dalmacije in Istre se je odselila. Tudi to vprašanje je prišlo ponovno na dan ob vključevanju Slovenije v EU, ko je Italija pledirala problem optantov in ezulov. Hrvaška se je temu večidel izognila, ker je v EU vstopala pozneje, ko je bila glavnina omenjenih dilem že rešena, vključno z manjšinami.

3.4.2 Slovensko-hrvaški odnosi po osamosvojitvi obeh držav

Slovenija in Hrvaška sta imeli sorodna stališča pri osamosvojitvenih procesih. Vprašanja meje, prav tako tudi ne druga vprašanja se v zadnjem stadiju jugoslovanskega obdobja v osemdesetih letih niti niso posebej izpostavljala. V kontekstu slovenskega narodnega vprašanja je glede Slovencev na Hrvaškem dolga desetletja vladal molk. Po osamosvojitvi obeh držav, medsebojnem priznanju ter vzpostavljanju meje kot novega dejavnika v medsebojnem teritorialnem stiku pa je kmalu prišlo do občutnih sprememb, ki so jih prinesli tako nov mednarodni položaj obeh držav, vojna na območju Hrvaške in Bosne in Hercegovine in tudi čisto bilateralna vprašanja, ki se dotlej niso postavljala, čeprav so dileme obstajale.

Medsebojne dileme so sledile kmalu po osamosvojitvi. Zato se sprva vsiljuje vtis, da je dileme sprožila šele osamosvojitev in vzpostavitev različnih mejnih režimov skladno s položajem v širšem mednarodnem prostoru. Slovensko-hrvaške odnose je pozneje označevalo precej problemov: od neusklajene morske in kopenske mejne črte prek odprtih gospodarskih vprašanj do navsezadnje tudi statusa slovenske skupnosti. Slovenija meji na Hrvaško na 546 km dolgi kopenski črti ali skoraj natanko na polovici vse slovenske kopenske meje. Zaradi meandrastega značaja rečnih tokov Sotle, Drave in Mure, ki je v zadnjem stoletju lokalno precej spremenil traso rečnega toka, je nastalo veliko nejasnosti in različnih evidenc. Dodatna težava so v praksi dvolastništva kmečke posesti in gozdov na eni ter na drugi strani meje. Dvolastniki potrebujejo za obdelovanje zemlje in različne manipulacije enostaven in čim bližji prehod, kar pa ni vedno mogoče enostavno urediti. Dvolastnikov je značilno več v vzhodnem delu slovensko-hrvaške meje (Belec, 1992, 364). Veliko število dvolastnikov je tudi odraz povezanosti ljudi z obeh strani meje ter obstoj razmeroma stalnih oblik čezmejne komunikacije. Mnogi so si tudi v sorodu: posledica večjega števila čezmejnih porok v preteklih desetletjih. Značilno je tudi večje spremljanje hrvaških medijev na slovenski strani, obratno pa občutno manj. Pri tem posamezni sektorji meje niti ne izstopajo posebej (Bufon, 2017, 361–369). Varnostni in gospodarski nadzor nove »schengenske« meje je stike sicer začasno

137 Vprašanje Trsta in politične meje med Italijo in Jugoslavijo (sedaj Slovenijo) je podrobneje opisano v drugem delu te knjige.

omejil. Toda po drugi strani ta situacija sili obe državi tudi v nekatere pragmatične rešitve za obmejno prebivalstvo. Desetletja je odprta meja omogočala neovirane selitve. Pred drugo svetovno vojno je bil za priseljevanje privlačen zlasti Zagreb, ki je dobival krepak priliv prebivalstva tudi z Dolenjske in Posavja. Po drugi svetovni vojni se je selitveni tok dokaj uravnotežil, saj so novi industrijski obrati v Sloveniji nudili delovna mesta tudi mnogim iz Hrvaške. Čezmejne poroke in urbanizacija so torej pomembno prispevali k oblikovanju ne le čezmejnih vezi, temveč tudi k oblikovanju skupnosti, čeprav te večinoma niso organizirane (Repolusk, 1999, 34–38).

V tej dinamiki je vprašanje Slovencev na Hrvaškem igralo vselej podrejeno vlogo. Izpostavljalo se je še posebej potem, ko je ob sprejemanju novelirane hrvaške ustave izrecna omemba Slovencev kot manjšine najprej izpadla iz besedila tega dokumenta. Kasneje je bilo to popravljeno. Slovenski odnos do Slovencev na Hrvaškem je imel še en filter (in posredno tudi oviro), in sicer definicijski. Gre za vprašanje oblikovanja slovenske politike do Slovencev v sosednjih državah in po svetu, in sicer glede težnje po jasnem razmejevanju med kategorijami manjšinstva (uradno: zamejstva), izseljenstva in zdomstva. Primer Slovencev na Hrvaškem se je znašel v precepu med prvima dvema kategorijama. Razmeroma skromno število opravljenih raziskav je vendarle predstavilo mnoge plati te skupnosti, dokončno sodbo glede »avtohtonosti« Slovencev na Hrvaškem (za to je predvsem šlo) pa so vendarle prepustili prihodnosti. V Nacionalnem atlasu Slovenije (2001) sta bili ločeno poudarjeni obe kategoriji: prva obsega maloštevilčne lokalne skupnosti vzdolž slovensko-hrvaške meje, druga, ki predstavlja glavnino slovenskega etničnega korpusa na Hrvaškem, pa je predvsem mestna populacija različnih generacij. Toda dilema je ostala čisto pragmatična. Slovenci v navedenih obmejnih območjih nimajo oblikovanih organiziranih oblik delovanja. Po drugi strani so posebni zaradi geografske bližine in že dokaj stare navzočnosti Slovencev predvsem na Reki in v Zagrebu; podobno, kot lahko govorimo o tradicionalni (stari) prisotnosti Slovencev v Gradcu in na Dunaju.

3.4.3 O avtohtonosti hrvaških Slovencev

Na koncu tega kratkega pregleda ostajajo dileme glede avtohtonosti Slovencev na Hrvaškem. So in (večinoma) niso, odvisno pač od meril, ki jih za to razvrščanje vzamemo. Tehnično gledano to niti ni posebna težava. Problem postane, ko se kriterij avtohtonosti vzame kot merilo specifičnih podpor Slovenije tem skupnostim.[138] Vendar jasno razločevanje med eno in drugo kategorijo ni slovenski zu-

138 Ni nujno, da bi bilo tako. Če bi enostavno vzeli kulturno jezikovna merila (pripadnost slovenskemu narodu, slovenskemu jeziku in kulturi (torej: skupni slovenski kulturni prostor) in bi bil edini interes zgolj spodbujanje dejavnosti Slovencev in slovenske kulturne (re)produkcije bi bilo dilem manj.

nanjepolitični problem (Žagar, 1995). S tem seveda niti najmanj ne zmanjšujemo pomena in vloge avtohtonosti kot kriterija razmejevanja med različno usmerjeno manjšinsko politiko (Zupančič, 2008, 568–570).

Tudi če je avtohtonost neke skupnosti (manjšine) povsem jasna in nedvomna, lahko pričakujemo na poti formalnega (pravno-političnega) manjšinskega urejanja vrsto zapletov, ki izhajajo iz narave manjšinske skupnosti same (značaj in gostota poselitve, relativna in absolutna številčnost, dosedanja organiziranost ipd.) ter iz primerljivih skupin v državi (številčni odnos, medetnični odnosi med manjšino in večino). Toda nič manj ni pomembna druga država t. i. »matica« ter njeni sistematični pritiski v smer urejanja manjšinskih situacij. V našem proučevanem primeru je zadeva zapletena zlasti na tej ravni. Hrvaška je širokogrudno podelila manjšinske statuse npr. številčnim Bošnjakom, čeprav je njihova prisotnost precej mlajša kot slovenska. Ostale skupine so večinoma razmeščene v obliki etničnih otočkov oziroma razpršeno. Toda realno ima največ lokalnih manjšinskih prednosti italijanska skupnost (močna zlasti na Reki), ki je prek Italijanske unije forsirala tudi določene prilagoditve v dobro Italijanov na Hrvaškem in v Sloveniji hkrati. Formalno ima povsem poseben položaj nekoč zdaleč najmočnejša srbska manjšina, ki je v vojni utrpela hudo demografsko erozijo; to je tudi velik problem hrvaškega regionalnega razvoja. Omeniti je treba še pričakovanje po recipročnosti manjšinskega varstva (Hrvatov v Sloveniji). Ti premorejo le zelo skromno zares avtohtono skupnost. Večina jih je gospodarskih imigrantov in njihovih potomcev druge, le v majhni meri tudi tretje generacije. Seveda ni naključje, da je zlasti v severovzhodnem delu slovensko-hrvaškega državnega stika več mešanih zakonov in zato tudi večje število Hrvatov v slovenskem vzhodnem obmejnem pasu. Pričakovanja po reciprociteti so doslej krnila dogovarjanja v smeri klasičnega normativnega varstva manjšin.

Obenem velja opozoriti, da imamo tudi v Avstriji in v Italiji sorazmerno veliko število izseljencev ter tudi čezmejnih dnevnih vozačev. Manjšinsko pravo jih sicer ne zadeva in o njih ne govori, realno pa imajo možnosti uporabljati manjšinsko družbeno infrastrukturo, ki se je oblikovala kot rezultat formalnih statusov: zlasti šolsko mrežo ter sistem podpore kulturno-prosvetnega, športnega in drugega delovanja. S tem seveda opozarjam na velik pomen socialnih mrež, ki pa jo lahko oblikujejo Slovenci v sosednjih državah ne glede na pravno-politične dimenzije in statusne značilnosti slovenske skupnosti na Hrvaškem. Poudariti je treba torej pripravljenost na funkcionalno naravnanost, ki lahko pride do izraza šele tedaj, ko lahko slovenska skupnost vzpostavlja partnerske odnose z državo matičnega naroda. Za to bo v prihodnosti dovolj priložnosti, saj lahko pričakujemo vrsto pobud

čezmejnega sodelovanja in povezovanja. Tedaj bodo prednosti bližine in sorodnosti prišle do izraza. Mala jedra slovenske avtohtone poselitve lahko računajo na različne lokalne projekte in kontinuirano sodelovanje, večje, mestne, pa predvsem na znaten človeški (kadrovski) potencial. Kritično pa moramo ugotoviti, da so bile manjšine tudi v mnogo bolje organiziranih razmerah v Italiji in Avstriji kar nekajkrat zanemarjene kot partner v medsebojnih odnosih, kljub številnim iniciativam. Zato je pomembno opozoriti, da se napak v hrvaškem primeru ne ponavlja. Žal za to nastavki in tudi nekatere prakse že so. Pri alociranju slovenskih podjetij niso ne investirajoča podjetja ne Gospodarska zbornica Slovenije kaj dosti poskrbeli za zaposlovanje kadrov z znanjem slovenščine (seveda ob primerni strokovni usposobljenosti).

Koliko torej pomeni avtohtonost Slovencev na Hrvaškem, je v prvi vrsti stvar odnosa Slovenije do te raznolike skupnosti. Pri tem poudarjam funkcionalnost skupnosti kot take, njene organiziranosti in človeškega potenciala. V duhu vseslovenske povezanosti bi kazalo dati temu večjo težo, sklicevanje na avtohtonost pa prepustiti pravno-političnemu oziroma normativnemu reševanju vprašanja Slovencev po svetu. Zmanjševanje medsebojnih barier se začenja pri poznavanju situacij in okoliščin, nadaljuje pri vzpostavljanju učinkovitih čezmejnih kulturnih in gospodarskih vezi (socialnih mrež) ter krepitvi danes odločujočega razvojnega momenta: človeškega potenciala. Dolenjska, Posavje in Bela krajina imajo v tem primeru vrsto izzivov in tudi priložnosti.

3.4.4 Poselitvene in strukturne značilnosti Slovencev na Hrvaškem

Slovenci na Hrvaškem so bili desetletja v skoraj popolni senci medijske pozornosti tudi s strani slovenskega zavedanja. Gre pravzaprav za star problem precej selektivnega dojemanja Slovencev po svetu. Po izkušnjah so bili ti na območjih nekdanje Jugoslavije kljub relativno dobri dostopnosti njihovih območij precej v ozadju slovenskih percepcij. Medtem ko so bila klasična območja slovenske poselitve na avstrijskem Koroškem, na Tržaškem in Goriškem prebivalcem Slovenije poznana vsaj po imenu in se je periodično omenjalo vprašanje slovenskega izseljenstva, Slovencev na Hrvaškem ni nihče omenjal.

Poenostavljeno je mogoče ločiti tri skupine: glavnino predstavljajo priseljenci v večjih mestih ter njihovi potomci, manj je onih na podeželju v obmejnem pasu (rezultat mešanih čezmejnih porok), najmanj pa Slovencev na območju stare, tradicionalne, avtohtone poselitve, ki se sklenjeno drži slovenskega državnega teritorija.

Med temi tremi skupinami so precejšnje razlike zlasti v njihovi genezi, pa tudi po socialni strukturi. Zgodovinske razlike nas ponovno vodijo k premisleku o avtohtonosti hrvaških Slovencev na omejenih območjih. V luči presoje selitvenih tokov na eni ter politično-teritorialnih sprememb na drugi strani morda teze o avtohtonosti vendarle segajo tudi po nesklenjenem delu slovenske poselitvene kontinuitete na Hrvaškem.

Najmočnejši poselitveni jedri Slovencev na Hrvaškem sta danes Zagreb in Reka, razmeroma številčne skupnosti pa so tudi v Splitu in Puli; povsod v navedenih krajih so tudi dobro organizirani in kulturno dejavni. Živeli so v isti državi, toda način njihovega kulturnega življenja in vzdrževanja identitete je bil značilen manjšinski. Šele v devetdesetih letih je V. Bukič[139] s svojimi razpravami širše predstavila ta ne ravno majhen del prebivalstva slovenskega jezika in identitete, ali pa vsaj slovenskega etničnega izvora. Obsežen zbornik in nadaljnje terenske raziskave, pa tudi širjenje organizacijske mreže Slovencev na Hrvaškem so pokazali, da gre za dinamično in notranje dokaj raznoliko skupnost. Omeniti je treba jezikovne okoliščine na tem delu slovensko-hrvaškega jezikovnega stika. Narečja so si namreč dokaj podobna, tako da je komunikacijskih ovir izredno malo. Sorodnost mentalitete npr. med Prekmurci in Medmurci (Medžimurci) pa po prepričanju nekaterih vodi v enostavne asimilacije na obeh straneh meje in tudi v obe smeri. Plevnik (1998, 81) jih opredeljuje, podobno kot še nekatere lokalne okoliščine, kot izraz čistega pragmatizma in prilagajanja lokalnim ter osebnim (družinskim) življenjskim situacijam.

139 Kržišnik Bukič Vera, 1995, Slovenci v Hrvaški, Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana, str. 20.

Karta 24: Območje avtohtone poselitve Slovencev na Madžarskem in nova naselbinska jedra

Vzdolž slovensko-hrvaške meje je nekaj manjših območij, kjer prebiva slovensko prebivalstvo že več stoletij; je torej v pravem pomenu besede »avtohtono«. Tam so bili že pred pričetki formacije modernega slovenskega naroda. Ta območja so na Savudrijskem rtu (Savudrija), Kaštelu, Črnici pri Sočergi v Istri, predelu vasi Rupe in Šapjane nad Kvarnerskim zalivom, območju Prezida v Gorskem Kotarju ter v Štrigovi (Štrigova, Banfi, Jalšovec) v Medmurju. V teh krajih se je ob popisih ter po delovanju javljalo slovensko prebivalstvo tudi pri starejših popisih dovolj pogosto. Razporejeni so torej vzdolž skoraj celotne meje, vendar v dokaj skromnem

številu.[140] Na drugem mestu Bukić (2006, 243) opominja na sorazmerno stalnost Slovencev v obmejnih krajih. V obmejnem pasu je slovenskega prebivalstva sicer precej več, vendar je naseljeno izrazito razpršeno. Pri tem gre po ocenah pretežno za posledice čezmejnih selitev in mešanih zakonov, kar je bilo dokaj pogosto (Josipovič, Škiljan, 2014). Mnogi so se naseljevali v regionalnih središčih, kot so Karlovac, Sisak in še posebej Varaždin (Huzjan, 2019). Zato so med popisi opazna precejšnja nihanja glede jezikovnega oziroma narodnega opredeljevanja (Zavratnik Zimic, 1999, 135–155).

Če pustimo ob strani metodološke razlike med popisi ter vplive družbene klime, ki je tudi v teh območjih ne moremo zanemariti, preostane vpliv na posameznikih, ki so se narodno ali jezikovno izjasnjevali glede na osebne ter družinske življenjske prilike (Repolusk, 1995). Tak pojav morda opazovalca sprva moti, a je povsem enostavno razložljiv in sploh ne rezultat manipulacij. Narodna identiteta je kompleksna že sama po sebi, v obmejnih območjih pa je vplivov preprosto več in to se potem pozna tudi statistično. Ob tem se lahko vrnemo k uvodni razpravi o že starih ugotovitvah, da so bile zlasti med Štajersko in Zagorjem jezikovne razlike minorne in so ljudje v lokalni čezmejni komunikaciji ravnali v maniri sorodnosti. Delež Slovencev niha od pol do nekaj odstotkov; največ jih je v občinah Buje, Opatija in Čabar (dobre 3%), drugod pa jih je okrog odstotka ali še manj (Kržišnik Bukić, 1995, 24–26). Kraji ob zgornji Kolpi so dolgo živeli povezano življenje kljub jezikovnim razlikam; majhno število ljudi in skupna gospodarska usoda sta zbližali ljudi na obeh bregovih reke (Knežević Hočevar, 1999). Posebnost predstavlja stara naselitev nekaterih krajev v Gorskem Kotarju in Liki nekako od konca 17. stoletja do začetkov 18. stoletja. Domneva se, da so prišli z Dolenjske in Notranjske zaradi dela. Do danes se kot skupnost tam niso ohranili, zaslediti pa je mogoče značilne priimke (Petrić, 2016). Po prepričanjih naj bi ti koloni zapolnili zelo redko naseljena območja Like, potem ko je turška nevarnost pričela zamirati. Doseljevali so se tudi v predele Čabra in zgornjega Pokolpja ter segli ponekod tudi južneje (Riman, 2013). Motivi za te selitve so bili bržkone povezani z različnimi gozdarskimi deli, gradnjo cest ali pa tudi z opravljanjem vojaške službe. Čeprav ne posebej številčni, so taki izkazi dokaz živahne čezmejne komunikacije v preteklosti.

Med območji poselitve najbolj izstopata Zagreb in Reka. Slovenske skupnosti so tu zdaleč najštevilčnejše in tudi najbolje organizirane, zelo zanimiv in sorazmerno dolgotrajen je tudi njihov historiat. Slovenci so prisotni v praktično vseh večjih mestih in regionalnih središčih; še posebej izpostavljamo Pulo, Split in Dubrovnik.

140 Nacionalni atlas Slovenije, 2001, Založba Rokus, Ljubljana, 131 (avtor: Jernej Zupančič).

Med posebnosti sodijo tudi nekatera rudarska središča, kot sta na primer Labin in Raša v Istri, ali pa Opatija v Kvarnerskem zalivu.

Najštevilčnejša slovenska skupnost se je oblikovala v hrvaškem glavnem mestu Zagrebu. Mesto leži na križišču poti med Podonavjem, srednjo Evropo in severnim Jadranom. Zagrebška urbana regija ima sedaj več kot milijon prebivalcev. Še sedaj je za Slovence najbližje milijonsko mesto. V Jugoslaviji je veljal za največje industrijsko središče in največje železniško vozlišče, za mesto trgovine, univerzitetno in na splošno izobraževalno metropolo precej daleč naokoli. Po arhitekturnih potezah ne moremo zgrešiti izrazito srednjeevropskega značaja z zelo živahnim kulturnim utripom. Mesto po svojem videzu, strukturi in funkcijah le potrjuje dolgotrajno vključenost v okvire velikih državnih sistemov v Podonavju in Srednji Evropi. Posebej nagel razvoj beleži v 19. stoletju, in sicer po zaslugi rastočega prometa, razvoja industrijske dejavnosti in različnih služb na področju trgovine ter storitvenih dejavnosti. Po izgradnji avtocestnega omrežja je Zagreb pridobil na mednarodni povezanosti tudi zaradi nagle rasti turizma na hrvaški jadranski obali. Na Hrvaškem precej upravičeno velja, da vse poti vodijo v Zagreb!

Veliko Slovencev je videlo v Zagrebu poleg naštetih gospodarskih prilik tudi priložnost za izobraževanje in opravljanje različnih karier. Urbana dinamika je privlačila priseljence z bližnjih območij, zlasti Zagorja. Veliko pa jih je prihajalo tudi s slovenske strani: z današnje Dolenjske, Posavja in Štajerske. Ker na slovenski strani v bližini ni bilo velikega urbanega središča, je bil Zagreb pogosta izbira. Posebno vlogo je imela zagrebška univerza, ustanovljena leta 1669. Pred letom 1919 (ko je bila ustanovljena Univerza v Ljubljani) je bila poleg Gradca na avstrijskem Štajerskem najbližja in očitno cilj mnogih uka žejnih Kranjcev in Štajercev. Pozneje jih je veliko tam tudi ostalo, saj najdemo številna znana imena tako med profesorji na univerzi in na licejih. Zagreb je med Slovenci na splošno veljal za zelo privlačno mesto (Kržišnik Bukić, 2006, 422). Precej jih živi tudi v okolici Zagreba (Škiljan, 2018, 21–41).

Med slovenskimi priseljenci so bili ljudje vseh socialnih slojev, od gospodinjskih pomočnic do lastnikov lokalov, od visokih uradnikov, ki so prišli v Zagreb po službeni dolžnosti, že omenjene intelektualne elite, do poslovnežev tistega časa. Bili so tudi tovarnarji, kot na primer V. Bizjak; po drugi svetovni vojni je iz njegovega podjetja zrasla tovarna »Kraš«. Precej je bilo različnih obrtnikov, najdemo pa jih tudi med svobodnimi poklici, inženirji, odvetniki in drugimi. Slovenska skupnost je morala biti dokaj številčna in očitno tudi vplivna, zlasti če upoštevamo, da je imel Zagreb ob slovenski demografski kulminaciji pol manj prebivalcev, kot jih ima sedaj. Prav zaradi tega se je razmeroma kmalu razvilo tudi živahno slovensko

kulturno življenje. Prvo društvo je bilo ustanovljeno leta 1908: Slovensko društvo Lipa. Leta 1928 so ustanovili Slovensko prosvetno društvo, leto pozneje pa Narodno knjižnico in čitalnico. Pozneje so zgradili tudi narodni dom, ki je bil priljubljeno zbirališče zagrebških Slovencev. Druga svetovna vojna jih je precej prizadela. Po vojni se je društveno življenje obnovilo, vendar je naglo doseljevanje v mesto zmanjševalo delež in tudi vpliv slovenskega življa. Asimilacija je napredovala, kar so zaznali tudi statistični popisi, po katerih se je število Slovencev stalno zmanjševalo. Ob popisu leta 1991 jih je bilo še nekaj nad 7.000, leta 2001 pa pol manj, le še 3.225. Slovenski dom deluje kot društvo in ustanova še danes (Todorovski, Jerman, 1999). Zagreb je sedež krovne organizacije – Zveze Slovencev na Hrvaškem.

Druga najštevilčnejša skupina Slovencev živi na Reki. Mesto ob kotu Kvarnerskega zaliva ima vrsto posebnosti, ki izhajajo iz burne zgodovine tega obmorskega mesta z ugodno strateško lego, potisnjenega globoko v evropsko kopnino, in sicer v smeri proti razvitim območjem Srednje Evrope. V tem pogledu spominja na Trst. Ugodna okoliščina je bila zavarovanost pred premočnimi vetrovi ter takojšnja globina, primerna za plovbo največjih ladij. Premagati so morali edino strmo zaledje. Oblastniki so se pogosto menjali, kar je pustilo svojevrsten pečat. Prometno je bil Kvarner namreč bolj odprt prek Postojne na Ljubljano kot pa prek Gorskega Kotarja na Hrvaško. Poleg Trsta in Benetk je bila Reka pomembno okno v svet, še posebej potem, ko jo je avstrijski nadvojvoda Karel VI. leta 1719 razglasil za svobodno luko, kar je pospešilo gospodarski razvoj.

Živahno trgovanje je privlačilo tudi številne priseljence iz slovenskih krajev. Naj omenimo, da se je prav na Reki nekaj let šolal Primož Trubar; mesto je bilo torej že tedaj pomembno tudi kot kulturno in izobraževalno središče. Regionalno so med reškimi Slovenci prevladovali Primorci. Po nekaterih virih je mesto kazalo precej slovenski značaj. Nič manj zanimiva pa ni politična zgodovina. Mesto namreč v svoji sloviti monografiji omenja že J. V. Valvasor, ki se je tu večkrat mudil. Ta omemba ni naključje, ker je bila tedaj Reka z znatnim delom notranje Istre vse do Pazina v okvirih Kranjske.[141] Pozneje, leta 1776 so jo vključili v hrvaške dežele, tri leta kasneje (leta 1779) pa je prišla neposredno pod nadzor habsburškega dvora. Habsburžani niso imeli dosti priložnosti posegati v usodo mesta. Te meje so vztrajale do napoleonskih vojn, po katerih so te kraje za nekaj let vključili v časovno kratkotrajno, a za slovensko nacionalno zgodovino pomembno tvorbo – Ilirske province (Zgodovina Slovencev, 1979, 321, 357). Po njihovem razkroju je mesto prešlo v okvire ogrskega dela dvojne monarhije. To dejstvo odpira nova tolmačenja

141 Valvasor Janez Vajkard, 1984, Slava Vojvodine Kranjske, Mladinska knjiga, Ljubljana, str. 15 (priredba, izbrana poglavja). Reka je bila v okvirih Vojvodine Kranjske okroglih tristo let, od 1471 do 1776.

tudi glede avtohtonosti, saj je bil teritorij skozi relativno dolgo obdobje politično enoten. Vzpostavile so se številne vezi, kar dokazuje tudi veliko število priseljencev iz slovenskega okolja. Ni pa bilo to ozemlje sklenjeno s takratnim slovenskim »etničnim« ozemljem: v celoti torej vendarle ne ustreza podobi sklenjenega avtohtonega ozemlja.

Slovenski priseljenci so se v mestu dobro znašli. Med znamenitimi Rečani je zato najti več slovenskih priimkov. Mednje sodita na primer trgovec in ladjar Andrej Ludvik Adamič, ki je deloval v poznem 18. stoletju, ter Josip Gorup, dobrotnik in mecen slovenske in hrvaške kulture v mestu (Arbiter, 2006). Na Reki je pomemben del življenja deloval slovenski literat Janez Trdina. Ta kraj je moral zapustiti zaradi svojega narodnokulturnega delovanja. Podobno kot za Zagreb velja tudi za mesto ob Kvarnerskem zalivu, da je bilo mesto v smislu prebivalstvenega in gospodarskega utripa kar opazno »slovensko«, čeprav ni bilo sklenjeno z območjem stalne tradicionalne (avtohtone) slovenske poselitve. Asimilacija v lokalno urbano identiteto (»Fiumane«) je bila med srednjim slojem sorazmerno močna, kljub stalnemu prilivu slovenskega življa in nekaterim eminentnim osebam, ki so delovale v prid hrvaškega in slovenskega narodnega razvoja. Med slednje sodi tudi že prej omenjeni »reški Rotschild« Josip Gorup (Lukežić, 2007, 171–178). Že med obema vojnama, še posebej pa po drugi svetovni vojni, je Reka doživela močan priliv iz slovenskih krajev, zlasti s Primorske. Plevnik navaja vsaj 20.000 priseljenih v povojnem obdobju 1946–1956; bržkone zaradi bojazni, da drugje v Istri ali Trstu ne bodo imeli mesta. Vendar so se nekateri potem vrnili (Plevnik, 1998, 20). Med temi so bili tudi številni povratniki iz Južne Amerike, kar je sploh zanimiva epizoda. Po drugi svetovni vojni je mesto pridobilo na pomenu; postalo je glavna jugoslovanska trgovska luka, usmerjena v pretovor kontejnerjev, ro-ro tovora in uvozna luka za nafto in plin. V bližnjem Urinju je zrasel velik petrokemijski obrat – rafinerija nafte. Reka ima veliko ladjedelnico in vrsto drugih različnih industrijskih obratov. Mesto dosega železniško omrežje prek Ilirske Bistrice in prek Gorskega Kotarja ter sistem hrvaških avtocest, zgrajenih že v tretjem tisočletju. Mesto ima sedaj okrog 140.000 prebivalcev in je po velikosti tretje na Hrvaškem.

Situacijo Slovencev na Reki in v Zagrebu lahko upravičeno primerjamo z Gradcem in Dunajem, po drugi strani pa tudi s Trstom. Posebej Dunaj je bil kot prvovrstno svetovljansko središče in prestolnica ene največjih evropskih držav stekališče mnogih. Slovencem je predstavljalo prvo in do ustanovitve ljubljanske univerze najpomembnejše univerzitetno središče. Zato se je tam skozi pet stoletij ustvarila dolga vrsta slovenskih priseljencev in tudi sorazmerno številčna skupnost. Bili so zastopani med vsemi poklici. Medtem ko je preproste delavce,

pomočnike in vojake hitro prekrila patina časa, so se drugi, predvsem vidni znanstveniki, kulturniki, umetniki in univerzitetni profesorji zapisali v zgodovino za vselej (Medved, 1995). Dunaju sta sledila Gradec in v 19. stoletju zlasti Praga, nato pa tudi že omenjeni Zagreb. Gre torej za mesta, ki so bila spričo funkcij privlačna urbana jedra in so zato imela multietnično sestavo prebivalstva. Krepka zastopanost nemščine v srednjeevropskih mestih je bila rezultat formalnega položaja tega jezika v družbi; bil je tudi jezik šol, uprave in vojske, se pravi družbeni instrument upravljanja, pa tudi inovacij. Zaradi tega je bila nemščina tudi primerna *lingua franca* v trgovskih in poslovnih krogih. Ob narodnem prebujanju in vzponu narodne zavesti zlasti slovanskih narodov v habsburški monarhiji pa se je teža marsikje pričela prevešati v korist domačih jezikov, ki so tedaj doživljali razcvet pisane besede in visoke kulture nasploh.

Mesta so postala na nek način prostor gospodarske in kulturne konkurence. Zagreb, Reka in Trst so imeli pri tem nekaj prednosti: bili so v tesnem teritorialnem stiku s slovenskim oziroma hrvaškim zaledjem. Zanimivo je, da so slovenske intelektualce iz državnih ustanov na Kranjskem in Štajerskem premeščali prav v obe mesti, misleč da bodo postali orodje asimilacijskega stroja. Prav Trdina je primer učinkovitega odpora proti temu. Slovenski in hrvaški kulturniki in intelektualci tistega časa so zlasti na stičnih območjih pogosto sklepali neformalna zavezništva. Tako je bilo zlasti na Reki pa tudi marsikje v Istri. Skupna poteza – po dostopnih virih – vseh štirih primerjanih mest je v tem, da so slovenske skupnosti obstajale predvsem zaradi konstantnega doseljevanja. Pogosto so nastajale v vsaki generaciji na novo. Te skupnosti so bile zelo raznolike in prehodne, čeprav so ohranjale kontinuiteto slovenskosti. Zato jih lažje opredelimo kot območja tradicionalnega priseljevanja. Izmed njih najbolj izstopa Reka, kjer so se med mestom in (tudi slovenskim!) zaledjem (podobno kot v Trstu) oblikovale tesne funkcionalne vezi. Mesto je bilo za prebivalce južne Notranjske dejansko njihovo naravno gravitacijsko središče, podobno kot Trst (Kladnik, 2008).

Položaj v Istri je bil poseben, saj je polotok prišel v današnje hrvaške republiške okvire šele desetletje po drugi svetovni vojni. Popisi prebivalstva po jeziku in narodni pripadnosti kažejo velika krajevna nihanja ne le med slovensko-hrvaško, temveč tudi med slovensko-italijansko in hrvaško-italijansko opredelitvijo. Pogoste menjave politične oblasti in raznovrstnost vplivov, ki jih je bila Istra deležna v zadnjih treh stoletjih, so očitno prispevali svoj delež k fluidnemu razumevanju narodne pripadnosti in tudi raznolikosti jezikovnih praks. A vendar se je med popisi nekajkrat znašlo večje število slovensko opredeljenih ne le na sedanjem etničnem in državnem stiku, temveč tudi na nekaj otočkih južneje (Repolusk, 1995). Seveda

smo v tem primeru upravičeni govoriti o tradicionalnem in torej avtohtonem prebivalstvu Istre ali vsaj podlagi za avtohtonost. Za severni del v občinah Buje in Buzet ni dvoma glede tradicionalne navezanosti Slovencev in tudi njihove teritorialne avtentičnosti. Pri tem ni nepomembno, da je notranji del Istre nekaj stoletij – vse do prihoda Francozov – sodil v okvire takratne Kranjske. Vendar pa slovenščina v tisti dobi, ko se je pismenstvo šele utrjevalo, ni predstavljala integracijskega orodja. O prebivalcih tega dela že Valvasor govori, da so govorili v glavnem »ilirski« jezik in tudi Trubar je dal svojo biblijo prevajati v ta jezik. Res pa so asimilacijski tokovi ter množične selitve po drugi svetovni vojni zabrisali stare sledi in s priselitvami obsežnega kontingenta ustvarili nove jezikovne, kulturne in etnične situacije.

Slovence v Istri zato najpogosteje najdemo na območjih Pule in Labina. V Pulo kot rastoče pristaniško mesto so tako prihajali slovenski doseljenci iz notranjosti. Mesto je bilo tedaj največje središče avstrijske vojne mornarice (Švajncer, 1990). Med mornariškim kadrom je bilo Slovencev precej. Čeprav vir izrecno ne poroča o Slovencih v Puli, so tja zaradi služb zanesljivo prihajali (Švajncer, 1992, 88–90). Labin in Raša imata povsem drugačno zgodbo. Pisali so jo rudarji, ki so po odprtju premogovnikov prihajali zlasti iz Zasavja ter z Idrije in Cerkljanskega. To ni naključje, saj so v novem rudniku potrebovali poleg rudarjev tudi vrsto tehničnih kadrov. Po drugi svetovni vojni, ko se je uveljavila socialistična doktrina družbene preobrazbe v delavsko in industrijsko, je izobraženih kadrov še posebej manjkalo. Italijani, ki so v tej sferi prevladovali do konca druge svetovne vojne, so se večinoma odselili. Slovenski priseljenci (poleg ostalih, seveda) so tako zapolnili demografsko in predvsem kadrovsko vrzel. Njihovo sorazmerno številčnost dokazuje tudi živahno kulturno in društveno delovanje. V prvih letih po drugi svetovni vojni je na osnovni šoli v Labinu deloval tudi slovenski oddelek (Reisman Stepčić, 2006). Precej Slovencev se je zadržalo tudi v Pazinu, kjer so delovali tudi kot šolniki (Riman, 2012).

Nekoliko presenetljivo je jedro precej močnega slovenskega doseljevanja postala Opatija, in sicer zaradi razvoja turizma ter spremljajočih storitev. Doseljevali pa so se večidel z bližnjega južnonotranjskega predela okrog Postojne in Ilirske Bistrice. Po nekaterih navedbah naj bi jih bilo ob koncu monarhije tam več kot 1000 (Pajnič, 2018). Slovencev je bilo precej tudi v Karlovcu in Varaždinu. Iz Prekmurja so odhajali na sezonska dela v slavonske gozdove in prenekateri so potem tam tudi ostali, če so dobili primerno trajnejše delo. Privlačna so bila tudi različna kmečka dela na veleposestvih, pri gradnji hiš in železnic (Pajnič, 2008). Pozneje je delo v gozdovih in na poljih zamenjalo delo v nekaterih industrijskih obratih. V Osijeku so oblikovali precej povezano skupnost (Riman, 2016).

3.4.5 Številčni razvoj Slovencev na Hrvaškem

Ocena številčnosti slovenske skupnosti na Hrvaškem temelji na povzemanju različnih popisnih podatkov ter drugih vzporednih informacij. Za razliko od razvojnih značilnosti Slovencev v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, za katere je značilna večinoma padajoča krivulja (kar je dokaj značilno na splošno za mnoge manjšine v Evropi), ima ta na Hrvaškem poteze piramide. To je precej značilno za imigrantske skupnosti. Število najprej narašča in doseže določen plato ali kulminacijo, nato sledi številčno nazadovanje. Te poteze veljajo ob predpostavki enake ali podobne popisne metodologije in imajo majhen vpliv vsakokratnih družbenih okoliščin in javne atmosfere na etnično identifikacijo ljudi. V teoretičnem delu je opozorjeno na pogosto potezo manjšin, da so te praviloma statistično starejše, tj. da imajo nadpovprečno velik delež starejšega prebivalstva; večji kot pri večinski populaciji. To je značilno in pričakovano, razlogi so tam pojasnjeni.

Na Hrvaškem se je leta 2011 10.517 oseb po narodni pripadnosti opredelilo za Slovence, deset let prej, ob popisu 2001 pa dobrih 13.000 oseb. Leta 1991 jih je bilo še okrog 25.000. Za popisno leta 2021 podatki še niso znani. Ta popis je bil metodološko in tehnično precej drugačen od prejšnjih in bo ob primerjavi podatkov potrebna previdnost. Poleg tega države v Evropi v zadnjih desetletjih opuščajo beleženje prebivalcev po narodni, jezikovni in verski pripadnosti in lahko da bo podatek iz leta 2011 zadnji relevanten podatek sploh. Že popis leta 2011 je imel drugačno metodologijo priprave in izvedbe, zato je preprosto enačenje s prejšnjimi podatki neprimerno (Medvešek, Novak Lukanovič, 2018, 8–11). Številke je treba vselej jemati z nekaj rezerve. Pred desetletji so bile te precej višje. Prisotnost Slovencev ima značilno krivuljo, ki se od prvih znanih statističnih evidenc od sredine 19. stoletja dviga, doseže prvo (največjo oziroma primarno) kulminacijo (skoraj 50.000 Slovencev) pred prvo svetovno vojno, naglo upade takoj po prvi svetovni vojni, nato pa ponovno strmo narašča nekako do druge svetovne vojne, doseže po njej kulminacijo in nato razmeroma naglo nazaduje. Pred drugo svetovno vojno jih je bilo še okrog 38.000, v petdesetih letih se je število dvignilo na okrog 43.000 in se ob popisu leta 1961 spustilo na predvojno raven, nato pa pričelo naglo nazadovati. Nazadovanje je potem konstantno.

Pregled številk kaže, da so na popisne rezultate večinoma vplivale selitve (seveda prevlada priselitev), ki so oblikovale osnovni steber zaznavnega slovenskega etničnega korpusa, manj pa so na skupno število vplivali elementi identifikacije neposredno. Identifikacijski proces je pričel povečevati svoj vpliv nekako po letu 1970, takrat ko je migracijski vpliv že pojemal, realno priseljeni pa so postopoma opuščali statistično opredeljevanje po slovenski narodni pripadnosti. Značilno je namreč, da

izkazujejo statistični podatki značilno večje število priseljenih iz Slovenije, kot pa je opredeljenih Slovencev (Pajnič, 2008). Tako ravnanje je do neke mere pričakovano, ker jih značilno velik delež živi v mešanih družinah in živijo v pretežno hrvaškem jezikovnem okolju tudi glede na družinske prilike. Slovenska identiteta je tudi v izseljenskih situacijah povezana z znanjem in rabo slovenskega jezika, čeprav ne tako redki posamezniki izpostavljajo slovensko narodno pripadnost tudi tedaj, ko je komuniciranje v slovenščini že na nizki ter bolj ali manj simbolični ravni (Pajnič, 2018). Določen, a doslej neizmerjen je tudi vpliv prostorske razpršenosti Slovencev na Hrvaškem. V veliki večini poselitvenih okolij sestavljajo zelo nizek delež prebivalstva.

Preglednica 32: Število Slovencev ob različnih popisih na Hrvaškem v obdobju od 1869 do 2011

leto popisa	število Slovencev (po narodni pripadnosti)	delež Slovencev od skupnega prebivalstva
1869	16.997	-
1880	30.791	-
1900	28.485	-
1910	49.516	-
1921	24.038	0,8
1931	36.920	1,0
1948	38.734	1,00
1953	43.482	1,10
1961	39.103	0,90
1971	32.497	0,70
1981	25.436	0,60
1991	23.802	0,50
2001	13.173	0,31
2011	10.517	0,15

Vir: Kržišnik Bukić, 2006, 422. Za popis 2011 je dodano po: Medvešek, Novak Lukanovič, 2018, 9. Za 1900 drugi vir.

Regionalna distribucija Slovencev na Hrvaškem ima izrazite koncentracije v obeh že prej podrobneje predstavljenih mestih, na Reki in v Zagrebu. Z upoštevanjem širšega okolja obeh mest in Istre sta po statističnih izkazih tu prisotni okrog dve tretjini vseh. Prisotni pa so po vseh županijah, čeprav ponekod v skromnem številu.

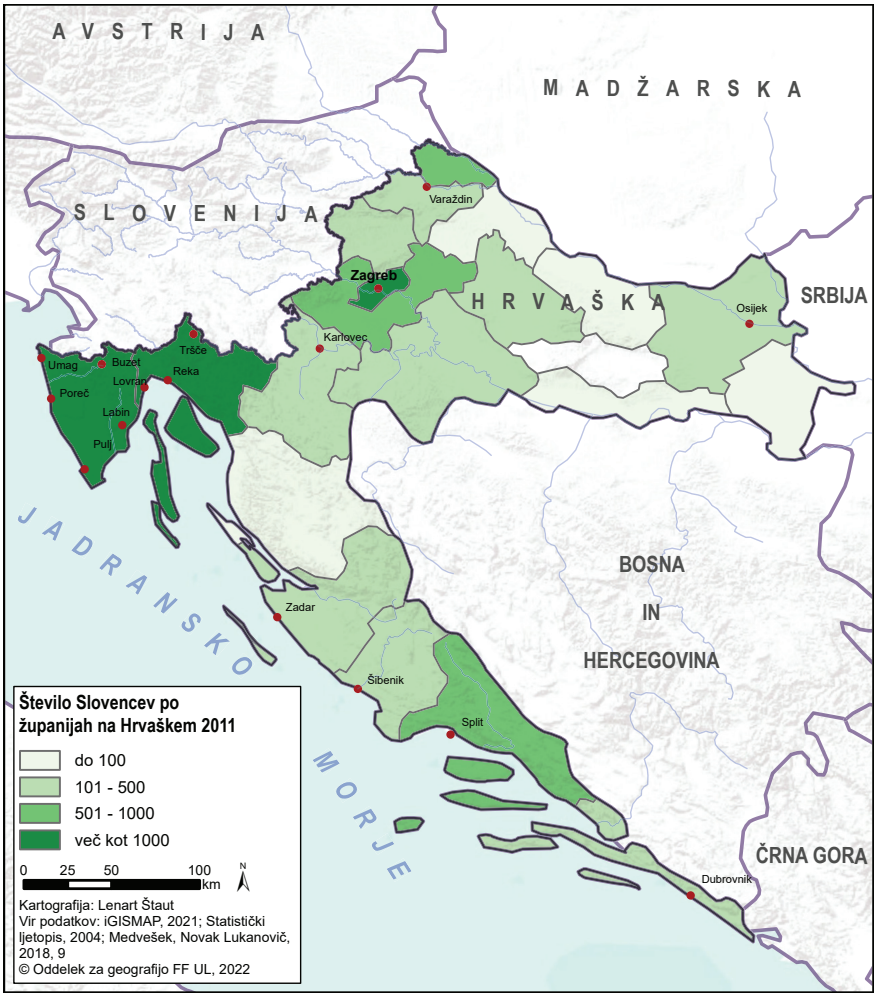

Karta 25: Število Slovencev na Hrvaškem po županijah

Preglednica 33: Število Slovencev na Hrvaškem ob popisih leta 2001 in 2011 po županijah

Županija	število leta 2001	število leta 2011	INDEKS sprememb (2001=1,00)
Zagrebška županija	601	527	0,87
Mesto Zagreb	3.225	2.132	0.66
Krapinsko-zagorska županija	439	408	0,93
Sisaško-moslavaška županija	181	123	0,68
Karlovška županija	340	277	0,81
Varaždinska županija	562	496	0,88
Koprivniško-križevska županija	131	85	0,65
Bjelovarsko-bilogorska županija	120	102	0,85
Primorsko-goranska županija	2.883	2.300	0,80
Liško-senjska županija	39	47	1,21
Virovitiško-podravska županija	67	48	0,72
Požeško-slavonska županija	59	35	0,66
Brodsko-posavska županija	93	59	0,63
Zadarska županija	267	277	1,04
Osiješko-baranjska županija	480	344	0,72
Šibensko-kninska županija	143	159	1,11
Vukovarsko-sremska županija	92	65	0,71
Splitsko-dalmatinska županija	746	575	0,77
Istrska županija	2.020	1.793	0,88
Dubrovniško-neretvanska županija	163	161	0,99
Medžimurska županija	522	516	0,99
HRVAŠKA skupaj	13.173	10.517	0,80

Vir: Statistički ljetopis, 2004 (dostopno: www.dzs.hr (2. 9. 2005)); Medvešek, Novak Lukanovič, 2018, 9.

Pregled gibanja števila opredeljenih po slovenski narodni pripadnosti kaže zanimiva regionalna razmerja. Če je obči trend številčnega nazadovanja za približno petino od popisa do popisa značilen za zadnja desetletja, so regionalne razlike med njimi več kot očitne. Obmejne županije, od Istrske prek Primorsko-Goranske do Zagorja in Medmurja kažejo tipične trende relativno zadržanega nazadovanja. Mesto Zagreb in pretežno ruralni prostor na vzhodu države izkazuje trend očitnega upadanja, v povprečju nekako za četrtino do tretjino. To območje je obenem tudi v izrazitem celotnem upadanju prebivalstva, sicer ne za toliko, a evidentno precej več kot v večjih urbanih aglomeracijah. Hrvaško podeželje izgublja svojo demografsko moč, kar pa je tudi prvo nespodbudno sporočilo demografskega razvoja

zadnjega desetletja, kot ga prikazujejo prvi izsledki popisa 2021. Tretji trend pa je rahlo povečanje števila Slovencev, ki se značilno pojavlja v obalnih županijah v pasu od Senja do Šibenika in morda že kaže na pomembne strukturne spremembe selitev starejšega prebivalstva iz Slovenije na obalo in otoke; lahko tudi selitev iz obrobja. Trend je sicer eden od znanilcev postmoderne družbene paradigme.

Preglednica 34: Število Slovencev v Zagrebu in na Reki ob popisih od 1880 do 2011

	Zagreb		Reka	
Leto	število	delež	število	delež
1880	3.931	13,45		
1890	5.686	15,20		
1900	5.990	10,38		
1910	5.119	6,85		
1921	8.599	4,51		
1931	17.627	9,49		
1948	17.054	5,30	3073	4,47
1953	17.592	4,92	4.748	6,30
1961	16.859	3,85	4.640	4,59
1971	12.445	2,17	4.195	3,17
1981	9.177	1,41	3.194	2,00
1991	7.186	1,02	3.046	1,81
2001	3.225	0,41	1.575	1,09
2011	2.132	0,38	1090	0,85

Vir: Kržišnik Bukić, 2006, 423–424; Kržišnik Bukić, 1997; Za leto 2011 Statistički ljetopis 2016, dostopno: www.dzs.hr

Slovenske mestne populacije so bile očitno torej dokaj številčne in vsaj v Zagrebu so v začetnem stadiju nagle urbanizacije predstavljale pomemben del mestnega prebivalstva. Poznejše zmanjševanje deleža Slovencev gre na račun hitrejšega priseljevanja hrvaškega prebivalstva. V času, ko je bila večina slovenskih mest še dokaj majhna, se pravi pred industrializacijo kot poglavitnim dejavnikom demografskega vzpona mest, je Zagreb predstavljal eno večjih koncentracij Slovencev na splošno! Presenetljivo podoben delež slovenskega prebivalstva v obeh prikazanih mestih v obdobju po drugi svetovni vojni je sicer stvar naključij. Opazno je postopno nazadovanje tako števila kakor deleža slovenskega prebivalstva v obeh mestih.

3.4.6 Organiziranost Slovencev na Hrvaškem

Za razliko od slovenskih skupnosti v Italiji in Avstriji, kjer so glede na številčnost in kompaktnost poselitve pred desetletji oblikovali t. i. »krovne« politične organizacije po ideološkem ključu (»levi« in »desni«) ter tudi politične stranke, pri Slovencih na Hrvaškem prevladuje društvena organiziranost. Razlogi so pravzaprav jasni: zaradi skupnega bivanja v Jugoslaviji se nekatere potrebe po politični organiziranosti in uveljavljanju različnih »manjšinskih« struktur niti niso pojavljale. Manjšine (Italijani, Madžari) so imele povsem točno predpisane oblike manjšinskega povezovanja. Oblikovanje Zveze Slovencev na Hrvaškem kot krovne organizacijske oblike z izključno koordinacijskim namenom je pravzaprav že presežek tega, kar narekujejo predpisane oblike manjšinskega delovanja na Hrvaškem.

Po izsledkih novejših raziskav (Medvešek, Novak Lukanovič, 2018, 29) so se oblike lokalnega povezovanja Slovencev javljale že ob koncu 19. stoletja. Očitno so bilo to poskusi ohranjanja jezika in medčloveške in morda tudi stanovske povezanosti (kar velja predvsem za mesta) na ravni posameznih iniciativ in nikakor ne sistematično, ker za kaj takega preprosto ni bilo pogojev. Spomnimo naj, da so bile ob zatonu 19. stoletja razprave med slovenskimi in hrvaškimi kulturniki in politiki o tem, kako kdo sploh obstaja, še zelo žive. Na Hrvaškem je bilo tedaj madžarsko nacionalistično gibanje močno in pritiski tudi, energija kulturnikov pa prvenstveno usmerjena proti tem grožnjam. Najstarejše oblike organiziranja in kulturnega delovanja Slovencev na Hrvaškem pa imajo za seboj že več kot 130 spoštljivih let delovanja (Riman, 2016).

Leta 1929 je bil v Zagrebu ustanovljen Slovenski dom,[142] po dostopnih podatkih prva tovrstna oblika postavljanja prostorskih in organizacijskih možnosti Slovencev v Evropi. Organizacijska shema Slovencev na Hrvaškem namreč nosi pretežno poteze izseljenskih skupnosti. Po konceptu spominja na narodne domove, ki so jih v vseh večjih zgostitvenih območjih slovenskih izseljencev v ZDA postavljali z namenom druženja, kulturnega in prosvetnega dela in širšega javnega delovanja (Todorovski, Jerman, 1999). S tem je bila v živahni hrvaški metropoli vzpostavljena infrastruktura za slovensko povezovanje in javno delovanje. Dom v Zagrebu je bil dolgo edini, čeprav je bilo iniciativ po tovrstnem promocijskem delu več. Družbene prilike v jugoslovanski kraljevini so se zaostrovale, predvsem pa je prej posegla druga svetovna vojna z vsemi posledicami. Znotraj obmejnega območja praktično

142 Uradno ime društva je bilo: Narodna knjižnica in čitalnica. Vendar so jo ob dograditvi narodnega doma (Slovenski dom) poznali kot Slovenski dom. Prvi predsednik je bil zaslužni dr. Franc Zavrnik. Za uradni datum se šteje 9. november 1929, ko so bila s strani velikega župana zagrebške oblasti potrjena pravila Narodne knjižnice in čitalnice. (dostopno: https://www.slovenci.hr/?page_id=172)

ni bilo iniciative po zagnanem društvenem delovanju. Morda je temu kriva maloštevilčnost ali pa nevzpodbudne demografske ter socialne razmere na vasi, morda so bili krivi tudi politični pritiski.

Društveno delovanje se je močneje razširilo šele po osamosvojitvi Slovenije. Razvoj društev in njihovih dejavnosti je impresiven; danes jih deluje že 16 in so razmeščena po celotni državi. Organizacijska shema razodeva enovitost v hotenju kulturnega ustvarjanja in delovanja ter prilagoditev na formalne organizacijske možnosti; to so društva (Založnik, 2009). Posebej je treba izpostaviti delo Kulturnega društva Slovenski dom v Zagrebu in Kulturno prosvetnega društva Bazovica na Reki. Slovenci na Reki so vzpostavili tudi svoj narodni dom (Riman, 2014). V Šibeniku deluje Društvo Slovencev »Dr. France Prešeren«. V Splitu, kjer je slovenska prisotnost precej stara in izvira (podobno tudi v Pulju in Šibeniku) še izza pomorskih naprezanj vojne in trgovske mornarice Avstro-Ogrske, deluje društvo »Triglav«. Split je pritegnil zlasti tehnični kader na delo v strojni industriji, ladjedelništvu in drugih dejavnostih (Šonc, 2001, 307–312). Zelo dejavna je društvena organiziranost v Istri in Kvarnerju; društva delujejo v Puli, Labinu in Opatiji – Lovranu (Riman, 2012). Slovenska kolonija v Labinu je bila sorazmerno številčna in dejavna, ni pa se veliko povezovala s svojo okolico. Vendarle je treba upoštevati, da je bila to rudarska kolonija in so imela socialna vprašanja pogosto prednost pri reševanju. Življenjski slog rudarjev ni predvideval kaj dosti komunikacije z okolico, kar je za ta sloj tipično. Ponekod izdajajo društvena glasila, ki pa imajo širši odmev in tudi pomen. To so Novi odmev v Zagrebu, Kažipot na Reki in Planika v Splitu. Poleg kulturno-prosvetnega delovanja in vzporednega družabnega dogajanja postajajo vsaj nekatera jedra (zlasti velja to za Zagreb in Reko) zaradi prostorskih možnosti prava kulturna središča Riman, 2018). Stalni prostori omogočajo produkcijo in reprodukcijo kulture, knjižnice so prizorišča kulturnih dogodkov in srečanj (Riman, Zver, 2020). Lokacija teh domov in številčno zaledje tvorijo pogoje širjenja aktivnosti tudi na področje gospodarstva, s čimer vstopa manjšinska skupnost v ekonomske odnose kot posrednik in spodbujevalec.

Preglednica 35: Pregled organiziranih oblik Slovencev na Hrvaškem

sedež društva (kraj)	**ime društva**	**leto ustanovitve**
Zagreb	Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom	1929
Reka	Slovenski dom, kulturno prosvetno društvo Bazovica	1947
Split	Slovensko kulturno društvo Triglav	1992
Šibenik	Kulturno društvo Slovencev dr. France Prešeren	1997
Dubrovnik	Slovensko kulturno društvo Lipa	2001

Pulj	Slovensko kulturno društvo Istra	2001
Zadar	Slovensko kulturno društvo Lipa	2004
Lovran	Slovensko kulturno društvo Snežnik	2005
Karlovac	Kulturno društvo Slovenski dom Karlovac	2006
Labin	Društvo Slovencev Labin	2006
Osijek	Slovensko kulturno društvo Stanko Vraz	2006
Buzet	Slovensko kulturno društvo Lipa	2007
Poreč	Slovensko kulturno društvo Oljka	2007
Varaždin	Slovensko kulturno društvo Nagelj	2008
Tršče	Slovensko kulturno društvo Gorski Kotar	2007
Umag	Slovensko kulturno društvo Ajda	2011

Vir: Zveza slovenskih kulturnih društev na Hrvaškem, dostopno: https://www.slovenci.hr/?page_id=172

Glavnina kulturnih društev je bila ustanovljena v zadnjih dveh desetletjih, dve kmalu po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške, na Reki ter v Zagrebu pa več desetletij prej. Organizacijska struktura je zato mlajša in ima za seboj izkušnje ene države, društvi na Reki in v Zagrebu pa imata ob spoštljivo dolgi kilometrini tudi vrsto raznolikih izkušenj. Vsa društva so povezana v Zvezo slovenskih društev na Hrvaškem. Tako se imenuje od leta 1996, prej pa je bila od ustanovitve 30. januarja 1992 to Zveza Slovencev v Republiki Hrvaški s sedežem na Reki.

Položaj Slovencev urejata Ustava Republike Hrvaške (1990) in Ustavni zakon o pravicah narodnih manjšin (2002) ter seveda vrsta področnih zakonov. Društva so temeljne celice manjšinskega delovanja. To so enote, ki praktično udejanjajo interese manjšine in jo obenem predstavljajo v družbi. Krovna organizacija jih povezuje in predstavlja, sploh v odnosih s Slovenijo. To je pomembno tudi zaradi načina financiranja kulturnih in izobraževanih dejavnosti. Drugi način manjšinskega delovanja na Hrvaškem pa je prek manjšinskih samouprav. Manjšinam omogoča, da v svete izvolijo predstavnike na lokalni (občinski) in županijski ravni (Riman, Zver, 2020).

Z urejanjem statusa Slovencev na Hrvaškem je bilo nekaj zapletov. Ustava iz leta 1990 jih je vključevala, jih leta 1997 črtala in leta 2010 ponovno uvrstila med izrecno navedene v preambuli ustave. Zaradi deleža in skupnega števila Slovenci na Hrvaškem niso skupnost, ki bi imela iz naslova manjšinskega varstva zagotovljen kakršenkoli način uradne rabe slovenskega jezika. Omogočeno pa je, da se v predšolskih, osnovnošolskih ustanovah ter poklicnih in srednjih šolah slovenščino lahko fakultativno poučuje, ter da so na univerzah lahko tudi lektorati za slovenski jezik, če je za to interes in kadrovski potencial.

Povzetek

Monografija *Slovenske manjšine v sosednjih državah* povzema rezultate večletnih raziskovanj geografskih vidikov slovenskih manjšin v sosednjih državah Italiji, Avstriji, na Madžarskem ter Hrvaškem. Geografski aspekti zasledujejo v prvi vrsti procese v prostoru poselitve manjšin ter demografske in strukturne spremembe v manjšinski populaciji. Pričujoče delo presega okvire zgolj geografskega pristopa in sicer v smeri interdisciplinarne analize in predstavitve manjšin kot specifičnih družbenih skupnosti ter političnih in zgodovinskih okoliščin, v katerih so se manjšine razvijale.

Sedaj mineva približno sto let, ko je v seriji velikih geopolitičnih sprememb po prvi svetovni vojni evropski politični zemljevid prekinil z večstoletno kontinuiteto Habsburške monarhije (na koncu: Avstro-Ogrske), teritorialno ene največjih evropskih držav, ter vladarske hiše Habsburžanov z zelo razvejano sorodstveno strukturo plemiških družin po Evropi. Mnogonarodno monarhijo so zamenjale parlamentarne republike. Oblikovali so jih nacionalizmi narodov, katerih ključni politični interes je bilo oblikovanje nacionalnih držav. V tem vrenju se je znašel tudi slovenski narod. Do konca prve svetovne vojne je velika večina Slovencev živela v okviru ene države, a v različnih teritorialno-političnih okvirih notranjeavstrijskih dežel ter županij v okviru madžarske krone na drugi strani. Edino območje Beneške Slovenije, predela pod državniško tradicijo Beneške republike, je bila in ostala v okvirih Italije. Po seriji diplomatskih in vojaških spopadov so bile sklenjene mirovne pogodbe: Rapalska z Italijo, Senžermnske z Avstrijo in Trianonska z Madžarsko. Slovenski poselitveni teritorij je postal razdeljen. Največji del se je vključil v Državo Srbov, Hrvatov in Slovencev, v kateri je imel možnosti oblikovati nekatere nacionalne institucije, ni pa bil nacija. Z aktom političnih razmejitev so nastale politične meje, ki z Avstrijo in Madžarsko veljajo še danes, z Italijo so se v slovensko korist spremenile po drugi svetovni vojni in uredile z Osimskimi sporazumi šele 1975. Po drugi svetovni vojni, v kateri je na slovenskem ozemlju prišlo do državljanske vojne in revolucije, je zmagala komunistična struja in uveljavila, skupaj z drugimi predeli v Jugoslaviji, poseben tip samoupravnega socializma. Slovenija je postala ena od šestih zveznih narodnih republik. S Hrvaško je bila določena meja, kot je še danes. Status zvezne republike je omogočal praktično polno kulturno in upravno avtonomijo ter oblikovanje nacionalnih institucij. To je zelo pomembno, saj je bistveno olajšalo pot v samostojnost leta 1991, potem ko je po dolgi politični in gospodarski krizi jugoslovanska federacija klonila, se razkrojila in so na njenem ozemlju nastale nove neodvisne države. Slovenija je po kratki osamosvojitveni vojni nastopila pot samostojne nacionalne države. Vključila

se je v evropske integracijske procese, postala 2004 članica EU in 2007 članica območja Schengenskega sporazuma in tudi članica vojaške zveze NATO. S tem so na kratko opisane poglavitne etape političnega razvoja slovenskega naroda, ki je od manjšinskega naroda brez države, a v (skoraj) enotnem državnem okviru v stotih letih prehodil pot politične emancipacije, politične razdelitve, oblikovanja subnacije in naposled nacije na eni strani, na drugi pa je del tega etničnega korpusa postal manjšina. V Italiji, Avstriji in na Madžarskem že takoj z razdelitvijo po prvi svetovni vojni, na Hrvaškem pa je bil razvoj drugačen.

Monografija se posveča predvsem delu slovenskega naroda, ki je sedaj v položaju manjšin v vseh štirih sosednjih državah. Manjšinski položaj je posledica političnih delitev teritorijev. Ta položaj je tista bistvena okoliščina, ki je pri manjšini sprožila vrsto prilagoditvenih procesov. Skoraj brez izjeme so družbe v sosednjih državah vršile določen pritisk na slovenske manjšine in jih skušale asimilirati. Obdobno so bile te politike še posebej nasilne, celo etnocidne in genocidne. Manjšine pa so kot skupnosti preživele. Pritisk na manjšine ni izjemna, temveč prej tipična poteza evropskih družb. Čeprav se sedaj v evrointegracijskem leporečju rado izpostavlja večkulturnost in skrb za manjšine, so v praksi to slej ko prej iluzije. Manjšine so družbeni test in ta še vedno kaže na prisotne tendence zavestnega in načrtnega protimanjšinskega delovanja. Po drugi strani so evropske države sčasoma vendarle uredile položaj manjšin. Za sodobni čas lahko trdimo, da se manjšinam na splošno namenja več pozornosti in skrbi. Izkušnja slovenskih manjšin je dragocena. Manjšine so v procesih evropskih integracij postale spodbujevalec čezmejnega sodelovanja in povezovanja. Usoda in s tem tudi razvoj slovenskih manjšin kaže v marsičem tipično usodo manjšin v Evropi. Izkušnje slovenskih manjšin so zato tudi tipična evropska zgodba.

Monografijo gradijo trije glavni deli. Uvodni del je teoretičen, s prikazom pogledov na razvoj evropskih narodov, na evropsko etnično sestavo in kratko predstavite državnih in nedržavnih narodov ter etničnih manjšin na stari celini. Dodano je poglavje o metodologiji statističnih popisov in oblik ugotavljanja manjšinske številčnosti s pomočjo ocen. Drugi del predstavlja splošno podobo slovenskega narodnega vprašanja: razvoj slovenskega teritorija in razvoj Slovencev kot naroda ter oblike povezanosti znotraj skupnega slovenskega kulturnega prostora. Posebej so prikazane tudi slovenske manjšinske politike. Tretji del je vsebinsko jedro monografije s sistematičnim prikazom slovenskih manjšin v sosednjih državah; torej v Avstriji, Italiji, na Madžarskem ter na Hrvaškem.

Novost monografije je najprej to, da postavlja Slovence v sosednjih državah na skupni imenovalec. Obravnava jih kot Slovence, pripadnike slovenskega naroda

po elementih objektivne pripadnosti in po značilnostih in vezeh subjektivnega pripadanja. Subjektivna pripadnost tvori skupnost, ne glede na politične okvire bivanja in delovanja. Druga pomembna lastnost je poudarjena obravnava poselitvenega prostora manjšin ter prikaz prostorskih in družbenih procesov, ki vplivajo na strukturo, položaj in vlogo narodnih manjšin. Slovenci v Avstriji tradicionalno naseljujejo predele na južnem Koroškem ter v štirih med seboj ločenih manjših naselitvenih jedrih na Štajerskem. Poleg tega so močneje navzoči tudi v velikih avstrijskih mestih v Gradcu in zlasti na Dunaju. Po ocenah jih je na območju tradicionalne poselitve okrog 45.000, skupaj v Avstriji pa do 60.000. Slovenska skupnost na Koroškem je dobro organizirana in kulturno ter gospodarsko dejavna. Del poselitvenega prostora je urbanega in suburbanega značaja, infrastrukturno dobro opremljen in povezan ter za življenje zelo kakovosten. Obmejni del pa je ruralen in zaradi naravnih razmer ter obmejne lege periferen. Slovenci v Italiji so najbolj številčna in tudi kulturno, jezikovno in zgodovinsko najbolj raznolika slovenska manjšinska skupnost. Obsega tri med seboj zelo različne predele. Na jugu je mesto Trst, svetovljansko mesto s pristaniško in trgovsko tradicijo. Podobno velja za drugo večje urbano jedro – Gorico. Njena okolica je agrarna, vendar zaradi ekonomsko učinkovitih pristopov (vinogradništva ion sadjarstva) ekonomsko stabilna, poselitveni prostor pa kljub obmejni legi zelo odprt in na splošno kakovosten za življenje. Srednji del nosi tradicijo Beneške republike – del, ki ni bil nikoli povezan z institucijami širšega slovenskega kulturnega prostora in je v tovrstnem odnosu dejansko izoliran, jezikovno različen in dejansko oddaljen. Hkrati je tudi periferen, demografsko in socialno ogrožen. Severni del tvori Kanalska dolina. V zgodovini je bila del dežele Koroške, a je potem pristala v Italiji, preživela nasilne selitve in je sedaj gorata, naravno lepa gorska pokrajina, a po strukturi izrazita periferija. Slovencev v Italiji je sedaj po ocenah okrog 80.000, čeprav jih nekatere ocene omenjajo tudi več, do 120.000. Deloma so v to številko vključena tudi nova jedra v velikih italijanskih mestih. Slovenci na Madžarskem so manjšina v subpanonskem gričevnatem predelu, perifernem obmejnem območju in sedaj v zavarovanem območju Narodnega parka Örszeg – Stražna pokrajina. Okrog 5.000 jih je po ocenah, vključujoč pri tem tudi skupnosti po nekaterih mestih znotraj Madžarske. Na Hrvaškem je Slovencev po ocenah nekako okrog 25.000, po statistiki pa skoraj pol manj. Naseljujejo več manjših obmejnih predelov od Istre do reke Mure. Zdaleč najštevilčnejše pa so mestne skupnosti, še posebej v Zagrebu. Po izvoru so večinoma priseljeni, ter njihovi potomci.

Summary

The monograph "Slovenian Minorities in Neighbouring Countries" summarizes the results of many years of research on the geographical aspects of Slovenian minorities in the neighbouring countries of Italy, Austria, Hungary and Croatia. The geographical aspects primarily track the processes in the area of minority settlement and the demographic and structural changes in the minority population. The present work goes beyond a purely geographical approach towards an interdisciplinary analysis and presentation of minorities as specific social communities and of the political and historical circumstances in which minorities have developed.

It is now about a hundred years since, in a series of major geopolitical changes following the First World War, the political map of Europe broke with the centuries-old continuity of the Habsburg Monarchy (ultimately Austria-Hungary), one of the largest European countries by territory, and the Habsburg ruling house changed the kinship structure of noble families throughout Europe. The multinational monarchy was replaced by parliamentary republics, which were characterized by the nationalisms of nations, whose central political interest was the formation of nation-states. The Slovenian nation was also in this ferment. Until the end of the First World War the vast majority of Slovenes lived in one country, albeit in the different territorial and political frameworks of the inner-Austrian lands on the one hand, and the counties of the Hungarian crown on the other. The only territory of Venetian Slovenia that was under the state tradition of the Republic of Venice was and remained in Italy. After a series of diplomatic and military conflicts, a number of peace treaties were concluded: Rapallo with Italy, Saint-Germain with Austria and Trianon with Hungary. The Slovene settlement area was divided., and most of the population joined the State of Serbs, Croats and Slovenes (which soon became the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes), in which they had the opportunity to form some national institutions. These acts of political demarcation created the political borders with Austria and Hungary that are still valid today, which were changed in favour of Slovenia after the Second World War and were not fixed until 1975 with the Ossimo Agreement. After the Second World War, in which Slovenian territory participated, Communists prevailed and established, in this and the other parts of Yugoslavia, a particular form of self-governing socialism. Slovenia became one of the six federal national republics, and the border with Croatia was established as it remains today. The status of a federal republic allowed practically full cultural and administrative autonomy and the formation of national institutions. This was very important, because it greatly facilitated the path to independence when, in 1991, after a long political and economic crisis, the Yugoslav

Federation collapsed, dissolved, and new independent states emerged in its place. After a brief war of independence, Slovenia embarked on the path to becoming an independent nation-state. It joined the European integration process, becoming a member of the EU in 2004 and a member of the Schengen area in 2007, as well as a member of NATO. This briefly describes the main stages of the political development of the Slovenian nation, which in a hundred years moved from a minority nation without a state, although in an (almost) unified state framework, to political emancipation, political division, the formation of sub-nations and finally an independent nation. However, for Slovenes living in Italy, Austria and Hungary after the partition that came with the end of the WW1 the situation was different, while the Slovenes in Croatia remains in the same state, but in different political sub-unit, divided from Slovenian institutions.

The monograph focuses primarily on the work of the Slovenian nation, which today finds itself in a minority situation in all four neighbouring countries. The minority situation is the result of the political division of territories, something that has triggered a series of adjustment processes for the people involved. Almost without exception, the societies of the neighbouring countries exerted a certain pressure on the Slovene minorities and tried to assimilate them. At times these policies even became particularly violent, to the extent of being ethnocidal or genocidal. However, the minorities survived as communities, and the pressures they experience were not an exception in Europe, but typical action of many other societies. Even though multiculturalism and concern for minorities are often emphasized in the European integration debate today, in practice these are sooner or later shown to be illusions. Minorities are a social test, and this is also shown by the current tendencies of deliberate and planned anti-minority measures. On the other hand, European countries have regulated the situation of minorities over time. At present it can be said that in general more attention and care is given to minorities than before. The experience of Slovenian minorities is valuable in this context, and they have become promoters of cross-border cooperation and the European integration process. The fate and thus the development of the Slovenian minorities in neighbouring countries shows in many ways the typical fate of minorities in Europe. The experience of the Slovenian minorities is therefore also a typical European story.

The monograph consists of three main parts. The first, introductory part is mainly theoretical, with explanations of the development of European nations, European ethnic composition, and a brief account of state and non-state nations and ethnic minorities on the "Old Continent". In addition, there is a chapter on the

methodology of statistical censuses and the forms of identifying minorities by means of estimates. The second part presents the general picture of the Slovene ethnic/national question: the development of the Slovene territory and the development of Slovenes as a nation, as well as the forms of connection within the common Slovene cultural space. The Slovene minority policy is also presented in detail. The third part is the core of the monograph, with a systematic presentation of the Slovene minorities in the neighbouring countries, i.e. Austria, Italy, Hungary and Croatia.

The main novelty of the monograph is that it brings the Slovenes in the neighbouring countries to a common denominator. It treats them as Slovenes, members of the Slovenian nation according to the elements of objective belonging and the characteristics and contexts of subjective belonging. Subjective belonging forms a community, independent of the political framework of living and working. Another important feature is the emphasis on the settlement of minorities and the presentation of spatial and social processes that affect the structure, position and role of national minorities.

Slovenes in Austria have traditionally lived in areas in southern Carinthia, and in four different smaller settlement centres in Styria. They are also more strongly represented in the large Austrian cities of Graz and especially Vienna. It is estimated that they number about 45,000 in the traditional settlement area, with a total of up to 60,000 in Austria as a whole. The Slovene community in Carinthia is well organized and culturally and economically active. Part of the settlement area is urban and suburban in character, well equipped and connected in terms of infrastructure, and has a very high quality of life. The border area is rural and peripheral due to natural conditions and the border location.

The Slovenes in Italy are the most numerous and at the same time culturally, linguistically and historically diverse Slovenian minority community, which lives in three very different areas. In the south is the city of Trieste, a cosmopolitan city with a port and trading tradition. The same is true for the second larger urban core of Gorizia. Its surroundings are agrarian, but economically stable thanks to the adoption of efficient methods of viticulture and fruit-growing, and the settlement area, despite its border location, is very open and generally offers a good quality of life. The central part is marked by the history of the Venetian Republic, a part that has never been connected with the institutions of the larger Slovenian cultural area, and in this respect is actually rather isolated, linguistically different and actually remote. At the same time, it is also peripheral, demographically and socially vulnerable. The northern part is formed by the Canal Valley (ital. *Val Canale*; slov.

Kanalska dolina). Historically this was part of the province of Carinthia, but then ended up in Italy, saw a number of violent migrations, and today is a mountainous landscape of great natural beauty, but a decidedly peripheral structure. It is estimated that about 80,000 Slovenes live in Italy today, although some put the number as high as 120,000. This figure includes, in part, new settlement cores in major Italian cities.

Slovenes in Hungary are a minority in the sub-Pannonian hill country, in the peripheral border area and now in the protected area of the Örszeg National Park (*Narodni park Stražna krajina*). There are an estimated 5,000 Slovenes in Hungary, including communities in some towns all around the country. It is estimated that there are about 25,000 Slovenes in Croatia and they live in several smaller border areas ranging from Istria to the Mura River. By far the most numerous are those living in urban agglomerations, especially in Zagreb. In terms of their origin, they are mostly immigrants and their descendants.

Literatura

Acemoglu, D., Robinson J. A., 2012: Why Nations Fail. The origins of power, prosperity, and poverty, Currecy, New York.

Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2021: Ožina svoboščin. Ravnotežje moči med državo in družbo, UMCO, Ljubljana.

Accetto, M., 2006: Izgradnja Evrope. Od razvoja ideje Evrope do njene ustavne prihodnosti, Uradni list, Ljubljana.

Alber, E., 2017: South Tyrol's Negotiated Autonomy, Razprave in gradivo, 78, 41–58.

Albrow, M., 1998: Abschied vom Nationalstaat. Staat und Gesellschaft im Globalen Zeitalter, Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Alter, P., 1991: Kaj je nacionalizem?, v: Rizman, R. (ur.): Študije o etnonacionalizmu, Krt, Ljubljana, 221–238.

Anderson, B., 2006: Immagined Communities, Verso, London.

Antonsich, M., Kolossov, V., Pagnini, P., (ur.) 2001: Europe Between Political Geography and Geopolitics, I. in II., On the Centenary of Ratzel's Politische Geographie, Societa Geografica Italiana, Roma.

Arbiter, S., 2006: Slovenci na Reki združeni v KPD »Bazovica«, Reka.

Assmann, A., Friese, H., 1998: Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität, Suhrkamp, Frankfurt a Main.

Atlas evropske zgodovine, 1996: Mladinska knjiga, Ljubljana.

Baar, V., 2005: Decentralizační a decentralizační procesy v Ruske federaci v 90. letech minuleho stoleti, Ostavska univerzita, Ostrava.

Baloh, B., Bratož, S., 2019: Refleksija učitelja v čezmejnem prostoru, Razprave in gradivo, 83, 5–19.

Banchig, G., 2021: »Proč z Avstrijo« Zakaj so se Beneški Slovenci opredelili za Italijo, v: Zuljan Kumar, D., Kolenc, P. (ur.): Simon Rutar in Beneška Slovenija, Slovenska matica, Ljubljana, 93–110.

Bandelj, A., Pahor, S., Rupel, A., 2010: Tržaško in Goriško, ZRC SAZU, Ljubljana.

Bandelj, A., Mihelič, J., Zupančič, J., 2016: Zamejska Koroška, Založba ZRC, Ljubljana.

Barker, T., M., 1984: The Slovene Minority of Carinthia, East European Monographs, Boulder.

Beales, D., Biagini, E., F., 2014: The risorgimento and the Unification of Italy, 2nd edition, Routledge, London.

Bebler, A., 2007: Uvod v evropske integracije, Založba Uradni list, Ljubljana.

Beg, A., 1905: Slovensko nemška meja na Štajerskem. Kulturno zgodovinski in narodopisni doneski, Narodna tiskarna, Ljubljana.

Beg, A., 1910: Narodni kataster Koroške, Narodna založba, Ljubljana.

Belec, B., 1992: Nekaj značilnosti zemljiškoposestne in zaposlitvene povezanosti med republikama Slovenijo in Hrvaško v obmejnih občinah severovzhodne Slovenije, v: Špes, M. (ur.): Socialna geografija v teoriji in praksi / Social geography in Theory and Practice, Ljubljana, 363–372.

Beltram, J., 1986: Pomlad v Istri. Istrsko okrožje cone B STO 1947–1952, Založba Lipa in Založništvo tržaškega tiska, Koper in Trst.

Benko, V., 1977: Mednarodni odnosi, Založba Obzorja, Maribor.

Benko, V., 1997: Zgodovina mednarodnih odnosov, Sophia, Ljubljana.

Berce, L., 1946: Budučnost Trsta u svetlu njegove prošlosti. Tragedija jedne luke i jednog naroda pod Italijom, samozaložba, Beograd.

Berghe, Van den, P. 1987: The ethnic Phenomenon, Greenwood Publishing group, Westport.

Bernard, V., 1996: Darij Cupin: SAFTI ni pogruntacija novejšega časa, v: Dimic, T., Jazbec, B., (ur.): Na obrobju: Ali je Primorska klonila, OKO, Nova Gorica, 150–164.

Betula, C., 1970: Die Idee des Vereingten Sloweninen, 50 Jahre Kärntner Volksabstimmug, Festnummer, Klagenfurt.

Bister F., J., Buch J.,(ur.) 2004: Die Deportation slowenischer Familien aus Kärnten 1942, Österreichische Liga für Menschenrechte, Wien.

Bister F., J, 1982: Wien als kulturelles Zentrum der Slowenen, v: Deak, E. (ur.), Ethnische Gruppen in der Bundeshauptstadt Wien, Wiener Arbeitsgemeinschaft der Östrerrichischen Volksgruppen, Wien, 71–88.

Bister, F.J. 1992: Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo 1872–1918, Slovenska matica, Ljubljana.

Boden, M., 2004: Evropa, naša preteklost in sedanjost, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Bogatec, N., Bufon, M., 1999: Slovenske šole v Tržaški in goriški pokrajini, SLORI, Trst.

Bogatec, N., (ur.) 2004: Slovene. The Slovene language in education in Italy, Mercator Education, Ljuvert/Leeuwarden.

Bogatec, N, Vidau, Z., (ur.) 2017: Skupnost v središču Evrope. Slovenci v Italiji od padca berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja, Založništvo Tržaškega tiska, SLORI, Trst.

Bohinec, V., 1975: Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja, Cankarjeva založba (v sodelovanju s Založništvom tržaškega tiska, Trst; Založba Drava, Celovec), Ljubljana (reprodukcija).

Bojić, M., 2001: Historija Bosne i Bošnjaka, TKD Šahinpašić, Sarajevo.

Božič, B., 1969: Zgodovina Slovenskega naroda, Prešernova družba, Kranj.

Božič, B., 1980: Oris zgodovine Slovencev, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Bratuž, L., 1990: Kulturno življenje Slovencev v Italiji, Narodne manjšine, SAZU, Ljubljana, 73–82.

Brezigar, B., 1990: Diskusijski prispevek, Narodne manjšine, SAZU, Ljubljana, 206–207.

Brezigar, S., 2018: Political Participation of the Slovene Community in Italy: A Critial View of its Representations and Organisational Structure, Razprave in gradivo, 81, 43–66.

Brezigar, S., Vidau., Z., 2018: Political participation of the Slovene Community in Italy: A Critical View of its Representation and Organisational Structure, Razprave in gradivo, 81, 44–66.

Brezigar, S., Zver, S., 2019: Priprava učnih gradiv za poučevanje slovenščine v Furlaniji-Julijski krajini: študija primera in razvojne možnosti, Razprave in gradivo, 83, 51–66.

Britovšek, M., 1970: Anton Füster in revolucija 1848 v Avstriji, Založba Obzorja, Maribor.

Brunner, G. Lemberg H. (ur.) 1994: Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa, Südosteuropa Gesellschaft & Nomos Verlagsgesellschaft, München.

Bufon, M., Klac, A., 1990: Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Tržaško, SLORI in Založništvo Tržaškega tiska, Trst.

Bufon, M, 1991: Rezija, Enciklopedija Slovenije, 11, Mladinska knjiga, Ljub ljana, 192–193.

Bufon, M., 1992: Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost, SLORI in ZIFF, ZTT, Trst.

Bufon M., 1995: Prostor, meje, ljudje. Razvoj prekomejnih odnosov, struktura obmejnega območja in vrednotenje obmejnosti na Goriškem, SLORI in ZIFF, Trst.

Bufon, M., 2004: Med teritorialnostjo in globalnostjo. Sodobni problemi območij družbenega in kulturnega stika, Annales, Koper, 65–86.

Bufon, M., (ur.) 2005: Slovenija po letu 2004. Mostišče med EU in Jugovzhodno Evropo, Založba Annales, Koper.

Bufon, M., 2008: Na obrobju ali v osredju? Slovenska obmejna območja pred izzivi evropskega povezovanja, Založba Annales, Koper.

Bufon, M., 2010: Planiranje integracije v evropskih območjih družbenega in kulturnega stika. Sizifovo delo?, Razprave in gradivo, 62, 74–90.

Bufon, M, 2017: O teritorialnosti in manjšinah, Razprave in gradivo, 79, 5–31.

Bufon, M, 2017: Meje in obmejne skupnosti na Slovenskem, Založba Annales, Koper.

Bufon, M, 2019: Spreminjanje etnične in socialne strukture slovenskih krajev na Tržaškem pod vplivom družbene modernizacije, Razprave in gradivo, 82, 49–64.

Bufon, M, 2020: Etnos in topos. Družbene spremembe in narodnostna podoba slovenskih krajev na Tržaškem od leta 1910 do leta 2015, Slovenska matica, Ljubljana in Annales, Koper.

Burgwyn, J. H. 2009: Imperij na Jadranu. Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943, Cicero, Mengeš.

Calic, M-J., 2019: Zgodovina Jugovzhodne Evrope, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Calvet L.J., 1993: L Europe et ses languages, Paris.

Carantanus, 1919: Jugoslavija in njene meje. I. Koroška, Pisarna za zasedeno ozemlje, Ljubljana (Valentin Rožič).

Celar, B., 2002: Slovenija in njene meje. Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana.

Celar, B., 2021: Slovenija in njene meje v treh zgodovinskih obdobjih 1914–1920, 1941–1975, 1991–2021, Zveza policijskih veteranskih društev Sever, Ljubljana.

Cervani, G., 1968: Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale, Del Bianco, Udine.

Cindrič, A., 2009: Študenti s Kranjske na Dunajski univerzi 1848–1918, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.

Citron, S., 1991: Nacionalni miti. Pretres zgodovine Francije, v: Študije o etnonacionalizmu, Založba Krt, Ljubljana, 297–317.

Comrie, B., Matthews, S., Polinsky, M., 1999: Atlas jezikov. Izvor in razvoj jezikov, DZS, Ljubljana.

Connor, W., 1994: Ethnonationalism: The Quest for Understanding, Princeton University Press.

Conversi, D. 2007: Homogenisation, Nationalism and War: Should we still read Ernst Gellner?, Nation and nationalism, 13, Blackwell Publishing, London, 371–394.

Croce, B., 1934: Zgodovina Evrope v devetnajstem stoletju, Založba Hram, Ljubljana.

Crowley, R., 2013: City of Fortune: How Venice Ruled the Seas, Random House Trade Paperpacks, New York.

Cvirn, J., 1998: Nemci na Slovenskem (1848–1941), v: Nećak, D., (ur.): Nemci na Slovenskem 1941–1955, zbornik, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 53–98.

Čavdek, J., Jagodic, D., Kosic M., Lissiach M., Majovski J., Mezgec, M., Vidau, Z., 2018: Mi, Slovenci v Italiji, SKGZ in SSO, Trst in Gorica.

Čede, P.,Fleck, D., 2021: Wissenschaft ist nicht wertfrei – Deutschnationalismus am Institut für Geographie der Universität Graz mit dem Fokus auf Antislowenismus, v: 1871–2021. 150 Jahre Grazer Geographie, Institut für Geographie und Raumforschung, Unversität Graz, 57–76.

Čepič, Z., 1995: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji, 1945–1948, Založba Obzorja, Maribor.

Čermelj, L., 1945: Life and Death. Struggle of National Minority (The Jugoslavs in Italy), Ljubljana 1945.

Čermelj, L., 1965: Slovenci in Hrvatje pod Italijo. Slovenska matica, Ljubljana.

Darovec, D., 1992: Pregled zgodovine Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Primorske novice.

Dattary F., Troebst, S., 2003: Radical Ethnic Movements in Contemporary Europe, Bergham Books, Oxford, New York.

De Boca, A., 2005: Italijani, dobri ljudje? Mladinska knjiga, Ljubljana.

De Kurtené, B., 1876: Rez'ja i rez'jane, Slavjanskij sbornik 3, Peterburg, 223–371.

Delanty, G., Kumar, K. (ur.), 2006: The Sage Handbook of Nation nad Nationalism, Sage Publication, London.

Demographics of Hungary, dostopno: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Hungary (12. 5. 2022)

Deutsch, K. W., 1975: Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality, MIT Press, Cambridge.

Devine, T.M., 1999: The Scottish Nation. A History 1709–2000, Penguin Books, New York.

Diamond, J., 2019: Pretres. Prelomne točke držav v krizi, Učila, Tržič.

Die Minderheiten in Alpen-Adria Raum, 1990: Klagenfurt, 69–91.

Divjak Zalokar, G., 2010: Prostorska organizacija mreže manjšinskih vrtcev na avstrijskem Koroškem, diplomsko delo, Filozofska fakulteta, UL, Ljubljana.

Dodds, K., 2021: Border wars. The Conflict that will define our Future, Ebury Press, London.

Dolhar, R., 2006: Zahodni rob: avtovertikala. Kulturno-turistični vodnik, Mohorjeva, Celovec.

Dolinar, F., Mahnič, J., Vodopivec, P., 1989: Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja, Slovenska matica, Ljubljana.

Domej, T., 2000: Šolstvo za prebivalstvo jugovzhodne Avstrijske Koroške, v: Moritsch, A. (ur.): Koroški Slovenci 1900–2000, Mohorjeva založba, Celovec, 25–56.

Domej, T., 2001: Minderheitschulwesen in Kärnten: offener Weg in ein gemeinsames Leben, v: Anderwald K., Hren K. Karpf P. und Novak-Trampusch M. (ur.), Perspektiven zweisprachiger Erziehung und Bildung, Kärnten-Dokumentation, Bd. 17, Verlag Land Kärnten, 162–172.

Dowling, A., 2017: The Rise of Catalan Independence: Spains Territorial Crisis (Federalism Studies), Routledge, London.

Drnovšek, M., 2010: Izseljevanje »rak rana« slovenskega naroda, Nova revija, Ljubljana.

Eberhard, P., 2003: Ethnic Groups and Population changes in twentieth-century in Central Eastern Europe. History, Data and analysis, M.E- Sharpe, New York.

Enciklopedija Slovenije, 1987: 1. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Encikopedija Slovenije, 1988: 2. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Enciklopedija Slovenije, 1990: 4. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Erjavec F., 1940: Slovenija in Slovenci, Slovenska straža, Ljubljana.

Enloe, C., 1990: Policija, vojska i etnicitet, Globus, Zagreb.

Einspieler V., 1980: Wie vielen Slowenen gibt es in Kaernten?, Zahlen, Zahlen, Zahlen, Kaerntner Abwehrkampfbund (Landesleitung), Kaerntner Weissbuch 1,

Evropska listina za jezike regij ali manjšin, 1996: Svet Evrope / Council of Europe, Strassbourg. (slovenski, neuradni prevod) v: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=148 (prevzeto 11. 9. 2019)

Faßmann, H., Pröll, U., 1989: Standort Burgenland. Probleme und Entwicklungschancen der Peripherie, Prugg Verlag, Eisenstadt.

Fassmann, H., 1995: Der Österreichische Arbeitsmarkt, Geographische Rundschau, 47, 1, 18–24.

Felacher, J., 1958: Slovenci v Avstriji, Gospodarski koledar 1958, Ljubljana, 29–40.

Ferenc, A., 1968: Nacistična raznorodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Založba Obzorja, Maribor.

Ferenc, T., Kacin Wohinz, M., Zorn, T., 1974: Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918–1945, DZS, Ljubljana.

Fischer, G. 1984: Sprache und Identität im bikulturellen Kontext. Zwischen Selbstfindung und Identitätsverlust, v: Ethnische Minderheiten in Europa, Universität Klagenfurt, 26–39.

Flaschberger, L., Reiterer Albert F., 1979: Der tägliche Abwehrkampf Kärntens Slowenen, Wilhelm Braumüller-Universitätsverlagbuchhandlung, Wien.

Förster, F., 2007: Die Wendenfrage in der deutschen Ostforschung 1933–1945, Domowina Verlag, Bautzen.

FUEN (Federal Unions of European Nationalities); www.fuen.org

Gaiser, L., 2010: Geopolitika. Dinamika mednarodne politike v XXI. stoletju, Didakta. Radovljica.

Gams, I., Vrišer, I., (ur.) 1998: Geografija Slovenije, Slovenska matica, Ljubljana.

Ganser, D., 2006: Natova skrivna vojska. Operacija Gladio in terorizem v zahodni Evropi, Ciceron, Mengeš.

Ganster, P., Lorey, D. E., (ur.) 2005: Borders and Border Politics in a Globalizing World, SR Books Publishing, Lanham.

Gantar, K., Rihar, L., Jaklitsch, H., Janežič, H., 2017: Rojstvo novih domovin, Založba Družina, Ljubljana.

Gariup, M., 2000: Opcija za Tretji rajh v Kanalski dolini, Zadruga Dom, Trst.

Gellner, E., 2005: Nations and Nationalism, Blackwell Publishers, London.

Geografski atlas Slovenije, 1998: DZS, Ljubljana.

Genorio, R., 1989: Slovenci v Kanadi. Geographica Slovenica 17, Ljubljana.

Genorio, R., 1993: Geographical Dimensions of Slovene Imigration around the World, GeoJournal, vol. 30.3., Kluwer Academic Publishers, Dordrecht / Boston / London, 225–230.

Gestrin, F., 1998: Slovanske migracije v Italijo, Slovenska matica, Ljubljana.

Gestrin, F., Melik, V., 1966: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Državna založba Slovenije. Ljubljana.

Gjörek, P., 2012: Geografski učinki madžarske manjšine v Prekmurju, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Gliha, S., 2006: Primerjava notranje povezanosti in čezmejnih funkcij dveh manjšin v Italiji: Slovenci in Furlani, diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Gogala, R., 1992: Slovenci v vojnah 593–1918, Potencial, Ljubljana, 118–130.

Gogala, R., 1996: Boj za južno mejo. Istra. ČZP Enotnost, Ljubljana.

Gombač, J., 2005: Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije. Migracije 6, Založba ZRC SAZU, Ljubljana.

Gombocz, W., 1994: Člen 7 in Štajerska ali »Tukaj smo vsi Avstrijci, ni nobenih Slovencev«, v: Jesih, B. (ur.): Slovenci v Avstrijski zvezni deželi Štajerski, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 286–287.

Gosar, A., 1987: Zdomstvo in preobrazba podeželske pokrajine, Geografski obzornik, 34. 2, Ljubljana, 102–104.

Gosar, A., 1993: Narodnosti Slovenije- spreminjanje etnične podobe v Srednji Evropi, v: Gosar, A. (ur.): Geografija etničnosti / Geography of Ethnicity, IGU, Ljubljana, 33–50.

Grafenauer, B., 1946: Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, v: Grafenauer, B., Ude, L., Veselko, M. (ur.); Koroški zbornik, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 117–247.

Grafenauer, B., 1946: Država Karantanskih Slovencev, v: Grafenauer, B., Ude, L., Veselko, M. (ur.); Koroški zbornik, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 77–104.

Grafenauer, B., 1946: Germanizacija treh Avstrij, v: Grafenauer, B., Ude, L., Veselko, M. (ur.); Koroški zbornik, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 249–275.

Grafenauer, B., 1952: Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Dela SAZU 1/7, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.

Grafenauer, B., (ur.) 1961: Prekmurski Slovenci v zgodovini, Murska Sobota.

Grafenauer, B., 1971: Koroški Slovenci v zgodovini in sedanjosti, v: Klemenčič, V. (ur.): Koroška in koroški Slovenci, Založba Obzorja, Maribor, 92–152.

Grafenauer, B., 1974: Boj za staro pravdo na Slovenskem, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Grafenauer, B., 1987: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Slovenska matica, Ljubljana.

Grafenauer, B., 1990: Proučevanje problematike posameznih manjšinskih skupnosti, v: Vratuša, A. (ur.): Narodne manjšine, zbornik, SAZU, Ljubljana, 17–28.

Grafenauer, B., 1990: Kanalska dolina, Enciklopedija Slovenije, 4, Mladinska knjiga, Ljubljana, 392–395.

Grafenauer, B., 1993: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja, Zgodovinski časopis, 47–3, 349–383.

Grafenauer, D., Jesih, B. (ur.) 2021: Avstrijska državna pogodba in slovenska narodna skupnost v Avstriji, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Granda, S., 1994: Delež slovenskih Štajercev z ozemlja današnje Republike Avstrije v peticijskem gibanju v avstrijski zvezni deželi Štajerski, v. Bister, F.J., Križman, M., Jesih, B., Vratuša, A. (ur.): Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, SAZU, Ljubljana, 56–63.

Granda, S., 1999: Prva odločitev Slovencev za Slovenijo: dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili. Nova revija. Ljubljana.

Granda, S., 2008: Slovenija. Pogled na njeno zgodovino, Urad Vlade za komuniciranje, Ljubljana.

Grgič, M., 2016: The identification and Definition of the Minority Community as a Ideological Construct: The Case of of Slovenians in Italy, Razprave in gradivo, 77, 87–102.

Grgič, M., 2019: Manjšinski jeziki med Italijo in Slovenijo. Zakaj potrebujemo manjšinsko šolstvo? Razprave in gradivo, 83, 35–50.

Grieser Pečar, T., 2004: Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Gstettner, P., 1988: Zwanghaft Deutsch? Über falschen Abwehrkampf und verkehrten Heimatdienst, Drava/SZI, Celovec / Klagenfurt.

Guibernau, M., 1999: Nations without States. Political Communities in a Global Age, Polity Press, Cambridge.

Gustinčič, D., 1945: Trst ali problem razmejitve med Jugoslavijo in Italijo, Tiskarna Ljudske pravice, Ljubljana.

Haarmann, H., 2004: Kleines Lexikon der Völker. Von Aborigines bis Zapoteken, Beksche Reihe, München.

Haarmann, H., 2005: Lexikon der untergegangenen Völker. Von Akkader bis Zimbern, Beksche Reihe, München.

Haas, F., 1977: Genesis und Funktion minderheitenfeindlicher Politik in Kärnten, Raumplannungsgespräch Südkärnten, Wien, 17–46.

Haberl Zemljič, A., 2012: Pustiti jezik v vasi, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Habermas, J., 2001: The Postnational Constellation. Political Essays, MIT Press, Cambridge.

Hafner Fink, M., 1993: Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru, Razprave in gradivo, 23, 15–27.

Hobsbawm, E. J., 1991: Nation and Nationalism, Penguin Books, London.

Hobsbawm, E. J., 1996: Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780, Deutsche Tachenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Hofmann, R., 1999: Review of the Monitoring Process of the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities, v: European Yearbook of Minority Issues, Vol. 2, 401-433.

Humar, J., 1980: Primož Trubar, rodoljub ilirski, Založba Lipa, Koper.

Hupchick, D. P., Cox, H. E., 2001: The Palgrave Concise Historical Atlas of Eastern Europe, Palgrave, New York.

Hutchinson, J., Smith, A. D., 1994: Nationalism, Oxford University Press, Oxford.

Huzjan, V., 2019: Slovenci u Varaždinu tijekom 1941. i 1942. godine, Razprave in gradivo, 82, 85–109.

Ibounig, P., 1986: Die Kärntner Slowenen in Spiegel der Volkszählung 1981, Amt der Kärntner Landesregierung, Klagenfurt.

Ilešič, S., 1939: Slovenska Ziljska dolina, Ponatis iz Planiskega Vestnika, Ljubljana.

Inzko, V., 1988: Geschichte der Kärntner Slowenen, Mohorjeva založba, Celovec.

Iskra, P., 2014: Škoti in neodvisnost, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.

Jagodic, D., 2017: Poselitveni prostor in demogafsko gibanje, v: Bogatec, N., Vidau, Z., (ur.): Skupnost v središču Evrope. Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja, Založništvo tržaškega tiska in SLORI-Slovenski raziskovalni inštitut, Trst, 40–49.

Jagodic, D., 2019: Znanje in raba slovenskega jezika med mladimi v slovenskem zanmejstvu v Italiji, v: Novak Lukanovič, S. (ur.): Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenski znanstveni inštitut, Celovec, Slovenski narodopisni inštitut, Celovec, Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu, Trst, 67–120.

Janko, P., 1997: O Istri i istrijanstvu je riječ, CASH, Pula.

Janschitz, H., 1990: Gailtail / Zilja 1848–1918. Eine Region wird deutsch, Hermagoras Verlag / Mohorjeva, Klagenfurt / Celovec.

Jansen, C., Borggräfe, H., 2007: Nation, Nationalität, Nationalismus, Campus Verlag, Frankfurt – New York.

Jazbec, B., 1995: Čezmejno gospodarsko povezovanje in integracija ob italijansko – slovenski meji skozi izkustvo Slovencev v Italiji, Razprave in gradivo, 29–30, INV, Ljubljana, 77–84.

Jazbec, B., 1999: Kriza v gospodarstvu in izhod iz nje, Jadranski koledar, Trst, 35–39.

Jazbec, B., 2001: Ko dela ni manjkalo, Jadranski koledar, Trst, 177–182.

Jelinčič Boeta, K., 2021: Jeziki in ljudstva Evrope, Slovenska matica, Ljubljana.

Jeri, J., 1960: Tržaško vprašanje od aprila 1948 do maja 1952, Razprave in gradivo, 1, 39–87.

Jeri, J., 1961: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Jeri, J., Kušej, G., Klemenčič, V., Polič, S. (ur.) 1975: Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, Založba Borec, Ljubljana.

Jerman, S., Todorovski, I., 1999: Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999, Kulturno-prosvetno društvo Slovenski dom, Zagreb.

Jesenšek, M., 2005: Zgodovinska dinamika prekmurskega jezika, v: Vugrinec, J. (ur.): Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost, Šiftarjeva fundacija, Petanjci, 69–80.

Jesih, B., 2004: Slovenska narodna manjšina v Republiki Avstriji. Kratek prerez zgodovinskega razvoja in oznaka trenutnega položaja, v: Nećak, D., Jesih, B., Repe, B., Škrilec, K. Vodopivec, P. (ur.): Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju (Slowenisch-Österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert, Historia 8. Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 269–304.

Jesih, B., 2007: Med narodom in politiko. Politična participacija koroških Slovencev, Drava, Celovec.

Jesih, B., 2010: Ethnos und Politik. Was wollen die Kärntner Slowenen, Drava, Celovec.

John, M., Lichtblau, A., 1993: Schmelztiegel Wien – einst und jetzt. Zur Geschichte und Gegenwart von Zuwanderung und Minderheiten, 2. izdaja, Böhlau Verlag, Wien.

Josipovič, D., 2006: Učinki priseljevanja v Slovenijo, Založba ZRC, Ljubljana.

Josipovič, D., Škiljan, F., 2014: Nekatere novejše dileme razvoja slovenske manjšine na Hrvaškem s poudarkom na območju ob meji s Slovenijo, Razprave in gradivo, 73, 29–47.

Josipovič, D., 2019: Spremembe etnične in migracijske ter izobrazbene sestave strukture prebivalstva mestne občine Ljubljana – primerjava podatkov popisov 1991, 2002 in 2015, Razprave in gradivo, 82, 25–47.

Judson, P. M., 2018: The Habsburg Empire: A New History, Belknap Press, Boston.

Just, F., 2009: Porabje, Franc-Franc in Društvo Argo, Murska Sobota.

Juvančič, I, 1960: Pojav italijanskega iredentizma in vprašanje asimilacije, Razprave in gradivo, 1, 135–150.

Kacin Wohinz, M., 1974: Slovenci v zamejstvu, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J., 2000: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000, Nova Revija, Ljubljana.

Kahl, T., 2006: Ethnisches Bewusstsein in Mittel- und um 2000, V: Jordan P. (ur.) Atlas Ost- und Südosteuropa. Begleittext, Ost- und Südosteuropa Institut in Wien, Wien.

Kappeler, A., 2001: Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall, Verlag C.H. Beck, München.

Kardelj, E., 1980: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Karner, S., 1998: Die deutscprachige Volksgruppe in Slowenien, Hermagoras Verlag, Klagenfurt.

Kattnig, F., Zerzer, J., 1982: Dvojezična Koroška / Zweisprachige Kärnten, Mohorjeva založba, Celovec.

Kern, D., 2006: Regionalni učinki manjšinske šole na primeru Višje šole za gospodarske poklice v Št. Petru pri Št. Jakobu, diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Kern, D., 2016: Ohranjanje identitete s poučevanjem slovenščine med Slovenci v Avstriji, disertacija, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.

Kert-Wakounig, S., 2010: Zweisprachige Aufschriften in Kärnten – Vom Ortstafelsturm zur Konsenskonferenz, Razprave in gradivo, 63, 76–102.

King, V., 2000: The Moldovans. Romania, Russia and the politics of culture, Hoover Institution Press, Stanford.

Klabjan, B., Bajc, G., 2021: Ogenj, ki je zajel Evropo. Narodni dom v Trstu 1920–2020, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Kladnik, D., (ur.) 2008: Zamejska Hrvaška, ZRC SAZU, Ljubljana.

Kladnik, D., Pipan, P., 2008: Piranski zaliv ali Savudrijska vala? Primer problematičnega ravnanja z zemljepisnimi imeni. Geografski zbornik 48–1. Ljubljana.

Klemenčič, M., 1978: Jezikovna struktura prebivalstva na z avtohtonim slovenskim prebivalstvom poseljenem območju avstrijske Štajerske od srede 19. stoletja do leta 1971, Časopis za zgodovino in narodopisje, vol. 49, 1, Maribor, 124–148.

Klemenčič, M., 1979: Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, Časopis za zgodovino in narodopisje, vol 50, 1–2, 350–369.

Klemenčič, M., 1994: Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik, v: Stenner, C. (ur.): Steirische Slowenen. Zweisprächigkeit zwischen Graz und Maribor, Graz, 39–58.

Klemenčič, M., Olas, L., 1994: Demografske strukture prebivalstva, v: Bister, F.J., Križman, M., Jesih, B., Vratuša, A. (ur.): Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, SAZU, Ljubljana, 73–81.

Klemenčič, M., 1996: Slovenes of Cleveland: the creation of a new nation and a new world community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio. Dolenjska založba, Novo Mesto in Znanstveni inštitut Filozofska fakultete, Ljubljana.

Klemenčič, M., 1999: Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija, Mohorjeva založba, Celovec-Ljubljana-Dunaj.

Klemenčič, M., Zupančič, J., 2004: Primerjava družbenega in prostorskega razvoja madžarske in italijanske manjšine v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji v obdobju po razpadu Jugoslavije, Razprave in gradivo, 44, 158–200.

Klemenčič, M., Zupančič, J., 2004: The effects of the dissolution of Yugoslavia on the minority rights of Hungarian and Italian minorities in the Post-Yugoslav states. Nationalities papers, vol. 32, 4, 853–896.

Klemenčič, M., Klemenčič, V., 2006: Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni: (izbrana poglavja). Hermagoras / Mohorjeva, Celovec-Ljubljana-Dunaj.

Klemenčič, M., Klemenčič, V., 2008: The endeavors of Carinthian Slovenes for their ethnic survival with/against Austrian governments after World war II : (selected chapters), Hermagoras / Mohorjeva, Celovec- Ljubljana-Dunaj.

Klemenčič, M., 2010: Indigenous National / Ethnic Minorities in the Alps-Adriatic-Panonian Region, 1921–1938, Razprave in gradivo, 62, 8–49.

Klemenčič, M., Klemenčič, V., 2010: Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, Celovec / Klagenfurt.

Klemenčič, M., Žagar M., 2004: The former Yugoslavia's diverse peoples: a reference sourcebook. Ethnic diversity within nations.. ABC-CLIO. Santa Barbara.

Klemenčič, M., Zupančič, J., 2016: Slovene minority issues, Journal of Geography, Politics and Society, Vol. 6. no 3, 5–17.

Klemenčič, M., Zupančič, J., 2017: Ethnic, historical and geopolitical dimensions. V: Adam, F., (ur.). Slovenia: social, economic and environmental issues, (European political, economic, and security issues), Nova Science, New York:, 3–23.

Klemenčič, M., Maver A., 2018: Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes, Univerzitetna založba v Mariboru, Maribor.

Klemenčič V., 1960: Kritični pretres avstrijskega popisa 1951 z ozirom na jezikovno strukturo na Koroškem, Razprave in gradivo, 2, INV, Ljubljana, 101–182.

Klemenčič V., 1971: Prostorska diferenciacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva, Geografski zbornik, Ljubljana, 165–213.

Klemenčič V., 1976: Uradni avstrijski popisi prebivalstva po drugi svetovni vojni glede na slovensko manjšino in slovenščino kot občevalni jezik v luči zakona o popisu prebivalstva posebne vrste, Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji / Suvremena pitanja slovenske i hrvatske manjine u Austriji, zbornik, Ljubljana, 41–50.

Klemenčič, V. 1986: Koroški Slovenci danes, Geografski obzornik, 23, 2–3, Ljubljana, 51–57.

Klemenčič, V., 1987: Državna meja na območju SR Slovenije kot nov geografski fenomen. Razprave in gradivo, 20, INV, Ljubljana, 57–81.

Klemenčič V., 1990: Metodologija uradnih popisov prebivalstva pripadnikov slovenske manjšine v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, SAZU, Ljubljana, 31–45.

Klemenčič, V., 1992: Slovenija in Slovenci danes ter jutri v luči socialne geografije, v: Genorio, R. (ur.): Socialna geografija v teoriji in praksi, IGU, Ljubljana, 37–58.

Klemenčič V. 1994: Narodne manjšine kot element politične, prostorske, socialne in ekonomske stvarnosti v Alpsko-Jadranskem-Panonskem prostoru, v: Vencelj P, Klemenčič V., Novak Lukanovič S. (ur.): Manjšine v prostoru Alpe-Jadran, Delovna skupnost Alpe-Jadran, Ljubljana, 1–8.

Klemenčič, V., 1996: Razvoj in položaj slovenske manjšine v Kanalski dolini v luči evropske integracije, v: Venossi, S., Šumi, I., (ur.): Dvojezičnost na evropskih mejah: Primer Kanalske doline, SLORI, Trst, 59–75.

Klemenčič, V., Hajdu, Z., (ur.) 1987: Madžari in Slovenci. Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko madžarski meji, INV, Ljubljana.

Klemenčič, V., Wutti, F., Domej, T., 1977: Popis posebne vrste v luči popisovanja občevalnega jezika pri dosedanjih popisih, elaborat, Inštitut za geografijo Univerze, Ljubljana, 23 str. (hrani arhiv IG, Ljubljana)

Klemens, L., 1994: Bedrohte Völker, Ein lexikon nationaler und religiöser Minderheiten, Beksche Reihe, München.

Klemens, L., 1995: Ethnische Minderheiten in Europa. Ein lexikon. Beksche Reihe, München

Klopčič, V., 2007: Položaj Romov v Sloveniji. Romi in gadže, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Knežević Hočevar, D., 1999: Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe, Založba ZRC, Ljubljana.

Knight, R., 2017: The Carinthian Slovenes and the Constituties of post-Nazi Carinthia 1945–1958, Razprave in gradivo, 79, 97–124.

Knutsen, T. L., 1999: Vzpon in propad svetovnih redov. 500 let evropske zgodovine, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Kocsis, K., Kocsis –Hodosi, E., 1998: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin, Budapest.

Kocsis, K., Schweitzer, F., 2009: Hungary in Maps, Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

Komac, M., 1993: Questi slavi Bisogna eliminari: Usoda Beneške Slovenije?, Razprave in gradivo, 28, 124–135.

Komac, M., 1995: Slovenska manjšina na Goriškem, Razprave in gradivo, 29–30, INV, Ljubljana, 63–76.

Komac, M., 1998: Povojno nasilje v Beneški Sloveniji, Acta Histriae, 4, 285–298.

Komac, M., Zupančič, J., Winkler, P., 1999: Varstvo narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji: vademecum, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Komac, M., Zagorac, D., 2002: Varstvo manjšin. Uvodna pojasnila & dokumenti, Inštitut za narodnostna vprašanja, Društvo Amnesty International Slovenije, Ljubljana.

Komac, M., 2015: Narodne manjšine v Sloveniji 1920–1941, Razprave in gradivo, 75, 49–81.

Komac, M., Vizi, B. (ur.) 2018: Bilateralni sporazumi kot oblika urejanja varstva narodnih manjšin : primer Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji, l'Harmattan, Budapest.

Kos, M., 1985: Srednjeveška zgodovina Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana.

Kosi, J., 2013: Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja. Sophia, Ljubljana.

Kosic, M., 2012: Identity Matters: Strategies for Coping with Ethnic Identity Threats among Slovene Minority Adolescents in Italy, Razprave in gradivo, 69, 68–91.

Kössler, K., 2018: Governing Divided Societies trough Territorial Autonomy? From (too) Great Expectations to a Contextual View, Razprave in gradivo, 81, 21–41.

Kovasc, A., 2007: Številčni razvoj Slovencev v Sombotelu, Budimpešti in Mosonmagyaróváru v luči statističnih podatkov in pričevanj intervjuvancev, Etnologija Slovencev na Madžarskem 5, 41–73.

Kovačič, B., 2010: Funkcionalni in normativni vidiki položaja evropskih manjšin, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Kozar – Mukič, M., 1984: Slovensko Porabje. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, Ljubljana, Szombathely.

Kozar – Mukič, M., 1998: Slovensko Porabje, Enciklopedija Slovenije, 12, MK, Ljubljana, 73–75.

Krasteva, A., (ur.) 1998: Communities and Identities, Sofia.

Kristen, S., 2002: Istrsko vprašanje. Društvo 2000, Ljubljana.

Kristen, S., 2006: Meje in misije. Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalskem primežu II. svetovne vojne, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Krištof, F., Wakounig, J., (ur.) 1997: 40deset let ZG in ZRG za Slovence / 40zig Jahre BG und BRG für Slowenen, Mohorjeva, Celovec.

Križman, M., 1994: Jezikovne variante z interferencami. Etnološko-kulturne posebnosti pri Sslovenski manjšini v Avstrijski Radgoni in okolici, v: v: Jesih, B. (ur.): Slovenci v Avstrijski zvezni deželi Štajerski, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 82–105.

Kržišnik Bukič, V., (ur.) 1995: Slovenci v Hrvaški, Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Kržišnik Bukić, V., 2006: Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino, Migracijske i etničke teme, 22, 4, 421–445.

Kržišnik Bukič, V., (ur.) 1997: Narodnostna sestava v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško (ur.), 1997, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Kržišnik Bukić, V., (ur.) 2017: Splošni položaj mladih v slovenskem zamejstvu, Inštitut za narodnostna vprašanja, Slovenski znanstveni inštitut, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Slovenski raziskovalni inštitut, Ljubljana.

Kunej, F., 2006: Zamolčana Istra. Kaj nam je bilo Slovencem do sedaj prikrito? Debora, Ljubljana.

Kulundžić, Z., 1973: Politika in korupcija v kraljevini Jugoslaviji, Založba borec, Ljubljana.

Kuti, S., 2017: Transnationalism and Multiculturalism: An Intellectual Cul-de-sac or Paths for Further Research?, Razprave in gradivo, 79, 33–51.

Küzmič, M., 2001: Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethelhemu v ZDA 1893–1924. Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti, Založba ZRC, Ljubljana.

Lapuh, L., 2010: Geografski vidiki sodobnega izseljevanja iz Slovenije, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Lavrenčič Pahor, M., 1994: Primorski učitelji 1914–1941, Založništvo tržaškega tiska, Trst.

Lawrence, J., 1994: The Rise and Fall of the British Empire, St.Martin's Griffin, New York.

Likar, Z., 2021: Odnosi med Benečijo in Posočjem od druge svetovne vojne do danes, v: Zuljan Kumar, D., Kolenc, P. (ur.): Simon Rutar in Beneška Slovenije, Slovenska matica, Ljubljana, 157–165.

Linhart, T., 1981: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, Slovenska matica, Ljubljana. (prirejen ponatis; original je izšel 1788).

Lipušček, U., 2003: Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, Sophia, Ljubljana.

Lokar, A., 1992: Modernization and Ethnic Problems in Carinthia, Slovene Studies, 14, 1, 35–50.

Lončar, D., 1921: Politično življenje Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana.

Lowe, K., 2013: Savage Continent. Europe in the Aftermath of the World War II., Penguin books, London.

Lük Nećak, A., 1996: Medetnični odnosi v sociolingvistični perspektivi, v: ur. Venossi, S., Šumi, I. (ur.): Dvojezičnost na evropskih mejah. Primer Kanalske doline, SLORI, Trst, 131–150.

Lukan, W., Moritsch, A., (ur.) 1988: Geschichte der Kärntner Slowenen. Von 1918 bis zu Gegenwart unter Berücksichtigung der Gesamtslowenischen Geschichte, Hermagoras Verlag, Klagenfurt.

Lukežić, I., 2007: Fluminensia Slovenica, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.

Magocsi, P. R., 1999: Of the Making Nationalities there is no End, Columbia University Press, New York.

Magocsi, P. R., 2002: Historical Atlas of Central Europe, University of Washington Press, Seattle.

Makarovič, M., 1978: Kmečko gospodarstvo na Slovenskem, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Malle, A., Sima, V., 1992: Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942 / Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942, Založba Drava Verlag in Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, Celocvec / Klagenfurt.

Malle, A., (ur) 2002: Die Vertreibung der Kärntner Slowenen / Pregon koroških Slovencev 1942–2002, Založba Drava, Celovec.

Marin, L., 1998: Dogovor o organizacijsko-teritorialni (vojaškopravni) razmejitvi je ostal temelj za poznejšo mejo med republikama. V: Vprašanje oblikovanja slovenskega etničnega in državnega prostora s poudarkom na slovensko-hrvaški meji v Istri. Zbornik referatov okrogle mize. Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Ljubljana.

Marko, B., 2010: Makedonci v Sloveniji, diplomsko del, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Marshall, T., 2019: Ujetniki geografije. Deset zemljevidov, ki povedo vse, kar moramo vedeti o globalni politiki, Učila, Tržič.

Matvejević, P., 1982: Jugoslovenstvo danas, Globus, Zagreb in ČGP Delo, Ljubljana.

Maučec, J., Novak, V., 1945: Slovensko Porabje, Slovenski knjižni zavod OF, Ljubljana.

Mayerhofer Grünbühel, F. Polzer, M. (ur.) 2002: Avstrija – Slovenija. Preteklost in sedanjost, Cankarjeva založba in Založba Wieser, Ljubljana in Celovec.

Mazower, M., 2002: Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Medved, D., 1995: Slovenski Dunaj, Mohorjeva založba, Celovec - Ljubljana-Dunaj.

Medvešek, M., 2012: Podoba slovenske narodne manjšine, ki živi na območju avstrijske Koroške, na svetovnem spletu, Razprave in gradivo, 67, 8–50.

Medvešek, M., Novak Lukanovič, S., 2018: Analiza vitalnosti slovenskega jezika v Varaždinski in Medžimurski županiji na Hrvaškem. Sklop 4 (projekt: Priložnosti in možnosti za ohranjanje oziroma revitalizacijo slovenščine med slovensko manjšinsko skupnostjo v sosednjih državah), Inštitu za narodnostna vprašanja, poročilo.

Mejak, R., 1996: Medčasovna primerjalna analiza čezmejnih stikov in percepcij prebivalcev Monoštra o Madžarski in Sloveniji, Razprave in gradivo, 31, Ljubljana, 89–132

Mejak, R., 1998: Pogledi prebivalcev Monoštra na sosednjo Sloveniji, Razprave in gradivo, 33, Ljubljana, 99–120.

Melik, A., 1954: Slovenski alpski svet, Slovenska matica, Ljubljana.

Melik, A., 1957: Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Slovenska matica, Ljubljana

Melik, V., 1995: Deutsche und Slowenen, v: Bister, F.J. in Vodopivec, P. (ur.): Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa, zbornik, Ljubljana, 15–20.

Melinc Mlekuž, M., 2019: Sporazumevalna zmožnost v šolah s slovenskim učnim jezikom v Italiji, Razprave in gradivo, 83, 67–82.

Mermolja, A., 2004: Evropa v slovenski kulturi. Jadranski koledar, 44–47.

Mezgec, M., 2016: Linguistic landscape as a Mirror: The Case of the Slovene Minority in Italy, Razprave in gradivo, 77, 67–85.

Mezgec, M., 2019: Cross-Border Higher Education for Primary School Teachers: The Case of the Italo-Slovene Border, Razprave in gradivo, 83, 21–34.

Mihelič, D., 2007: Ribič, kje zdaj tvoja barka plava? Piransko ribolovno območje skozi čas. Založba Annales. Koper.

Milanović, B., 1973: Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga II (1873–1947), Istarsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda u Pazinu, Pazin.

Miller, D., 1995: On Nationality, Oxford University Press, Oxford.

Minority SafePack – milijon podpisov za raznolikost v Evropi, v; https://europa.eu/citizens-initiative/minority-safepack-one-million-signatures-diversity-europe_sl (prevzeto 11. 01. 2022)

Mlinar, Z., 2008: Prostorsko-časovna organizacija bivanja, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Molnár, M., 2001: A Concise History of Hungary, Cambridge University Press, Cambridge.

Moritsch, A., 1995: Gedanken über Volkskultur und Nationalkultur am Beispiel Südkärntens, v: Bister, F.J., Vodopoivec, P. (ur.): Kulturelle Wecshselseitigkeit in Mitteleuropa, zbornik, Ljubljana, 81–90.

Moritsch, A., 1996: Der Prozess der nationalen Differnezierung in der Region Dreilaendereck bis 1918, v: Venossi, S., Šumi I. (ur.): Dvojezičnost na evropskih mejah. Primer Kanalske doline, SLORI, Trst, 77–88.

Moritsch, A. (ur.) 2001: Koroški Slovenci 1900–2000, Mohorjeva založba, Celovec.

Možina, J., 2021: Slovenski razkol, Družina, Ljubljana.

Munda Hirnök, K., 1992: Vzroki poljedelskega zaposlovanja med Slovenci na Madžarskem, Razprave in gradivo, 26–27, Ljubljana, 238–248

Munda Hirnök, K., 1995: Spremljanje medijev v Monoštru, Razprave in gradivo, 29–30, Ljubljana, 25–34.

Munda Hirnök, K., 1996: Medčasovna analiza spremljanja medijev slovenske narodne manjšine v Monoštru, Razprave in gradivo, 31, Ljubljana, 79–88.

Munda Hirnök, K., 2004: Prikaz sezonstva v Števanovcih med obema svetovnima vojnama v luči spominov intervjuvancev, Traditiones, 33, 1, 143–153.

Munda Hirnök, K., 2013: Represija nad Slovenci v času Rákosijevega režima (1948–1956), Prispevki za novejšo zgodovino, 53, 1, 201–212.

Munda, Hirnök, K., 2014: Številčni razvoj Slovencev na Madžarskem primerjava popisnih podatkov 2001–2011, Etnologija Slovencev na Madžarskem 6, 107–117.

Munda Hirnök, K., Vodopivec, P., 2016: Slovenci v Porabju, v: Štih, P., Simoniti, V., Vodopivec, P. (ur.): Slovenska zgodovina; od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja, Modrijan, Ljubljana, 835–838.

Munda Hirnök, K., Medvešek, M., 2017: Vloga Katoliške cerkve pri ohranjanju slovenskega jezika v Porabju v preteklosti in danes, Bogoslovni vestnik, 77, 3–4, 717–728.

Munda Hirnök, K., Novak Lukanovič, S., 2017: Splošni položaj mladih v slovenskem zamejstvu na Madžarskem, v: Kržišnik Bukić V. (ur.): Splošni položaj mladih v slovenskem zamejstvu, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; Slovenski znanstveni inštitut v Celovcu, Celovec; Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik v Celovcu, Celovec, Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu, Trst, 149–176.

Nacionalni atlas Slovenije, 2001: Založba Rokus, Ljubljana.

Naši onstran meje, 1933: Ljubljana.

Natek, M., Natek, K., 2006: Države sveta, Mladinska knjiga. Ljubljana.

NAZ, 1998: Usoda Beneške Slovenije, Čedad.

Nećak Lük, A., 1995: Jezik in etnična pripadnost v Porabju, Razprave in gradivo, 29–30, Ljubljana, 5–24.

Nećak Lük, A., (ur.) 2000: Medetnični odnosi in etnična identiteta v v slovenskem etničnem prostoru. Urejanje medetničnih odnosov v Lendavi, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Nećak, D., 1983: Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, Založba borec, Ljubljana.

Nećak, D., 1998: Die »Deutsche« in Slowenien (1918–1955). Kurzer Abriß – »Nemci« na Slovenskem (1918–1955. Kratek oris, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

Novak V., Zwitter F., 1945: Oko Trsta, Beograd, Državni izdavački zavod Jugoslavije.

Novak A. 2005: Pravno varstvo slovenske manjšine v Avstriji v luči novejšega mednarodnopravnega manjšinskega varstva, Mohorjeva. Celovec, Ljubljana, Dunaj.

Novak Lukanovič, S. (ur.) 2019: Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana; Slovenski znanstveni inštituz v Celovcu, Celovec; Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik v Celovcu, Celovec, Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu, Trst.

Obid, M., (ur.), 2018: Identitetne opredelitve mladih v slovenskem zamejstvu, Inštitut za narodnostna vprašanja, Slovenski znanstveni inštitut, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Slovenski raziskovalni inštitut, Ljubljana.

Obid, M., 2020: Jezik in identiteta pri Slovencih na avstrijskem Koroškem / Sprache und Identität dei der Kärntner Slowenen, v: Hafner, G. Hren, K., Pandel, M. (ur.): Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung / Problemi in perspektive narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu. Klagenfurt;/ Celovec, Ljubljana-Laibach, Wien/Dunaj, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, 371–384.

Oblak, F., A., 2007: Demogeografsko proučevanje narodnih in etničnih manjšin, magistrsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Ogris, A., 1990: Kärntens Freiheitskampf aus internationaler und gesamtösterreichisher Sicht, Der 10. Oktober 1920 – Kärntners Tag der Selbstbestimmung . Vorgeschichte – Ereignisse – Analysen, Verlag des Kärntner Landesarchivs, Klagenfurt, 133–163.

Olas, L., 1973: Slovensko Porabje. Geografski položaj Porabja, Geografski obzornik, 20, 3–4.

Olas, L., 1991: Demografske razmere v Porabju, Geografija v šoli, 1, Ljubljana, 29–31.

Olas, L., Munda – Hirnök, K., 1995: Porabski Slovenci, Enciklopedija Slovenije, 9, Mladinska knjiga, Ljubljana, 146–149.

Ovsenik, D., 2010: Geografska in sociolingvistična analiza identitete koroških Slovencev. Primer Dvojezične trgovske akademije v Celovcu, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Ožinger, A., 1994: Slovenci na Dunajski univerzi od ustanovitve do konca 16. stoletja, v: Mihelič D. (ur.) Dunaj in Slovenci, SAZU, Ljubljana, 29–41.

Pagnini, M., (ur.) 1972: Gli Italiani negli Stati Uniti, Instituto di studi americani, Universita degli studi di Firenze, Firenze.

Pahor, D., 1976: Porabski Slovenci, Jadranski koledar, Trst, 103–119.

Pahor, M., 1998: Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj. Pregled gospodarskih dejavnosti Slovencev na področju sedanje dežele Furlanije Julijske krajine, SGZ, Trst.

Pahor, M., 1996: Jadranska banka v Trstu. Blesteča in tragična zgodba največjega slovanskega denarnega zavoda v Trstu, SLORI in NŠK, Trst.

Pahor, M., 2004: Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu od Avstroogrske monarhije do italijanske republike, ZTT, Trst.

Pajnič, K., 2006: Struktura in položaj Slovencev na Hrvaškem, magistrsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Pajnič, K., 2018: Ekonomski položaj in demografska struktura Slovencev na Hrvaškem: včeraj, danes, jutri, Razprave in gradivo, 80, 65–88.

Pan, C., Pfeil, B. S., 2000: Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch, Braumüller Verlag, Wien.

Pandel M., Polzer M., Polzer-Srienz M.,Vospernik R., (ur.) 2004: Ortstafelkonflikt in Kärnten – Krise oder Chance?, Ethnos 64, Braumüller, Wien.

Pariška mirovna pogodba. Integrirano prevodno besedilo, 1997: Ministrstvo za zunanje zadeve RS, Ljubljana.

Parker, G., 1997: Geopolitika v XX. stoletju, FDV, Ljubljana.

Paschinger H., 1976: Kärnten. Eine geographische Landeskunde, Erster Teil, Verlag des Landesmuseums für Kärnten, Klagenfurt.

Paul, J., 1996: Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community, Sage Publications, London.

Paul, J., 2006: Globalism, Nationalism, Tribalism: Bringing Theory back in, Sage Publications, London.

Pelikan, E., 2000: Josip Vilfan in Engelbert Besednjak v Kongresu evropskih narodnosti v letih 1925–1938, Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 1, 93–112.

Pelikan, E., 2002: Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933, Založba Annales, Koper.

Perdih, A., 2016: Izvor Slovencev in drugih Evropejcev. Druga, dopolnjena izdaja, Založba Jutro, Ljubljana.

Peric, B., 2002: Gospodarstvo. Programska konferenca 1. in 2. februarja 2002 na Padričah. Elaborat. interno gradivo Slovenske kulturno gospodarske zveze v Trstu, Trst.

Perko, D., Orožen Adamič, M. (ur.) 1998: Slovenija. Pokrajina in ljudje, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Peterlin, I., 2002: Raziskava o slovenskem športu v Italiji, Združenje slovenskih športnih društev v Italiji, Gorica.

Peterlini, H. K., 2020: Lohn der loyalen Illoyalität –Ambivivalenzen des Minderheitenschützes am Beispiel des »Modells Südtirol« - Historische Streiflichter und gegewärtige Seitenblicke, v: V: Hafner, G. Hren, K., Pandel, M. (ur.): Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung / Problemi in perspektive narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu. Klagenfurt;/

Celovec, Ljubljana-Laibach, Wien/Dunaj, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, 345–370.

Petre, F., 1939: Poizkus ilirizma pro Slovencih (1835–1949), Slovenska matica, Ljubljana.

Petrić, H., 2016: Ko su Kranjci u Lici i Krbavi krajem 17. in početkom 18. veka, Elaborat, Filozofski fakultet, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.

Pezdir, R., 2021: Vzporedni mehanizem globoke države, Podjetniška analitika, Ljubljana.

Piko Rustia, M., 2019: Slovenski jezik na avtrijskem Koroškem in Štajerskem, v: Novak Lukanovič, Sonja (ur.): Jezikovni profil mladih v slovenskem zamejstvu, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenski znanstveni inštitut, Celovec, Slovenski narodopisni inštitut, Celovec, Slovenski raziskovalni inštitut v Trstu, Trst, 121–191.

Pipan, P., 2004: Čezmejno sodelovanje ob slovensko-hrvaški meji kot zunanji meji Evropske unije. Diplomsko delo, Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Ljubljana.

Pipan, P., 2007: Čezmejno sodelovanje med Slovenijo in Hrvaško v Istri po letu 1991. Geografski zbornik 47-2. Ljubljana.

Pipan, P., 2008: Mejni spor med Hrvaško in Slovenijo ob spodnjem toku reke Dragonje. Geografski zbornik, 48-2. Ljubljana.

Pirjevec, J., 2002: Jugoslovanske vojne 1991–2001, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Pirjevec, J., 2008: Trst je naš. Boj Slovencev za morje (1848–1954). Nova revija, Ljubljana.

Pirjevec, J., Klabjan, B., Bajc, G., (ur.) 2005: Vojna in mir na Primorskem. Annales, Koper.

Pirjevec, J., Klabjan, B, Bajc, G., (ur.), 2006: Osimska meja. Annales, Koper.

Pirjevec, J., 2020: Partizani. Cankarjeva založba, Ljubljana.

Pirjevec, J., 2003: Jugoslovanske vojne 1991–2001, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Pirjevec, J., 2008: Trst je naš. Boj Slovencev za morje (1848–1954), Nova revija, Ljubljana.

Pirjevec, J.,, Klabjan, B., Bajc, B, (ur.) 2006: Osimska meja, Založba Annales, Koper.

Piry, I., 1985: Narodnostno mešano območje v Slovenski Istri, Narodnostno mešana območja v Sloveniji. Geographica Slovenica 16, Ljubljana.

Pleša, D., 2006: Poznavanje Slovenije s strani mlajše generacije slovenske manjšine v sosednjih državah,: diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Pleterski, J., 1963: Gospodarski faktorji narodnega in političnega usmerjanja kmečkega prebivalstva v letih 1848–1914, Razprave in gradivo, 3, 7–66.

Pleterski, J., 1965: Narodna in politična zavest na Koroškem, Slovenska matica, Ljubljana.

Pleterski J., 1966: Die Volkszählung vom 31. März 1961 in Kärnten, Razprave in gradivo, 4–5, INV, Ljubljana, 165–215.

Pleterski, J., Ude, L., Zorn, T., (ur.) 1970: Koroški plebiscit, Slovenska matica, Ljubljana.

Pleterski, J., 1971: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Slovenska matica, Ljubljana.

Pleterski, J., 1971: Koroški Slovenci in leto 1848, v: Klemenčič, V., (ur.): Koroška in koroški Slovenci, Založba Obzorja, Maribor, 153–158.

Pleterski J., 1976: Nekaj aspektov vindišarske teorije po drugi svetovni vojni, Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana, 15–17.

Pleterski J., 1981: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Založba Obzorja, Maribor.

Pleterski, J., 1986: Narodi, Jugoslavija, revolucija, ČZP Komunist in Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Pleterski J., 1994: Slovenci na avstrijskem Štajerskem in člen 7. pogodbe o Avstriji, v: Vratuša, A. (ur.): Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, SAZU, Ljubljana, 235–242.

Pleterski J., 2000: Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Plevnik, D., 1998: Slovenci na Hrvaškem, Zveza svobodnih sindikatov, Črnomelj.

Podlipnig K., 1992: Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen Kärnten und Slowenien. Stand und Perspektiven, Mitteilungen des Arbeitskreises für neue Methoden in der Regionalforschung, Bd. 21, 119–125.

Polanc J. (ur.) 1982: Jubilejni zbornik. Petindvajset let Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu – Festschrift. Fünfundzwanzig Jahre Bundesgymnasium für Slowenen in Klagenfurt, Mohorjeva založba, Celovec.

Popov, Č., Vratuša, A., (ur.) 1991: Položaj hrvaške, slovenske in srbske manjšine na Madžarskem, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.

Požrl, I., 2013: Osnovne šole s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Premelč, Š., 2012: Prostorska organiziranost zamejskih Slovencev v Italiji, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Premk, F., 2005: Drago Kuhar, prekmurski pesnik in njegova vizija slovenske reformacijske ustvarjalnosti, v: Vugrinec, J. (ur.): Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost, Šiftarjeva fundacija, Petanjci, 267–279.

Prinčič, J., 1992: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu 1945–1956, Dolenjska založba, Novo Mesto.

Promitzer, C., 1995: Ideal »čistega narodnega telesa«, kronologija izginotja, Razprave in gradivo, 29–30, 101–110.

Promitzer, C., 1997: Das ideal vom »reinen Volkskörper«. Eine Chronologie des Verschwindens, v: Stenner, C. (ur.): Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichischs Südosten, Böhlau Verlag, Wien, 147–166.

Prunk, J., 1986: Slovenski narodni program, Društvo 2000, Ljubljana.

Prunk, J., 1994: Dunaj in slovensko narodno gibanje, v: Mihelič D. (ur.): Dunaj in Slovenci, zbornik, SAZU, Ljubljana, 15–20.

Prunk, J., 2008: Racionalistična civilizacija 1776–2000, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Radetić, E., 1944: Istra pod Italijom 1918–1944, Zagreb.

Rahten, A., 2020: Koroška po plebiscitu : revanšizem, revizionizem in pregoni v poplebiscitnih mesecih, Studia Historica Slovenica : časopis za humanistične in družboslovne študije, 20 (2), 565–596.

Ramovš, A., Bufon, M., 1991: Karnijske Alpe, Enciklopedija Slovenije, 5, Mladinska knjiga, Ljubljana, 4.

Rančić, M., (ur.) 1990: Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije, Centar za demografska istraživanja, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Randall, R. R., 1954: The Political Geography of the Klagenfurt Plebiscite Area, Faculty of Clark University, Worcester.

Regione in cifre, 2005: Trst, Dežela Furlanija-Julijska krajina, Splošna direkcija, Služba za statistiko in SISTAN-Sistema Statistico Nazionale.

Reisman Stepčić, K., 2006: Razvoj rudarstva na Labinšćini doprinjeli su i stručnjaci iz susednje države, tipkopis (hrani avtor 5 str.).

Reiterer, Albert F., 1986: Doktor und Bauer. Ethnischer Konflikt und Sozialwandel, Drava, SZI, Celovec – Klagenfurt.

Reiterer, Albert F., 1993: Minorities in Austria, Patterns of Prejudice, vol. 27, 2, Sage Publications, London / Newbury Park / New Delhi, 49–62.

Reiterer, Albert F., 1996: Kaerntner Slowenen: Minderheit oder Elite?, Neuere Tendenzen der ethnischen Arbeitsteilung, SZI, Drava, Klagenfurt / Celovec.

Repolusk, P., 1995: Elementi prebivalstvenega razvoja v obmejnih hrvaških občinah s poudarkom na Slovencih, v: Kržišnik Bukič V. (ur.), Slovenci v Hrvaški, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 261–284.

Repolusk, P., 1999: Opredelitev obmejnega območja med Slovenijo in Hrvaško ter nekatere njegove geografske značilnosti, v: Kržišnik Bukić, V. (ur): Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Življenje ob meji. Predstavitev terenske raziskave, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 17–46.

Reynolds, S., 2012: Our Forefathers? Tribes, Peoples and Nations in the Historiography in the Age of Migrations. Routledge, London.

Riggs, F. W., 1988: Modes of Ethnicity, Razprave in gradivo, 21, 16–25.

Riman, B., 2012: Delovanje slovensko-hrvaških društev v Pazinu, Acta histriae, 24, 357–380.

Riman, B., 2013: Doseljavanje stanovništva iz slovenskih krajeva u Čabarski kraj na temelju zabilješki u knjigama Status animarum, Migracijske i etničke teme, 29, 1, 63–88.

Riman, B., 2014: Slovenska zajednica u Rijeci od 1945 do 1991 godine, Časopis za suvremenu povijest, 46, 3, 535–554.

Riman, B., 2016: Delovanje Slovencev v Osijeku med drugo svetovno vojno, Razprave in gradivo, 77, 137–154.

Riman, B., 2016: 130 let slovenskega združevanja na Hrvaškem, v: Grafenauer D., Munda Hirnök, Katalin (ur.): Raznolikost v raziskovanju etničnosti: izbrani pogledi, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 266–285.

Riman, B., Zver, S., 2020: Aktualna politična situacija med pripadniki slovenske skupnosti na Hrvaškem, Razprave in gradivo, 84, 73–95.

Riman, K., 2018: Slovenski pisci u Hrvatskoj kao graditelji slovensko-hrvatskih odnosa, Razprave in gradivo, 80, 43–64.

Rizman, R., 1980: Marksizem in nacionalno vprašanje, Založba Obzorja, Maribor.

Rizman, R., 2008: Globalizacija in avtonomija. Prispevki za sociologijo globalizacije, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

Rosecrance, R. N., 2006: No more states? Rowmann & Littlefield Publishers, Lanham.

Rosling, H., 2019: Faktografija. Deset razlogov, zakaj se motimo o svetu – in zakaj mu gre boljše, kot mislimo. Učila, Tržič.

Rovan J., 1998: Geschichte der Deutschen, DTV-Deutshe Taschenbuch Verlag, München.

Rožič, V., 1925: Boj za Koroško, Spominska knjižica ob 5-obletnici koroškega plebiscita, Založba Jug, Ljubljana.

Rupnik, A., 1987: Švicarska čarobna formula, Založba borec, Ljubljana.

Rutar, S., 1893: Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Slovenska matica, Ljubljana.

Rutar, S., 1899: Beneška Slovenija, Matica Slovenska, Ljubljana.

Rutar, T., 2006: Možnosti povezovanja Slovencev iz Nadiških dolin s Slovenijo, diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Ruttar, R., 2000: Beneški maturanti, SLORI, Združenje Don Evgen Blankin, Čedad.

Schellander, S., Perne, M., Müller, V., Male, H., (ur.) 2008: Jubilejni zbornik ob 100 letnici Konventa šolskih sester v Št. Petru, Št. Peter Pri Št. Jakobu v Rožu.

Schmidt, V., 1963: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Schöpflin, G., 2000: Nations, Identity, Power, New York University Press, New York.

Sedmak, M., 2002: Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri, Založba Annales, Koper.

Seewan, G., Dippold P., (ur) 1997: Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas, Südosteuropa Gesellschaft, München.

Seewan, G., 1998: Proces izgona med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov, v: Nećak, D., (ur.): Nemci na Slovenskem 1941–1955, zbornik, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, 335–343.

Sekloča, P., 2014: Javno komuniciranje med zamejstvom in Republiko Slovenijo: o idealizaciji homogenosti diskurzov v čezmejni javni sferi, Razprave in gradivo, 73, 49–66.

Seručar, Z., 1950: Vojne akcije u Koruškoj 1918–19 godine, Vojnogeografski institut, Beograd.

Seton-Watson, H., 1980: Nacije i države, Globus, Zagreb.

Sienčnik, L., 1984: Koroški Slovenci v boju za svojo šolo, Založba Obzorja, Maribor in Založba Drava, Celovec.

Sienčnik, L., 1987: Koroški plebiscit 1920, Založba Obzorja, Maribor.

Siguan, M., 2002: Les minorites linguistiques en Communaute Europeene, Bruxelles, Office des Publications Officielles de la Communaute Europeene.

Simoniti, V., 1990: Turki so v deželi že, Mohorjeva družba, Celje.

Simoniti, Peter, 1994: Dunajski Slovenci v 14. in 15. stoletju, v: Mihelič D. (ur.): Dunaj in Slovenci, SAZU, Ljubljana, 25–28.

Skadegard, P., 1972: Wie ist die völkerrechtliche Lage des heutigen Europas, Editions Nagard, Milano.

Slavič, M., 1935: Narodnost in osvoboditev Prekmurcev, v: Novak V. (ur.): Slovenska krajina, Beltinci, 46–82.

Mulec, B., 2004: Slovenci v zamejstvu in po svetu, Državni zbor RS, Ljubljana.

Sketelj, P., (ur.) 2003: Odstrta dediščina. Muzejske zbirke pri Slovencih v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji. Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana.

Slovenski almanah 1991, 1991: Delo, Ljubljana.

Slovenski veliki leksikon, 2007: Cankarjeva založba, Ljubljana.

Smith, A. D., 1986: The Ethnic Origins of Nations, Blackwell Publishers, London.

Smith, A. D., 1991: Genealogija narodov, v: Rizman R. (ur.): Študije o etnonacionalizmu, Krt, Ljubljana, 51–78.

Smith A.D., 1993: National identity, Longmann, London.

Smith, A. D., 1998: Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism, Routledge, London.

Smith, D. M., 1997: Modern Italy: A Political History, University of Michigan Press, Ann Arbor.

Sosič, N., Kafol, M., Cossutta, N., 2017: Od včeraj do jutri: kulturna prizma slovenske ustvarjalnosti, v: Bogatec, N., Vidau, Z. (ur.): Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja, ZTT, Trst, 117–134.

Splošni religijski leksikon, 2007: Založba Modrijan, Ljubljana.

Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji, 1992, Razprave in gradivo, 26–27, 330–342.

Sporazum med Vlado republike Slovenije in Vlado republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti. Uradni list RS, Mednarodne pogodbe št. 5/2002, str. 262–268.

Stanovčić V., 1990: O nekim metodološkim pitanjima proučavanja položaja jugoslovenskih narodnosti u susednjim zemljama, v: Vratuša A. (ur.): Narodne manjšine, SAZU, Ljubljana, 53–62.

Starič Vodušek J., 1992: Prevzem oblasti 1942–1946, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Statistički ljetopis, Republika Hrvatska, 2004: (dostopno na www.dzs.hr)

Statuti krajevnih uprav in slovenska manjšina / Gli statuti degli enti locali e la minoranza slovena, 1992: Trst.

Steinicke, E., 1991: Friaul Friuli. Bevoelkerung und Ethnizitaet, Innsbrucker Geographische Schriften, Innsbruck.

Steinicke, E., 1996: Das Humangeographische Differenzierung des Kanaltals innerhalb der Montagna Friulana, v: Venossi, S., Šumi, I. (ur.): Dvojezičnost na evropskih mejah: Primer Kanalske doline, 103–130.

Steinicke, E., Zupančič J., 1993: Die Kärntner Slowenen - eine Volksgruppe der Peripherie?, GW Unterricht, Wien, 40–56.

Steinicke, E., Zupančič, J., 1995: Les Slovenes de Carinthie - une communaute de la peripherie?, v: Goetschy H., Sanguin A.L (ur.), Langues regionales et relations transfrontalieres en Europe, zbornik, L«Harmattan, Paris, 179–204.

Stergar, J., 1994: Koroški Slovenci na Dunaju po letu 1918, v: Mihelič D. (ur.) Dunaj in Slovenci, zbornik, Ljubljana, 99–104.

Stergar, J., 2003: Republika Slovenija in zamejstvo 1945–2002, *Acta Histriae*, 11, 2, 99–128.

Stipkovics, F., 1994: Porabski Slovenci: Dodatki k zgodovini porabskih Slovencev 1945–1949 / Szlovének a Rába mentén. Adalékok a rábamenti szlovének történetéhet 1945–1949, Módszertani Szakscoport, Celldömölk.

Stöckl, G., 1982: Osteuropa und Die Deutschen, S Hierzel Verlag, Stuttgart.

Stranj, P., 1990: Diskusijski prispevek, v: Vratuša A. (ur.), Narodne manjšine, SAZU, Ljubljana, 208–209.

Stranj, P., 1992: The Submerged Community. An A to Ž of the Slovenes in Italy, Editoriale Stampa Triestina SpA., Trieste.

Stranj, P., 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi, SLORI, Trst.

Strubell, M., 2016: The Catalan Independence Process and Cold Repression (2003–2016), Razprave in gradivo, 77, 5–31.

Stuhlpfarrer, K., 1996: Das Kanaltal 1918–1945, v: Venossi, S, I. Šumi I. (ur.) Dvojezičnost na evropskih mejah: Primer Kanalske doline, SLORI, Trst, 89–102.

Stupan, M., 1938: Slovensko ozemlje, Ljubljana.

Sturm, M., 1992: Evropa regij, kultur in jezikov, v: Apovnik, P. Unkart, R., (ur.): Kärnten-Dokumentation 10, Klagenfurt, 58–70.

Sukič, M., 1992: Od Prijatela do Slovenskih utrinkov (informiranje v slovenskem jeziku med Porabskimi Slovenci), Razprave in gradivo, 26–27, Ljubljana, 249–253.

Suppan, A., 1983: Die Österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert, Verlag fuer Geschichte und Politik, Wien.

Susič, Emidio, Sedmak D., 1983: Tiha asimilacija. Psihološki vidiki nacionalnega odtujevanja, Založništvo tržaškega tiska, Trst.

Susič, Emidio, 1998: Slovenci v Italiji: jezik in identiteta, v: Štrukelj, I. (ur.): Jezik za danes in jutri, Grafika Soča, Nova Gorica, 112–122.

Sussi, Emidio, 2004: Gli Sloveni, v: Janežič, A. (ur.): Minoranze e collaborazione transfrontaliera nell'area di Alpe Adria. Arbeitsgemeinschaft Alpen--Adria, Trento.

Sussi, E., 2005: Stanje, problemi in perspektive slovenskih kulturnih in prosvetnih društev v Italiji, v: Bogatec, N., Sussi, E. (ur.): Mladi, gospodarstvo, kultura. Analiza stanja za razvoj slovenske manjšine v Italiji, SLORI, Trst, 205–228.

Sussi, E., 2005: Stanje, problemi in perspektive slovenskih kulturnih in prosvetnih društev v Italiji. v: Bogatec, N., Sussi, E. (ur.): Mladi, gospodarstvo, kultura. Analiza stanja za razvoj slovenske manjšine v Italiji. SLORI, Gorica.

Sušnik, F., 1971: Koroški delež v slovenski književnosti, v: Klemenčič, V. (ur.): Koroška in koroški Slovenci, Založba Obzorja, Maribor, 261–269.

Šega, P., 1994: Slovenski kostajnarji na Dunaju, v: Mihelič D. (ur.): Dunaj in Slovenci, SAZU, Ljubljana, 105–108.

Šiftar, D., 2016: Razvojne možnosti manjšine v narodnem parku na primeru Porabskih Slovencev, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Škiljan, D., 1998: Javni jezik. K lingvistiki javne komunikacije, Studia humanitatis, Ljubljana.

Škiljan, F., 2018: Slovensko stanovništvo u župama Marija Gorica, Dubravica i Brdovec od sredine 19. stoljeća do današnjih dana, Razprave in gradivo, 80, 21–41.

Šonc, D,. 2001: Slovenci na Hrvaškem, v: Klemenčič M, Trebše Štolfa M. (ur), Slovensko izseljenstvo. Zbornik ob 50-letnici Slovenske izseljenske matice, Slovenska izseljenska matica, Ljubljana, 307–312.

Štih, P., 2005: "O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod." v: Nećak, D. (ur.) Stiplovškov zbornik, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana, 33–42.

Štrukelj, P., 2004: Tisočletne podobe nemirnih nomadov, Založba Družina, Ljubljana.

Šumi, I., 1996: Standardna in narečna slovenščina v Kanalski dolini: vzorci učenja in rabe, v: Venossi S. Šumi i. (ur.) Večjezičnost na evropskih mejah, SLORI, Trst, 177–191.

Švajncer, J., 1990: Slovenska vojska 1918–1919, Prešernova družba, Kranj.

Švajncer, J. J., 1992: Vojna in vojaška zgodovina Slovencev, Prešernova družba, Ljubljana.

Taylor, A.J.P. 1956: Habsburška monarhija 1809–1918. Zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske, DZS, Ljubljana.

Taylor, P. J., 1989: Political Geography. World Econmomy, Nation-State and Locality, 2nd edition, Longman Scie and Technical, London.

The Times Atlas evropske zgodovine, 1996: Slovenska knjiga. Ljubljana.

Titl, J., 1970: Murska republika 1919, Pomurska založba, Murska Sobota.

Todorovski, I., Jerman S., 1999: Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999, Kulturno prosvetno društvo Slovenski dom, Zagreb.

Tomažič, I., 1999: Slovenci. Kdo smo? Od kdaj in od kod izviramo?, Editiones Veneti, Ljubljana.

Tomšič, A., 2010: Bošnjaki v Sloveniji, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Tomšič, I. 1970: Problemi sodobnega meddržavnega plebiscita in koroški plebiscit. V: Koroški plebiscit, Razprave in članki. Slovenska matica. Ljubljana.

Trstenjak, A., 1990: Psihološki aspekti asimilacije, v: Vratuša, A. (ur.): Narodne manjšine, SAZU, Ljubljana, 63–69.

Trstenjak, A., Ringel, E., 1992: O slovenskem človeku in koroški duši, Mohorjeva založba, Celocev-Ljubljana-Dunaj.

Trstenjak, A., 1994: Pozabljena slovenska manjšina v sekovski škofiji, v: Bister, F.J., Križman, M., Jesih, B., Vratuša, A., (ur.): Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, SAZU, Ljubljana, 286–287.

Trummer, M., 1997: Slawishe Steiermark, v: Stenner, C., (ur.): Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichischs Südosten, Böhlau Verlag, Wien, 15–34.

Trunk, J. M., 1912: Amerika in Amerikanci, samozaložba, Celovec.

Tunjić, F., 2004: Vmesna Evropa. Konfliktnost državnih teritorialnih meja. Annales, Koper.

Turkalj, K., 2002: Piranski zaljev. Razgraničenje teritorialnog mora između Hrvatske i Slovenije. Organizator, Zagreb.

Turk, J., Olas, L., 1986: Socialnogeografska analiza Slovenskega Porabja na Madžarskem, Geografski obzornik, 33, 2–3, Ljubljana, 75–85.

Ude, L., 1977: Boj za severno mejo 1918–1919, Založba Obzorja, Maribor.

Unkart, R., Glantschnig, G., Ogris, A., 1984: Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Die slowenische Volksgruppe und die Wahlkreiseinteilung 1979 – eine Dokumentation, Verlag des Kärntner Landesarchivs, Klagenfurt.

Valvasor J. V., 1984: Slava Vojvodine Kranjske, Mladinska knjiga, Ljubljana, (priredba, izbrana poglavja).

Van den Berghe, P., 1981: The ethnic Phenomenon, Elsevier, New York.

Vauhnik, V., 2017: Pod krinko. Na preži za Hitlerjevimi vojnimi načrti, Modrijan, Ljubljana.

Vauhnik, V., 2017: Pod krinko. Med izdajalci, vohuni in junaki, Modrijan, Ljubljana.

Vavti, S., 2009: »Wir haben alles in uns…«. Identifikationen in der Sprachenvielfalt, Peter Lang, Frankfurt am Main.

Vavti, Š., 2010: »Wir genießen lieber das Leben und haben es schön« Slowenische Jugendliche im zweisprachiggen Kärnten – zwischen Lebenslust und Vergangehitsinszenierung?, Razprave in gradivo, 62, 50–73.

Veber, F., 1938: Nacionalizem in krščanstvo. Kulturna pisma Slovencem, Založil Ivo Peršuh, Ljubljana.

Veiter, T., 1979: Das Österreichische Volksgruppenrecht sit dem Volksgruppengesetz von 1976, Wilhelm Braumüller Universitäts Verlagsbuchhandlung, Wien.

Vejnović, D., 1971: Od plemen do narodov v Afriki, Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Veliki slovenski leksikon 8, 2007: Mladinska knjiga, Ljubljana.

Venossi, S., 1996: Slovenci v Kanalski dolini, v: Venossi S., Šumi I. (ur) Večjezičnost na evropskih mejah, SLORI, Trst, 45–50.

Verč, P., 2017: Slovenski šport v Italiji po letu 1991: ed enovite celote v krušljivo tvorbo in medijski konstrukt, v: Bogatec, N., Vidau, Z., (ur.): Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja, ZTT, Trst, 135–146.

Vidau, Z., 2017: What Kind of Involvment for National Minorities in the Political Decision-Making Process? An Overview of the Case of the Slovenes Italy, Razprave in gradivo, 78, 23–39.

Vidau, Z., 2017: Politična participacija slovenske narodne skupnosti v Italiji, v: Bogatec, N., Vidau, Z., (ur.): Skupnost v središču Evrope: Slovenci v Italiji od padca Berlinskega zidu do izzivov tretjega tisočletja, ZTT, Trst, 167–180.

Vidmar, L., 2017: Another One Bites the Dust? A Critical Appraisal of the New Draft of the Nordic Saami Convention from the Perspective of Indigenous Rights, Razprave in gradivo, 79, 165–183.

Vidmar Horvat, K., 2017: Človekove pravice v postnacionalni državi: utopična branja, Razprave in gradivo, 79, 53–69.

Vilfan, S., 1996: Pravna zgodovina Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana.

Volk, S., 2003: Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem. Annales, Koper.

Volkszählungen 1971–2001. Umgangssprache Kärnten, Gemeinden und Ortschaften, Statistik Austria, Wien, April 2002.

Volkszählung 2001. Hauptergebnisse I. Land Steiermark, pridobljeno: https://www.statistik.at/fileadmin/publications/Volkszaehlung_2001__Hauptergebnisse_I_-_Steiermark.pdf (30.4.2022)

Volpe, G., 1943: Zgodovina Italije in Italijanov, Pokrajinska šolska založba, Ljubljana.

Vošnjak, B., 1928: U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države, Tiskovna zadruga, Ljubljana.

Vprašanje oblikovanja slovenskega etničnega in državnega prostora s poudarkom na slovensko-hrvaški meji v Istri. Zbornik referatov okrogle mize, Portorož, 21. februar 1998. Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU. Ljubljana.

Vratuša, A., 1990: Nekatere značilnosti današnjega položaja Slovencev v Avstriji in Italiji, v: Vratuša A. (ur.), Narodne manjšine, SAZU, Ljubljana, 173–186.

Vratuša A., 1994: Družbeno zgodovinski pogled na Slovence v avstrijski zvezni deželi Štajerski, v: Vratuša A. (ur.), Narodne manjšine, Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, SAZU, Ljubljana, 263–277.

Vrbinc, M., 2020: Status quo des zweisprächigen Unterrichts in Kärnten / Trenutno stanje dvojezičnega pouka na Koroškem, v: Hafner, G. Hren, K., Pandel, M. (ur.): Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung / Problemi in perspektive narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu. Klagenfurt;/ Celovec, Ljubljana-Laibach, Wien/Dunaj, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, 321–332.

Vrečar, T., 2007: Vpliv manjšinskih medijev na slovensko narodno skupnost na avstrijskem Koroškem,: diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Vukšić, D., 2006: JNA i raspad SFR Jugoslavije. Od čuvara do grobara svoje države, Tekmograf, Stara Pazova.

Wadl, W., 1990: Zur Entwicklung des Nationalitäten – Konfliktes in Kärnten bis zum Jahre 1918 – historische Vorasusetzungen, v: Der 10. Oktober 1920 – Kärntens Tag der Selbstbestimmung. Vorgeschichte – Ereignisse – Analysen, Verlag des Kärntner Landesarchivs, Klagenfurt, 9–23.

Wakounig, V., Wakounig, S., 2020: Entwicklungsmöglichkeiten im Sinne von »Language Planning Modellen« in Kärnten / Razvojne možnosti v smislu modelov jezikovnega načrtovanja na Koroškem, v: Hafner, G. Hren, K., Pandel, M. (ur.): Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung / Problemi in perspektive narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu. Klagenfurt;/Celovec, Ljubljana-Laibach, Wien/Dunaj, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, 291–320.

Wastl Walter, D., Krutner, E. 1991: Die Bedeutung des Einkaufstourismus aus Slowenien, für Klagenfurt und Südkärnten, Mitteilungen des Arbeitskresises für neue Methoden ion der Regionalforschung, Klagenfurt, 126–134.

Weber, T., (ur.) 2015: Zgodovinski atlas sveta. Od prazgodovine do 21. stoletja, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Webernig, E., 1990: Kärntens Freiheitskampf 1918–1920. Die Ereignisse im Lichte von Daten und Fakten, v: Der 10. Oktober 1920 – Kärntens Tag der Selbstbestimmung. Vorgeschichte – Ereignisse – Analysen, Verlag des Kärntner Landesarchivs, Klagenfurt, 24–59.

Weitlaner, S., Petrowitsch, M., (ur.) 2005: Etnološka dediščina in kulturna podoba štajerskih Slovencev / Ethnologisches Erbe und Kulturkreis der Steiririshen Slowenen, Pavlova hiša/ Pavelhaus, Potrna / Laafeld.

White, G. W., 2004: Nation, State and Territory. Origins Evolutions and Relationships, Rowmann and Littlefield Publishers, Lanfgam, Boulder, New York, Toronto, Oxford.

Williamson, R. K. (ur.) 2003: American History, Barnes & Noble Books, New York.

Wolff, S., 2000: German Minorities in Europe. Ethnic Identity and Cultural Belonging, Bergham Books, London.

Wutte, M., 1985: Kärntens Freiheitskampf 1918–1920, Verlag des Geschichtsverein für Kärnten, Klagenfurt.

Wutti, D., 2017: Between Self-Governance and Political Participation: The Slovene Minority in Carinthia, Austria, Razprave in gradivo, 78, 59–71.

Zablatnik, P., 1971: Narodopisje in koroški Slovenci, v: Klemenčič V. (ur.) Koroška in koroški Slovenci, Založba Obzorja, Maribor, 281–290.

Zabukovšek, I., 1908: Avstro-Ogrska nagodba, Učiteljska tiskarna, Ljubljana.

Zajc, M., 2006: Kjer se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in začetku 20. stoletja, Modrijan, Ljubljana.

Zakon o morskem ribištvu. 2002: Uradni list RS, 58.

Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja, 2006, dostopno: http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4387

Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o obmejnem prometu in sodelovanju. 2001. Uradni list RS, 63, MP 20, 1169–1288.

Založnik, S., 2009: Delovanje in organiziranost Slovencev v Zagrebški urbani regiji, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.

Zapisnik V. rednega zasedanja Istrskega okrožnega ljudskega odbora, ki se je vršilo 29. VI. 1948 v Piranu, člen 3. 1948. Koper, 30. novembra. Uradni list vojne uprave JA, jugoslovanske zone STO in Istrskega okrožnega ljudskega odbora, 2–6. Koper.

Zapisnik VIII. rednega zasedanja Istrskega okrožnega ljudskega odbora, ki se je vršilo v dneh 17. in 18. julija 1949 v gledališču Ristori v Kopru, člen 9c. 1950. Koper, 25. januar. Uradni list vojne uprave JA, jugoslovanske zone STO in Istrskega okrožnega ljudskega odbora, l. 4, št. 1. Koper.

Zavratnik Zimic, S., 1998: Pogovori s Koroškimi Slovenci, KKZ, Celovec.

Zavratnik Zimic, S., 1999: Slovensko-hrvaški prostor kot nov družbeni prostor: percepcije in identifikacije, v: Kržišnik Bukić V., (ur.) Slovensko hrvaški obmejni prostor: živčljenje ob meji, Inšttut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 135–155.

Zemljič-Haberl, A., 1994: Strategien des ethnischen Diskurses im Raum Radkersburg, v: Stenner C. (ur.): Steirische Slowenen. Zweisprächigkeit zwischen Graz und Maribor, Graz, 57–62.

Zemljič, A., 1995: Strategije etnične razprave na območju Radgone od iztekajočega se 19. stoletja do 1920, Razprave in gradivo, 29–30, 95–100.

Zgodovina Slovencev, 1979: Cankarjeva založba, Ljubljana.

Zimmermann F. M., 1995: Tourismus in Österreich. Instabilität der Nachfrage und Innovationszwang des Angebotes, Geographische Rundschau, 47, 1, Braunschweig, 30–37.

Zimpel, G., 2000: Lexikon der Weltbevölkerung. Geografie. Kultur. Gesellschaft, Nikol Verlaggesellschaft, Berlin.

Zorn, T., 1968: Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, disertacija, Oddelek za zgodovino, FF UL, Ljubljana.

Zorn, T, 1971: Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, v: Klemenčič, V. (ur.): Koroška in koroški mSlovenci, Založba Obzorja, Maribor, 211–215.

Zorn T., 1973: Nacistično ljudsko štetje leta 1939 na Koroškem, Zgodovinski časopis, 27, Ljubljana, 91–105.

Zorn T., 1976: Pogled na zdajšnji položaj koroških Slovencev, Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji / Suvremena pitanja slovenske i hrvatske manjine u Austriji, Ljubljana, 33–40.

Zorn T., 1986: Ljudsko štetje z dne 7. marca 1923 na Koroškem, Kronika, 16, 2, Ljubljana, 121–123.

Zuljan Kumar, D., Kolenc, P. (ur.), 2021: Simon Rutar in Beneška Slovenija, Slovenska matica, Ljubljana.

Zupančič, J., 1991: Etničnoregionalni problemi madžarske manjšine v Prekmurju. Geografija v šoli, let. 1, 32–33.

Zupančič, J., 1993: Novejše spremembe v socialni strukturi koroških Slovencev. Razprave in gradivo, 28, 115–123.

Zupančič, J., 1993: Socialgeographic Transformation and National Identity - the Case of the Slovene Minority in Carinthia (Austria), GeoJournal, 30.3, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht / Boston /London, str. 231–234.

Zupančič, J., 1994: Les Slovenes en Autriche, Espace, Populations, Societes, 1994–3, Lille, 323–329.

Zupančič, J., 1995: Some developmental problems of the Hungarian minority in Northeastern Prekmurje (Slovenia). v: Heffner, K. Klemenčič, V., (ur.). Small regions in United Europe : macroregional and social policy. Wyd. 1. Opole: Governmental Research Institute, Silesian Institute, 44–53.

Zupančič, J., 1997: Razsežnosti regionalne identitete na primeru Istre in Koroške. Annales, Series historia et sociologia, 7, 10, 307–316.

Zupančič, J., 1997: Slovenci v Avstriji: število, način poselitve, struktura, identiteta, Geografski vestnik, 69, Ljubljana, 115–138.

Zupančič, J., 1997: Koliko je Slovencev v Avstriji?, Razprave in gradivo, 32, Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 167–176.

Zupančič, J., 1997: V štiridesetih letih svojega delovanja je Slovenska gimnazija pomembno vplivala na socialno preobrazbo koroških Slovencev, v: Krištof, F., Wakounig J. (ur.), Jubilejni zbornik '97: 40 let Slovenske gimnazije v Celovcu = 40 Jahre BG und BRG für Slowenen in Klagenfurt, Mohorjeva, Celovec, 190–197.

Zupančič, J., 1998: Identiteta je merljiva. Prispevek k metodologiji proučevanja etnične identitete. Razprave in gradivo, 33, 253–268.

Zupančič, J., 1998: Slovenci v zamejstvu, v: Geografski atlas Slovenije, DZS, Ljubljana, 174–177.

Zupančič, J., 1999: Slovenci v Avstriji, Inštitut za geografijo, Ljubljana.

Zupančič, J., 1999: Političnogeografske razsežnosti »nemškega« vprašanja v Evropi. Razprave in gradivo, 35, 203–219.

Zupančič, J., 1999: Karavanke – od ločnice do povezovališča Slovencev z obeh strani meje, Dela, 13, 337–348.

Zupančič, J., 2000: Slovenci na Madžarskem. Razprave in gradivo, 36–37, 125-143.

Zupančič, J., 2000: Migration of Slovenes to Austria during the period of transition, v: Heffner K., Zupančič J. (ur.), Small european regions during transition period: migration processes, Silesian Institute in Opole. Opole, 42-55.

Zupančič, J., 2001: Slovenci v Italiji, Razprave in gradivo, 38/39, 94–109.

Zupančič, J. 2002: Grenzüberschreitende Pendelwanderung aus Slowenien nach Österreich und Italien, Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, Jg. 144, Wien, 145–157.

Zupančič, J., 2002: Številčni razvoj koroških Slovencev v luči rezultatov ljudskega štetja leta 2001, Razprave in gradivo, 40, 72–105.

Zupančič, J,. 2002: Prekogranične dnevne radne migracije iz Slovenije u Austriju i Italiju, Migracijske i etničke teme, 18, 2/3, 151–166.

Zupančič, J., 2002: The ethnic development and protection of national minorities in Slovenia, Mosella, tome 27, no. 1-2, 63–71.

Zupančič, J., 2003: Čezmejne dnevne delovne migracije v slovenskem obmejnem prostoru, Razprave in gradivo, 43, 68–111.

Zupančič, J. (ur.) 2003: Slovenija in nadaljnji razvoj Evropske Unije, zaključno poročilo, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Zupančič, J., 2003: Minorities: how long will they have a 'bridge function'?, v: Heffner K. Sobczynski M. (ur.), The role of ethnic minorities in border regions: selected problems of ethnic and religious minorities, Region and regionalism, No. 6, vol. 2, Instytut Slaski w Opole, University of Łódz, Lodz, 7–16.

Zupančič, J., 2004: Slowenen in Wien. V: Tichy H., Basler, R. (ur.). Von Minderheiten zu Volksgruppen : 20 Jahre Wiener Arbeitsgemeinschaft, (Integratio, 22), Wien: Integratio, 68–82.

Zupančič, J., 2004: Fonction d'intermediation des minorites nationales dans les états du Pacte de stabilite pour l'Europe du Sud-est. V: Richard, Y., Sanguin, A-L., (ur.). L'Europe de l'est quinze ans après la chûte du mur : des pays baltes à l'ex-Yougoslavie, (Collection Géographie et cultures), Paris, Budapest, Torino, L'Harmattan, 253–260.

Zupančič, J., 2004: Ethnic structure of Slovenia and Slovenes in Neighbouring Countries, v: Adamič Orožen, M. (ur.): Slovenia. A Geographic Overview, Association of Geographic Societies of Slovenia, Ljubljana, 87–92.

Zupančič, J., 2005: Vloga in pomen narodnih manjšin v čezmejnem sodelovanju. Primer manjšin v Sloveniji in Slovencev v sosednjih državah. Razprave in gradivo, 47, Ljubljana, 26–41.

Zupančič, J., 2005: Wirtschaftliches und soziales Profil der Kärntner Slowenen, Historicum : Zeitschrift für Geschichte, 86, 30–38.

Zupančič, J., 2005: Etnična sestava prebivalstva in medetnični odnosi v Velenju. Razprave in gradivo, 46, 154–165.

Zupančič, J., 2006: Border areas - periphery with the perspectives. V: Zupančič, J. (ur.). Structural analysis of spatial and human sources for interregional cooperation in Southeast Europe, Slovenia and Austria, Ljubljana: Department of Geography, Faculty of Arts, 93–96.

Zupančič, J., 2006: Crossborder working migrations. Slovenia and neighbour countries, v: Zupančič, J. (ur.). Structural analysis of spatial and human sources for interregional cooperation in Southeast Europe, Slovenia and Austria, Ljubljana: Department of Geography, Faculty of Arts, 106–113.

Zupančič, J., 2006: Geopolitične razsežnosti makedonskega narodnega vprašanja, Razprave in gradivo, št. 48/49, 124–154.

Zupančič, J, 2007: Sodobni socialni in etnični procesi med koroškimi Slovenci, Razprave in gradivo, 53/54, 140–164.

Zupančič, J., 2007: Romska naselja kot posebni del naselbinskega sistema v Sloveniji. Dela, 27, 215–246.

Zupančič, J., 2008: Die Slowenen als nationale Minderheit in den Nachbarstaaten. V: Albrecht, V, Drozg, V. (ur.), Slowenien: Transformationen und kleinräumige Vielfalt, (Natur-Raum-Gesellschaft, Bd 5). Frankfurt am Main: Institut für Humangeographie, 170–185.

Zupančič, J. 2008: Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejah. V: Klopčič, V., Vratuša, A. (ur.) Živeti z mejo, Panonski prostor in ljudje ob dveh tromejah : zbornik referatov na znanstvenem posvetu v Murski Soboti, 9.–11. novembra 2007, (Narodne manjšine, 6). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Inštitut za narodnostna vprašanja, 340–342.

Zupančič J. 2008: The economic situation of Carinthian Slovenes after WW II, Slovene studies, 30, 2, 235–239.

Zupančič, J., 2008: Značaj in funkcije političnih meja v Evropi, Ars & humanitas, letn. 2, 1, 82–96.

Zupančič, J., 2008: Albansko vprašanje v luči političnoteritorialne rekonstrukcije Balkana. Razprave in gradivo, 55, 6–49.

Zupančič, Jernej, 2008: K vprašanju avtohtonosti Slovencev na Hrvaškem. Rast, 19, 6, 568–578.

Zupančič, J., 2009: Etnična in politična podoba ozemlja med Muro in Rabo. V: Kikec, T. (ur.). Pomurje: geografski pogledi na pokrajino ob Muri. Ljubljana, Zveza geografov Slovenije, Murska Sobota, Društvo geografov Pomurja, 19–34.

Zupančič, J., 2009: Političnogeografska analiza Balkana, Dela, 32, 85–134.

Zupančič, J., 2009: Problemi in izzivi slovenske manjšinske politike. Koroški koledar 2009, Ljubljana, 115–123.

Zupančič, J. 2010: O politično-teritorialnem razvoju nedržavnih narodov v Evropi, Ars & humanitas, letn. 4, 1/2, 230–245.

Zupančič, J., 2010: Geopolitične razsežnosti črnogorskega narodnega vprašanja, Razprave in gradivo, 61, 8–40.

Zupančič J., 2011: Demografska slika Slovencev v sosednjih državah, v: Malačič J., Gams M., (ur.): Soočanje z demografskimi izzivi v Evropi: zbornik 14. mednarodne multikonference Informacijska družba - IS 2011, 10.–11. oktober 2011: zvezek B = Facing demographic challenges : proceedings of the 14th International Multiconference Information Society - IS 2011, October 10th-11th, 2011, Ljubljana, Slovenia: volume B, Informacijska družba, Institut Jožef Stefan, 138–145.

Zupančič, J. 2012: Vključevanje romskih naselij v slovenski naselbinski sistem. V: Humljan Urh, Š. (ur.): Država želi, da ostanemo cigani! : teoretske refleksije in prakse izključevanja/vključevanja Romov v Sloveniji. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Ljubljana, 89–101.

Zupančič, J., Pipan, P., 2012: Slovensko morej in obala – Severni Jadran v geopolitični perspektivi ter problemi razmejevanja med Italijo, Slovenijo in Hrvaško, v: Ogrin, D. (ur.): Geografija stika Slovenske Istre in Tržaškega zaliva, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 13–36.

Zupančič, J., 2013: Geopolitične perspektive srbskega vprašanja na Balkanu. Dela, 40, 133–162.

Zupančič, J., 2013: Romi in romska naselja v Sloveniji v procesih modernizacije. Geografski obzornik, 60, 1/2, 4–13.

Zupančič, J., 2013: Dunajski Slovenci v perspektivi skupnega slovenskega kulturnega prostora, v: Rajšp V. (ur.), Slovenski odnosi z Dunajem skozi

čas, Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut, Založba ZRC, Inštitut za narodnostna vprašanja, 27–42.

Zupančič, J., 2014: Romi in romska naselja v Sloveniji, 1. izd., Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

Zupančič, J., 2015: Geografija Balkana in njegovega obrobja, Znanstvena založba Filozofske fakultet, Ljubljana.

Zupančič, J., 2015: Disputed and transformed: recent changes in the Slovenian-Croatian border landscape. V: Sobzynski, M (ur.): Geographical-political aspects of the transborder conservation of natural and cultural heritage : borderlands and contemporary changes of the politics in border regions, (Region and regionalism, no. 12, vol. 1), Łódź: University of Łodź, Department of Political Geography and Regional Studies; Opole: Governmental Research Institute, Silesian Institute, 2015, 151–159.

Zupančič, J., 2015: O integraciji romskih naselij v slovenski naselbinski sistem, Razprave in gradivo, 75, 5–26.

Zupančič, J., 2016: The European refugee and migrant crisis and Slovenian response, European Journal of Geopolitics, 4, 95–121.

Zupančič, J., 2016: Strategic importance of the seaport of Koper, Slovenia, Prace Komisji Geografii Komunikacji PTG, 19, 3, 18–26.

Zupančič, J., 2016: Vista da fuori. Uno sguardo sulla realtà della minoranza slovena in Italia. V: Bogatec, N., Vidau, Z., Bajc, G., (ur.): Una comunità nel cuore dell'Europa : gli sloveni in Italia dal crollo del Muro di Berlino alle sfide del terzo millennio, (Biblioteca di testi e studi, Sociologia, 1095), 1a ed. Roma, Carocci, 231–232.

Zupančič J., 2017: Socialna geografija: človek, prostor in čas, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

Zupančič, J., 2017: Minorities in protected areas: theoretical approach and political visions. V: Sobczynski, M. (ur.): Borderlands of nations, nations of borderlands: minorities in the borderlands and on the fringes of countries. Region and regionalism, no. 13, vol. 1., Łódź: University of Łodź, Department of Political Geography and Regional Studies; Opole: Governmental Research Institute, Silesian Institute, 25–37.

Zupančič, J., 2017: Trajnostne perspektive družbenega roba : integracija romskih naselij v slovenski naselbinski sistem. V: Lampič, B., Zupančič, J., (ur.): Raziskovalno-razvojne prakse in vrzeli trajnostnega razvoja Slovenije. 1. izd., elektronska izd. E-GeograFF, 9., Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 67–83. http://geo.ff.uni-lj.si/sites/default/files/e-geograff_9.pdf.

Zupančič, J., 2018: The planned process of spatial integration of Roma settlements in Slovenia - the way to deghettoization and demarginalization?. V: Pelc, S., Koderman, M., (ur.): Nature, tourism and ethnicity as drivers of (de)marginalization: insights to marginality from perspective of sustainability and development. Cham: Springer, 169–178.

Zupančič, J., 2019: Kulturna geografija : raznolikost svetovnega prebivalstva in kulturnih pokrajin. 2. izdaja, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

Zupančič, J., 2020: Koroški Slovenci: sedanjost in prihodnost manjšine v postmoderni družbi. v: Hafner, G. Hren, K., Pandel, M. (ur.): Probleme und Perspektiven des Volksgruppenschutzes 100 Jahre nach der Kärntner Volksabstimmung / Problemi in perspektive narodnih skupnosti 100 let po koroškem plebiscitu. Klagenfurt;/Celovec, Ljubljana-Laibach, Wien/Dunaj, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, 385–408.

Zupančič, J., 2021: Rusija in njena vplivna območja. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

Zupančič, J., 2021: Symbolization in (of) space. Theory and practices, v: Krevs, M. (ur.): Hidden geographies, Springer Nature, Berlin, 53–70.

Zupančič, J., 2021: Sodobne spremembe med koroškimi Slovenci, v: Geršič, M. Bat, M. (ur.): Koroška: od preteklosti do perspektiv, Zveza geografov Slovenije, Ljubljana, 76–87.

Zupančič, J., 2021: Beneška Slovenija : geografija zahodnega slovenskega roba. v: Zuljan Kumar D., Kolenc, P., (ur.): Simon Rutar in Beneška Slovenija, Slovenska matica, Ljubljana, 71–91.

Zupančič, J., 2022: River border landscape transformation, v: Sobczynski, M. (ur.): Rivers in the lives of nations in their economy and politics. University of Łodź, Department of Political Geography and Historical Geography and Regional Studies; Opole: Silesian Institute, 49–67.

Zweisprächige Bildung in Kärnten / Dvojezično šolstvo na Koroškem, 2018: Land Kärnten, Klagenfurt.

Zver, S., 2001: Jožef Klekl prekmurski Čedermac, Ognišče, Koper.

Zveza slovenskih kulturnih društev na Hrvaškem, dostopno na: https://www.slovenci.hr/?page_id=172 (18. 11. 2021).

Zwitter, F., 1936: Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, Ljubljana.

Zwitter, F., 1947: Narodnost in politika pri Slovencih, Zgodovinski časopis, 1, 1–4, 31–69.

Zwitter, F., 1990: O slovenskem narodnem vprašanju, Slovenska matica, Ljubljana.

Zwitter, F., Šidak, J., Bogdanov, V., 1962: Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Slovenska matica, Ljubljana.

Žagar, M., 1995: Ali so Slovenci na Hrvaškem narodna manjšina: splošna terminološka vprašanja in pravna zaščita, v: Kržišnik Bukič V. (ur.), Slovenci v Hrvaški, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 323–354.

Žagar, M., 2018: Autonomy as Mode of Inclusion and Participation of Distinct Communities and Persons Belonging to them, Razprave in gradivo, 81, 5–20.

Žunec, B., 1994: Problematika Slovencev v avstrijski zvezni deželi Štajerski v javnih informacijah in občilih, v: Bister F.J., Križman M., Jesih B., Vratuša A., (ur.): Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, SAZU, Ljubljana, 215–227.

Žužek, A., 2021: Bleščeča zgodba, s katero so preslepili številne Slovence, v: https://siol.net/novice/slovenija/blesceca-zgodba-s-katero-so-preslepili-stevilne-slovence-571439?utm_source=projectagora&utm_medium=contentdiscovery (prevzeto: 11.1. 2022)

100 Jahre Stiftsgymnasium St. Paul im Lavanttal/ Kärnten, 2001: St. Paul in Lavanttal / Kärnten.

1990. Évi népszámlálás. 3. Oszefoglalo adatok, Kozponti statistikai hivatal, Budapest 1990. Évi népszámlálás. 20. Vas megye adatai. Kozponti statistikai hivatal, Budapest.

1990. Évi népszámlálás. A nemzetisegi nepesseg szama egyes kozsegekben (1960 - 1990), Kozponti statistikai hivatal, Budapest.

2011. Évi népszámlálás, 3. Országos adatok. Dostopno: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf

Seznam preglednic

Preglednica 1: Evropske države po deležu titularnega naroda in narodnih manjšin

Preglednica 2: Narodne manjšine v sosednjih državah

Preglednica 3: Prebivalstvo Slovenije po narodni pripadnosti ob popisih leta 1951, 1961, 1971, 1981 in 1991. Absolutne številke in deleži.

Preglednica 4: Ocene števila Slovencev v Sloveniji in po svetu

Preglednica 5: Poselitvena območja slovenskih manjšin v sosednjih območjih po površini, prebivalstvu in geografskih značilnostih

Preglednica 6: Dejavniki pospeševanja čezmejnega sodelovanja pri narodnih manjšinah

Preglednica 7: Uradni podatki in ocene o številu Slovencev na avstrijskem Koroškem od 1846 do 2001

Preglednica 8: Število oseb s slovenskim jezikom ob uradnih popisih od leta 1951 do 2001 po izbranih območjih naselitve v Avstriji

Preglednica 9: Število oseb s slovenskim jezikom ob popisih leta 1991 in 2001 po avstrijskih zveznih deželah ter v Gradcu in Celovcu, glede na državljanstvo

Preglednica 10: Število in delež oseb s slovenskim jezikom ob uradnih štetjih leta 1971, 1981, 1991 in 2001 po političnih okrajih na avstrijskem Koroškem

Preglednica 11: Avstrijski državljani s slovenskim jezikom v obdobju 1971 – 2001, po občinah na avstrijskem Koroškem

Preglednica 12: Naselja z več kot 10 odstotkov oseb s slovenskim jezikom ob popisu 2001 in primerjava s popisi v obdobju 1971 – 2001

Preglednica 13: Število naselij glede na delež oseb s slovenskim jezikom ob popisih v obdobju od 1971 do 2001

Preglednica 14: Številčni razvoj oseb s slovenskim pogovornim jezikom in »vindiš« v obdobju 1939–2001 na avstrijskem Koroškem

Preglednica 15: Število oseb s slovenskim jezikom na Štajerskem ob različnih popisih

Preglednica 16: Število prebivalstva na poselitvenem območju Slovencev v Italiji po občinah in območjih v letih 1951, 1961, 1971, 1981 in 2011

Preglednica 17: Podatki statističnih popisov in ocen števila Slovencev v Italiji od 1880 do 2000. Pregled po območjih

Preglednica 18: Slovenci v Italiji po občinah in območjih. Ocene in statistični podatki za leta 1910, 1981 in ekstrapolacija za 2011
Preglednica 19: Število Slovencev po popisnih podatkih in ocenah v Kanalski dolini v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)
Preglednica 20: Delež Slovencev po popisnih podatkih in ocenah v Kanalski dolini v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)
Preglednica 21: Število Slovencev v Beneški Sloveniji z Rezijo po popisnih podatkih in različnih ocenah od 1901 do 1983
Preglednica 22: Delež Slovencev v Beneški Sloveniji z Rezijo po popisnih podatkih in različnih ocenah od 1901 do 1983
Preglednica 23: Število Slovencev ob popisih in ocenah v obdobju od 1880 do 1981 na Goriškem (po območjih)
Preglednica 24: Delež Slovencev ob popisih in ocenah v obdobju od 1880 do 1981 na Goriškem (po območjih)
Preglednica 25: Število Slovencev v popisnih podatkih in ocenah na Tržaškem v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)
Preglednica 26: Delež Slovencev v popisnih podatkih in ocenah na Tržaškem v obdobju od 1880 do 1983 (po občinah)
Preglednica 27: Gibanje števila prebivalstva v Porabju v obdobju od 1869 do 2011
Preglednica 28: Število Slovencev v Porabju v obdobju 1890–1990 po narodni pripadnosti
Preglednica 29: Primerjava števila slovenskega prebivalstva na Madžarskem v obdobju 1941–1990 po znanju jezika, maternem jeziku in narodni pripadnosti. Pregled po županijah.
Preglednica 30: Primerjava popisnih podatkov o številu slovenskega prebivalstva po različnih kategorijah in območjih poselitve
Preglednica 31: Razmerje med številom Slovencev po različnih popisnih kriterijih med letoma 1941 in 1990 ter po območjih poselitve
Preglednica 32: Število Slovencev ob različnih popisih na Hrvaškem v obdobju od 1869 do 2011
Preglednica 33: Število Slovencev na Hrvaškem ob popisih leta 2001 in 2011 po županijah
Preglednica 34: Število Slovencev v Zagrebu in na Reki ob popisih od 1880 do 2011
Preglednica 35: Pregled organiziranih oblik Slovencev na Hrvaškem

Seznam zemljevidov

Karta 1: Republika Slovenija s sosednjimi območji

Karta 2: Narodi in manjšine v Evropi

Karta 3: Upravna razdelitev poselitvenega območja Slovencev na začetku 20. stoletja

Karta 4: Politična razdelitev slovenskega ozemlja po I. svetovni vojni

Karta 5: Območje plebiscita na Koroškem leta 1920

Karta 6: Razdelitev slovenskega ozemlja med II. svetovno vojno

Karta 7: Razmejitveni predlogi in zahteve na meji z Italijo po II. svetovni vojni

Karta 8: LR Slovenija in Svobodno tržaško ozemlje po II. svetovni vojni

Karta 9: Delež Slovencev ob popisu leta 2002

Karta 10: Delež slovenskih državljanov leta 2021

Karta 11: Jezikovna barvitost Slovencev: slovenska narečja

Karta 12: Območja tradicionalne poselitve Slovencev v sosednjih državah: slovenske manjšine

Karta 13: Južna Koroška – poselitveni prostor koroških Slovencev

Karta 14: Osrednji predel avstrijske Koroške: pojezerje med Celovcem in Beljakom

Karta 15: Območje sklenjene poselitve Slovencev na Koroškem v začetku 20. stoletja

Karta 16: Poselitveno območje Slovencev na avstrijskem Koroškem v začetku tretjega tisočletja

Karta 17: Območje poselitve Slovencev v Italiji

Karta 18: Trst

Karta 19: Prostorska razporeditev Slovenci v Italiji na začetku 20. stoletja

Karta 20: Poselitev Slovencev v Italiji ob koncu 20. stoletja

Karta 21: Manjšina v narodnem parku: poselitveno območje Slovencev na Madžarskem

Karta 22: Slovensko Porabje po kartografski upodobitvi Maučeca

Karta 23: Prostorska razporeditev Slovencev v Porabju na Madžarskem

Karta 24: Območje avtohtone poselitve Slovencev na Madžarskem in nova naselbinska jedra

Karta 25: Število Slovencev na Hrvaškem po županijah

Imensko kazalo

A

Acemoglu, Daron 70
Acetto, Matej 29
Adamič, Andrej Ludvik 337
Alber, Elisabeth 37
Albrow, Martin 29, 322
Aleksander III. Makedonski 44
Aleksejevič, Peter I. 31
Alter, Peter 44
Anderson, Benedict 20, 45
Antonsich, Marco 236
Arbiter, Slavko 337
Assmann, Aleida 38

B

Baar, Vladimir 56
Bajc, Gorazd 110–112, 236, 238, 258, 260
Baloh, Barbara 287
Banchig, Giorgio 256
Bandelj, Andrej 177, 179, 287
Barker, Thomas M. 29, 111
Bauer, Otto 47
Beales, Derek 238
Bebler, Anton 37
Beg, Ante 167, 218
Belec, Borut 328
Beltram, Julij 119
Benko, Vlado 14
Berce, Lojze 110
Bernard, Vlasta 261
Betula, Christian 86
Biagini, Eugenio F. 238
Bister, Feliks J. 75, 182, 326
Bizjak, Vilim 335
Bleiweis, Janez 82–83
Boden, Martina 29
Bogatec, Norina 236, 266, 284–286
Bogdanov, Vasa 84
Bohorič, Adam 74
Bojić, Mehmedalija 55
Bonaparte, Napoleon 96–97
Borggräfe, Henning 27, 30–31
Borut, karantanski knez 72
Božič, Branko 71–73, 83, 85, 96–97, 119
Bratož, Silva 287
Bratuž, Lojze 288
Brezigar, Sara 286, 289–290
Britovšek, Marjan 324
Brunner, Georg 24
Buch, Jožko 182
Bufon, Milan 9, 53, 90, 96, 112, 160–161, 185, 234, 236, 238, 241–248, 251, 254, 257, 262, 266–267, 269–270, 272–273, 275–277, 279, 328
Burgwyn, James H. 34, 234, 238
Burke, Edmund 28

C

Calic, Marie-Janine 258
Calvet, Louis Jean 37
Cankar, Ivan 46, 84
Carantanus 103
Celar, Branko 91, 96, 101–102, 104–105, 111, 113, 116
Cervani, Giulio 258
Cindrič, Alojz 85
Ciril, svetnik 303, 322
Citron, Simone 44
Comrie, Bernard 39
Connor, Walker 33
Conversi,, Daniele 35

Cossutta, Nives 288
Cox, Harold E. 36
Croce, Benedetto 238
Crowley, Roger 95, 255
Czoernig, Hain 84, 163, 187
Czörnig, Carl 324

Č

Čavdek, Julijan 261
Čede, Peter 172
Čepič, Zdenko 120
Čermelj, Lavo 102, 236, 258, 269

D

Dalmatin, Jurij 73–74, 79, 304
Darovec, Darko 119
Dattary, Farimah 40
De Boca, Angelo 35, 98
De Kurtené, Boduen 245
Delanty, Gerard 40
Deutsch, Karl W. 40
Devine, Thomas M. 43
Diamond, Jared 40
Divjak Zalokar, Gorazd 230
Dobrovský, Josef 322-323
Dodds, Klaus 91
Dolhar, Rafko 269
Dolinar, France M. 305
Domej, Theodor 163–164, 166, 226, 229
Dowling, Andrew 37
Drašković, Janko 323

E

Eberhard, Piotr 54, 60–61
Einspieler, Andrej 82, 87
Einspieler, Valentin 163, 182
Engels, Friedrich 324
Enloe, Cynthia 39
Erjavec, Fran 307

F

Falle, Anton 189
Faßmann, Heinz 182, 225
Felacher, Jurij 182
Ferenc, Tone 219, 258–259, 269
Ficker, Anton 189
Fischer, Georg 212
Flaschberger, Ludwig 213
Fleck, Dieter 172
Förster, Frank 54
Fracasetti, Libero 161, 274–275
Franc II. Rákóczi 305
Friese, Heidrun 38
Füster, Anton 324

G

Gaiser, Laris 22
Gams, Ivan 118, 240, 244
Ganser, Daniele 236, 259–260
Ganster, Paul 91
Gantar, Kajetan 183
Gariup, Mario 243, 259
Gellner, Ernest 41–43, 75
Genorio, Rado 103, 121
Gestrin, Ferdo 95–96
Glantschnig, Gerold 190
Gliha, Severina 261
Gogala, Roger 81, 94, 110
Gombač, Jure 110, 112
Gombocz, Wolfgang 217
Gorup, Josip 337
Gosar, Anton 118, 121, 221
Grafenauer, Bogo 71, 73, 81, 162–163, 165, 167, 170, 181–182, 187–190, 216, 242–243, 293, 304

Grafenauer, Danijel 111, 183
Granda, Stane 85, 97, 326
Grgič, Matejka 263
Griesser-Pečar, Tamara 259
Gstettner, Peter 195
Guibernau, Montserrat 53
Gustinčič, Dragotin 327
Gutsman, Ožbalt 79
Györek, Polonca 130

H

Haarman, Harald 51–52, 55
Haas, Friedrich 184
Haberl Zemljič, Andreja 264
Habermas, Jurgen 20
Hafner Fink, Mitja 120
Hajdu, Zoltan 300, 312, 317
Heraud, Guy 189
Herberstein, Janez 79
Herder, Johann Gottfried 28, 322
Hobsbawm, Eric J. 28, 35, 43, 45, 67, 85–86, 304
Hofmann, Rainer 59
Humar, Jožko 74, 322
Hupchick, Dennis P. 36
Hutchinson, John 33, 41, 67
Huzjan, Vladimir 334

I

Ibounig, Peter 190
Ilešič, Fran 325
Ilešič, Svetozar 175
Inzko, Valentin 86
Iskra, Petra 37

J

Jagodic, Devan 240, 265, 278, 286
Jaklitsch, Helena 183
Janežič, Helena 183
Janko, Petar 327
Janschitz, Heidi 175, 215
Jansen, Christian 27, 30–31
Japelj, Jurij 79
Jarnik, Urban 82, 189, 232
Jazbec, Branko 279–280
Jefferson, Thomas 28
Jelinčič Boeta, Klemen 39–40, 50, 52, 54, 62
Jeri, Janko 110, 224, 234–236
Jerman, Silvin 336, 345
Jesenšek, Marko 304
Jesih, Boris 111, 171, 183, 185, 231
John, Michael 75
Josipovič, Damir 120–121, 125–126, 334
Judson, Pieter 84
Just, Franci 305
Juvančič, Ivo 234, 258

K

Kacin Wohinz, Milica 102, 111, 219, 256, 258–259
Kafol, Martina 288
Kahl, Thede 54
Kahn, Theodor 189
Kalc, Aleksej 161, 236
Kappeler, Andreas 56
Kardelj, Edvard 46, 70, 110
Karel VI. 336
Karner, Stefan 105, 121
Kastelic, Miha 83
Kattnig, Franz 215
Kautsky, Karl 47
Kern, Damjana 154, 157, 174, 221, 229, 293
Kert-Wakounig, Sonja 186

King, Charles 54
Klabjan, Borut 110–112, 238, 258, 260
Kladnik, Drago 116, 338
Klemenčič, Matjaž 25, 32, 36–37, 88, 102, 110, 124, 142 , 149–150, 163-164, 171, 182–186, 188-189, 195, 217-219, 226, 231, 265, 327
Klemenčič, Vladimir 13, 25, 112, 118, 145, 150–151, 162–167, 171, 179, 182–186, 188–190, 216, 223, 226, 231, 236, 243, 260, 265, 279, 293, 300, 317
Klemens, Ludwig 51–53, 63
Klopčič, Vera 59, 121
Knežević Hočevar, Duška 334
Knight, Robert 29
Knutsen, Torbjørn L. 70
Kocelj 303
Kocsis-Hodosi, Eszter 61, 315
Kocsis, Károly 61, 299, 315
Kolenc, Petra 237
Kollár, Herder 323
Kolossov, Vladimir 236
Komac, Miran 36, 105, 127–130, 182, 236, 256, 259–260, 306
Kopitar, Jernej 46, 82–83, 322
Kos, Milko 71
Kosi, Jernej 71–72, 74, 85, 95, 323
Kosic, Marianna 263
Kössler, Karl 24, 37
Kossuth, Lajos 304
Košič, Jožef 305
Kovacs, Attila 316
Kovačič, Bojana 14
Kozar-Mukič, Marija 297, 303–304, 306, 309–311, 313, 316, 318–319
Kozler, Peter 189, 324–325
Krasteva, Anna 59
Krelj, Sebastjan 74
Kristen, Samo 107
Krištof, Franc 183, 227
Križman, Mirko 217
Krutner, Elisabeth 222
Kržišnik-Bukić, Vera 155, 334–335, 341, 344
Kulundžić, Zvonimir 327
Kumar, Krishan 40
Kumerdej, Blaž 79
Kunej, Franc 327
Kušej, Gorazd 236
Kuti, Simona 20
Küzmič, Mihael 305

L

Lapuh, Lucija 217
Lavrenčič Pahor, Minka 284
Lawrence, James 52
Lemberg, Hans 24
Lichtblau, Albert 75
Likar, Zdravko 245
Linhart, Anton Tomaž 79, 322
Lipušček, Uroš 105
Lokar, Aleš 223, 225
Lončar, Dragotin 326
Lorey, David E. 91
Lowe, Keith 36, 260
Lük Nećak, Albina 286
Lukan, Walter 181
Lukežić, Irvin 337
Luter, Martin 74

M

Magocsi, Paul Robert 28, 54, 84, 87–88, 181
Mahnič, Jože 305
Majar, Matija 82, 87, 324

Makarovič, Marija 223
Male, Hubert 225
Malle, Avguštin 182–183
Marin, Leon 113
Marko, Brigita 120
Marshall, Tim 31
Marx, Karl 324
Matscher, Franz 189
Matthews, Stephen 39
Matvejević, Predrag 47
Maučec, Jože 302, 305
Maver, Aleš 32
Mayerhofer Grünbühel, Ferdinand 186
Mazower, Mark 36
Mazzini, Giuseppe 28
Medved, Drago 74, 76, 338
Medvešek, Mojca 224. 314, 340–343, 345
Mejak, Renata 318
Melik, Anton 87, 96, 244, 298
Melik, Vasilij 82
Melinc Mlekuž, Maja 265
Mermolja, Ace
Metod, svetnik 303, 322
Metternich, Klemens Wenzel von 81–82
Mezgec, Maja 265, 287
Mihelič, Darja 116, 177, 179
Mihelič, Jože 177, 179
Miklošič, Fran 46, 82
Milanović, Božo 167, 327
Miller, David 41
Mlinar, Zdravko 153, 156
Molnar, Miklós 303–304
Moritsch, Andreas 85, 181, 183, 264
Možina, Jože 259
Mulec, Breda 217
Müller, Valentin 225
Munda-Hirnök, Katalin 301, 305, 307, 309, 311, 315, 318
Musoni, Francesco 161, 269
Mussolini, Benito 102, 119, 269

N

Natek, Karel 56, 240, 303
Natek, Marjeta 56, 240, 303
Nećak, Dušan 121, 184
Novak Lukanovič, Sonja 149, 264, 311, 340–343, 345
Novak, Anton 185
Novak, Vilko 305

O

Obid, Milan 157, 223, 229, 265, 289
Oblak Flander, Apolonija 157
Ogris, Alfred 181, 190
Olas, Ludvik 195, 218–219, 295, 301, 305, 311, 317
Orožen Adamič, Milan 298
Ovsenik, Darja 229
Ožinger, Anton 75

P

Pagnini, Maria Paola 236
Pahor, D. 297, 307
Pahor , Samo 287
Pahor, Borut 186
Pahor, Milan 278, 288, 290
Pajnič, Katarina 320, 339, 341
Pandel, Martin 184
Parker, Geoffrey 34
Paschinger, Herbert 179
Paul, James 72, 86
Pelikan, Egon 36, 167
Perdih, Anton 71

Peric 281–282
Perko, Drago 298
Perne, Marija 225
Peter Veliki I. → glej Aleksejevič, Peter I.
Peterlini, Hans Karl 237
Petre, Fran 325
Petrić, Hrvoje 334
Petrowitsch, Michael 218
Pezdir, Rado 184, 281
Pfeil, Beate Sybille 24, 51–54, 56–60, 64–66
Pfeil, Christoph 24, 51–54, 56–60, 64–66
Piko Rustia, Martina 229
Pipan, Primož 113–114, 116, 235, 255
Pirjevec, Jože 55, 95–96, 102, 106–107, 110–112, 234, 236, 256, 258–260, 269–270
Piry, Ivo 124
Pleša, Damijana 291
Pleterski, Janko 85, 87–88, 113, 165–167, 181–184, 188, 190, 216
Plevnik, Danko 332, 337
Podlipnig, Karl 150
Pohlin, Marko 79, 323
Polanc, Janez 227
Polič, Svetozar 236
Polinsky, Maria 39
Polzer, Miroslav 59, 184, 186
Polzer-Srienz, Mirjam 184
Popov, Čedomir 306
Posavski, Ljudevit 94
Potočnik, 189
Požrl, Ina 284
Premelč, Špela 287
Premk, Francka 304
Prešeren, France 46, 71, 83–84, 324, 346
Prinčič, Jože 114
Pröll, Ulrike 182
Promitzer, Christian 171
Prunk, Janko 77, 79, 83, 85, 324

R

Rački, Franjo 325
Radetić, Ernest 327
Rahten, Andrej 182
Ramovš, Anton 241
Rančić, Miroljub 121
Randall, Richard R. 29, 189
Reisman Stepčić, Kristian 339
Reiterer, Albert F. 184, 189, 213, 223
Renner, Karl 47
Repolusk, Peter 329, 334, 338
Reynolds, Susan 44
Riggs, Fred W. 44
Rihar, Lenart 183
Riman, Kristina 334, 339, 345–347
Ringel, Erwin 17
Rizman, Rudi 20, 28, 47, 70
Robinson, James A. 70
Rosecrance, Richard N. 21
Rosling, Hans 158
Rousseau, Jean-Jacques 28
Rovan, Joseph 40
Rožič, Valentin 181
Rupnik, Anton 31
Rutar, Simon 236–237, 245, 256, 269
Rutar, Teja 261
Ruttar, Riccardo 285

S

Schellander, Stefan 225
Schmidt, Vlado 323
Schölzer, August Ludwig von 322
Schöpflin, George 35, 72, 78

Schweitzer, Ferenc 299
Sedmak, Mateja 159, 262, 295
Seewan, Gerhard 51, 60
Sekloča, Peter 27
Seton-Watson, Hugh 28, 34, 45, 325
Sienčnik, Luka 86, 232
Siguan, Mquel 37
Sima, Valentin 182
Simoniti, Peter 75
Simoniti, Vasko 73
Skadegard, Povl 23
Sketelj, Polona 288
Slavič, Matija 99
Slomšek, Anton Martin 86–87
Smith, Anthony D. 30–31, 33, 41, 43, 72
Smith, Denis Mack 54, 67–68
Smole, Andrej 83
Sosič, Nataša 288
Stalin, Josif 47
Stanovčić, Velimir 306
Starčević, Ante 325
Starič Vodušek, Jera 106
Steinicke, Ernst 114, 148, 161, 236, 245, 264, 274–275
Stele, Franc 116
Stergar, Janez 76, 183
Stipkovics, Ferenc 305
Stöckl, Günther 61
Stranj, Pavel 112, 160–161, 236, 242–246, 248, 251–252, 269–270, 272–277
Strossmayer, Josip Juraj 325
Strubell, Michael 51
Stuhlpfarrer, Karl 105
Stupan, Milica 105
Sturm, Marjan 29
Sukič, Marijana 310, 319
Suppan, Arnold 68
Susič, Emidio 262–265, 287-290, 295
Sušnik, Franc 87

Š

Šafárik, Pavol Jozef 323
Šega, Polona 76
Šidak, Jaroslav 84
Šiftar, Drago 293, 295, 299, 301, 304, 306, 318
Škiljan, Filip 39, 334–335
Šonc, Darko 346
Štih, Peter 170
Štrukelj, Pavle 121, 125
Šumi, Irena 243
Švajncer Janez J. 100, 339

T

Taylor, Alan John Percivale 325
Taylor, Peter J. 44, 46
Terezija, Marija 79, 304
Tischler, Joško 183, 231
Titl, Julij 105
Todorovski, Ilinka 336, 345
Tomažič, Ivan 71
Tomšič, Andrej 121
Tomšič, Ivan 182
Trdina, Janez 337–338
Troebst, Stefan 40
Trstenjak, Anton 17, 170, 217
Trubar, Primož 73–74, 118, 304, 322–323, 336, 339
Trummer, Manfred 171, 217
Trunk, Jurij Matej 88
Tunjić, Filip 24, 101, 110
Turk, Janja 317
Turkalj, Kristian 116

U

Ude, Lojze 104, 181, 326
Unkart, Ralf 190

V

Valuk, karantanski knez 72
Valussi, Giorgio 269, 274–276
Valvasor, Janez Vajkard 336, 339
Van Bellen, Alexander 186
Van den Berghe, Pierre L. 41
Vauhnik, Vladimir 106, 259
Vavti, Stefanie 227–229, 264
Veiter, Theodor 189, 219, 272–273
Vejnović,, Dušan 33
Venossi, Salvatore 161, 236, 272–273
Verč, Peter 289
Vidau, Zaira 236, 289
Vidmar Horvat, Ksenija 20
Vidmar, Lana 63
Vilfan, Sergij 235
Vizi, Balázs 306
Vodopivec, Peter 305
Volk, Sandi 112, 235
Volpe, Gioacchino 234, 325
Vospernik, Reginald 184
Vošnjak, Bogumil 236, 326
Vratuša, Anton 167, 184, 217, 306
Vraz, Stanko 323, 347
Vrbinc, Miha 157, 230
Vrečar, Teja 232
Vrišer, Igor 118, 240
Vukšić, Dragan 70

W

Wadl, Wilhelm 103
Wakounig, Jože 183, 227, 230
Wastl Walter, Doris 222
Weber, Tomaž 79
Webernig, Evelyne 104
Weitlaner, Susanne 218
White, George W. 23, 31–32, 77
Williamson, Rana K. 32
Wilson, Woodrow 102, 105, 111
Winkler, Peter 127–128
Wolff, Stefan 61
Wutte, Martin 103–104
Wutti, Daniel 163–164, 166, 230

Z

Zablatnik, Pavle 82
Zabukovšek, Ivan 321
Zagorac, Dean 36
Zajc, Marko 93, 321–325
Založnik, Saša 346
Zavratnik Zimic, Simona 229, 334
Zavrnik, Franc 345
Zemljič Haberl, Andrea 217, 264
Zerzer, Janko 215
Zimmermann, Friedrich M. 150
Zimpel, Gerhard 51, 53–54, 56, 63
Zois, Žiga 79, 81
Zorn, Tone 119, 163–164, 167, 181, 188–190, 219, 258–259, 269
Zuljan Kumar, Danila 237
Zupančič, Jernej 12, 29, 31–32, 35–37, 49–51, 55–60, 62, 65, 70, 95, 114–116, 120–121, 124–129, 135, 142, 145–151, 153–156, 164–165, 168, 173–174, 176–177, 179, 182–183, 185, 187–190, 192–193, 195–197, 213, 220, 222–223, 226–228, 235, 240, 245, 255, 261–264, 269–270, 283, 293, 295, 298–299, 310, 318, 327, 330, 334
Zver, Stanislav 99, 286, 346–347
Zwingli, Ulrich 74

Zwitter, Fran 80–81, 83–84, 87, 189, 322, 327

Ž

Žagar, Mitja 24, 102, 110, 327, 330
Žunec, Branko 217
Žužek, Aleš 71

Stvarno kazalo

A

administrativna meja 21, 23–24, 92, 176
Albanci 35–36, 54, 57, 59–60, 65–66, 120–122, 125
Alzacija 30, 64
Alzačani 55
Andora 51, 57, 64
Angleži 48, 56
Antanta 101, 104–105
Asimilacija 14–15, 23, 26, 65, 86, 88, 102, 105, 125, 133, 140, 144, 147, 155, 159, 168, 170, 173, 183–184, 190, 192, 194, 212–213, 215, 228, 234, 262–265, 278, 280, 296, 310, 314, 321, 332, 336–339
avstrijska Koroška 178, 241
avstrijska Štajerska 171, 217
Avstrijsko cesarstvo 84, 87, 96–97
Avstro–Ogrska 28, 35, 43, 46, 87, 98, 100, 102, 105, 113, 119, 181, 258, 297, 304, 321, 325, 346, 349
avstro–ogrska nagodba 87–88, 98, 304, 321
avtohtonost 320, 329–332, 337, 339

B

Balkan 28, 35, 45, 51, 54, 56, 59, 65, 69, 73, 115, 255, 279
Balkanski polotok 54, 56, 73
banovina 14, 92, 106, 113
Baski 30, 40, 49, 51, 53, 64
Baskija 22
Bavarska 73, 325
Belgija 37, 48–49, 53, 57, 63, 88, 137
Belorusi 49
Belorusija 37, 57
Benečani 95
Benečija 97, 161, 245–246, 260, 285
Beneška republika 28, 40, 56, 78, 81, 87, 95–97, 119, 238, 243–244, 255–256, 327, 349, 351
Beneška Slovenija 11, 28, 81, 93, 97, 111, 132, 136, 161, 172, 233, 235–237, 240, 245–248, 254, 256, 258–259, 261, 264, 266, 269–270, 273–275, 278, 285–286, 307, 309, 325, 349
Beneški Slovenci 28, 97, 285
Bolgari 49–50, 61, 66, 122
Bolgarija 24, 50, 54, 57–59
Bosanci 120, 125
Bošnjaki 36, 49, 55, 59–60, 66, 120–121, 125, 330
Bretanija 40, 53
Bretonci 30, 49, 53, 64, 67
Britanci 52
Britansko otočje 31, 48, 51–52

C

Celovška kotlina 10, 104, 136, 169–170, 174, 176
Centralna Evropa 96
Centralne sile 98
Cesarstvo 34, 45, 78–79, 84–85, 87, 96–97, 100, 181, 232, 249, 256, 258, 321, 325

Č

Čehi 46, 49, 60–62, 66, 80, 87, 119, 122, 288
Češka 55, 57, 62, 65, 75, 83, 87, 96, 322

Črna gora 60, 101, 103, 106, 326
Črnogorci 36, 49, 57, 60, 66, 120, 122, 125

D

dekolonizacija 52
diaspora 103, 131, 138, 173, 292, 320
Dravska banovina 14, 92, 106
Država SHS 104, 326
državna meja 10, 13, 19, 99–100, 107–109, 121, 124, 136, 145, 187, 239–240, 247, 281, 294, 305, 308
Dunajski Slovenci 75, 85, 195, 221

E

eksodus 119, 238
emigracija 266, 307
Estonci 49
Estonija 35, 37, 57
etnična meja 17, 77, 99, 104, 169, 255
etnična skupnost 20–21, 33, 43, 48, 50, 53, 59, 64, 125, 131, 166, 185, 295, 321, 326
etnija 20, 24, 41, 43, 54, 84, 295
etnogeneza 11, 16, 27, 29, 31, 43, 47–48, 53, 67–70, 93, 132, 237
ezuli 112, 328

F

fašizem 102, 121, 238, 327
federacija 9, 22, 38, 53, 55, 69–70, 114–115, 121, 150, 184, 252, 349
Ferci 49, 53, 63
Fersko otočje 53, 63
Finci 49, 55, 63
Finska 35, 48, 51, 57, 63, 101
Flamci 49, 53, 63
Francija 24, 30–31, 34–35, 40, 48, 50–51, 53, 57, 63–65, 67, 69, 81, 88, 98, 108, 137, 258, 260, 307
francoska revolucija 28, 30, 80, 322
frankofoni 53–54, 63, 65–66, 237
Frizijci 53, 62
Furlani 49, 53–54, 65–66, 240, 242–243, 248, 261, 320
Furlanija Julijska krajina 54, 161, 240, 260, 262, 265, 270, 272–277, 284, 286, 289

G

Gagauzi 54, 59, 61
Galicija 64, 175, 199, 202–206, 211, 213
Galižani 49, 51, 64
garibaldinci 34
germanizacija 14, 68, 80–83, 86, 88, 119
Goriška 81, 92, 97, 102, 112, 136, 148, 157, 236, 240, 248, 251, 253, 256, 258–259, 266, 269, 271, 275–276, 278, 284, 286–287, 331
Goriški Slovenci 259, 275–276
Graški Slovenci 85, 195
Grčija 51, 54, 56–57, 69, 101, 260
Grki 35, 49, 57, 59, 61, 66, 119, 122

H

Habsburška monarhija 11, 28, 34–35, 43, 45–47, 64, 78, 81, 84, 92–93, 96, 98, 100, 103, 117–118, 181, 188, 233, 243, 249, 255, 257, 269, 278, 305, 307, 324–326, 338, 349
Hrvatje 60, 66, 122, 320

I

identiteta 11–15, 17–18, 20, 23, 26, 31, 38, 42–43, 52, 55, 60–61, 65, 75, 77, 83, 88, 93–95, 119, 127, 130–131, 138, 152, 154–155, 157, 159, 162–163, 180, 195, 198, 220, 224, 227, 235–237, 244, 258, 262–264, 278–279, 288, 292–293, 295, 298–299, 304, 307, 310, 319, 321, 327, 332, 334, 337, 341
Iliri 323
ilirizem 83, 321–323
imigracija 22, 115, 120–121, 136, 266
Irci 31, 42–43, 48–49, 52, 67
iredentizem 238, 256–257
Irska 48, 52, 57
Islandci 48–49, 53
Islandija 48, 53, 57
italijanizacija 14, 68, 238, 327

J

Jugoslavija 9, 35–36, 69–70, 91–93, 101, 103, 106–107, 110–114, 118, 127, 131, 140, 145, 149–150, 167, 182–183, 235, 259–261, 280–281, 326–328, 331, 335, 345, 349
Južna Evropa 33, 48, 67, 158, 233, 238, 252
Južna Koroška 136, 150, 152–153, 155, 157, 170, 172, 174, 182–184, 187, 191, 193–194, 197–198, 213–215, 224–225, 227, 351
Južna Tirolska 24, 35, 37, 65, 237, 243
Južnotirolci 237

K

Kanalska dolina 102, 105, 136, 174, 233, 235, 240–243, 254, 259, 261, 264, 266, 269, 272–273, 286, 351, 356
kanton 31, 53, 64
Kareli 49, 55
Karelija 55
Kašubi 54
Katalonci 49, 51, 67
Katalonija 22, 37, 64
kmečki upor 73, 117
kneževina 34, 94, 303, 324–325
kolonializem 32, 48, 52, 68, 73, 98, 105, 119, 121
Kolonija 31–32, 48, 53, 56, 60, 65, 67, 252, 297, 346
komunisti 106, 182, 184, 231, 258–260, 289, 349
komunizem 110, 235
Koroški Slovenci 87, 145, 150–151, 153–154, 157, 166, 169, 171–173, 182–183, 186–187, 189–190, 221–222, 226, 230–232
Korzičani 49, 53
Kosovo 35, 57–59, 114, 121
kraljevina 29, 34, 68, 100, 326, 345
Kraljevina Italija 11, 28, 78, 256
Kraljevina Jugoslavija 92–93, 113, 167, 182, 326–327
Kraljevina SHS 11, 69, 92, 100–105, 181, 188, 326
krščanstvo 303

L

Ladinci 54, 65–66
Laponci 50–51, 63
Latvija 35, 37, 57

Latvijci 49
Litva 35, 58
ljudstvo 24, 33, 41, 48–50, 56, 63, 70–71, 73, 74, 81, 87, 93, 237, 254, 303
Lužiški Srbi 54, 62

M

Madžari 14, 24, 36, 49, 60–61, 64, 66, 68, 78, 83, 88, 94, 105, 117, 119–120, 122, 124–127, 129, 292, 295, 297, 303, 325, 345
madžarizacija 68, 83, 304
Madžarska 10, 12–13, 16, 24, 27, 35–36, 50, 58, 60–61, 65–66, 68, 89, 91–93, 97–99, 102, 105–107, 110–111, 115, 119, 126, 131–132, 135–139, 142, 147, 158, 160, 162, 169, 282, 291–296, 298–309, 311–312, 314–317, 319–320, 333, 340, 349–351
madžarska manjšina 105, 124, 128, 131, 148, 306, 315, 319
madžarski nacionalizem 35, 84, 304, 320
Makedonci 36, 49–50, 56–59, 120–122, 125
Makedonija 51, 55–56, 121
manjšinska identiteta 14, 227
manjšinska kultura 127, 306
Mare Nostrum 34, 98, 106
mednarodne selitve 25, 121
politična meja 10–11, 20–21, 23–24, 29, 32, 36, 55, 69, 89–92, 101, 115, 132, 181, 184–185, 195, 126, 252, 254–255, 261, 270, 291, 328, 349
mezzogirono 40, 238
Moldavci 49
Moldavija 37, 54, 58, 61
Moliški Hrvatje 66
monarhija 11, 28, 30, 34–35, 43, 45–47, 64, 75–76, 78–79, 81–84, 86–88, 92–93, 96, 98–100, 103, 117–119, 162, 167, 173, 181, 188, 190, 192, 232–233, 243, 249, 252, 255, 257, 269, 278, 304–305, 307–308, 321, 324–326, 336, 338–339, 349
Muslimani 55, 60, 66, 120–122, 125
muslimani 54–55, 59, 61

N

nacija 9, 20–21, 26, 30–32, 41–42, 45, 47–50, 53, 64, 67–69, 77, 84, 90, 97–98, 170, 238, 322, 349–350
nacionalizem 11, 21–22, 25–27, 29, 31, 33–36, 38, 40–41, 43, 45–46, 48, 67–70, 72, 76–78, 82, 84, 86, 95, 98, 104, 172, 181, 233–234, 304, 321, 324–325, 349
nacionalna država
nacionalna zgodovina 16, 20–21, 24–26, 29, 32–34 37, 45, 53, 56, 67, 70, 76, 84, 98, 101, 105, 114, 141–144, 278, 325–326, 349
nacionalno gibanje 35, 51, 81, 85, 87, 244, 256, 258
nacizem 172
narodna meja 11, 91
narodna zgodovina 43
narodni preporod 79–81, 98
narodno gibanje 10, 33, 76, 78, 80, 82–87, 93, 97, 171, 237, 242, 245, 257, 304, 321, 325
narodnost 36, 46, 129, 158, 197, 325, 332

nation française 53, 64
nedržavni narodi 11, 16, 48–51, 53, 63, 350
Nemčija 28, 33–36, 53–54, 58, 62–63, 87–88, 98, 100–101, 106–107, 137, 241, 243
nemški nacionalizem 34–35, 76, 172
Nizozemska 53, 58, 62–63
Norveška 51, 58, 63
Norvežani 32, 48–49, 53

O

Ogrska 97–99, 300, 304
optanti 112, 328
osamosvojitev 22, 36–38, 60, 64, 69, 91, 113, 129, 131–132, 150, 191, 261, 306, 324, 328, 346–347, 349
osamosvojitvena vojna 349
otomanski 28, 35, 95–96, 255

P

panslovanstvo 245
paradržava 37, 110, 235
Piemont 34–35, 40, 54, 65, 97, 237, 325
Podjuna 136, 167, 174, 176, 180, 194, 200, 212, 214
Poleščani 54
politična meja 10–11, 20–21, 23–24, 29, 32, 36,55, 69, 88–89, 90–92, 101, 115, 132, 181, 184–185, 195, 236, 252, 254–255, 261, 270, 291, 328, 349
Poljaki 32, 36, 46, 49, 61–62, 66, 87, 122, 288
Poljska 32, 35, 54–55, 58, 62, 69, 101
Pomaki 50, 54, 56, 58–59
Porabje 132, 136, 172, 264, 291–292, 295–311, 313–319
Porabski Slovenci 291–292, 294, 296, 301, 304–307, 309, 311, 315–318
Portugalci 48–49, 64
Portugalska 48, 51–52, 58, 64
pravoslavje 55, 57, 61
pregon 107, 121
priseljenci 22, 53, 120, 145, 221, 326, 331, 335–337, 339
prostor avtohtone poselitve 88, 119, 124, 126, 146, 165, 173–174, 191–192, 194–197, 220, 249, 292, 314–315, 317, 333
protestantizem 73–74, 303–304
Provansalci 64
Prusija 28, 34, 40, 96, 325

R

Radgonski kot 136, 217–219, 264
republika 9, 29, 55–56, 69, 91–92, 110, 113, 132, 167, 322, 349
Republika Avstrija 186
Republika nemška Avstrija 35, 181, 297
republiška meja 92
Retoromani 53–54
Rezija 93, 136, 161, 235–236, 240, 243–246, 254, 258, 266, 269, 272–275, 307
Rimljani 303
Rimski imperij 93, 255, 303
risorgimento 54, 68
Romi 50–51, 57, 59–66, 120–122, 125, 127, 131, 148
romsko naselje 125
Romuni 49, 60, 66, 122
Romunija 35, 50–51, 58, 61, 69, 101, 110

Rož 136, 167, 174–175, 178–180, 194, 212, 214, 228
Rusi 36–37, 49, 61, 122, 288
Rusija 22, 28, 31, 33, 35, 45, 47, 51, 55–56, 58, 69, 105, 303
Rusini 54, 66, 122
ruski jezik 37, 83
ruski nacionalizem 22, 31
Rusko carstvo 22, 31
Rutenijci 54, 60–61, 66

S

Sami 49–51
samoupravni socializem 349
Sandžak 55, 60
Sekelji 61
Severna Evropa 48
SFRJ 70, 92
Slovaki 49, 60–62, 66, 122, 288
Slovaška 24, 50, 58, 61
Slovenci na Hrvaškem 135, 161, 320, 327–329, 331–332, 336, 340–343, 345–347
slovenska diaspora 103, 173, 292, 320
slovenska etnogeneza 67, 70, 93, 132
slovenska identiteta 131, 258, 304, 341
slovenska kultura 10–11, 71, 83, 118, 127, 130, 132–133, 136–139, 213, 281, 292, 324, 329–330
slovenska manjšina 9, 11–14, 16, 19, 22, 27, 29, 38, 92, 100, 104, 110, 112, 114, 118–119, 131, 135, 138, 140–142, 147–148, 151, 153, 169–171, 182–183, 185–187, 189–190, 212, 217, 220, 222, 230, 233, 237–238, 256, 262–265, 269–270, 278–281, 285–287, 290, 306, 306, 318–319, 326, 349–350
slovenska nacija 9
slovenska skupnost 117, 130–131, 136–138, 152, 157, 160, 166, 171, 190–191, 212, 218, 224, 226–227, 231, 236–237, 261, 279, 281–282, 290, 294, 296–297, 305, 316, 319, 328, 330, 334–335, 338, 340, 351
slovenski izvor 79, 164, 171, 216, 266, 286, 297, 332
slovenski jezik 11, 46, 71, 73, 78, 81, 83, 92, 96, 98–99, 117, 151–152, 154, 157, 170–171, 173, 179, 192, 195, 198, 212, 217–220, 222–223, 227–228, 234, 258, 260, 284, 286, 296, 305, 308, 313–314, 316, 318–319, 321–323, 332, 341, 347
slovenski kulturni prostor 10–11, 127, 129–133, 136–139, 141, 169, 281, 292, 329, 350–351
slovenski narod 10, 13, 16, 29, 67, 76, 80, 83–84, 132, 141, 161, 170–171, 235, 249, 282, 291, 307, 324, 329, 333, 349–350
slovenski protestanti 73–74, 118, 128, 304, 307
Slovensko Porabje 291, 296–298, 398, 301–302, 307, 310, 317
slovenščina 80–81, 85, 87, 114, 128, 132, 140, 150, 153–154, 157, 164–165, 167, 183, 186, 212–213, 222, 226, 228–230, 235, 265–266, 284–287, 296, 304–305, 310–311, 315–316, 318, 331, 339, 341, 347
socialistična ureditev 162, 306
socializem 46, 70, 106, 181, 260, 349
Srbi 11, 35, 49, 54–55, 59–62, 66, 68–69, 92–93, 101, 118, 120–122, 125, 181, 288, 327, 349

Srednja Evropa 24, 28, 34, 43, 45, 54, 61, 80, 86, 94, 96, 115, 182, 233, 241, 248, 256, 260, 279, 335–336
starocerkvenoslovanščina 322
subnacija 35, 52–53, 350

Š

Škoti 42, 49, 52
Škotska 31, 37, 52
Španci 48–49
Španija 22, 31, 48, 50–51, 58, 64
štajerski Slovenci 182, 218
Švedi 48–49, 63
Švedska 48, 51, 58, 63, 290
Švica 31, 53, 58, 64, 290

T

Tatari 49, 55, 59, 61
Transilvanija 24, 61
Tretji Rajh 105–106, 120, 172, 182, 243
Tržaški Slovenci 258
Turčija 33, 35
Turki 24, 36, 49, 56, 59, 61, 95, 122, 300, 303, 324
Turški imperij 35, 73

U

Ukrajina 37, 54, 58
Ukrajinci 36, 49, 54, 60–62, 122

V

Valonci 49, 53
večnarodna država 45, 69–70
Velika Britanija 31, 34–35, 48, 52, 58, 67, 69, 111, 258, 260
velikonemška ideja 84, 325
verske manjšine 147
Vlahi 50–51, 57, 59, 61, 122
Vlaška 61
vmesna Evropa 101
Vzhodna Evropa 22, 33, 35, 44, 48, 67, 69, 222, 278–279

Z

Zagrebški Slovenci 336
Zahodna Evropa 37, 48, 67, 79, 86, 197, 223
zdomci 9, 136, 195, 197, 320
Združeno kraljestvo 31, 51–52, 185
Zilja 136, 172, 174–175, 214–215, 241–242, 264, 307